

CİLT/VOLUME:VI•SAYI/ISSUE:2•ARALIK/DECEMBER2019
ONLINE ISSN: 2529-0045

MARMARA TÜRKİYAT ARAŞTIRMALARI DERGİSİ

MARMARA UNIVERSITY JOURNAL OF TURKOLOGY

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

Marmara Türkiyat Araştırmaları Dergisi (MUTAD) / Marmara University Journal of Turkology (MUJOT)

6 Aylık Hakemli Akademik Dergi / Biannual Peer-Reviewed Academic Journal

Yıl / Year: Aralık / December 2019, Cilt / Volume: VI, Sayı / Issue: 2

Online ISSN: 2529-0045

Kuruluş Yılı / Foundation Year: 2014

Marmara Üniversitesi Rektörlüğü Adına İmtiyaz Sahibi / Owner

Prof. Dr. Erol ÖZVAR (Rektör / Rector)

Derginin Kurucusu / Founder of the Journal

Prof. Dr. Gülşen SEYHAN ALIŞIK

Derginin Sahibi / Owner of the Journal

Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Adına / On behalf of Institute of Turkic Studies of Marmara University

Prof. Dr. Okan YEŞİLOT (Enstitü Müdürü / Director of Institute)

Editör / Editor

Doç. Dr. Özlem DENİZ YILMAZ (Marmara Üniversitesi, İstanbul / Türkiye)

Editör Yardımcısı / Assistant Editor

Arş. Gör. Dr. Dursaliye ÇAĞLAR (Marmara Üniversitesi, İstanbul / Türkiye)

Makale Düzenleme / Editing Articles

Zeynep AKARSLAN (Marmara Üniversitesi, İstanbul / Türkiye), Elif UZUNAĞAÇ (Marmara Üniversitesi, İstanbul / Türkiye)

Yayın Kurulu / Editorial Board

Prof. Dr. Tofiq ABDÜLHASANLİ (Azerbaycan Devlet İktisat Üniversitesi, Bakü / Azerbaycan)

Prof. Dr. Erhan AFYONCU (Milli Savunma Üniversitesi, İstanbul / Türkiye)

Prof. Dr. Süleyman BEYOĞLU (Marmara Üniversitesi, İstanbul / Türkiye)

Prof. Dr. Gülay BEZER (Marmara Üniversitesi, İstanbul / Türkiye)

Prof. Dr. Yüksel ÇELİK (Marmara Üniversitesi, İstanbul / Türkiye)

Prof. Dr. Sebahat DENİZ (Marmara Üniversitesi, İstanbul / Türkiye)

Doç. Dr. Özlem DENİZ YILMAZ (Marmara Üniversitesi, İstanbul / Türkiye)

Prof. Dr. Harun DUMAN (Marmara Üniversitesi, İstanbul / Türkiye)

Prof. Dr. Vahdettin ENGİN (Marmara Üniversitesi, İstanbul / Türkiye)

Dr. Öğr. Üyesi Mehdi GENCELİ (Marmara Üniversitesi, İstanbul / Türkiye)

Prof. Dr. Viktor G. GUZEV (St. Petersburg Devlet Üniversitesi, St. Petersburg / Rusya Federasyonu)

Prof. Dr. Nurten GÜNAL (Marmara Üniversitesi, İstanbul / Türkiye)

Prof. Dr. Davut HUT (Marmara Üniversitesi, İstanbul / Türkiye)

Prof. Dr. Oğuz İCİMSOY (Marmara Üniversitesi, İstanbul / Türkiye)

Prof. Dr. Ahmet KANLİDERE (Marmara Üniversitesi, İstanbul / Türkiye)

Prof. Dr. Yerden KAZHYBEK (Kazakistan Cumhuriyeti Eğitim ve Bilim Bakanlığı Ahmet Baytursınoğlu Dil Bilimi Enstitüsü, Almatı / Kazakistan Cumhuriyeti)

Prof. Dr. İlyas KEMALOĞLU (Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi, İstanbul / Türkiye)

Prof. Dr. Firdaus KHISAMİTDİNOVA (Rusya Bilimler Akademisi, Ufa / Başkurdistan Cumhuriyeti / Rusya Federasyonu)

Prof. Dr. Timur KOCALOĞLU (Michigan Devlet Üniversitesi, Detroit / ABD)

Prof. Dr. Nizomitdin MAKHMUDOV (Özbekistan Bilimler Akademisi, Taşkent / Özbekistan Cumhuriyeti)

Prof. Dr. Rafael MUKHAMETDİNOV (Bütün Dünya Türk Halkları Kurulu, Kazan / Tataristan Cumhuriyeti / Rusya Federasyonu)

Prof. Dr. Syrtbai MUSAEV (İ. Arabayev Kırgız Devlet Üniversitesi, Bişkek / Kırgızistan Cumhuriyeti)

Prof. Dr. Osman Gazi ÖZGÜDENLİ (Marmara Üniversitesi, İstanbul / Türkiye)

Dr. Öğr. Üyesi Göksel ÖZTÜRK (İstanbul 29 Mayıs Üniversitesi, İstanbul / Türkiye)

Prof. Dr. Rufat RUSTAMOV (Bakü Devlet Üniversitesi, Bakü / Azerbaycan)

Prof. Dr. Tashpolot SADYKOV (K. Karasayev Bişkek Sosyal Bilimler Üniversitesi, Bişkek / Kırgızistan Cumhuriyeti)

Prof. Dr. Nesrin SARIAHMETOĞLU (Emekli Öğretim Üyesi, İstanbul / Türkiye)

Prof. Dr. Gülşen SEYHAN ALIŞIK (Marmara Üniversitesi, İstanbul / Türkiye)

Öğr. Gör. Dr. Liaisan ŞAHİN (Marmara Üniversitesi, İstanbul / Türkiye)

Prof. Dr. Ahmet ŞİMŞİRGİL (Marmara Üniversitesi, İstanbul / Türkiye)

Prof. Dr. Hakan TAŞ (Marmara Üniversitesi, İstanbul / Türkiye)

Prof. Dr. Cengiz TOMAR (Ahmet Yesevi Üniversitesi, Türkistan / Kazakistan)

Prof. Dr. Abdülhamit TÜFEKÇİOĞLU (Marmara Üniversitesi, İstanbul / Türkiye)

Prof. Dr. Alimkhan ZHUNISBEK (Kazakistan Cumhuriyeti Eğitim ve Bilim Bakanlığı Ahmet Baytursınoğlu Dil Bilimi Enstitüsü, Almatı / Kazakistan Cumhuriyeti)

Danışma Kurulu / Advisory Board

Prof. Dr. Hatice AYNUR (İstanbul Şehir Üniversitesi, İstanbul / Türkiye)
Prof. Dr. Orhan BİLGİN (İstanbul 29 Mayıs Üniversitesi, İstanbul / Türkiye)
Doç. Dr. Danuta CHMIELOWSKA (Varşova Üniversitesi, Varşova / Polonya)
Prof. Dr. Evá Judit CSÁKI (Pazmany Peter Catholic Üniversitesi, Budapeşte / Macaristan)
Prof. Dr. İnci ENGINÜN (Emekli Öğretim Üyesi, İstanbul / Türkiye)
Prof. Dr. İsmail E. ERÜNSAL (İstanbul 29 Mayıs Üniversitesi, İstanbul / Türkiye)
Mehmet GENÇ (İstanbul Şehir Üniversitesi, İstanbul / Türkiye)
Prof. Dr. Peter B. GOLDEN (Rutgers Üniversitesi, New Jersey / ABD)
Prof. Dr. Sancar GULAMOV (Özbekistan Bilimler Akademisi, Taşkent/ Özbekistan)
Prof. Dr. Viktor G. GUZEV (St. Petersburg Devlet Üniversitesi, St. Petersburg / Rusya Federasyonu)
Prof. Dr. Emine GÜRSOY NASKALÍ (Emekli Öğretim Üyesi, İstanbul / Türkiye)
Doç. Dr. Fahri HACILAR (Azerbaycan Cumhuriyeti Dışişleri Bakanlığı, Tiflis / Gürcistan)

Prof. Dr. Tooru HAYASHI (Tokyo Üniversitesi, Tokyo / Japonya)
Prof. Dr. Mücteba İLGÜREL (Emekli Öğretim Üyesi, İstanbul / Türkiye)
Prof. Dr. A. Emel KEFELÍ (İstanbul 29 Mayıs Üniversitesi, İstanbul / Türkiye)
Prof. Dr. Darhan KIDIRALÍ (Uluslararası Türk Akademisi, Astana / Kazakistan)
Prof. Dr. Kadıralı KONKOBAYEV (Kırgızistan Türkiye Manas Üniversitesi, Bişkek / Kırgızistan)
Prof. Dr. Klaus RÖHRBORN (Emekli Öğretim Üyesi, Göttingen / Almanya)
Prof. Dr. István VÁSÁRY (Macar Bilimler Akademisi, Budapeşte / Macaristan)
Prof. Dr. Dimitriy VASİLYEV (Rusya Bilimler Akademisi Doğu Bilimleri Enstitüsü, Moskova / Rusya Federasyonu)
Prof. Dr. Alfiya YUSUPOVA (Kazan-İdil Boyu Federal Üniversitesi, Kazan / Tataristan Cumhuriyeti / Rusya Federasyonu)
Prof. Dr. Mirfatih ZEKIEV (Tataristan Bilimler Akademisi, Kazan / Tataristan Cumhuriyeti / Rusya Federasyonu)

2019 Yılı (Cilt VI, Sayı 1) Hakemleri / 2019 Year (Volume VI, Issues 1) Referees

Prof. Dr. Yavuz AKPINAR (Emekli Öğretim Üyesi, İzmir / Türkiye)
Prof. Dr. Baki ASİLTÜRK (Marmara Üniversitesi, İstanbul / Türkiye)
Prof. Dr. Süleyman BEYOĞLU (Marmara Üniversitesi, İstanbul / Türkiye)
Dr. Öğr. Üyesi Gülseren CECELÍ DURSUN (Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi, İstanbul / Türkiye)
Doç. Dr. Bahar DERViŞCEMALOĞLU (Ege Üniversitesi, İzmir / Türkiye)
Dr. Öğr. Üyesi Mehdi GENCELÍ (Marmara Üniversitesi, İstanbul / Türkiye)
Prof. Dr. Ayşe Emel KEFELÍ (İstanbul 29 Mayıs Üniversitesi, İstanbul / Türkiye)
Prof. Dr. Osman Gazi ÖZGÜDENLÍ (Marmara Üniversitesi, İstanbul / Türkiye)

Prof. Dr. Nesrin SARIAHMETOĞLU (Emekli Öğretim Üyesi, İstanbul / Türkiye)
Prof. Dr. Ali SATAN (Marmara Üniversitesi, İstanbul / Türkiye)
Prof. Dr. Mehmet TEKİN (İstanbul Üniversitesi, İstanbul / Türkiye)
Prof. Dr. Sema UĞURCAN (Marmara Üniversitesi, İstanbul / Türkiye)
Doç. Dr. Murat ULUSKAN (Marmara Üniversitesi, İstanbul / Türkiye)
Prof. Dr. İrfan Kaya ÜLGER (Kocaeli Üniversitesi, Kocaeli / Türkiye)
Doç. Dr. İsmet ÜZEN (Çankırı Karatekin Üniversitesi, Çankırı / Türkiye)
Doç. Dr. Ebru Burcu YILMAZ (İnönü Üniversitesi, Malatya / Türkiye)
Prof. Dr. Fehmi YILMAZ (İstanbul Medeniyet Üniversitesi, İstanbul / Türkiye)

2019 Yılı (Cilt VI, Sayı 2) Hakemleri / 2019 Year (Volume VI, Issues 2) Referees

Prof. Dr. Baki ASİLTÜRK (Marmara Üniversitesi, İstanbul / Türkiye)
Dr. Öğr. Üyesi Ayna ASKEROĞLU ARSLAN (İstanbul Üniversitesi, İstanbul / Türkiye)
Doç. Dr. Cengiz ATLI (İğdir Üniversitesi, İğdir / Türkiye)
Dr. Öğr. Üyesi Yahya AYDIN (Düzce Üniversitesi, Düzce / Türkiye)
Prof. Dr. Mehmet Akif CEYLAN (Marmara Üniversitesi, İstanbul / Türkiye)
Doç. Dr. Özlem DENİZ YILMAZ (Marmara Üniversitesi, İstanbul / Türkiye)
Doç. Dr. Bahar DERViŞCEMALOĞLU (Ege Üniversitesi, İzmir / Türkiye)
Dr. Öğr. Üyesi Tuğba ERAY BİBER (Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi, İstanbul / Türkiye)
Doç. Dr. Adnan ESKİKURT (İstanbul Medeniyet Üniversitesi, İstanbul / Türkiye)
Doç. Dr. Mehmet GÜNEŞ (Marmara Üniversitesi, İstanbul / Türkiye)
Doç. Dr. M. Fatih KANTER (Kilis 7 Aralık Üniversitesi, Kilis / Türkiye)
Prof. Dr. Halil KOCA (Atatürk Üniversitesi, Erzurum / Türkiye)

Prof. Dr. Osman Gazi ÖZGÜDENLÍ (Marmara Üniversitesi, İstanbul / Türkiye)
Doç. Dr. Nuran ÖZLÜK (Abant İzzet Baysal Üniversitesi, Bolu / Türkiye)
Prof. Dr. Cihan PİYADEOĞLU (İstanbul Medeniyet Üniversitesi, İstanbul / Türkiye)
Prof. Dr. Ufuk TAVKUL (Ankara Üniversitesi, Ankara / Türkiye)
Doç. Dr. Fatih TUĞLUOĞLU (Aksaray Üniversitesi, Aksaray / Türkiye)
Dr. Hüseyin TUNCER (Emekli Öğretim Üyesi)
Prof. Dr. Mustafa UĞURLU (Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi, Muğla / Türkiye)
Doç. Dr. Mustafa UYAR (Ankara Üniversitesi, Ankara / Türkiye)
Doç. Dr. Zeynep UYSAL (Boğaziçi Üniversitesi, İstanbul / Türkiye)
Prof. Dr. Okan YEŞİLOT (Marmara Üniversitesi, İstanbul / Türkiye)
Prof. Dr. Talip YILDIRIM (Uşak Üniversitesi, Uşak / Türkiye)
Prof. Dr. Fehmi YILMAZ (İstanbul Medeniyet Üniversitesi, İstanbul / Türkiye)
Prof. Dr. Bilal YÜCEL (Sivas Cumhuriyet Üniversitesi, Sivas / Türkiye)

İletişim Bilgileri / Contact Details

Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Müdürlüğü / Institute of Turkic Studies of Marmara University

Adres / Address: Göztepe Yerleşkesi, 34722, Kadıköy, İstanbul / Türkiye

Tel / Phone: +90 216 345 60 69

Faks / Fax: +90 216 336 95 91

E-Posta / E-Mail: mutad@marmara.edu.tr

Web: <http://turkiyat.marmara.edu.tr/>

<https://dergipark.org.tr/tr/pub/mtad>

Marmara Üniversitesi Yayınevi / Marmara University Press

Adres / Address: Göztepe Yerleşkesi, 34722, Kadıköy, İstanbul / Türkiye

Tel / Phone: +90 216 348 43 79

Faks / Fax: +90 216 348 43 79

E-Posta / E-Mail: yayinevi@marmara.edu.tr

MARMARA TÜRKİYAT ARAŞTIRMALARI DERGİSİ, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü'nün hakemli akademik yayınıdır. Altı ayda bir yayınlanır. Marmara Türkiyat Araştırmaları Dergisi, TÜBİTAK / ULAKBİM SBVT, ULRICH Global Serials Directory, EBSCO uluslararası alan endeksi tarafından taranmakta ve dizinlenmektedir. Dergide yayınlanan makalelerdeki görüşler yazarlarına aittir. Yayın Kurulu tarafından benimsendiği anlamına gelmez. Yayın Kurulu, yazının özüne dokunmaksızın gerekli yazım ve ifade değişikliklerini yapma hakkını saklı tutar. Dergiden yapılan alıntılarda kaynak göstermek mecburidir.

MARMARA UNIVERSITY JOURNAL OF TURKOLOGY is a peer-reviewed academic journal of Institute of Turkic Studies of Marmara University. The journal is a biannual publication. Marmara University Journal of Turkology is indexed by TÜBİTAK / ULAKBİM SBVT, ULRICH Global Serials Directory and EBSCO International Index. All the views and opinions expressed in the articles are those of the authors and they do not necessarily reflect the views or opinions of the editor, the editorial board, or the publisher. The editorial board reserves the right to make necessary changes in spelling and phrase without changing content. The published contents in the articles cannot be used without being cited.

İçindekiler / Contents

ARAŞTIRMA MAKALELERİ / RESEARCH ARTICLES

Tarık Buğra'nın "Gün Akşamlıdır" Hikâyesi Üzerine Bir İçerik İncelemesi A Content Analysis on Tarık Buğra's Story "Gün Akşamlıdır"	
Mustafa DERE	137
Karadeniz'de Depremler ve Yardımlar (1939-1944) Earthquakes and Aids in the Black Sea (1939-1944)	
Tuğba ERAY BİBER	151
Hüseyin Baykara Divanı'nın Bilinmeyen Bir Nüshası Üzerine On an Unknown Copy of Husayn Bayqara's Diwan	
Sevda KAMAN	182
Ahmet Hamdi Tanpınar'ın Romanlarında Babalar ve "Ödipal Krizlerin Eşiğindeki" Oğullar Üzerine Bir Yorum Denemesi An Interpretation Essay on Fathers and Sons on the Verge of "Oedipal Crisis" in Ahmet Hamdi Tanpınar's Novels	
Murat KOÇ	203
Göçebeleşme Döneminde (1018-1192) Türkiye'de Kurumlara İlişkin İnşa Faaliyeti Üzerine Bir Değerlendirme An Assessment on the Structuring Activity Related with Institutions in Turkey in the Period of Nomadization (1018-1192)	
M. Said POLAT	230
Reşat Nuri Güntekin'in Eserlerinde İnanma İhtiyacı The Need to Believe in Reşat Nuri Güntekin's Works	
Nebahat YUSOĞLU	257

DERLEME MAKALELERİ / REVIEWS

- Sovyetler Birliği Tarih Yazımında Karaçay-Malkarların Kökeni Konusu
The Origin of the Karachai and Malkars in the Historiography of Soviet Union
Hayri ÇAPRAZ..... 269

- Türkiye’de Kentsel Dönüşümün Uygulayıcı Aktörleri ve Yaptıkları Çalışmaların Sayısal Verileri
Practitioner Actors of Urban Transformation in Turkey and Numerical Data of Their Works
Onur Kemal YILMAZ 300

KİTAP TANITIMLARI / BOOK REVIEWS

- Mevlana Yakûb-i Çerhî, *Çağatay Türkçesi Kur’an Tefsiri. Tercüme-i Tefsîr-i [Ya’kûb-i] Çerhî. H. 993/M. 1585. (Giriş – Gramer – Metin – Dizin – Tıpkı Basım)*, haz. Emek Üşenmez, Bilge-Türk Yayınları, İstanbul 2019, 1183 s. (ISBN: 978.605.9786-50-8).
Semra CANAN YILDIZ..... 317

- Osmanlı Pâdişahlarının Manzum Tarihçeleri Fihrist-i Şâhânlar*, haz. Mehmet Arslan, Cumhuriyet Üniversitesi Yayınları, Sivas 2019, 575 s. (ISBN: 978-605-7902-11-5).
Mustafa Sefa ÇAKIR 320

- Aydın Balayev, *Mamed Emin Rasulzade: Politiceskiy Portret* [Mehmet Emin Resulzade’nin Siyasi Portresi], TEAS Press, Baku 2018, 475 s. (ISBN: 978.995.2310-48-1).
Vügar İMANBEYLİ 322

- Edward Tryjarski, *Türkler ve Ölüm / Geçmişten Bugüne Türklerde Ölüm Kültürü*, çev. Hafize Er, Pinhan Yayıncılık, İstanbul 2012, 639 s. (ISBN: 978.605.5302-06-1).
Aziz ŞEKER 327

VEFAT YAZISI / OBITUARY

- İstanbul’a ve Sanat Tarihine Adanmış Bir Ömür: Semavi Eyice (1922-2018)
Sema DOĞAN 331

HABERLER / ANNOUNCEMENTS

Avrasya Şarkiyatçıları Çalıştayı 23-24 Ekim 2019'da İstanbul (Türkiye)'da Gerçekleşti.

The Euroasian Orientalists Workshop was Held on October 23rd-24th, 2019 in Istanbul (Turkey).

Zeynep AKARSLAN..... 338

Genç Türkologlar Çalıştayı 22 Ekim 2019'da İstanbul (Türkiye)'da Gerçekleşti.

Young Turcologist Workshop was Held on October 22, 2019 in Istanbul (Turkey).

Elif UZUNAĞAÇ..... 344

Makale Yazım Kuralları / Instructions for Authors 349

Yazarların İletişim Bilgileri / Contact Details of Authors 363

Takdim

Değerli okurlarımız, *Marmara Türkiyat Araştırmaları Dergisi*'nin VI. Cilt, 2. Sayısı (Aralık 2019); araştırma makalesi, derleme makalesi, kitap tanıtımı, vefat yazısı ve haber metninden oluşmaktadır.

Sevda Kaman'ın "Hüseyin Baykara Divanı'nın Bilinmeyen Bir Nüshası Üzerine" adlı makalesinde daha önce hiçbir kaynaktan bahsi geçmeyen Berlin nüshası üzerinde durulmaktadır.

Mustafa Dere'nin "Tarık Buğra'nın "Gün Akşamlıdır" Hikâyesi Üzerine Bir İçerik İncelemesi" adlı çalışmasında "Gün Akşamlıdır" başlıklı hikâye, Tarık Buğra'nın sanat anlayışı ve düşünce yapısı merkeze alınarak tahlil edilmektedir. Murat Koç tarafından kaleme alınan "Ahmet Hamdi Tanpınar'ın Romanlarında Babalar ve "Ödipal Krizlerin Eşiğindeki" Oğullar Üzerine Bir Yorum Denemesi" adlı makalede, Tanpınar'ın *Mahur Beste*, *Huzur*, *Sahnenin Dışındakiler* ve *Saatleri Ayarlama Enstitüsü* adlı romanları, baba-oğul ilişkisi açısından incelenip bir yorum denemesi yapılmaktadır. Nebahat Yusoğlu'nun "Reşat Nuri Güntekin'in Eserlerinde İnanma İhtiyacı" adlı çalışmasında yazarın "Sönmüş Yıldızlar", "Bir Yudum Su" adlı hikâyeleri ile *Göküzü* romanında kahramanların dine yönelmeleri işlenmektedir.

Hayri Çapraz tarafından yazılan "Sovyetler Birliği Tarih Yazımında Karaçay-Malkarların Kökeni Konusu" başlıklı makalede Karaçay-Malkar Türklerinin kökeni konusunda 1927-1988 yılları arasında basılan Sovyet tarihçilerinin eserleri analiz edilmektedir. Tuğba Eray Biber'in "Karadenizde Depremler ve Yardımlar (1939-1944)" adlı çalışmasında Karadenize etkileri olan depremlerdeki zayıf ve yardımlar, Türkiye Cumhuriyeti Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi ve yerel gazetelere dayanılarak incelenmektedir. M. Said Polat'ın "Göçebeleşme Döneminde (1018-1192) Türkiye'de Kurumlara İlişkin İnşa Faaliyeti Üzerine Bir Değerlendirme" başlıklı makalesinde 1018-1192 yılları arası Türkiye'de kurumlara ait inşa faaliyetleri ele alınmaktadır.

Onur Kemal Yılmaz tarafından yazılan "Türkiye'de Kentsel Dönüşümün Uygulayıcı Aktörleri ve Yaptıkları Çalışmaların Sayısal Verileri" başlıklı çalışmada, Türkiye ölçeğinde kentsel dönüşümü uygulayan aktörler, dayandıkları yasal mevzuatlar ve yaptıkları çalışmalardan hareketle incelenmektedir.

Ayrıca dergimizin bu sayısında Semra Canan Yıldız'ın "Mevlana Yakûb-i Çerhî, *Çağatay Türkçesi Kur'an Tefsiri. Tercüme-i Tefsîr-i [Ya'kûb-i] Çerhî. H. 993 / M. 1585. (Giriş - Gramer - Metin - Dizin - Tıpkı Basım)*, Haz. Emek Üşenmez, Bilge-Türk Yayınları, İstanbul 2019, 1183 s. (ISBN: 978-605-9786-50-8)", Mustafa Sefa Çakır'ın "*Osmanlı Pâdişahlarının Manzum Tarihçeleri Fihrist-i Şâhânlar*, haz. Mehmet Arslan, Cumhuriyet Üniversitesi Yayınları, Sivas 2019, 575 s. (ISBN: 978-605-7902-11-5)", Vügar İmanbeyli'nin "Ayдын Balayev, *Mamed Emin Rasulzade: Politiceskiy Portret* [Mehmet Emin Resulzade'nin Siyasi Portresi], TEAS Press, Baku 2018, 475 s. (ISBN: 978-995-2310-48-1)", Aziz Şeker'in "Edward Tryjarski, *Türkler ve Ölüm / Geçmişten Bugüne Türklerde Ölüm Kültürü*, çev. Hafize Er, Pinhan Yayıncılık, İstanbul 2012, 639 s. (ISBN: 978-605-5302-06-1)" adlı kitap tanıtım yazıları, Sema Doğan'ın "İstanbul'a ve Sanat Tarihine Adanmış Bir Ömür: Semavi Eyice (1922-2018)" başlıklı vefat yazısı, Elif Uzunağaç'ın "Genç Türkologlar Çalıştayı 22 Ekim 2019'da İstanbul (Türkiye)'da

Gerçekleştii." başlıklı haber yazıları yer almaktadır.

*Marmara Türkiyat Araştırmaları Dergisi'*nde yayımlanan yazıların akademik çevreye ve Türklük bilimine ilgi duyan herkese yararlı olmasını dileriz. Dergimizin bu sayısına katkıda bulunan değerli akademisyenlere, makale değerlendirmelerini yapan hakemlere, yayın ve danışma kurulu üyelerine teşekkürlerimizi sunarız.

Prof. Dr. Okan YEŞİLOT

TARIK BUĞRA'NIN “GÜN AKŞAMLIDIR” HİKÂYESİ ÜZERİNE BİR İÇERİK İNCELEMESİ

A CONTENT ANALYSIS ON TARIK BUĞRA'S STORY “GÜN AKŞAMLIDIR”

Mustafa DERE*

Öz

Tarık Buğra (1918-1994); hikâye, roman, tiyatro, gezi, röportaj ve fikir yazıları (fıkra, makale, deneme, eleştiri) başta olmak üzere edebiyatın pek çok türünde kalem oynatmış ve Cumhuriyet Devri Türk Edebiyatı içerisinde adından söz ettirmiş önemli bir yazardır. Tarık Buğra'nın burada söz konusu edilen türler arasında özellikle romancılığı ile ön plana çıktığı görülür. Fakat sayı bakımından fazla olmamakla birlikte yazarın hikâyeleri de hem içerik hem de anlatım bakımından dikkate değer bir nitelik arz eder. Bu noktada “Gün Akşamlıdır” başlıklı hikâye, Tarık Buğra'nın hikâyeciliğini ve sanat anlayışını yansıttığı gibi, eğitimle ilgili sosyal eleştiriye dayanan içeriğiyle onun fikri yörüngesinin de anlaşılmasını sağlar.

İncelemede “Gün Akşamlıdır” başlıklı hikâye, Tarık Buğra'nın sanat anlayışı ve düşünce yapısı merkeze alınarak, olay örgüsünün ilerleyişine bağlı kalınmak suretiyle ve belli ölçüde anlatıbilimsel metotlardan faydalanılarak, içeriği noktasında tahlil edilmeye çalışılmıştır. Bu bağlamda öncelikle Tarık Buğra'nın hikâyeciliği hakkında genel bir değerlendirme yapılmış, yazarın romancılığı ile hikâyeciliğinin ayırt edici bazı noktaları üzerinde durulmuş, sonrasında ise söz konusu hikâyenin tahliline yer verilmiştir. Ayrıca ortaya konulan tespitleri ve yorumları somutlaştırmak amacıyla sık sık hikâyeden örnekler sunulmuştur.

Anahtar Kelimeler: Tarık Buğra, hikâye, hikâye incelemesi, Gün Akşamlıdır

Abstract

Tarık Buğra (1918-1994) is an important writer who has written in different kinds of literature, especially story, novel, theater, travel, interview and thought writings (paragraph, article, essay, criticism), and has been often referred among The Republican Era Turkish Literature Circles. Among the literary genres mentioned here, Tarık Buğra particularly gained prominence with his novels. However, the stories of the writer are also notable in terms of both content and narration, although not many in terms of number. At this point, the story titled “The Day has Evening” provides Buğra's understanding of storytelling and art, as well as giving us his intellectual trajectory through the content based on social criticism related to education.

In the review, the story titled “Day has the Evening” will be tried to be analyzed in terms of its content by taking Tarık Buğra's concept of art and mentality into the center, adhering to the storyline and using certain narratological methods. In this context, first of all, a general evaluation will be made about Tarık Buğra's storytelling, some distinctive points about the author's novel writing and storytelling will be emphasized,

* Arş. Gör. Dr., Ordu Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, Ordu / Türkiye, mustafadere@odu.edu.tr

and later the story will be analyzed. In addition, examples will be presented continually from the story to illustrate the indicated findings and interpretations.

Keywords: Tarık Buğra, story, story analysis, Gün Akşamlıdır

Giriş

“Gün Akşamlıdır” başlıklı hikâye, Tarık Buğra’nın sanat anlayışını ve düşünce yapısını ana hatlarıyla en iyi şekilde ortaya koyan hikâyelerden biridir. Dolayısıyla Tarık Buğra’nın edebî ve fikrî perspektifi merkeze alınarak hikâye üzerinden birtakım genel çıkarımlarda bulunulabilir. Yalnızca içerik noktasında yapılacak bir tahlil dahi söz konusu çıkarımlarda önemli bir ipucu teşkil edecektir. Bu bağlamda öncelikle Tarık Buğra’nın hikâyeciliği hakkında genel bir değerlendirme yapılmasının, yazarın romancılığı ile hikâyeciliğinin ayırt edici bazı noktaları üzerinde durulmasının belli bir bakış açısının ortaya konulması açısından kolaylık sağlayacağı açıktır.

1. Tarık Buğra’nın Hikâyelerine ve Hikâyeciliğine Genel Bir Bakış

Edebiyatın birçok türünde kalem oynatan Tarık Buğra, daha çok romancılığı ile ön plana çıksa da onun edebiyat dünyasında bir yazar olarak ilk ününü kazanmasının hikâyeciliği sayesinde olduğunu söylemek mümkündür. *Zeytin Dalı* dergisinin yöneticisi Mehmet Kaplan’ın Tarık Buğra’dan bir hikâye istemesi üzerine yazar, ilk hikâyesi olan “Kekik Kokusu”nu kaleme alır.¹ Ki bu hikâye *Zeytin Dalı*’nın 2. Sayısında (13 Şubat 1948) yayımlanır.² Daha sonra ise “Oğlumuz” başlıklı hikâyesiyle *Cumhuriyet* gazetesinin yarışmasında ikinciliği kazanarak (1948) hikâyeleriyle ilgi çekmeye başlar.³ Mehmet Tekin’in de belirttiği gibi, Tarık Buğra “yazar olmanın ilk gurur ve heyecanını bu hikâye ile tadacak, Babiâli’nin profesyonel kalemlerinden ilk alkış ve desteği, hiç beklenmedik bir vakitte ve beklenmedik düzeyde yine bu hikâye ile alacaktır.”⁴ Tarık Buğra bir dönüm noktası niteliğindeki söz konusu başlangıçtan sonra gerek kendi adıyla gerek müstear⁵ adla birçok hikâye yazar ve bunlardan 56 tanesini birtakım eklemelerle altı kitapta toplar. İlk kitap olan *Oğlumuz*, 1949 yılında; ikinci kitap *Yarın Diye Bir Şey Yoktur*, 1952 yılında; üçüncü kitap *İki Uyku Arasında*, 1954 yılında; ilk üç kitaptan dört farklı hikâyeyi içeren dördüncü kitap *Hikâyeler*, 1964 yılında; ilk dört kitaptan on farklı hikâyeye sahip aynı başlıklı beşinci kitap *Hikâyeler*, 1969 yılında ve son olarak beş kitaptan yalnızca bir farklı hikâyesi olan ve ikinci kitapla aynı adı taşıyan *Yarın Diye Bir Şey Yoktur*, 1979 yılında yayımlanır. Hüseyin Tuncer’in tespitine göre, Tarık Buğra’nın yazdığı hikâyelerin toplamı 110’dur. Bu hikâyelerin 10’u

1 Yıldırım Bulut, *Tarık Buğra’nın Romancılığı*, Gece Kitaplığı, Ankara 2016, s. 55.

2 Beşir Ayvazoğlu, *Büyük Ağa Tarık Buğra*, Kapı Yayınları, İstanbul 2018, s. 68.

3 İnci Enginün, *Cumhuriyet Dönemi Türk Edebiyatı*, Dergâh Yayınları, İstanbul 2007, s. 342.

4 Mehmet Tekin, *Tarık Buğra – İtaatsiz Bir Taşralının Entelektüel Portresi-*, Ötüken Neşriyat, İstanbul 2018, s. 199.

5 Yazar; Mehmet Nazım, Jale Baysal, Mehmet Nazmi, Tarık Emin, Tarık Nazım ve Süleyman Yücel gibi müstear adları kullanmıştır. Tahsin Yıldırım, *Edebiyatımızda Müstear İsimler*, Selis Kitaplar, İstanbul 2006, s. 107.

aynı adla, 18'i değişik adlarla yazılmış 28 mükerrer hikâyedir. Bunlar çıkarıldığında geriye 82 hikâye kalır.⁶ Yazarın "Bir Genel Müdür" başlığını taşıyan son hikâyesinin 1969 yılında *Hisar* dergisinde yayımlandığı göz önünde bulundurulduğunda onun hikâyecilik serüveninin (1948-1969) 20 yıl gibi uzun bir dönemi kapsadığı, fakat süreklilik göstermediği anlaşılır. Zira yazar, son romanı *Dünyanın En Pis Sokağı'nı* 1989 yılında, *Politika Dışı* adı altında topladığı denemelerini 1992 yılında ve senaryo ile oyunu olan *Sıfırdan Doruğa – Patron'u* 1994 yılında bastırarak diğer türlerdeki yazım faaliyetlerini ömrünün sonuna kadar devam ettirmiştir. Tarık Buğra'nın hikâyeciliğinin sürekli olmamasının sebebi, "yazarın geçimini yazdıklarıyla temin etmesi ve hikâyelerin telif ücretlerinin az olmasıdır."⁷

Küçük hikâye (*short story*) tarzını benimseyen Tarık Buğra'nın hikâyelerinin ayırt edici yönünü en başta içeriği oluşturur. Yazar hikâyelerinde tıpkı Sait Faik Abasıyanık gibi insan gerçeği, insanın hissi tarafı üzerinden hareket eder ve kurgunun merkezine gündelik yaşantıyı koyar. Yani onun hikâyelerinde insanın dış dünya ile olan ilişkisinden doğan çatışmalar ve durumlar yerine, iç dünyada olup bitenlerin anlatımına doğru bir eğilim görülür.⁸ Bu noktada insan sevgisi, aşk, hastalık, kıskançlık, hüznün, yalnızlık, hayal kırıklığı ve merhamet gibi hassasiyetler hikâyelerde esas konu olarak yer alır. Tahir Alangu, Tarık Buğra'nın hikâyelerini konuları bakımından kısaca şöyle değerlendirir:

(...) kendi mizacına ve hikâye anlayışına uygun olanların dışında oldukça çeşitlilik gösterir. Mark Twain'vari mizah hikâyelerinin yanında, gözler yaşartan hüznü aşk hikâyeleri, gerçekçi gözlemlerden çıkarılmış hikâyeler... Anadolu kasabalarında geçen günler, fakir üniversitelinin yaşayışı, toplum düzeninin dengesizliği üzerinde hikâyeler. Ama hepsinde toplum çevresi, hareket gibi unsurlardan çok psikolojinin yer aldığı görülür.⁹

Özellikle romanlarının içeriğiyle karşılaştırıldığında Tarık Buğra'nın hikâyede çok farklı bir yolu benimsediği anlaşılır. Ferdî konuları işleyen *İbiş'in Rüyası* ve *Yalnızlar* hariç tutulursa¹⁰ bütün romanlarda politik meselelere yahut tarihî süreç sorunsalına yer verilirken hikâyelerde sosyal eleştiriler dahi genellikle satır aralarında kalır. Bununla birlikte yazar, "sanata bağlı kalmanın

6 Tarık Buğra'nın *Hikâyeleri Üzerinde Bir İnceleme*, Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, İstanbul 1992, s. 7.

7 Turan Karataş, "Tarık Buğra'nın Öyküleri ve Öykücülüğü", *Bilgi*, S 48, (2009), s. 121.

8 Agm., s. 124-125.

9 *Cumhuriyetten Sonra Hikâye ve Roman 1940-1950*, İstanbul Matbaası, İstanbul 1965, s. 804.

10 Tarık Buğra, ilk romanı *Siyah Kehribar*'da (1959), İtalya'da Mussolini'nin iktidarda olduğu dönemde rejim muhalifi birtakım gençlerin başlarından geçen trajik olayları anlatır. *Küçük Ağa* (1964), mücadeleye katılan zihniyeti irdeleyen bir Kurtuluş Savaşı romanıdır. *Küçük Ağa*'nın devamı niteliğindeki *Küçük Ağa Ankara'da* (1966) romanında Çerkes Ethem olayı üzerinde durulur. Yine bir Kurtuluş Savaşı romanı olan *Firavun İmanı*'nda (1976) Türkiye'deki muhafazakâr tepkime işlenir. *Gençliğim Eyvah* (1979), Türkiye'nin son dönemdeki meseleleri ve bunalımları üzerinden ilerleyen ve bunu yazarın tabiriyle "şimdiye kadar ele alınmamış bir açıdan açıklayan" bir romandır. *Yağmur Beklerken*'de (1981) Serbest Fırka meselesi ve bu süreçte gelişen önemli birtakım olaylar işlenir. *Osmancık'ta* (1983) Osmanlı Devleti'nin kuruluş dönemi söz konusu edilir. Yazarın son romanı olan *Dünyanın En Pis Sokağı*'nda (1989) ise olaylar *Gençliğim Eyvah*'taki bunalımın hem kronolojik hem de düşünsel bir devamı şeklinde ilerler.

toplumdan uzaklaşmak anlamına gelmediğini”¹¹ savunduğu için hiçbir zaman meselelerden büsbütün kopmaz. Bu durum, aslında onun hikâyelerinin ve hikâyeciliğinin ayırt edici yönlerinden biridir. Nitekim Mehmet Tekin, söz konusu bağlamda Tarık Buğra'nın işlediği meseleleri, yazarın anlatım tarzı bağlamında bir orijinalite çerçevesinde şöyle değerlendirmektedir:

Kısacası, Tarık Buğra'nın hikâye bağlamında benimsediği anlatım tarzı, açıklayıcı olmaktan çok sezdirici; yönlendirici olmaktan çok etkileyici, düşündürücü bir özellik taşır. Okuyucuyu bilgilendirme, dolayısıyla onun zihnini ipotek altına alma gibi bir kaygısı, bir beklentisi yoktur Tarık Buğra'nın. Okur, angaje olarak okumaz metinleri; duru ve yalın bir duyarlılıkla okur. Son demde 'kıssadan hisse' çıkarmak, ona kalmış bir şeydir.¹²

Tarık Buğra'nın hikâyelerinin çoğunun durum hikâyesi niteliği taşıdığını söylemek mümkündür. Başka bir deyişle “Tarık Buğra'nın hikâyelerinde vak'a tertibi, olaylardan çok, kişilerin sıkıntılarını dile getiren 'durum'lardan ibarettir.”¹³. Dolayısıyla hikâyelerdeki kurgu, çoğunlukla giriş – gelişme – sonuç planına dayanan bir düzen oluşturmamaktadır. Yine içerik noktasında bir değerlendirme yapılacak olursa bu kurgunun zaman zaman trajik bir durum veya olay ekseninde şekillendiği görülür. Fakat yazar söz konusu tutumu hikâyenin sonucuna taşımayıp herhangi bir şaşırtıcı sona (*surprising ending*) izin vermemekte, genellikle hem kahramanların ileriye dönük saadetlerine yol açan hem de okuyucuya rahat bir nefes aldırın sonları tercih etmektedir. Örnek verilecek olursa “Ömer” başlıklı hikâyede tifo ile mücadele eden Ömer'in hastalığı gittikçe ağırlaşınca okuyucu hikâyenin sonunda onun öleceğini düşünür ve Ömer'in annesi Hurrem'in “her şey bitti” dediği anda hikâye kesilir. Fakat sonda – özetleme tekniği ile verilen kısımda – beklenenin aksine Ömer'in iyileştiği görülmektedir: “Bitmedi tabii. Ve ben, gümüş renkli bir yaz sabahı; Ayla'yı: ‘Kim bilir sen de ona ne yapmışsındır.’ diye paylayan karıma, kaşlarımı, yalancıkta çatarak: ‘Dokunma bakayım kızıma; biz senin oğlunun ne yaramaz olduğunu pekâlâ biliriz’ demek zorunda kaldım.”¹⁴.

Hikâyelerin tamamı göz önünde bulundurulduğunda anlatıcının “ben”, yani yazarın kendisi olduğu veya Tarık Buğra'nın yansıtıcı kahraman aracılığıyla olay örgüsünde bizzat yer aldığı görülür. Hatta Hüseyin Tuncer'in de belirttiği gibi, “Erkek kahramanlarda duyan, düşünen ve konuşan hep aynı kişidir; yani yazarın kendisidir.”¹⁵. Bu durumda anlatım, üçüncü teklik şahıs etrafında dönebildiği gibi yer yer birinci teklik şahıs çerçevesinde şekillenir.¹⁶ Anlatımın odağında “ben” olduğu için hikâyeler yer yer yazarın duygularını yahut düşüncelerini şiirsel bir üslûpla ifade eden ve yine Tarık Buğra'nın kalem oynattığı bir tür olan deneme havasını taşır. Bu

11 Hüseyin Tuncer, *Tarık Buğra*, T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, Ankara 1988, s. 18.

12 Mehmet Tekin, *Tarık Buğra - İtaatsiz Bir Taşralımın Entelektüel Portresi-*, s. 252.

13 Hüseyin Tuncer, *Tarık Buğra'nın Hikâyeleri Üzerinde Bir İnceleme*, s. 125.

14 Tarık Buğra, *Hikâyeler*, Günaydın Yayınları, İstanbul 1964, s. 97.

15 Hüseyin Tuncer, *Tarık Buğra'nın Hikâyeleri Üzerinde Bir İnceleme*, s. 126.

16 Ayrıntılı bilgi için bk. Age., s. 131.

bakımdan hikâyeler, "muhtevasıyla olduğu kadar üslûbu ile de şiire yaklaşıp."¹⁷ Teknik açıdan bakıldığında ise masal havası taşıyan "Helvacı Güzeli", bir dilekçe yahut mektup şeklinde kaleme alınan "Belediye Başkanımıza Dilekçe" ve yer yer mülakat şeklinde ortaya konulan "Üstadla Konuştum" dışında hikâyelerin bir farklılık taşımadığı görülür.

Son olarak hikâyelerde zaman tam olarak belirtilmese de olay, tıpkı romanlarda olduğu gibi genellikle kronolojik sırayla ilerler. Daha çok insanın psikolojik ve hissi yönü ile iç dünyasına dayanan olaylar üzerinde durulduğu için de dönem veya devirle ilgili sosyal zamana vurgu yapan herhangi bir ifadeye veya bu bağlamda konu arka planı zemininde değerlendirilebilecek eleştirilere – zaman zaman kendisini gösteren ironik anlatım dışında – nadiren rastlanır.

2. "Gün Akşamlıdır" Başlıklı Hikâyenin İçeriğine Dair Değerlendirmeler

Hikâye, ilk kez 1952 yılında *Küçük Dergi*'nin Nisan sayısında "İki üçgen için" başlığıyla yayımlanmış daha sonra 1964 yılında *Hikâyeler* adlı kitapta "Gün Akşamlıdır" adıyla çıkmıştır.¹⁸ "Gün Akşamlıdır", Tarık Buğra'nın "milli ve muhafazakâr" eksende beliren dünya görüşünü, onun semboller ile mecazlara dayanan tahlile açık üslûbunu ve başta eğitim olmak üzere Cumhuriyet'ten sonra toplumda görülen zihniyet odaklı çift başlılığı ortaya koyan bir içerik taşır. Bununla birlikte bir dönem Türk hikâyesi içinde farklı bir örnek sayılan hikâyede Cumhuriyet tarihinin fikir kargaşası yansıtılır.¹⁹

Hikâye, Doğanbeyli bucağında öğretmenlik yapıp kendisinden Hoca diye bahsedilen ve çalıştığı okulda *Seyahatname*'yi okumakta olan Süleyman Hoca'nın anlatılmasıyla başlar. Hoca, burada sıkça geçen ve hikâyenin de başlığı olan "Gün akşamlıdır devletlim; dün doğduk bugün ölürüz." sözü üzerine düşünür. İç monologla verilen bu kısımda Hoca için sözün ne anlama geldiği ifade edilip sözün anlamının toplumdaki arka planının kaybolduğu belirtilir:

Gün'e teselli olan büyü nerede? Bir kez yola çıkıldı mı, artık ölüm karşısında bile benliğinden zerre bırakmayan, bütün sonuçları, sonuçların her çeşidini gönül dengesi bozulmadan karşılayan, dün'ünü inkârdan tiksinen yiğit nerede? Yenilmiş, fakat hâlâ baş dik, hâlâ efendi adam nerede? O dimdik ve güleç baş ki, az sonra pala ile uçacağını bilir de, aman dileyecek yerde: "Gün akşamlıdır devletlim; dün doğduk, bugün ölürüz"-der, davasını bırakmaz.

17 Mehmet Kaplan, *Hikâye Tahlilleri*, Dergâh Yayınları, İstanbul 2006, s. 247.

18 Hüseyin Tuncer, *Tarık Buğra'nın Hikâyeleri Üzerinde Bir İnceleme*, s. 137.

19 Sevinç Çokum, "Tarık Buğra'nın Hikâyeleri", *Tarık Buğra*, ed. Mehmet Tekin – Ebru Burcu Yılmaz, T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, Ankara 2011, s. 103.

Ama artık ne o değerler, ne de o ruh... şimdi artık arka plan bomboş, şimdi artık her şey kelimelerden, üreyişlerini, beslenişlerini bilmediğimiz böcekleri andıran kelimelerden ibaret.²⁰

“Gün akşamıdır...” şeklinde başlayan söz, hikâyede de belirtildiği gibi, Evliya Çelebi’ye ait *Seyahatnâme*’de geçer ve aynı anlama gelecek farklı türevlerle de sık sık zikredilir. Evliya Çelebi genellikle anlatılan kıssaların ya da olayların sonunda bazen kendi ağzından bazen de bahsettiği kişilerin söylemiyle “Gün akşamıdır...” ifadesini söz konusu çerçevede kullanır: “Ey oğul gâfil me-bâş gözün aç gün ahşamıdır.”²¹, “Gün ahşamıdır, gelin helâllaşalım.”²², “Hemân Koca Vezir, gün ahşamıdır, dün doğdum bugün ölürüm, hemân iş gör dedikde”²³, “Ale’s-sabâh durma, zirâ vakit ahşamıdır ve Bitlis hânı oğlumuzda (...)”²⁴, “Emr Allâh’ındır. Dün doğdum, bugün ölürüm.”²⁵, “Emir Hûdâ’nındır, her çi bâd-âbâd. Dün doğdum, bugün ölürüm deyüp (...)”²⁶.

Tarık Buğra içinse bu sözün anlamı daha kapsamlıdır. Bir Kurtuluş Savaşı romanı olan *Küçük Ağ’a*’nın önemli kahramanlarından Doktor Haydar, tıpkı “Gün Akşamıdır”daki Hoca gibi, *Seyahatnâme*’yi okur ve aynı söz üzerine düşünür. Burada sözün anlamı ve çağrışımları ile ilgili ifade edilenler, Tarık Buğra’nın düşüncelerini yansıtmaktadır:

Elinde bir Evliya Çelebi cildi vardı. Doktor onu görmeden, hangi sayfasına baktığını fark etmeden öyle dakikalarca tuttu. Evliya Çelebi onun için bir tek cümleden ibaretti:

‘Gün akşamıdır devletlim; dün doğduk, bugün ölürüz!..’

Yalnız Evliya Çelebi değil, fakat Doktor için bütün bir Osmanlı tarihinin haşmeti işte bu cümleden ibaretti ve Evliya Çelebi’de her hâdiseyi noktalayan bu söz, tarihi yaratan ruhun formülü, o ruhun tâ kendisiydi.

‘Gün akşamıdır devletlim; dün doğduk, bugün ölürüz!..’

İnanç ve düşünce için yaşayan, yaşamaya, ancak ve ancak inanç ile düşüncenin yaşama dedirteceğini bilen, kısacası insanı anlayan insanların bundan daha olgun bir söz bulaabileceklerini Doktor sanmıyordu.

20 Tarık Buğra, *Hikâyeler*, s. 58.

21 *Evliya Çelebi Seyahatnâmesi I. Kitap*, haz. Robert Dankoff – Seyit Ali Kahraman – Yücel Dağlı, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2006, s. 245.

22 *Evliya Çelebi Seyahatnâmesi II. Kitap*, haz. Zekeriya Kurşun – Seyit Ali Kahraman – Yücel Dağlı, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 1998, s. 235.

23 *Evliya Çelebi Seyahatnâmesi I. Kitap*, s. 250.

24 *Evliya Çelebi Seyahatnâmesi V. Kitap*, haz. Seyit Ali Kahraman – Yücel Dağlı – İbrahim Sezgin, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2001, s. 12.

25 *Age.*, s. 119.

26 *Evliya Çelebi Seyahatnâmesi VI. Kitap*, haz. Seyit Ali Kahraman – Yücel Dağlı, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2002, s. 175.

Ölmek bir şey değildi. Bu ölümlerde gururdan şerefe kadar insanı saran bir mükâfat vardı. Fakat insan önce ölmesini bilmeliydi. Ölmek kurban edilmek, kurban olmak değildi. Hele kurban etmek hiç olmamalıydı. İşte bunlar günahı.²⁷

Yazarın, bu kanaatini pratiğe döktüğü yer ise Osmanlı Devleti'nin kuruluş yıllarının anlatıldığı *Osmancık* romanıdır. Burada eserin birinci ana bölümünün ilk kısmı "Gün akşamıdır" sözü ile hemen hemen aynı anlama gelen "Gün doğmak için batır" başlığını taşır.²⁸ Ayrıca aynı ana bölümün "İlkbahar selleri" başlıklı ikinci kısmında Şeyh Edebalı, Osman Bey'e öğüt verirken "Ve, öyle insanlar, yatsıda doğar, sabah ezanı okunmadan, şafak sökmeden ölür."²⁹ der. Osmanlı'nın çekirdeğini oluşturan zümrenin de hayata bakışını gösteren bu söz, örneklerden de anlaşılacağı üzere, bir anlayışı, tavrı ve zihniyeti ortaya koymakta ve hikâyenin bütününde sürekli olarak zikredilerek okuyucunun karşısına bir leitmotiv niteliğiyle çıkmaktadır: "Gün akşamıdır devletlim; dün doğduk bugün ölürüz."³⁰ (iki defa); "İnsan gün akşamıdır demesini bilmeli."³¹; "Gün akşamıdır devletlim; dün doğduk, bugün ölürüz diyebilirdi."³²; "Gün daima ve herkes için akşamıdır, dün doğan bugün ölür."³³ Hoca, sözün toplumdaki izdüşümünü kaybetmesinden büyük bir üzüntü duyar ve bunu "yenilgi" olarak ifade eder.³⁴

Süleyman Hoca bu çeşit düşünceler içinde olduğu sırada, Hoca okulda olduğu için, onun yanında bulunmak amacıyla tatil günleri öğleden sonra okula gelen Nesrin'le konuşmaya başlar. Nesrin ile Hoca arasında kuvveden fiile geçmeyen bir aşk vardır ve genç kız, Hoca ile aynı dünya görüşünü paylaşmaktadır. Burada Ahmet Hamdi Tanpınar'ın Haldun Taner, Orhan Hançerlioğlu ve Tarık Buğra için söylediği "Bu üç muharririn üçü de kuvvetli bir sosyal tenkitle insanın ferdi hayatını beraberce yürütürler."³⁵ ifadesini hatırlamak gerekir ki aynı durumu "Gün Akşamıdır" için de söz konusu etmek mümkündür. Hoca ve Nesrin arasındaki yakınlaşmanın anlatımıyla birlikte sosyal bir meselenin söz konusu edileceği izlenimi ortaya konulmaktadır.

Bu yakınlığın anlatıldığı kısımda iklimden, zamandan ve mekândan bahsedilerek olayların gerçekleştiği Doğanbeyli'ye ait kısa tasvirlerle yer verilir. "Gün Akşamıdır", "mekânın köy olgusu etrafında işlendiği"³⁶ hikâyelerden biri olmakla birlikte buradaki mekân tasvirlerdeki anlatım, işlev bakımından daha çok Nesrin ve Hoca arasındaki aşk sebebiyle aydınlığı çağrıştıran, güzel bir niteliğe sahiptir: "Bu saatler her şeyin güzelleştiğini, sevginin, dostluğun, hatta aşkın mümkündür, mümkündür ve olmalıdır sanıldığı... geçen ve gelecek günlerin çırılçıplak

27 Tarık Buğra, *Küçük Ağa*, İletişim Yayınları, İstanbul 2005, s. 162.

28 Tarık Buğra, *Osmancık*, Ötüken Neşriyat, İstanbul 2018, s. 7.

29 *Age*, s. 15.

30 Tarık Buğra, *Hikâyeler*, s. 58.

31 *Age*, s. 59.

32 *Age*, s. 60.

33 *Age*, s. 65.

34 *Age*, s. 59.

35 Ahmet Hamdi Tanpınar, "Türk Edebiyatında Cereyanlar", *Edebiyat Üzerine Makaleler*, haz. Zeynep Kerman, Dergâh Yayınları, İstanbul 2005, s. 126.

36 Nuran Özlük, *Gök Ekini Biçer Gibi - Tarık Buğra'nın Anadolusu-*, Paradoks Yayınları, İstanbul 2010, s. 79.

tekliflerine rağmen mümkündür ve olmalıdır sanıldığı saatler.. di.”³⁷ Bu noktada Tarık Buğra'nın hikâyelerinde “tabiatın da eşya gibi insanın hayatına karışan ve ona gizlice tesir eden bir unsur olduğunu ve iç ile dış, duygu ile tabiat arasında kurulan bu dengenin ve kaynaşma duygusunun, onun hikâyelerine bir şiir havası verdiğini”³⁸ belirtmek gerekir.

Hoca'yı ve Nesrin'i rahatsız eden bir durum vardır. Bu, onların birlikte oldukları öğleden sonraları “öteki” diye bahsedilen yeni başöğretmenin yanlarına gelerek Hoca'yı ve Nesrin'i dünya görüşleri bakımından taciz etmesidir. Başöğretmen'den hikâyede “öteki” olarak bahsedilecektir. Bu kelime; “diğeri, öbürü”, “sözü edilen veya benzer iki nesneden önem ve konum bakımından uzakta olan”, “öbür, diğeri” anlamlarına geldiği gibi, “mevcut kültürün içinde dışlanmış olan” anlamını da karşılar.³⁹ Nitekim hikâyede de bu sonuncu anlamıyla kullanılır. Başöğretmen, Süleyman Hoca ile Nesrin'in inandıkları değerlere önem vermemekte ve hatta onlara bu sebeple hakaret etmektedir. Söz konusu tavır, henüz başöğretmen odaya girmeden hem Süleyman Hoca'yı hem de Nesrin'i huzursuz eden bir unsur olur:

Öteki, her zaman olduğu gibi, sayfanın üstünde de ya kahkaha ile gülüyor, ya da kaşlarını gazapla çatıyordu; böööh der gibi. Ölçü ve gülümseyiş nerede? Halbuki bu ona ne kadar yakışacaktı.. yakışacak ve o zaman zafer onun kaderi, belki de mizacının bir ikinci adı olacaktı. Fakat o, işte sayfanın üstünde de ya kızıyor, ya da öfkeden de savaştı kahkahalar atıyordu. Yazık.⁴⁰

Bu kısımda Süleyman Hoca, Başöğretmenin eğitimi, mizacı ve onlara karşı olumsuz tutumu üzerine düşünür. Başöğretmen Eğitim Enstitüsü'nden mezun edilerek bucağa gönderilmiştir ve amacı eğitimden çok yörede belli bir ideolojinin müritliğini yapmaktır. Onun Doğanbeyli'ye gelmesiyle de Süleyman Hoca'ya açık bir şekilde geri çekilmesi ihtar edilmiştir:

Onu Eğitim Enstitüsünden bütün uzlaşmalara yabancı, yardım gücünden yoksun olarak, kafasına sekiz on savaş cümlesi çakılmış, yirmi iki yaşıyla salıvermişlerdi bucağa. Doğanbeyli'nin altı yıllık başöğretmeni Süleyman'a, yani kendisine; **sen çekil hoca demişler, Türkiye'nin özleye geldiğini işte bu yapacak demişlerdi.** Ne ile? Sekiz on cümle ile.⁴¹

Eğitim Enstitüsü meselesi hikâyenin içeriği bakımından üzerinde durulması gereken bir konudur. Hikâyede Başöğretmenin tavrı, tamamen aldığı eğitime bağlanır. “Cumhuriyetin ilk yıllarında doğrudan ortaokula öğretmen yetiştiren bir kurum yoktur. Cumhuriyet öncesi dönemden devralınan yüksek öğretmen okulları ve üniversitelerin ilgili bölümlerinden mezun

37 Tarık Buğra, *Hikâyeler*, s. 59.

38 Mehmet Kaplan, *Hikâye Tahlilleri*, s. 248.

39 *Türkçe Sözlük*, 11. Baskı, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 2001, s. 1862.

40 Tarık Buğra, *Hikâyeler*, s. 60.

41 *Age.*, s. 61.

olanlar, liseler ile birlikte ortaokullarda öğretmenlik yaparlar."⁴² 1924'te Tevhid-i Tedrisat Kanunu'nun çıkarılmasıyla; "eğitim işlerinden sorumlu tek kurum devletin kendisi hâline getirilir. Bu yasaların verdiği yetki ile medreseler kapatılır, din temeline dayanan eğitim tamamen kaldırılır."⁴³ Ayrıca mevcut okullarda din ve bunun bir uzantısı olarak gelenek merkezli eğitime son verilerek söz konusu sistem içinde yetişen öğretmenler de çeşitli şekillerde yapının dışına itilir. Başöğretmen, Osmanlı'dan beri devam eden ve dolayısıyla geleneğin bir taşıyıcısı durumunda olan öğretmen okullarına karşıdır. Yazarın "millî" olarak kabul ettiği geleneğe karşıtlık ise toplumun bütün değerlerine karşı olmak veya meydan okumak demektir:

Hoca'nın içi sızlardı bunu her düşündüğünde: Muhtara düşman, imama düşman, muhtarla imamı sevenlere, hatta sadece beş vaktini kaçırmayanlara düşman.. ve öğretmen okullarından gelenlere düşman, sonra da Türkiye'nin özleye geldiklerini gerçekleştirmek! Bu iddia, bu tutumla olsa olsa bir işgal devletine yaraşır. '**Hoca**' böyle sanıyordu. '**Hoca**' sevginin, uzlaşmanın, uyarma çabasının olmadığı yerde her iddiayı böyle sanmadan yapamazdı. Ve ötekini, sevmeye, uzlaşmaya, uyarma gücünden yoksun olarak, sekiz on savaş cümlesiyle salıvermişlerdi kafesinden işte.⁴⁴

Süleyman Hoca, hikâyede vurgulandığı şekilde Başöğretmenin "*sekiz on cümle*" ve hatta "sekiz on savaş cümlesi" ile geldiğini söyler. Bu cümleler, Başöğretmenin benimsediği ideolojiye ait değişmeyen birtakım ezber sözlerden ibarettir. Süleyman Hoca'ya göre, Başöğretmen bu cümlelerle ilk savaşını daha ilk karşılaşmalarında ona karşı verir. Ondan sonraki düşman ise Nesrin'dir. Zira Başöğretmen Nesrin'in Süleyman Hoca'nın yanında yer almasından rahatsızlık duymaktadır: "Çünkü Nesrin güzeldi, çok güzeldi ve neden '**Hocam**'dan yana olduğunun anlaşılması öteki için çok güçlü."⁴⁵

Başöğretmen onların bulunduğu odaya girdiğinde söz konusu savaş cümlelerini tekrarlamaya başlar. Süleyman Hoca, bunları sırasına göre numaralandırmıştır ve içinden onun tavrı ile acı bir şekilde eğlenmektedir: " – **Her gün bir taş at, bahçen kurtulur.** 'Hoca' bu sekizinci cümle diye düşündü. Öteki bir kaplan yumuşaklığı ile pencereyi aşmış, içerde yaylanıyordu."⁴⁶ Başöğretmen bu kez Hoca'ya hâlâ Cevdet Paşa Tarihi'ni mi okuduğunu sorar. Süleyman Hoca, Evliya Çelebi *Seyahatnâme*'si cevabını verdiği anda ise tartışma yaratmak amacıyla onu bir tarih kitabı olarak kabul ettiğini söyler ve bir başka "savaş cümlesi"ni tekrarlar: " – **Dinden sonra iki numaralı afyon: Tarih.**"⁴⁷ Başöğretmenin bütün çabasına ve sataşmalarına rağmen Süleyman Hoca herhangi bir sonuç elde edemeyeceğini düşündüğü için onunla tartışmaya yanaşmaz ve

42 Adnan Küçüköğlü, "Türkiye'nin Öğretmen Yetiştirme Serüveninde Eğitim Enstitüleri ve Bir Model Olarak Kâzım Karabekir Eğitim Enstitüsü", *Kastamonu Eğitim Dergisi*, S 2, (2006), s. 380.

43 Meral Avcı Delipınar, "Yeni Bir Devlet Kuruluyor", *Atatürk İlkeleri ve Devrim Tarihi*, ed. Zübeyde Yalın Öktem, Tarihçi Kitabevi, İstanbul 2011, s. 195.

44 Tarık Buğra, *Hikâyeler*, s. 61.

45 *Age.*, s. 61.

46 *Age.*, s. 61.

47 *Age.*, s. 62.

odadan çıkmayı daha doğru bulur. Bu tavır ise Başöğretmenin daha çok sinirlenmesine yol açar: “Başöğretmen ya ezmeli, ya ezilmeli idi.”⁴⁸

Başöğretmenin “savaş cümleleri”ni, daha doğru bir tabirle ideolojisine has sloganlarını, Süleyman Hoca'nın üzerinde durup düşündüğü “Gün akşamlıdır” sözünün birer antitezi olarak kabul etmek gerekir. Bu noktada her iki kişinin benimsediği sözler, iki farklı zihniyete veya kabule işaret eder. Süleyman Hoca'nın ve Başöğretmenin yaşadığı zihniyet çatışmasının sebeplerini Tarık Buğra'nın fikrî yazılarında açıklıkla görmek mümkündür. Öncelikle Başöğretmen, yazarın sıkça sözünü ettiği, “Batı’yı, ancak ve ancak, müspet ilimlerin, tekniğin ve ilmin gereklerine uygun çalışmanın Batı yaptığını kavrayamayan sâde suya tirit aydınlardandır”⁴⁹. Bu doğrultuda Başöğretmen ideoloji noktasında tartışmayı ve Batılı olmanın gerekleri olarak gördüğü dogmaları ilerilcilik kabul edip Batıcılık ile Marksist söylem arasında sıkıştır. Söz konusu durumun sonucu ise kendimize kendi içimizde düşmanlar uydurmak olacaktır: “Ve, bu idrâke ermedikçe de, kalıplar, taklitler, şekiller bataklığında bocalar durur, kendi kendinizle kavgaya mahkûm düşersiniz: Kendinize kendi içinizde düşmanlar uydurursunuz çünkü.”⁵⁰ Yazara göre bahsedilen çıkmaza düşmemek için öncelikle bizi biz yapan unsurları göz ardı etmemek gerekir:

Çünkü hiçbir insan ve hiçbir toplum önce kendisi olmadan ve olmadıkça hiçbir şey olamaz. Kendisi olmadan bir şey olmaya kalkışan insanlar ve toplumlar erir gider, yok olurlar. Bunu söylerken, iki kere iki dört eder dediğimin farkındayım. Fakat, ne çare, gidişata bakıyor ve bu en kesin gerçeği tekrarlamak zorunda kalıyorum. Gerçekten de, bizim sâde suya tirit aydınlarmın, yalnız türü değil, etkinlikleri de sürüp gidiyor. Onlara göre Batılılaşmak, hâlâ, her şeyimizle biz olmaktan çıkışımızdır ve bize ait ne varsa, başta tarihimiz, hor görmektir, karalamaktır, yok saymaktır.

Gene onlara göre, bunun aksi tutuculuktur, şovenliktir, Atatürk'e ve Cumhuriyet'e düşmanlıktır. Kısacası, toplum olarak da, birey olarak da kişiliğimizi korumak suçtur. Bu suçun jurnalciliğini, gammazlığını, gözleri döne döne yapmaktadırlar; tıpkı ağababalarının tarih boyunca yaptıkları gibi.⁵¹

Süleyman Hoca, odadan çıktıktan sonra Başöğretmen bu kez Nesrin'i kendi tarafında görmek ister ve Süleyman Hoca'nın tavrını yanlış bulduğunu belirtir: “ – **Üçümüz el ele verip taassuba ve gericiliğe karşı savaşacak yerde, o, görüyorsunuz işte öğretmenim bize...**”⁵² Nesrin ise onun sözünü yarıda keserek Süleyman Hoca'yı haklı gördüğünü ortaya koyacak şekilde keskin bir dille

48 Age., s. 63.

49 Tarık Buğra, “Doğu-Batı”, *Bu Çağın Adı*, Ötüken Neşriyat, İstanbul 2018, s. 83.

50 Age., s. 83.

51 Age., s. 85.

52 Age., s. 63.

üçü arasında herhangi bir birliğin olamayacağını ifade eder: “ – **Gayet iyi görüyorum başefendi. Hem bir daha biz demeyin lütfen**”⁵³

Nesrin, Başöğretmenin yanından ayrıldığında yaşadıkları baskı sebebiyle çok üzgündür ve artık dersler başlayınca kadar okula gelmemeye karar verir. Daha sonra içinde buldukları durum karşısında Süleyman Hoca ve Başöğretmen üzerine düşünüp olanları sorgular ve Süleyman Hoca'yı bir kez daha haklı bulur. Nesrin, Başöğretmen okula yeni geldiğinde Süleyman Hoca'nın ona tepki göstermesini istemiş, fakat o “bir ikinciyi asla aratmayan o soğuk faziletlerinin arkasında her zamanki gibi sakin”⁵⁴ kalmıştır. Ne olursa olsun Süleyman Hoca ona göre her koşulda haklıdır: “Beriki budala ona **'haksız mıyım?'** diye soruyordu. Budala, budala işte: Haklı olan daima Süleyman idi; **çünkü kendini bulan, kendini kurtaran, kendini sevgide, hoşgörülükte ve anlayışta bulan, kurtaran** Süleyman idi.”⁵⁵

Nesrin, Başöğretmeni mizaç, huy ve ideoloji-düşünce eksenini üzerine değerlendirirken de Süleyman Hoca'nın onun hakkında söylediği birtakım kalıp ifadeleri benimser. Bu ifadelerde, Başöğretmenin sığ bir insan oluşu ve onun ortaya koyduğu meselelerde özellikle fikrî arka plandan mahrum bir zihniyete sahip bulunduğu vurgulanır. Böylece söz konusu kısımda, her ne kadar farklılık oluşturmaya da, Başöğretmen, Nesrin'in gözüyle de okuyucuya yansıtılır:

Başöğretmenin istekleri, iddiaları vardı; fakat ne yapmak istediklerini, ne de iddialarını biliyordu. Süleyman'ın dediği gibi, onu, dudaklarına sekiz on cümle ilıştirdikten sonra köyün bin bir kördüğümü içine salıvermişlerdi. Başöğretmen birçok şeye harb ilân etmişti, ama düşmanlarının yalnız adını biliyor, bu yüzden de kendi kuvvetlerinin çoğunu, hatta en değerlilerini karşıdan sanıyordu; sonunda, kurtaracağım dediği düşmanın ta kendisi olup çıkmıştı. Süleyman'ın dediği gibi “doldurma tüfek”...⁵⁶

Bu sırada Süleyman Hoca, Nesrin'in yanına gelir ve Nesrin, onun elini tutar. Hoca, içeri gidip nükteli bir şekilde “Evliya Çelebi'yi kurtarmak” istediğini söyler. Nesrin ise kitabın orada kalmasında bir sakınca olmadığını, nasıl olsa Cevdet Paşa'nın evde bulunduğunu ifade eder. Süleyman Hoca'nın Evliya Çelebi *Seyahatname*'sini yanına almak istemesi ve Nesrin'in nasıl olsa Cevdet Paşa'nın *Tarih-i Cevdet*'inin evde bulunduğunu söylemesi, Süleyman Hoca'nın düşünce yapısını gösteren sahnelerden biridir. Zira “Tarık Buğra'nın Anadolu'yu ele alan roman ve hikâyelerinde kitap okuyan kahramanların tümüne bakılacak olursa her birinin, sergilediği karakterle örtüşen eserleri, yazarları ve şairleri okudukları görülür.”⁵⁷

Süleyman Hoca ve Nesrin, birlikte el ele tutuşarak okuldan çıkarlar ve Doğanbeyli halkı bunu “pek güzel” bulur. Bu durum toplumun, Başöğretmen ile kurulacak bir beraberliği kabul

53 Age., s. 63.

54 Age., s. 64.

55 Age., s. 64.

56 Age., s. 64.

57 Nuran Özlük, “Tarık Buğra'nın Konusu Anadolu'da Geçen Roman ve Hikâyelerinde Görülen Yazarlar, Eserler ve Kahramanlar”, *Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, S 26, (2009), s. 68.

etmeyeceği, fakat onların düşünce yapısını benimseyen ve değerlerine sahip çıkan Nesrin ile Süleyman Hoca'nın birlikteliklerini ise takdirle karşıladığını gösterir. Hikâyenin sonunda umut vardır ve günün “daima ve herkes için” akşamı olduğuna vurgu yapılmaktadır. Fakat “ölüme giden yollar” ve “ölüm”ün kendisi bu durumu farklılaştırır: “Ama ölüme giden yollar ve gidişler hep aynı değildir, ölümün ötesi herkes için aynı değildir ki...” (s. 65). Söz konusu son cümle ile Süleyman Hoca ve Başöğretmen arasındaki, hem ilerlenen istikamet ve anlayışın farklılığına hem de özellikle “ölümün ötesi” vurgusuyla inanç dünyalarındaki ayrışmaya işaret edilir. Ebru Burcu Yılmaz, hikâyenin genelindeki vurguyu da göz önünde bulundurarak özellikle ölüm meselesini şu şekilde açıklar:

Günün akşamı olduğunun bilincini taşıyan insan, doğumla ölüm arasındaki hayatını belli değerler üzerine kurarak anlamlandırmaya çalışır. Ölümün çağrısını duymayı beklemek, ortaya konan davranışların hesabını verecek konumda olmayı kabullenmek demektir. Dolayısıyla her insan için kaçınılmaz olan ölüm iki farklı hayat arasındaki eşiktir. Bir değişimin habercisi olan eşğin iki tarafı, sebep sonuç ilişkisiyle birbirine bağlıdır. Bu sebeple ölümden ziyade ölüm ötesi hayat önem taşır.⁵⁸

Söz konusu sonuç hem kadere rıza gösterip bu bilinçle mutlu olmaya hem de inanç noktasında aydınlık bir geleceğe işaret eder. Bu durumda doğal olarak Süleyman Hoca ve Nesrin her şeye rağmen mutludur. Yazar onların mutluluklarını halkın da benimseyip onayladığı ve hatta takdir ettiği bir aşkla tamamlar. Dolayısıyla düşünce birliği Süleyman Hoca ile Nesrin'i zihnen, aşk duygusu ise ruhen birbirlerine bağlayan önemli iki unsur hâline gelir.

Sonuç

Tarık Buğra, “Gün Akşamlıdır” başlıklı hikâyesinde hiçbir ideolojik görüşü ismen söz konusu etmeden, sadece kültür varlıklarını ve değerlerini ortaya koyarak milli muhafazakâr ve yüzeysel yenilikçi iki karşıt düşünceyi mukayese eder. Bu iki karşıt düşünceden ise milli ve muhafazakâr yahut geleneğe, yerli değerlere bağlılığı temsil eden Süleyman Hoca'nın tarafını tutar. Söz konusu taraftarlık ekseninde eğitim enstitüleri merkeze alınarak eğitimle ilgili bir eleştiri yapıldığı gibi, genel olarak yazarın yanlış Batılılaşmaya bir örnek oluşturduğunu vurguladığı Cumhuriyet ideolojisinin bir tenkidi de yapılır. Bu açıdan bakıldığında “Gün Akşamlıdır” başlıklı hikâye en başta sosyal eleştiri içerikli bir hikâyedir. Taraftarlığının yapıldığı Süleyman Hoca'nın şahsında Tarık Buğra'nın düşünsel anlamda durduğu noktayı görmek mümkündür. Nitekim hikâyenin bütününde Süleyman Hoca gerek anlatıcının gözünden gerekse Nesrin'in gözünden sadece olumlu nitelikleriyle anlatılmakta, Başöğretmen ise yalnızca dünya görüşü değil, mizaç ve huy bakımından da son derece olumsuz bir karakter olarak ortaya konulmaktadır.

Hikâyenin içeriği açısından dikkat çeken bir başka husus, yazarın masum hislere dayandırdığı Süleyman Hoca ve Nesrin aşkıyla hikâyeyi yalın sosyal içerikten sıyrıp kurguyu aynı zamanda

58 Ebru Burcu Yılmaz, *Tarık Buğra İnsan ve Eser*, (Yayımlanmamış Doktora Tezi) Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Elazığ 2005, s. 40.

ferdî duyarlılıkların da söz konusu edildiği bir yapıya dayandırmasıdır. Tarık Buğra, tıpkı Süleyman Hoca ve Nesrin karakterlerinde olduğu gibi, ikisi arasındaki aşkı da olumlu bir bakış açısıyla yansıtmakta ve hatta halkın da bu birlikteliğe olumlu hislerle sahip çıktığını vurgulamaktadır.

KAYNAKÇA

- Alangu, Tahir, *Cumhuriyetten Sonra Hikâye ve Roman 1940-1950*, İstanbul Matbaası, İstanbul 1965.
- Avcı Delipınar, Meral, “Yeni Bir Devlet Kuruluyor”, *Atatürk İlkeleri ve Devrim Tarihi*, ed. Zübeyde Yalın Öktem, Tarihçi Kitabevi, İstanbul 2011, s. 171-225.
- Ayvazoğlu, Beşir, *Büyük Ağa Tarık Buğra*, Kapı Yayınları, İstanbul 2018.
- Buğra, Tarık, *Osmancık*, Ötüken Neşriyat, İstanbul 2018.
- _____, “Doğu-Batı”, *Bu Çağın Adı*, Ötüken Neşriyat, İstanbul 2018, s. 82-87.
- _____, *Hikâyeler*, 1. Baskı, Günaydın Yayınları, İstanbul 1964.
- _____, *Küçük Ağa*, İletişim Yayınları, İstanbul 2005.
- Bulut, Yıldırım, *Tarık Buğra'nın Romancılığı*, Gece Kitaplığı, Ankara 2016.
- Çokum, Sevinç, “Tarık Buğra'nın Hikâyeleri”, *Tarık Buğra*, ed. Mehmet Tekin – Ebru Burcu Yılmaz, T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, Ankara 2011, s. 93-111.
- Enginün, İnci, *Cumhuriyet Dönemi Türk Edebiyatı*, Dergâh Yayınları, İstanbul 2007.
- Evllya Çelebi Seyahatnâmesi I. Kitap*, haz. Robert Dankoff – Seyit Ali Kahraman – Yücel Dağlı, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2006.
- Evllya Çelebi Seyahatnâmesi II. Kitap*, haz. Zekeriya Kurşun – Seyit Ali Kahraman – Yücel Dağlı, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 1998.
- Evllya Çelebi Seyahatnâmesi V Kitap*, haz. Seyit Ali Kahraman – Yücel Dağlı – İbrahim Sezgin, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2001.
- Evllya Çelebi Seyahatnâmesi VI Kitap*, haz. Seyit Ali Kahraman – Yücel Dağlı, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2002.
- Kaplan, Mehmet, *Hikâye Tahlilleri*, Dergâh Yayınları, İstanbul 2006.
- Karataş, Turan, “Tarık Buğra'nın Öyküleri ve Öykücülüğü”, *Bilig*, S 48, (2009), s. 119-136.
- Küçüköğlü, Adnan, “Türkiye'nin Öğretmen Yetiştirme Serüveninde Eğitim Enstitüleri ve Bir Model Olarak Kâzım Karabekir Eğitim Enstitüsü”, *Kastamonu Eğitim Dergisi*, S 2, (2006), s. 377-392.
- Özlük, Nuran, “Tarık Buğra'nın Konusu Anadolu'da Geçen Roman ve Hikâyelerinde Görülen Yazarlar, Eserler ve Kahramanlar”, *Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, S 26, (2009), s. 57-70.
- _____, *Gök Ekini Biçer Gibi - Tarık Buğra'nın Anadolusu-*, Paradoks Yayınları, İstanbul 2010.
- Tanpınar, Ahmet Hamdi, “Türk Edebiyatında Cereyanlar”, *Edebiyat Üzerine Makaleler*, haz. Zeynep Kerman, Dergâh Yayınları, İstanbul 2005, s. 104-130.
- Tekin, Mehmet, *Tarık Buğra -İtaatsiz Bir Taşralımın Entelektüel Portresi-*, Ötüken Neşriyat, İstanbul 2018.
- Tuncer, Hüseyin, *Tarık Buğra*, T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, Ankara 1988.
- _____, *Tarık Buğra'nın Hikâyeleri Üzerinde Bir İnceleme*, Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, İstanbul 1992.
- Türkçe Sözlük*, 11. Baskı, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 2001.
- Yıldırım, Tahsin, *Edebiyatımızda Müstear İsimler*, Selis Kitaplar, İstanbul 2006.
- Yılmaz, Ebru Burcu, *Tarık Buğra İnsan ve Eser*, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Elazığ 2005.

KARADENİZ'DE DEPREMLER VE YARDIMLAR (1939-1944)

EARTHQUAKES AND AIDS IN THE BLACK SEA (1939-1944)

Tuğba ERAY BİBER*

Öz

Türkiye bulunduğu coğrafi konum itibarıyla deprem kuşağında yer almaktadır. Yüzyıllardan beri depremler olmakta, maddi ve manevi zararlar vermektedir. Özellikle Kuzey Anadolu fay hattında bulunan şehirler bu depremlerden etkilenmektedir. 21 Kasım 1939 Tercan (Erzincan) Depremi ile başlayan felaketler, 26-27 Aralık 1939 Erzincan Depremi ile devam etmiştir. Türkiye'yi sarsan 1939 Erzincan Depremi'nin etkileri, Karadeniz'de de hissedildi. Bu büyük deprem, Karadeniz'de Trabzon, Tokat, Samsun, Amasya, Ordu ve Giresun şehirlerinde etkili oldu. Deprem sonrasında çeşitli tedbirler alındı. Millî Yardım Komitesi kurularak deprem bölgelerinde faaliyetlerde bulunuldu. Çeşitli şehirlerde bulunan yardım komiteleri, Kızılay ve halkevleri aracılığı ile yardımlar toplanıyordu. Millî yardım komitelerinin dışında valilerin başkanlığında ayrı komisyonlar da kuruldu. Depremzedeler için özellikle Trabzon, Samsun, Zonguldak, Rize ve Çorum'da yardımlar yapıldı. Bu yardımlar yapılırken depremzedeler için kararname çıkarıldı. Aynı zamanda depremzedeler yararına kullanılmak için bütçeler tahsis edildi. Deprem sonrası radyo ve yazılı basında halkı yardıma teşvik için yazılar çıkmaktaydı. 1939'da yaşanan depremin ardından 1944 yılına kadar çeşitli depremler olmuştur. Çalışmamızda Karadeniz'e etkileri olan depremlerdeki zayıt ve yardımlar, Türkiye Cumhuriyeti Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi ve yerel gazetelere göre incelenmiştir.

Anahtar Kelimeler: Karadeniz, deprem, Erzincan, Giresun, Trabzon

Abstract

Turkey is located in seismic belt as a result of its geographical position. For centuries earthquakes have been occurring in this area and this causes material and non-material casualties. Especially the cities located on the North Anatolian Fault Line are influenced by these earthquakes. Disasters started with 21st of November 1939 Tercan (Erzincan) Earthquake and continued with 26-27th of December 1939 Erzincan Earthquake. Effects of 1939 Erzincan Earthquake were felt not only in Erzincan but also in the Black Sea area. This major earthquake had been influent in cities Trabzon, Tokat, Samsun, Amasya, Ordu and Giresun at the Black Sea. After earthquake some precautions have been taken. National Aid Committee had been established and made some operations at earthquake areas. Aid Committees being found in several cities, get reliefs over The Red Crescent and Community Centers. Apart from the National Aid Committees, separate commissions were formed under the presidency of the governors. Some aids were made for the earthquake victims, especially in Trabzon, Samsun, Zonguldak, Rize and Çorum. This assistance was removed while the decree for earthquake victims. At the same time, budgets were removed for use in the name of earthquake victims. During these aids some decrees had been published for the earthquake victims. After earthquake

* Dr. Öğr. Üyesi, Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü, İstanbul / Türkiye, tugbaeray@gmail.com

at radio and at printed press articles encouraging people to help were published. After the earthquake that occurred in 1939, several earthquakes occurred until 1944. In our study, casualties and aids in earthquakes having effects on the Black Sea were examined according to the Republic of Turkey Prime Ministry Republic Archive and local newspapers.

Keywords: Black Sea, earthquake, Erzincan, Giresun, Trabzon

Giriş

Doğal etkenlere bağlı olarak yer kabuğunun derin katmanlarının kırılıp yer değiştirmesi veya yanardağların püskürme durumuna geçmesiyle görülen ve çoğunlukla yeryüzünde önemli değişikliklere neden olabilen kısa süreli salınımlara ve titreşim hareketlerine deprem (yer sarsıntısı-zelzele) denir.¹ Deprem Türkiye’de en fazla can kaybı ve hasara neden olan afet türlerindedir. Türkiye dünyanın en aktif deprem kuşaklarından birinin üzerinde yer almaktadır.² Depremlerin en yoğun yaşandığı bölgelerden biri de Kuzey Anadolu fay hattıdır.³ Depremler önceden belirlenemediği için insanlar savunmasız yakalanmaktadır. Bu sebepten Kuzey Anadolu fay hattının hareketleri çok sayıda can ve mal kaybına sebep olmuştur.

Çalışmamızı kapsayan Karadeniz Bölgesi’nin bir kısmını da içine alan Kuzey Anadolu fay hattında meydana gelen sarsıntılar bölge ahalisi arasında büyük acılara neden olmuştur.⁴ Kuzey Anadolu fay hattının en büyük depremi 1939 Erzincan Depremi’dir.

1939 yılında meydana gelen 7,9 büyüklüğündeki Erzincan Depremi döneme damgasını vurmuştur. Yaklaşık 32.000 kişi hayatını kaybetmiştir. 1935 nüfus sayımına göre Erzincan şehrinin nüfusu yaklaşık 135.000’dir. Buna göre Erzincan nüfusunun 1/5’i kaybedilmiştir. 7,9 büyüklüğündeki bir deprem, sadece Erzincan’ı değil, çok daha geniş bir alanı etkilemiştir.⁵

Erzincan Depremi’nin devamında 1944 yılına kadar farklı tarihlerde çeşitli depremler meydana gelmiştir. Fakirlik ve sefaletin yükseldiği II. Dünya Savaşı yıllarının zor koşullarında,⁶ Türkiye depremlerle zor bir imtihan vermiştir.

Bu çalışmada 1939’dan 1944’e kadar Karadeniz’i etkileyen depremlerin şehirlere dağılımı, meydana getirdiği hasarlar, kayıplar, felaketler karşısında halkın yardımlaşmaya verdiği önem,

1 Türk Dil Kurumu, *Güncel Türkçe Sözlük*, <http://sozluk.gov.tr/> [Erişim tarihi: 27.06.2019].

2 T.C. İçişleri Bakanlığı Afet ve Acil Durum Yönetimi Başkanlığı, “Deprem Nedir?”, <https://www.afad.gov.tr/tr/4379/Deprem-Nedir> [Erişim tarihi: 02.02.2019].

3 Bilim ve Teknik, “Kuzey Anadolu Fayı’nın Keşfi”, <http://www.bilimteknik.tubitak.gov.tr/sites/default/files/bilgipaket/deprem/kaf1.html> [Erişim tarihi: 23.02.2019]; İhsan Ketin, “Kuzey Anadolu Fayı Hakkında”, <http://dergipark.gov.tr/download/article-file/599633> [Erişim tarihi: 23.02.2019].

4 İlhan Haçın, “1939 Erzincan Büyük Depremi”, *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, 88, (Mart 2014), s. 37-69.

5 T.C. İçişleri Bakanlığı Afet ve Acil Durum Yönetimi Başkanlığı Deprem Dairesi Başkanlığı, “27 Aralık 1939 Erzincan Depremi”, <https://deprem.afad.gov.tr/tarihteBuAy?id=65> [Erişim tarihi: 27.06.2019]; Fatih Tuğluoğlu, “1939 Büyük Anadolu Zelzelesi ve Erzincan Vilayetinde Yardım Faaliyetleri”, *History Studies*, VII/4, (December 2015), p. 113-136; Fadime Tosik Dinç, “Ulus Gazetesine Göre 1939 Erzincan Depremi”, *Diyalektolog Ulusal Bilimler Dergisi*, 13, (Kış 2016), s. 1-21.

6 Ayrıntılı bilgi için bk. İlhan Tekeli – Selim İlkin, *Savaşın İçinden Geleceğine Yönelen İkinci Dünya Savaşı Türkiye’si*, III, İletişim Yayıncılık, İstanbul 2014; Murat Tekinsoy, *İkinci Dünya Savaşı’nda Türkiye Gündelik Yaşamda Devlet ve Toplum*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2017.

devletin deprem ve deprem sonrasında aldığı tedbirler T.C. Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi ve Karadeniz yazılı basını esasında değerlendirilecektir.

1. Depremler ve Karadeniz'e Etkileri

1939-1944 yılları arasında Kuzey Anadolu fay hattında meydana gelen depremler, Karadeniz Bölgesi'ndeki şehirleri de etkiledi. Kasım 1939'da Tercan / Erzincan Depremi'yle başlayan ve Büyük Erzincan Depremi'yle devam eden felaketler bölgede can ve mal kaybına yol açarken ağır hasarlar bıraktı.

1.1. Tercan / Erzincan Depremi (21 Kasım 1939)

Konuyla alakalı burada aktarılacak olan ilk felaket, 21 Kasım 1939 tarihinde *Büyük Erzincan Depremi* olarak bilinen depremden bir ay önce yaşanan Tercan Depremi'dir.⁷ 5,9 şiddetinde⁸ hissedilen deprem, merkez kazasına bağlı Başköy ve Tercan kazasında can ve mal kaybına sebep oldu.⁹ İnsan kaybı fazla olmasa da bölgedeki binalarda ciddi hasara yol açtı.¹⁰

Tablo 1. 21 Kasım 1939 Tarihli Tercan Depremi Zayıat Raporu

Vilayet	Kaza	Nahiye	Ölü	Yaralı	Ağır hasar	Yıkılan	Diğer zayıatlar
Erzincan	Merkez	Başköy	14	6	16	80 ev tamamen	1.695 lira kıymetinde eşya, 783 lira kıymetinde yiyecek ve 390 lira kıymetinde hayvan zayıatı
						300 ev kısmen	
						607 evde hafif tahribat	
Erzincan		Mans	2	6	4	63 ev tamamen	31.560 kg yiyecek ve tohumluk mahvolmuş,
						56 ev kısmen	2 hayvan da telef olmuştur.
						163 ev hafif	
Erzincan		Karakulak	13	4	13	102 ev tamamen	51.000 kg tohumluk ve yiyecek, 75 baş hayvan, 17.000 kg hayvan yiyeceği ve 900 lira değerinde eşya zayı olmuştur.

Kaynak: BCA; 30-10-0-0; 118-827-33; 08 Aralık 1939, s. 3-4; "Erzincan'da Zelzele", *YeniYol*, 25 Kasım 1939, s. 2.

7 Erzincan Valisi O. N. Tekeli tarafından hazırlanan 29.11.1939 gün ve 2000/280 sayılı zelzele raporu için bk. Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi (BCA); 30-10-0-0; 118-827-33, 08 Aralık 1939.

8 Boğaziçi Üniversitesi Kandilli Rasathanesi ve Deprem Araştırma Enstitüsü Bölgesel Deprem-Tsunami İzleme ve Değerlendirme Merkezi, <http://www.koeri.boun.edu.tr/sismo/2/deprem-bilgileri/buyuk-depremler/> [Erişim tarihi: 28 Ocak 2019].

9 BCA; 30-10-0-0; 118-827-33, 08 Aralık 1939, s. 3.

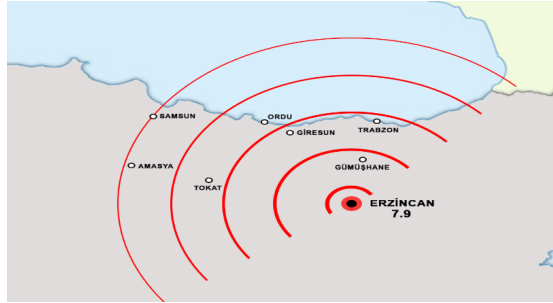
10 Boğaziçi Üniversitesi Kandilli Rasathanesi ve Deprem Araştırma Enstitüsü Bölgesel Deprem-Tsunami İzleme ve Değerlendirme Merkezi 21 Kasım 1939 tarihli Tercan (Erzincan) depreminde hasarlı bina olmadığını belirtmiştir. Bk. <http://www.koeri.boun.edu.tr/sismo/2/deprem-bilgileri/buyuk-depremler/> [Erişim tarihi: 26 Ocak 2019]. Ancak Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi belgelerinde yaşanan depremde hasarlı ve yıkılan binalar verilmiştir. BCA; 30-10-0-0; 118-827-33, s. 3-4; "Erzincan'da Zelzele", *YeniYol*, 25 Kasım 1939, s. 2.

Yukarıdaki tabloda Tercan Depremi'nde meydana gelen zayıt listesi bulunmaktadır. Bu liste Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi'nde bulunan rapor ve Trabzon'da çıkan *Yeniyoł* gazetesindeki bilgilerden derlenmiştir. İnsan kaybının fazla olmamasıyla birlikte diğer zayıtların daha çok detaylandırıldığını görmekteyiz.

1.2. Erzincan Depremi (26-27 Aralık 1939)

Anadoluda yaşanan en büyük depremlerden biri olarak gösterilen Erzincan Depremi, 26-27 Aralık 1939 gecesi merkez üssü Erzincan olmak üzere meydana geldi. 7,9 şiddetindeki deprem büyük bir yıkıma yol açtı ve merkez üssü sahasında yıkılmayan ev kalmadı. Bu depremde binlerce insan ve hayvan yok oldu.¹¹ Resmi kayıtlara göre depremde 32.968 insan hayatını kaybederken 116.720 ev yıkıldı.¹² Bu sayısal veriler gösteriyor ki, II. Dünya Savaşı'na girmeyen Türkiye, Erzincan Depremi nedeniyle tıpkı savaşan ülkeler gibi insan ve mal kaybı yaşadı.

Bu büyük felaket sonrasında yetkililer deprem bölgesini gezerek hasar tespit çalışması yaptı. Ancak Gümüşhane, Ordu, Giresun vilayetlerinden yeterli bilgi alınamadı. Bununla birlikte Trabzon, Erzurum, Çoruh (Artvin)¹³ ve Rize vilayetlerinde hiçbir hasar olmadığı bilgisi geldi. Ancak ilerleyen tarihlerde depremin Trabzon'u da etkilediği anlaşıldı. Sıhhat ve İctimai Muavenet Vekili (Sağlık ve Sosyal Yardım Bakanı) Ahmet Hulüsi Alataş¹⁴ Sivas'ta incelemeler yaptıktan sonra Tokat, Amasya, Samsun'a gitti.¹⁵ Alataş'ın ziyaretinin amacı, Karadeniz bölgesinde hasar tespit çalışmaları yapmak ve halkın durumunu değerlendirerek gerekli önlemleri almaktır.

Harita 1. Aralık 1939 Erzincan Depremi'nin Karadeniz'e etkisini gösterir harita

Çizim. Selahattin Bayraktar

- 11 *İstanbul Kandilli Rasathanesi 1939 (Ekim, Kasım, Aralık) Meteoroloji, Sismoloji ve Mıknatıs Rasatları*, İstanbul 1945, s. 44.
- 12 Boğaziçi Üniversitesi Kandilli Rasathanesi Deprem Araştırma Enstitüsü Bölgesel Deprem-Tsunami İzleme ve Değerlendirme Merkezi, <http://www.koeri.boun.edu.tr/sismo/2/deprem-bilgileri/buyuk-depremler/> [Erişim tarihi: 29.01.2018].
- 13 Çoruh / Artvin: Türkiye'ye iltihak eden Artvin, 18.07.1921 tarih ve 133 sayılı kanunla il oldu. Sonrasında 1933 tarih ve 2197 sayılı kanunla Artvin ve Rize illeri birleştirilmek suretiyle merkezi Rize olmak üzere Çoruh adıyla il oldu. 1956 tarih ve 6668 sayılı kanunla Çoruh ili adı Artvin olarak değiştirildi. Bk. *TBMM Albümü 1920-2010*, Ankara 2010, s. XX.
- 14 Dr. Ahmet Hulüsi Alataş, 1882, Beyşehir doğumlu. Askeri Tıbbiye mezunu (Bk. *TBMM Albümü 1920-2010*, s. 309). 1928-1930 yılları arasında İzmir Belediye Başkanlığı yaptı (<https://www.izmir.bel.tr/tr/BelediyeBaskanlarimiz/48> [Erişim tarihi: 22.02.2019]). 25.10.1937-18.01.1945 yılları arasında Sağlık Bakanlığı yaptı (Sağlık Bakanlığı, "Sağlık Bakanları ve Görev Dönemleri", <https://www.saglik.gov.tr/TR,11490/bakanlarimiz.html> [Erişim tarihi: 22.02.2019]).
- 15 BCA; 30-10-0-0; 119-844-11, 01 Ocak 1940.

1.2.1. Trabzon'a Etkileri

Aralık 1939'da Erzincan merkezli büyük deprem Trabzon'u da etkiledi. Fırın, otel ve birçok evde hasar yaşanırken Konak Camii harap oldu. Aynı zamanda inhisarlar (tekel) binasının bir kısmı yıkıldı. Belediye tarafından bu binanın tahliyesi yapılırken eşyalar zarar görmedi. Öncelikle hasarı yüksek olan evlerin halkı tahliye edildi.

Trabzon vilayetinin Merkez ve Yomra kazalarına bağlı köylerindeki binalarda ağır hasarlar meydana geldi. Resmî ve hususî bilgilere göre Suva, Zangariye, Divranoz, Kisarna, Mesariya, Karlık köylerinde 50-60 kadar ev, dam, duvar büyük ölçüde yıkıldı. Yıkılmayan binalarda ise çatlaklar meydana geldi. Söz konusu köylerde bir kişi yaralandı, üç kişi ise öldü. Buna karşılık Sürmene ve Of'ta insan ve hayvan zayiatı olmadığı gibi binalarda da hasar yaşanmadı. Yomrada Kohali köyünde dört, Kavalada iki ev yıkılırken diğer köylerden haber alınamadı.

Beşikdüzü'nde bir ev yıkılarak dört çocuk enkaz altında kaldı, üçü kurtarılmasına rağmen biri öldü. Tonya'da jandarma karakolunun iç duvarları çatladı. Akçaabat'ta inhisarların tütün deposu büyük hasar gördü. Telgraf hatları, Erzurum'dan batıya doğru kesildi. Telgraf hatlarının kesilmesi iletişimi olumsuz yönde etkiledi. Radyo, sarsıntının bütün Anadolu'da olduğunu duyuruyordu.¹⁶

Tablo 2. Erzincan Depremi'nin (26-27 Aralık 1939) Karadeniz Bölgesi'nde Verdiği Zayıat (27 Aralık 1939 Saat 23.00 – 28 Aralık 1939 Saat 11.00 Arası Elde Edilen Verilere Göre)

Deprem yeri	İnsan		Bina		Deprem yeri	İnsan		Bina	
	Ölü	Yaralı	Tamamen Yıkılan	Kısmen Yıkılan		Ölü	Yaralı	Tamamen Yıkılan	Kısmen Yıkılan
Trabzon Vilayeti					Samsun Vilayeti				
Merkez	1	6	2	24	Çarşamba K. Merkezi	11	50	25	2
Köyleri	1	0	0	7	Amasya Merkezi	belli değil		4 cami	300
Vakfikebir					Köyleri	100			
Merkez	0	0	31	20	Ezine merkezi				
Köyleri	4	5	20	8	Köyleri	400	100	160	
Maçka K. Merkez	0	0	0	1	Giresun Vilayeti Merkezi	belli değil			
Akçaabat	0	0	Belli değil						

Kaynak: BCA; 30-1-0-0; 121-769-1; 1939, s. 28.

Yukarıdaki tabloda, Karadeniz bölgesinde depremin ilk gününe ait zayıat bilgisi verilmiştir. Bu bilgilerde çok eksiklik olduğu görülmektedir. İlerleyen tarihlerde ölüm ve hasarlar daha net ortaya çıkacaktır.

16 "Gece Şiddetli Üç Zلزzele Oldu", *Yeniyol*, 27 Aralık 1939, s. 1.

Depremden bir ay sonra Trabzon Valisi Osman Sabri Adal,¹⁷ gazeteler aracılığı ile deprem hakkında beyanat verdi. Bu beyanata göre Vakfikebir ile Akçaabat kazalarında ve merkeze bağlı köylerin bazılarında sarsıntıdan birkaç ev çöktü ve bir kısmı da hasara uğradı. Of ve Sürmene'de bir şey olmadı. Maçka'da da evlerden yıkılanlar ve zarar görenler oldu. Trabzon Valisi, deprem sonrasında barınma için geçici çözümler bulmaya çalışmıştı. Trabzon Valisi, kaymakamlara evsiz kalanların komşu ve akrabalarının evlerine yerleştirilmeleri ve merkezden yardım gelinceye kadar gereken önlemlerin alınarak mahallî yardımların yapılması konusunda talimatlar verdi.¹⁸

İlerleyen tarihlerde alınan bilgilere göre Beşikdüzü, Tonya ve Trabzon'un Zefanos köyünde üç kişi hayatını kaybederken Trabzon'da iki kişi ağır, bir kişi de hafif yaralandı. Ağır yaralılar hemen Trabzon Memleket Hastanesi'nde tedavi altına alındı. Aynı zamanda iki de hayvan zayıtı olduğu bilgisi veriliyordu. Ancak deprem sırasında yıkılan binalar düşünüldüğünde bu sayının az olduğu anlaşılmaktadır. Trabzon'la merkeze bağlı köyler ile Akçaabat ve Vakfikebir kazalarında 101 ev tamamen, 983 ev ise kısmen yıkıldı.¹⁹

1.2.2. Tokat'a Etkileri

Aralık 1939 depreminde Tokat Halkevi, Ziraat Bankası, sinema (Halk Sineması) binasının yanı sıra birçok ev tamamen çökerken bazı binalarda çatlaklar oluştu. Bu dönemde özellikle halkevinin yıkılmasının yardımlaşma açısından olumsuz etkileri olacaktır. İlk bilgilere göre Tokat'ta dört yaralı ve iki ölü vardı. Enkaz altında aramalar yapılmaktaydı.²⁰

Tokat merkezinde CHP'nin parti binası tamamen yıkıldı ve vilayet merkez hükümet binasının her tarafında çatlaklar oluştu. Artova Hükümet Konağı kısmen, Tokat Merkez nahiyesine bağlı Çilkoru Karakolu ise tamamen harap oldu. Kazoova inekhanesinin memur odalarıyla ahırları yıkıldı ve Tokat'ta iki cami hasar gördü. Merkez ve kazalarda yıkılan evlerin sayısı çok fazla olduğundan ilk tetkiklerde hasar tespit edilemedi.

Merkeze bağlı yerlerden ilk üç gün içerisinde 300 kadar can kaybı bilgisi gelse de bu sayının kesin bilgi olmadığı bilinmekteydi. Yaralıların nakli için doktorlar ve jandarma çeşitli bölgelere gönderilip yaralılar Merkez hastanesine ulaştırıldı. Deprem sonrasında enkaz aramalarında yardımcı olmaları için Niksar ve Erbaa kazaları için müfrezeler talep edildi. Felaketzedelere

17 Osman Sabri Adal, 23.06.1939-29.11.1940 tarihleri arasında Trabzon valiliği yaptı (Trabzon Valiliği, "Cumhuriyet Dönemi Valileri", <http://www.trabzon.gov.tr/kurumlar/trabzon.gov.tr/eskivaliler/cumhuriyetsonrasi1.pdf> [Erişim tarihi: 24.02.2019]). O. S. Adal Trabzon Valiliği'nden 25.11.1940 tarihinde Afyon Valiliği'ne atandı. Bk. BCA; 30-18-1-2; 93-107-20; 25.11.1940.

18 "Nakdi Yardım 28.306 Lira Eşya Mikdarı İse 16.914 Parça Teberruat Devam Etmektedir. Valimiz Gazetemize Beyanattı", *Yeni Yol*, 26 Ocak 1940, s. 1.

19 "Valimizin Beyanattı", *Yeni Yol*, 26 Ocak 1940, s. 2; Ülkü Köksal, "Trabzon Hilal-i Ahmer (Kızılay) Cemiyeti (1918-1950)", *Karadeniz İncelemeleri Dergisi*, 22, (2017), s. 189.

20 BCA; 30-1-0-0; 121-769-1; 1939, s. 18; BCA; 30-10-0-0; 118-827-34; 27 Aralık 1939, s. 1; İsmet Üzen, "1939 Erzincan Depreminin Tokat'taki Yansımaları", *Karadeniz Araştırmaları*, 27, (Güz 2010), s. 89-104. Dâhiliye Vekili Nazif Ergin'in Başvekalet, Sıhhat ve İçtimâi Muâvenet Vekâleti ile CHP Genel Sekreterliği'ne ve Kızılay Cemiyeti Genel Merkezi Başkanlığı'na 27 Aralık 1939 tarihinde göndermiş olduğu yazı için bk. BCA; 490-1-0-0; 1586-473-1; 27 Aralık 1939, s. 31.

vilayetten yardım yapılmış olsa da hasarın ve yaralıların fazlalığı yardımların yetersiz kalmasına yol açtı. Bu sebepten Kızılay'dan 2.000 lira ve 500 çadır istendi.²¹

1.2.3. Samsun'a Etkileri

Erzincan depreminden sonra Samsun'dan gelen ilk bilgiye göre depremde beş ev yıkıldı, bir oda çöktü, ayrıca 21 evin duvarı, 360 evin bacası harap oldu. Telgraf, telefon ve elektrik telleri koptu. Samsun'da telgraf ve telefon tellerinin kopması bölgeden gelen bilgilerin aksamasına sebep oldu. Şehirde ölü ve yaralılar vardı. Çarşamba'da 25 yaralı olduğu tahmin edilmekteydi.²² Öncelikle hasar tespiti yapılarak gerekli tedbirler alındı.²³ Daha sonra gelen raporlarda Samsun'da pek çok bina ve minarenin yıkıldığı, birçok binanın da çatladığı bilgisi yer alıyordu. İlerleyen tarihlerde vilayet merkezinde bir ölü tespiti daha yapıldı.²⁴

1.2.4. Amasya'ya Etkileri

Şehzadeler şehri Amasya'da Beyazıd Camii, Mehmedpaşa Camii, Saidpaşa Camii ve Sofiler Camii depremde hasar gördü. Diğer camilerin minareleri ve duvarlarında çatlaklar meydana geldi. Amasya Valisi, camilerin yıkılmasını önlemek için 1.000 lira ve keşif heyeti talep etti. Ortaokul, ilkokul, elektrik santrali, belediye, jandarma ve istasyon binaları ile 360 evde hasar vardı. Çok sayıda kişi yaralandı. Depremin ilk olduğu zamanlarda ölü ve yaralı sayıları tespit edilirken Pazar nahiyesinde 100 kişinin öldüğü haberi alındı.²⁵ Günler ilerledikçe depremin sonuçları daha da kötüye gidiyordu. Amasya'da depremde ölen 707 kişi ve 71 yaralı raporlara yansyordu (bk. Grafik 1).

Sihhat Vekili Hulusi Alataş, iki doktor ve iki sağlık memurunu sağlık malzemeleriyle Amasya vilayetine gönderdi.²⁶ Amasya deprem yaralarını sarmaya çalışırken 22 Temmuz 1940 günü biri saat 23.00'te diğeri 23.05'te olmak üzere iki büyük deprem yaşandı. Erzincan büyük zelzelesi müstesna o güne kadar olanların hepsinden daha şiddetli olan bu sarsıntıda bazı binalar yıkıldı.²⁷

21 Dahili Vekili Y. Nazif Ergin'in Başvekalet, Sihhat ve İçtimâi Muâvenet Vekâleti, CHP Genel Sekreterliği ve Kızılay Genel Merkezi Başkanlıklarına gönderdiği 29 Aralık 1939 tarihli yazı için bk. BCA; 490-1-0-0; 1586-473-1, 29 Aralık 1939, s. 29-30.

22 BCA; 30-1-0-0; 121-769-1, s. 24; BCA; 30-10-0-0; 118-827-34, 27 Aralık 1939, s. 1.

23 BCA; 30-1-0-0; 121-769-1, s. 18; Dâhiliye Vekili Nazif Ergin'in Başvekalete, Sihhat ve İçtimâi Muâvenet Vekâleti ile CHP Genel Sekreterliği'ne ve Kızılay Cemiyeti Genel Merkezi Başkanlığı'na 27 Aralık 1939 tarihinde göndermiş olduğu yazı için bk. BCA; 490-1-0-0; 1586-473-1; 27 Aralık 1939, s. 31.

24 CHP Vilayeti İdare Heyeti Reisi M. Aldıkaçtı'nın CHP Genel Sekreterliği'ne 17 Ocak 1940 tarihli yazısı için bk. BCA; 490-1-0-0; 1585-468-1; 17 Ocak 1940, s. 4.

25 BCA; 30-1-0-0; 121-769-1, s. 20.

26 *Ağb.*, s. 50.

27 Dâhiliye Vekili Müsteşarının Başvekalete Amasya vilayetindeki zelzele hakkında yazdığı yazı bk. BCA; 30-10-0-0; 119-846-6, 25 Temmuz 1940, s. 1.

1.2.5. Gümüşhane'ye Etkileri

Gümüşhane'de can kaybı yaşanırken birçok bina yıkıldı ya da kullanılmaz hale geldi. Gümüşhane'de 474 ölü, 54 yaralı vardı. Resmî ve özel binaların 2.768'i yıkılırken 6.886'sı ise hasara uğradı (bk. Tablo 3).

1.2.6. Ordu'ya Etkileri

Erzincan depremi sırasında Ordu'da birçok bina yıkıldı. İlk gelen bilgilere göre 20 yaralı vardı. Diğer şehirlerde olduğu gibi telgraf ve telefon telleri kopmuş olduğundan merkeze bağlı yerlerden haber alınamadı. Haberleşme bir süre İzmir Vapuru telsizi ile Ordu vilayetinden sağlanmaya çalışıldı. İlk olarak 2.000 lira para yardımı, sağlık heyeti ve barınmak için çadır talep edildi.²⁸

Bina enkazlarının kaldırılmasıyla ölümlere ve bina yıkımlarına dair veriler netleşmekte, bu suretle depremin yıkıcı etkisi daha iyi anlaşılırmaktaydı.²⁹ Ordu vilayetinde 418 ölü ve 510 yaralı vardı. 3.883 hayvan telef oldu. 3.456 bina yıkılırken 6.798 bina da hasara uğradı (bk. Tablo 3).³⁰

Yaşanılan ölüm ve yıkımların ardından depremzedeler yaralarını sarmaya çalışırken Erzincan depreminden yedi ay sonra 27 Temmuz 1940'ta Ünye'de tekrar deprem yaşandı. Depremde Çamalan köyünde iki ev tamamen yıkıldı, üç ev ise kısmen hasara uğradı.³¹

1.2.7. Giresun'a Etkileri

Giresun'dan deprem sonrası alınan ilk bilgilerde Tirebolu'da bir ölü, üç yaralı ve önemli hasar vardı.³² Ancak aşağıdaki tabloda görüldüğü gibi depremden birkaç gün sonra gelen bilgilerle birlikte felaketin büyüklüğü ortaya çıktı. Giresun'da 700 ev yıkılırken 1.120 insan öldü.

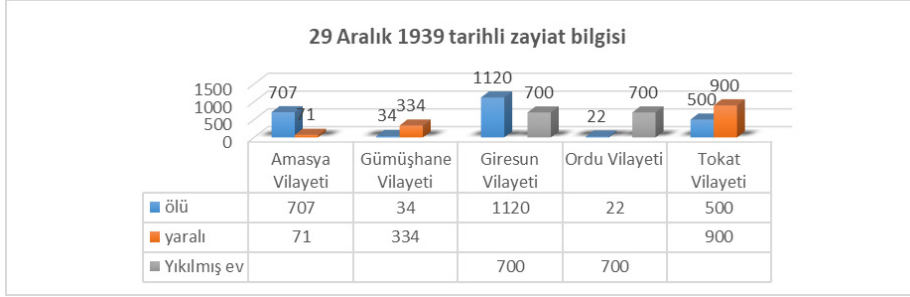
28 Dâhiliye Vekili Faruk Öztrak tarafından Başvekâlete, Sıhhat ve İctimâi Muâvenet Vekâletine, CHP Sekreterliği'ne ve Kızılay Cemiyeti Genel Merkezi'ne gönderilen yazı için bk. BCA; 30-10-0-0; 118-827-34; 27 Aralık 1939, s. 1; Dâhiliye Vekili Nazif Ergin'in Başvekâlete, Sıhhat ve İctimâi Muâvenet Vekâleti ile CHP Genel Sekreterliği'ne ve Kızılay Cemiyeti Genel Merkezi Başkanlığı'na 27 Aralık 1939 tarihinde göndermiş olduğu yazı için bk. BCA; 490-1-0-0; 1586-473-1, 27 Aralık 1939, s. 31.

29 Dâhiliyeden İkinci Şube Müdürü Şükrü Alptekin'den telefonla not edilmiştir. Bk. BCA; 30-1-0-0; 121-769-1, s. 58.

30 BCA; 30-1-0-0; 121-769-2.

31 Dâhiliye Vekili Müsteşarının Başvekâlete Ünye'de vuku bulan zelzele hakkında yazısı için bk. BCA; 030-10-00-00; 119-846-10, 24 Ağustos 1940, s. 1.

32 "Gece Şiddetli Üç Zelzele Oldu", *Yeni Yol*, 27 Aralık 1939, s. 1.

Grafik 1. 29 Aralık 1939 tarihli zayıt bilgisi

Kaynak: BCA; 30-1-0-0; 121-769-1, 1939, s. 58.

CHP Giresun Bölgesi Müfettişi Kayseri Mebusu Ahmet Hilmi Kalaç,³³ Giresun'u deprem sebebiyle teftiş ettikten sonra detaylı raporlar yazarak Genel Merkeze gönderdi. Müfettişin depremin olmasından uzun bir süre sonra bölgeye gitmesi, verdiği bilgilerin netliği açısından önemlidir.

17 Eylül 1940'ta A. Hilmi Kalaç, Şebinkarahisar'ı teftiş etti. Müfettiş, Şebinkarahisar'daki parti faaliyetleri hakkında bilgi vermekteydi. Bu kaza, geçirdiği felakete rağmen parti işlerini ihmal etmedi. Parti ve halkevi faaliyetleri kısa bir aradan sonra devam etti. Depremden sonra sağlam kalan binalardan biri kiralanarak parti ve halkevi olarak kullanıldı.³⁴

A. Hilmi Kalaç, 5 Temmuz 1941 tarihinde Karahisar ve Alucra'ya teftişe gitti. Depremden sonra bu kazalarda kasabalı ve köylüler Kızılay'ın yardımı ve kendi çabalarıyla meskenlerini yeniden inşa ve tamir etti. Alucra'da parti binası depremden sonra oturulmaz hale gelmişti. Alucra'da bazı özel ve resmî binalar tamir edildi. Parti binasının da aynı şekilde tamir edilebileceği düşünülüyordu. Fen memuru tarafından bina tetkik edilmesi, eğer uygunsa tamir parası ile binanın yeniden kazandırılması istendi.³⁵

Müfettişler tarafından yazılan raporlara dayalı veriler aşağıdaki tabloda gösterilmiştir. Bu raporlarda vilayet, kaza, nahiye ve köyler detaylı olarak verilir ve resmî ve özel binalar ile hayvan telefati hakkında da bilgiler mevcuttur.

33 Ahmet Hilmi Kalaç, 1887'de Kayseri'de doğdu. Mülkiye mektebini bitiren Kalaç, mülkiyede idarecilik ve gazetecilik görevlerinde bulundu. Sivas Kongresi Kayseri delegesi, Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti kurucusu, Osmanlı Meclis-i Mebusan IV. Dönem Kayseri mebusu, I., II., III., IV., V., VI. ve VII. Dönem Kayseri Milletvekilliği yaptı. 1966 yılında öldü. Bk. *TBMM Albümü 1920-2010*, I, (1920-1950), Ankara 2010, s. 406.

34 CHP Giresun Bölgesi Müfettişi Kayseri Mebusu Ahmet Hilmi Kalaç'ın 4 Eylül 1940 tarihli raporu. Bk. BCA; 490-1-0-0; 998-855-1, 18 Mart 1943, s. 19.

35 BCA; 490-1-0-0; 272-1089-1, 31 Aralık 1943, s. 9.

Tablo 3. 1939 Depremi Zayıyat Cetveli

Vilayeti	Kazası	Nahiyesi	Köyü	Ölü	Yaralı	Resmi		Hususi		Ölen Muhtelif hayvanlar adet	Mülazahat
						Yıkılan	Hasar	Yıkılan	Hasar		
Gümüşhane				237	77	8	15	1427	3427		17.01.1940
	Torul			-	-	-	2	-	2		
	Torul	Köyler		1	-	-	-	125	306		
	Bayburt	Merkez		-	-	3	-	-	519		
	Bayburt	Köyler		-	-	-	-	264	266		
Gümüşhane	Merkez						5		122		
	Merkez	Köyler						57	475		
Gümüşhane	Şiran	Merkez		1	2	3	2	-	149		
		Köyleri		58	32	1		215	1229		
Gümüşhane	Kelkit	Köyleri		177	43	1	6	664	361		
Ordu	Merkez	-	-	10	24	8	26	34	34		
Ordu	Merkez	-	Köylerinde	34	100	14	6	1133	3292	341	268 dükkan, 5 fındık fabrikası, 807 serander, 13 ağıl, 430 ahır, 1148 samanlık yıkılmıştır.
Ordu	Fatsa	Merkez	-	9	25	6	10	133	236	50	
Ordu	Fatsa	-	Köylerinde	22	37	5	1	314	411		
Ordu	Gölköy	Merkez	-	-	5	2	9	13	33		
Ordu	Gölköy	-	Köylerinde	15	94	-	-	605	1295	270	
Ordu	Mesudiye	Merkez		7	6	3	2	61	199		
Ordu	Mesudiye	-	Köylerinde	318	196	-	-	748	728	3211	310 dükkan, 15 fındık fabrikası, 70 serander, 24 ağıl, 661 ahır, 655 samanlık hasara uğramıştır.
Ordu	Ünye	-	-	-	14	1	11	39	133		
Ordu	Ünye	-	Köylerinde	3	9	1	4	336	368	11	
Trabzon ve kazaları				6	3	-	3	217	384		05.01.1940
Trabzon	Merkez, Akcaabat			6	3	-	2	101	928		06.01.1940

Kaynak: BCA; 30-1-0-0; 121-769-2.

1.3. Yozgat Depremi (31 Temmuz 1940)

1939 yılı Erzincan'daki deprem felaketinin ardından enkazlar kaldırılmaya çalışılırken 1940 Temmuz'unda Karadeniz'de yeniden deprem yaşandı. 31 Temmuz 1940'ta, saat 03.00-03.30 arasında Türkiye'nin çeşitli yerlerinde sarsıntılar oldu. Bu sarsıntılar Ankara, İstanbul, Erzincan, Terme, Niğde, Merzifon, Çarşamba, Tokat, Kayseri, Çankırı, Amasya, Erbaa, Sinop, Fatsa, Zara, Çorum, Zile'de hissedildi. Deprem, Yozgat Peyik merkezli olup 6,2 şiddetindeydi.³⁶ Gece, Akdağ Madeni kazasına bağlı Peyik nahiyesi ve Karamağara köyü merkez olmak üzere Soğun kazası civarındaki bazı köylerde deprem daha şiddetli hissedildi. Depremın hemen sonrasında

36 T.C. İçişleri Bakanlığı Afet ve Acil Durum Yönetimi Başkanlığı, Deprem Dairesi Başkanlığı, "Türkiye'de Diri Fay Sistemleri ve Depremsellik", <https://deprem.afad.gov.tr/depremdetay?eventID=409896> [Erişim tarihi: 17.01.2019].

tahminen 300 ölü,³⁷ 60 ağır ve 300 hafif yaralı vardı. 12 köy harap olurken çok sayıda hayvan da telef oldu. Felaket bölgesine Yozgat vilayetinin her tarafından sağlık malzemesi, gıda maddeleri ve işçilerden oluşan ekipler gönderildi. Kızılay Umumi Merkezi de, felaketzedeler için ilk yardım olmak üzere 350 çadır, 100 sandık hurma ve 150 elbise ve çamaşır gönderdi.³⁸

Artçı olarak 25 Eylül 1940 günü saat 17.00'de Tercan kazasının Karabulak nahiyesinde bir deprem olmasına rağmen hasar olmadı. İliç kaza merkezinde gece saat 22.10'da 15 saniye süren bir deprem olduysa da zayıf oldu.³⁹

1.4. Erbaa ve Niksar (Tokat) Depremi (20 Aralık 1942)

Merkez üssü Erbaa ve Niksar olan deprem 20 Aralık 1942'de meydana geldi. Depremden Ordu, Samsun, Kastamonu da etkilendi.⁴⁰ 7,2 büyüklüğünde olan deprem, Erbaa'yı tamamen harap etti.⁴¹ Erbaa'da büyük hamam ile birkaç ahşap yapı dışında hiçbir yapı sağlam kalmadı.⁴² İlk gelen bilgilere göre Erbaa'nın merkez ve köylerinde 418 kişi öldü, 488 kişi de yaralandı.⁴³ Deprem sırasında 16 yangın çıktı ve evlerin hemen hemen tamamı yok oldu.⁴⁴ Bu kazada 2.144 bina tamamen, 1.554 bina kısmen yıkıldı. Niksar'da ise üç ölü, 120 yaralı vardı. 410 bina yıkıldı. Deprem sonrasında gelen bilgiler durumu daha da netleştiriyordu. Depremde 3.000 kişi hayatını kaybederken 6.300 kişi de yaralandı.

1.5. Adapazarı ve Hendek Depremi (20 Haziran 1943)

Tokat depreminden sonra 1943'te Adapazarı ve Hendek depremi oldu. Kandilli Rasathanesi, deprem sonrası yaptığı açıklamada, saat 18.33'te büyük bir deprem olduğunu, ancak deprem yüzünden ölçüm aletlerinin kalemleri yerlerinden fırladığı için depremin şiddetinin kaydedilemediğini belirtmişti.⁴⁵ 1943 yazında Adapazarı'nda meydana gelen depremde binaların %80'i yıkıldı. Geri kalan binalar da barınacak durumda değildi. Sonrasında üç hafif deprem daha

37 Araştırmacı yazar Hakkı Yurtlu, Doğan kent'in (Peyik) tarihi üzerine yaptığı araştırma ve Kandilli Rasathanesi'nden edindiği bilgilere göre depremde ölenlerin sayısının sanıldığı gibi 300 değil, 4 olduğunu söylüyor. Bk. "Peyik Depremi Yozgat'tan Ne Götürdü?", *İleri Gazetesi*, 2 Ağustos 2010. <http://www.ilerigazetesi.com.tr/guncel/peyik-depremi-yozgattan-ne-goturdu-h682.html> [Erişim tarihi: 20.12.2018].

38 "Yurdun Birçok Yerlerinde Zلزele Oldu. Kızılay Felaket Yerlerine Yardıma Koştı", *Yeni Yol*, 31 Temmuz 1940, s. 1.

39 Erzincan Valisi Muhittin Dalkılıç'ın Başvekâlete çektiği telgraf için bk. BCA; 030-10-00-00; 119-846-12-2, 27 Eylül 1940, s. 1-2.

40 Ümit Bulut, *Cumhuriyet Dönemi Depremlerin Basına Yansıması (1923-1983)*, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, İstanbul 2017.

41 Ali Yılmaz, Kemalettin Şahin ve M. Hazım Şahin, "Depreme Bağlı Yeri Değiştirilen Bir Şehir: Erbaa, Tokat", *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, VI/24, s. 420. http://www.sosyalarastirmalar.com/cilt6/cilt6sayi24_pdf/yilmaz_ali_kemalettinsahin.pdf [Erişim Tarihi: 26.06.2019].

42 T.C. İçişleri Bakanlığı Afet ve Acil Durum Yönetimi Başkanlığı, Deprem Dairesi Başkanlığı, "20 Aralık 1942 Tokat Erbaa-Niksar Depremi", <https://deprem.afad.gov.tr/tarihteBuAy?id=63> [Erişim Tarihi: 26.06.2019].

43 "Erbaa'da Sarsıntıdan", *Yeni Yol*, 26 Aralık 1942, s. 1.

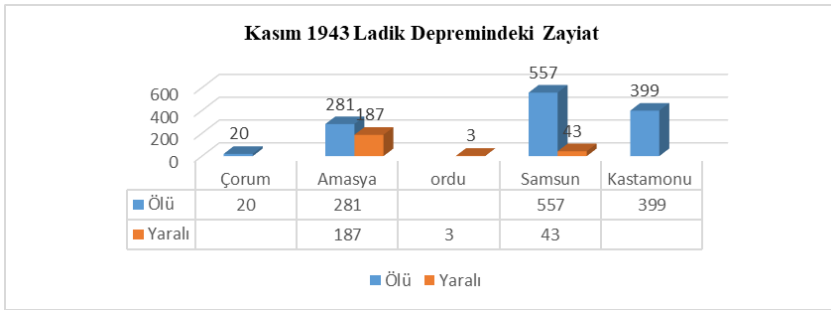
44 Ali Yılmaz vd., "Depreme Bağlı Yeri Değiştirilen Bir Şehir: Erbaa, Tokat", s. 421.

45 Kadri Unat, "1943 Adapazarı-Hendek Depremi ve Yankıları", *Ankara Üniversitesi Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi*, 63, (Güz 2018), s. 369.

oldu. Yeni zarar olmamakla birlikte halk arasında paniğe yol açtı.⁴⁶ Depremde yıkılan Adapazarı Kereste Fabrikası için tedbir alınması gerekiyordu. Bunun için fabrika enkazdan temizlenerek makinelerin yağmurdan korunması sağlandı.⁴⁷ Kerestenin deprem zamanındaki önemi dolayısıyla fabrikanın yıkılması inşa ve tamir işlerinin aksamasına neden oldu.

1.6. Tosya / Ladik (Samsun) Depremi (26 Kasım 1943)

Adapazarı depreminden kısa bir süre sonra 26 Kasım 1943'te 7,2 şiddetinde deprem oldu. Bu afet, kayıtlara göre, 2.824 can aldı ve ardında büyük bir enkaz bıraktı.⁴⁸ Türkiye'nin birçok yerinde meydana gelen ve bazı bölgelerde çok şiddetli hissedilen deprem, birçok vatandaşın ölümüne ve yaralanmasına sebep oldu. Deprem Çorum, Amasya ve Tokat vilayetlerinde büyük zarar verdi.

Grafik 2. Kasım 1943 Ladik depremi zayıtı

Kaynak: “Yer Sarsıntısı Felaketi”, *YeniYol*, 30 Kasım 1943, s. 1-4.

1.7. Gerede – Çerkeş / Bolu Depremi (1 Şubat 1944)

1 Şubat 1944 tarihinde saat 06.20'de Türkiye'de birçok yerde çeşitli şiddetlerle hissedilen depremler yaşandı. Hasar daha çok Ankara, Bolu, Zonguldak ve Çankırı'da kendini gösterdi.⁴⁹ Deprem sırasında haberleşmenin önemi yukarıda da vurgulanmıştı. Bolu Depremi'nde yine aynı olumsuz durumlarla karşılaşıldı. Deprem telgraf ve telefon hatlarını da bozduğundan ve bazı kaza, köy yolları aşırı kar yağışından kapanmış olduğundan her taraftan deprem hakkında kolayca gerçek bilgiye ulaşmak zor oldu.⁵⁰

46 “Zelzele Felaketi”, *YeniYol*, 23 Haziran 1943, s. 1.

47 Ticaret Vekilinin Başvekalet'e gönderdiği Adapazarı kereste fabrikası hakkında yazısı için bk. BCA; 030-10-00-00; 120-849-15, 19 Ağustos 1943, s. 2.

48 Enkaz hakkında detaylı bilgi için bk. Fahri Sakal, “Tek Parti Devrinde Samsun'da Tabii Afetler”, *Studies of The Ottoman Domain*, V/8, (Şubat 2015), s. 16.

49 Dâhiliye Vekilinin Başvekalet'e 1 Şubat 1944 tarihli Zelzele hakkında vermiş olduğu malumat hakkında bk. BCA; 030-10-00-00; 120-849-16; 1 Şubat 1944, s. 1; “Yine Yer Sarsıntısı Felaketi”, *YeniYol*, 2 Şubat 1944, s. 1.

50 Dâhiliye Vekilinin Başvekalet'e 1 Şubat 1944 tarihli Zelzele hakkında vermiş olduğu malumat hakkında bk. BCA; 030-10-00-00; 120-849-16, 1 Şubat 1944, s. 1; “Gerede'de Yer Depremi Zayıtı Fazlalaştı!...”, *YeniYol*, 5 Şubat 1944, s. 1; “Yine Yer Sarsıntısı Felaketi”, *YeniYol*, 2 Şubat 1944, s. 1; Fatih Özçelik, “1944 Bolu-Gerede Depremi ve Sonuçları”, *Akademik İncelemeler Dergisi*, XII/2, (2017), s. 97.

Tablo 4. Şubat 1944 Gerede / Bolu Depreminde İlk Gelen Zayıyat Listesi

Vilayet	Kaza	Nahiye	Köy	Ev	Ölü	Yaralı
Ankara	Ayaş	-	X	687	21	3
	Kızılcahamam	-	X	64	2	8
	Beypazarı	-	X	988	71	75
Bolu	Düzce	-	-	5 Ev / 10 Dükkan	?	?
		-	Sekiz Köy	200 Ev Hasar	?	?
Bolu	Merkez	-			34	44
		-	X		175	316
	İlgaz	Kurşunlu			71	?
	Gerede				514	328

Kaynak: BCA; 030-10-00-00; 120-849-16, 1 Şubat 1944, s. 1; "Geredede Yer Depremi Zayıyatı Fazlaştı!...", *Yeniyol*, 5 Şubat 1944, s. 1; "Yine Yer Sarsıntısı Felaketi", *Yeniyol*, 2 Şubat 1944, s. 1.

Yukarıdaki tabloda Gerede ve Bolu depreminde Ankara ve Bolu'da yaşanan ilk hasarlar gösterilmiştir. Sayısal bilgiler verilirken Cumhuriyet arşiv belgelerindeki bilgiler ile *Yeniyol* gazetesindeki bilgiler birlikte aktarılmıştır. Yukarıdaki bilgilerin dışında Çankırı vilayetinin Çerkeş kazası ve İlgaz'ın Kurşunlu nahiyesinde bina hasarı çok fazlaydı. Özellikle Çerkeş kasabası tamamen harap oldu.⁵¹ Yine Çerkeş'te insan kaybı hakkında doğru bilgiler alınamamakla birlikte fazla insan kaybı olduğu bilinmekteydi.

Mevsim koşullarından dolayı bölgede sel ve fırtına yaşanıyordu. Sel ve fırtına yüzünden bazı köylerden haber alınamadı. Yaralıların tedavisi için sağlık ekipleri ve gönüllüler geceli gündüzlü çalıştı. Daha sonraki günlerde birbirini takip eden artçı sarsıntılar kısmen zarar gören binaların da yıkılmasına sebep oldu.

7 Şubat 1944'te Bolu'da mevcut 1.951 evden 150'sinin tamamen yıkıldığı, 900'ünün de içinde oturulmayacak halde olduğu bilgisi geldi. Merkez kazasının 197 köyünden 7 Şubat'a kadar %70 evin tamamen ve %30 evin de kısmen harap olduğu tespit edildi. Kasabada 29 ölü ve 12 yaralı, köylerde ise 1.458 ölü ve 705 ağır yaralı vardı.⁵²

Deprem, Zonguldak ve çevresinde de çok şiddetli şekilde hissedildi. Gerede başta olmak üzere Bolu ve ilçelerinde 3.959 can kaybı mevcuttu. Çok geniş bir sahada yüzlerce yapı yerle bir oldu ve binlerce binada da hasar meydana geldi. Bolu depreminin haftalarca süren artçıları da yine Zonguldak ve ilçelerinde kuvvetli şekilde hissedildi.⁵³ Ana depremden dokuz gün sonra Düzce'de yaşanan 5,4 büyüklüğündeki sarsıntı da bölgede yaşayanları korkuttu.

51 BCA; 030-10-00-00; 120-849-16, 1 Şubat 1944, s. 1; "Geredede Yer Depremi Zayıyatı Fazlaştı!...", *Yeniyol*, 5 Şubat 1944, s. 1.

52 Dâhiliye Vekili Hilmi Uran'ın Başvekâlete, Kızılay Genel Merkezi Başkanlığı'na ve Dâhiliye Vekâletine yazdığı yazı için bk. BCA; 30-10-00-00; 120-849-18, 7 Şubat 1944, s. 6-7.

53 Zonguldak CHP Vilayet İdare Heyeti Reisi Ali Rıza İncelemdaroğlu'nun hazırlayıp CHP Genel Sekreterliği'ne 23 Şubat 1944 tarihinde gönderdiği detaylı zayıyat ve hasar cetveli için bk. BCA; 490-1-0-0; 1586-472-1, s. 15-21.

Zonguldak CHP Vilayet İdare Heyeti Reisi Ali Rıza İncealemdaroğlu tarafından verilen bilgiye göre deprem sonrasında 92 ölü, 104 yaralı vardı. 718 mesken yıkılırken 316 bina hasar gördü. Bu binalardan 279'u mesken iken 37'si ise resmi binaydı. Ayrıca 25 okul da hasarlıydı. Bu yıkımların yanı sıra 151 samanlık ve 10 cami harap haldeydi. İki köy odası ve konak da kullanılmaz hale geldi.⁵⁴

5 Nisan 1944'te Mudurnu – Bolu merkezli meydana gelen 5,6 büyüklüğündeki sarsıntıda 30 kişi hayatını kaybetti. İlk depremde zarar gören yapıların yıkıldığı tahmin ediliyordu. Bu sarsıntı da Zonguldak ve ilçelerinde etkili bir şekilde hissedildi.⁵⁵

2. Depremzedeler İçin Yapılan Yardımlar ve Alınan Tedbirler

Bahsi geçen depremler sonrasında devlet tarafından alınan bir takım tedbirlere ek olarak kararnamele de çıktı. Devlet tarafından oluşturulan Millî Yardım Komitesi ile birlikte halk da depremzedeler için elinden gelen desteği veriyordu.

2.1. Tercan / Erzincan Depremzedeleri (Kasım 1939)

Depremlerden sonra depremzedelerin ihtiyaçlarını karşılamak, artçılar için önlemler almak gerekmektedir. Bu amaçla öncelikle depremin ardından nahiyelerde hasar tespiti için çalışmalar başladı. Bizzat Tercan kaymakamı, deprem şiddetinin daha yüksek hissedildiği Karakulak nahiyesine gitti.

Yapılan tetkiklerin sonucunda, öncelikli olarak barınma ihtiyacı için enkazdan istifade edilerek zeminlik⁵⁶ ve baraka⁵⁷ yapılması düşünüldü. Kızılay merkezinden gönderilen çadırlar deprem bölgesinde kuruldu.⁵⁸ Böylelikle felaketzedelere geçici olarak barınma imkanı sağlandı. Ancak kış şartları nedeniyle çadırlarda barınan depremzedelerin sürekli olarak buralarda kalma imkanı yoktu. Bunun için iki farklı tedbir düşünüldü. Birincisi açıkta kalanların tahribata uğramayan köylere nakli; ikincisi ise zeminlik ve baraka yapılmasıydı. Ancak evsiz kalanların yakın köylere nakli kesin çözüm değildi.

Barınma için en iyi çözüm zeminlik ve baraka yapmaktı. Bunun için herkese bir miktar kereste verildiği takdirde kendilerinin ve hayvanlarının barınması için zeminlik ve baraka

54 BCA; 490-1-0-0; 1586-472-1, s. 15-21.

55 “Zonguldak bomba üstünde”, *Halkpostası*, <http://www.halkpostasi.com/zonguldak-bomba-ustunde-n-1338.aspx> [Erişim tarihi: 20.04.2016].

56 *Zeminlik*, yer altı barınağı. Bk. Türk Dil Kurumu, *Güncel Türkçe Sözlük*, <http://sozluk.gov.tr/> [Erişim tarihi: 27.06.2019]. Sözlük anlamı olarak “yer altı barınağı” olarak geçse de belgelerde yer alan *zeminlik* kelimesi “döşeme” anlamında kullanılmıştır. Özellikle kereste yardımından bahsedildiği göz önünde tutulursa ahşap döşemelerden bahsedildiği açıkça ortadadır.

57 *Baraka*, tahta, çinko vb. hafif maddelerden yapılmış temelsiz yapı. Bk. Türk Dil Kurumu, *Güncel Türkçe Sözlük*, <http://sozluk.gov.tr/> [Erişim tarihi: 27.06.2019].

58 BCA; 30-10-0-0; 118-827-33, s. 4.

yapabilirlerdi. Yıkılan evlerin yapılması iki şekilde olabilirdi.⁵⁹ Birincisi, evlerin hükümet veya Kızılay tarafından yapılması; ikincisi ise halka nakdi yardımla kendileri tarafından yapılmasıydı. Ancak evlerin yeniden yapılması günün koşullarında kolay olmadığı gibi herkese yetecek kadar ev yapılmasının da imkanı yoktu. Dolayısıyla hasarlı evlerin tamir edilmesi yoluna gidildi. Bununla birlikte birinci derecede deprem bölgesi kabul edilen bir sahada böyle bir uygulama sağlıklı değildi. Nitekim tamir edilen binaların birçoğu sonraki depremler sırasında yıkıldı.

İnsanların barınması kadar iâşe problemlerinin de hızlı bir şekilde halledilmesi gerekmektedir. Kızılay tarafından belirlenecek heyetlerce halkın yardımları kabul edildi ve ihtiyaç sahiplerine ulaştırıldı. Nitekim Tercan merkezde toplanan bir miktar para ile şeker, gaz, çay, sabun vb. Karabulak ve Mans nahiyelerine gönderildi.⁶⁰ Aynı zamanda depremin yaşandığı bölgeye nakledilecek 100 ton buğdayın yeterli olacağını düşünülmesine karşın bunun ancak 50 tonu karşılanabildi.⁶¹

2.2. Erzincan Depremzedeleri (Aralık 1939)

1939 depreminin hemen sonrasında Millî Yardım Komitesi, TBMM Reisi Mustafa Abdülhalik Renda⁶² başkanlığında kuruldu.⁶³ Komite yayınladığı beyannamede deprem sonrası yıkımdan, yaşanan üzüntüden ve depremzedelere yapılacak olan yardımlar hakkında bilgi veriyordu. Millî Yardım Komitesi Beyannamesi'nde⁶⁴ deprem sonrası büyük yıkımdan bahseden Renda, halkı depremzedelere yardıma çağırıyordu. Hükümetin aldığı tedbirler, bölgelere giden yardımlar hakkında bilgi vermekteydi. Depremzedeler için Millî Yardım Komitelerinin oluşturulduğunu, yardımların bu komite aracılığıyla ihtiyaç sahiplerine dağıtılacağını, halkın bu konuda hassas davranması gerektiğini vurgulamaktaydı.

Deprem sonrasında bölgeye gidenlerden ve yapılan telefon görüşmeleri sonucunda elde edilen bilgiler doğrultusunda raporlar yazılmaktaydı. Bu günlerde Dâhiliye Vekâleti bir tamim

59 BCA; 30-10-0-0; 118-827-33, 8 Aralık 1939, s. 5.

60 *Agb.*, s. 4.

61 *Agb.*, s. 5.

62 Mustafa Abdülhalik Renda, 1881'de, Yanya'da doğdu. Yanya İdâdîsi Rüştiyesi ve İstanbul İdâdîsi'nde orta öğrenimini tamamladı. 1903 yılında Mülkiye Mektebi'nin Yüksek Bölümü'nden mezun olan Renda, devletin çeşitli kademelerinde görev aldı. 1903'ten 1918'e kadar öğretmenlik, kaymakamlık, valilik, Dâhiliye Vekâleti müsteşarlığı gibi çeşitli vazifelerde bulundu. 1918'de Hüdavendigar Valiliği'ne getirildi, ancak Damat Ferit Hükümeti tarafından azledildi ve Malta'ya sürüldü. Malta dönüşü 1922'de İktisat Vekâleti Müsteşarlığı, Dâhiliye Vekâleti Müsteşarlığı yaptı. Aynı yıl önce Konya, sonra İzmir Valiliği'ne atandı. 1923'te Çankırı milletvekili seçildi. II., III., IV. ve V. dönemlerde aynı ilden milletvekili oldu. Çeşitli zamanlarda Maliye Vekilliği yaptı. Müdâfaa-i Millîye Vekili ve Bahriye Vekilliklerinde bulundu. V. Dönemde TBMM Başkanı seçildi ve dönem sonuna kadar bu görevini sürdürdü. Fransızca, İngilizce, Rumca ve Bulgarca bilen Renda 1957'de vefat etti. Bk. *TBMM Albümü 1920-2010*, s. 236; Cengiz Atlı, "Türk Siyasi Hayatının Ardında Kalan İsim: Mustafa Abdülhalik Renda", *History Studies*, V/5, (September 2014), p. 31-50. <http://www.historystudies.net/dergi/tar201512b919d.pdf> [Erişim tarihi: 03.03.2019].

63 Kararname için bk. TBMM, https://www.tbmm.gov.tr/tutanaklar/KANUNLAR_KARARLAR/kanuntbmmc021/karartbmmc021/karartbmmc02101164.pdf [Erişim tarihi: 30 Ocak 2019].

64 BCA; 30-10-0-0; 119-843-5; 28 Aralık 1939.

yayınladı. Bu tamime göre⁶⁵ raporlar her gün yazılacak, yeni depremler, ölü ve yaralı sayıları bildirilecek, maddi hasar hakkında da malumat verilecekti. Böyle bir tamim yayınlanmış olmasına rağmen Cumhuriyet Arşivi belgelerinde günlük verilen raporlarda çok sayıda eksik vardır. Günün koşulları ve deprem dolayısıyla iletişim hatlarının kesilmesi raporların düzenli gitmesini engellemiş olmalıdır.

Depremzedelere yardım için alınacak tedbirlerin başında insanların güvenliğini sağlamak geliyordu. Mevsimin şiddeti düşünülerek depremzedelerin yıkılmamış evlerde misafir edilmeleri istenmekteydi. Buralarda barınmaları mümkün olmayanların en yakın ve depremden sağlam çıkmış şehir, kasaba ve köylere nakilleri Dâhiliye Vekâleti tarafından isteniyordu.⁶⁶

2.2.1. Depremzedeler Hakkında Çıkan Kararnameler

Depremden hemen sonra devlet tarafından alınması gereken önlemler vardı. Bunun için oluşturulan kurullar ve komisyonlar çalışmalarda bulunuyordu. Bu çalışmalar sonucunda bazı kararnameler çıkarıldı. Kararnamelerdeki amaç deprem felaketinden sonra toplum düzenini en kısa sürede sağlamaktı. Öncelikle barınma, çözüm bekleyen ciddi problemdi. Bunun için Erzincan, Sivas, Yozgat, Tokat, Amasya, Samsun, Giresun, Ordu vilayetlerinde yaşanan deprem sonucunda evleri yıkılan felaketzede köylülere yeniden yapacakları evler için kerestelerin devlet ormanlarından temin etmeleri sağlandı. Aynı zamanda Bolu vilayetinin Düzce kazasına bağlı Karakaş köyü halkından evleri yanan kişilere de kereste verildi.⁶⁷

Depremde maddî açıdan zor durumda kalan vatandaşlar için borçlarına yönelik düzenlemeler yapıldı. 27 Aralık 1939 ve sonrası tarihlerde deprem felaketine uğrayan Erzincan, Tokat, Erbaa, Niksar, Zile, Reşadiye, Hafik, Suşehri, Zara, Koyluhisar, Amasya, Ordu, Fatsa, Mesudiye, Ünye, Giresun, Görele, Alucra, Şebinkarahisar, Çarşamba, Gümüşhane, Bayburt, Kelkit, Şiran, Refahiye ve Kemah'ta depremin olduğu tarihlerde oturan kimseler aleyhine ilamlı veya ilamsız olarak para borcundan veya icraen inkılap eden diğer borçlardan dolayı herhangi bir mahalde vuku bulan icra takiplerinin, 6 Mart 1940 tarihli kararname ile altı ay müddetle durdurulması kararı alındı. Borcunu ödeyebilecek olan kişiler bu kararın dışında tutuldu. Devlet memuru ve müstahdem olanlar, felaketten dolayı hiçbir zarara uğramayan veya zarara uğrayıp da geçineceğinden fazla gelir sağlayan, kazancı olan kimseler bu hükümden istifade edemeyecekti. Ayrıca ihtiyati tedbir veya hacizlerle ivedi satışların icrası durdurulmayacaktı.⁶⁸ Aynı zamanda Tokat, Ordu ve Samsun vilayetleri dâhilindeki hususî idare memurlarına ikişer maaş avans verilecekti.⁶⁹

65 BCA; 30-1-0-0; 121-769-1, s. 26.

66 Dâhiliye Vekili Y. Nazif Ergin tarafından 28 Aralık 1939 tarihinde Ordu, Balıkesir, Tokat, Erzincan, Samsun, Sivas, Elazığ, Tunceli, Amasya, Kars vilayetlerine çekilen telgraf. Bk. BCA; 30-1-0-0; 121-769-1, s. 60.

67 İcra Vekilleri Heyeti tarafından 13.01.1940 tarihinde kabul edilen kararname için bk. BCA; 30-18-1-2; 89-128-3, s. 1-2.

68 Kararname için bk. BCA; 30-18-1-2; 90-20-4, s. 1-2.

69 6 Mayıs 1940 tarihli kararname için bk. BCA; 30-18-1-2; 91-41-19, s. 1.

2.2.2. Deprem Sonrası Radyo ve Yazılı Basının Etkisi

Radyo ve gazetelerin kamuoyu yaratmak adına insanları pek çok yönden etkiledikleri şüphesizdir. Bilhassa yaşanan felaketler sonrasında halkın haber alma ihtiyacı daha da artmaktadır. Düzenli yayın yapmak ve insanların bilgilendirilmesi gerekmektedir. Erzincan Depremi dolayısıyla Türkiye Radyosu da her akşam yurdun çeşitli yerlerindeki vatandaşların yardımlarını duyurarak yaşanan gelişmeleri halka aktarmaktaydı. Ancak Anadolu'da bazı şehirlerde bulunan komiteler tarafından toplanan ve Kızılay Umumi Merkezi'ne gönderilen yardımlar hakkında yayın yapılmaması tepkilere yol açtı.⁷⁰

Erzincan Depremi'nin ilk zamanlarında yardım komitelerinin faaliyetleri hakkında radyolarda yayınlar yapıldı. Ancak bu yayınlar bir süre sonra kesildi. Bu durum karşısında CHP Teşkilat kademelerinden Genel Sekreterliği'ne gelen birçok yazıda bu yayınların tekrar yapılması istendi. 18 Ocak 1940 tarihli bir yazıda vilayet ve kazaların yaptıkları yardımların ayrı ayrı listelerinin halka duyurulmamasının kendilerini müteessir etmekte olduğu bildiriliyordu. Bunun sonucunda *Ulus* gazetesi veya radyo ile bu yardımların neşir ve ilanının faydalı olacağı düşünüldü.⁷¹ Böylelikle hem yardım yapanlar hoşnut edilecek hem de yardımlar teşhir edilerek yardımda bulunanların sayısı arttırılacaktı.

2.2.3. Erzincan Depremzedelerine Yapılan Yardımlar

Millî Yardım Komitesi'nin vilayetlerde şubeleri bulunmaktaydı. Deprem mıntıklarında bulunan Millî Yardım Komitelerinin faaliyetlerinin mahallerin en ufak köşelerine kadar ulaşması yardımlaşmaların yaygınlaşmasını sağlıyordu.⁷² Erzincan Depremi sonrası devlet eliyle yapılan yardımların dışında şahsî yardımlar da yapılıyordu.⁷³ Karadeniz Bölgesi'ndeki şehirlerden, özellikle Trabzon'dan yardımlar toplanıyordu.

2.2.3.1. Trabzon'un Yardımları. Depremden sonra Trabzon halkı yapılacak yardımlar konusunda düzenli bir teşkilatlanma içindeydi. Deprem için ilk olarak 25.000 lira toplandı. Aynı zamanda devlet memurlarından da para toplanıyordu.

70 CHP Vilayet İdare Heyeti Reisi tarafından CHP Genel Sekreterliği'ne 12 Ocak 1940 tarihli yazı için bk. BCA; 490-1-0-0; 1586-473-1, 12 Ocak 1940, s. 9.

71 CHP Genel Sekreteri Erzurum Mebusu Dr. A. F. Tuzer tarafından M. Abdülhalik Renda B. Millet Meclisi Reisi ve Millî Merkez Yardım Komitesi Reisine gönderilen 18 Ocak 1940 tarihli yazı için bk. BCA; 490-1-0-0; 1586-473-1, 18 Ocak 1940, s. 7.

72 CHP Genel Sekreteri Dr. A. F. Tuzer tarafından CHP Vilayet İdare Heyeti Reisliği'ne 8 Şubat 1940 tarihinde gönderilen yazı için bk. BCA; 490-0-0; 5-22-5; 8 Şubat 1940, s. 1.

73 Erzincan Depremi sonrasında Erzincan'daki depremzedeler için yapılan yardımlar için bk. Fatih Tuğluoğlu, "1939 Büyük Anadolu Zelzelesi ve Erzincan Vilayetinde Yardım Faaliyetleri", s. 113-136; Fadime Tosik Dinç, "Ulus Gazetesine Göre 1939 Erzincan Depremi", s. 1-21; İlhan Haçın, "1939 Erzincan Büyük Depremi", s. 37-69; Cengiz Atlı, "1939 Erzincan Depreminde İngilizlerin Yardımları", *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, VII/34, s. 247-255.

Trabzon kadınları deprem sonrasında faal olarak çalışıyorlardı. Trabzon Halkevi'nde 200'e yakın kadından oluşan bir toplantı yapıldı. Toplantı sonucunda 16 komite seçildi. Kadınlar bu faaliyetlerle felaketzedelere 40.000 lira toplanmasını planlandı. Aynı zamanda birçok evde depremzedeler için eşyalar hazırlandı. Trabzon'daki cemiyetler de depremzedelere yardım etti. Ayakkabıcılar Cemiyeti 194 çift ayakkabı temin ederken Yorgancılar Cemiyeti de felaketzedelerin bazı ihtiyaçlarını karşıladı. Ayrıca mağdurlara dağıtmak üzere Kızılay'a çok sayıda battaniye, yorgan vb. eşyalar bağışlandı. Bu arada Sivas ve Erzurum'a gönderilmek üzere 50 çuval iç fındık Kızılay'a teslim edildi. Bütün bu çalışmalar yapılırken Millî Yardım Komitesi Reisi, Belediye Reisi Muammer Yarımbyık,⁷⁴ yardımların daha da artması için *Yeni Yol* gazetesi vasıtasıyla Trabzon halkından her türlü yardımı beklediklerini duyurdu.⁷⁵

Yarımbyık'ın yardım çağrısı ve Trabzon halkının hassasiyetiyle Trabzon'da 78 sandık ve balya çeşitli eşyalar toplandı. Giresun'a 117, Ordu'ya 144 parça eşya sevk edildi.⁷⁶ Maçka'da felaketzedelere yardım için kadın ve erkeklerden oluşan komiteler faaliyetlerine devam etmekteydi. Merkez Haçevera köyünden 303 lira toplandı. Kasaba merkezinden 119 ve Haçeveradan 33 parça çeşitli eşya; 300 kg mısır ve buna yakın miktarda fasulye toplandı. Maçka'da 2.000-2.500 arasında çeşitli eşya ve nakit para toplandı.⁷⁷

Trabzon'dan 10.000 lira Sivas'taki merkez komitesine gönderilirken Sürmene kazasından 1.000 lira yardım yapıldı.⁷⁸ Sivas, Giresun ve Ordu'ya gönderilen yardım eşyaları arasında ayakkabı, yün kazak, entari, iç çamaşırı, battaniye, palto, ceket, çorap, çocuk elbisesi, takım elbise, yağmak, yatak, yorgan, makara, iğne, zeytin, sabun, çay, şeker, pastırma, konserve, makarna, şehriye, peksimet, kavurma, sucuk, kaşar peyniri, reçel, çivi, mikâp tahta bulunmaktaydı.⁷⁹ Maçka'da zelzele sonrasında 1.191 lira 41 kuruş ve 344 parça eşya toplandı.⁸⁰

Deprem felaketzedelerine Trabzon halkının yardımları devam ediyordu. Daha öncesinde Ankar'a gönderilen 10.000 liradan başka birikmekte olan paralar da gönderilecekti. Kızılay'da toplanmış bütün eşyalar Giresun ve Ordu'ya gönderildi. Karadeniz Vapuru ile Giresun'a ve Ordu'ya 21 balya yatak ve giyecek ulaştırıldı. Sivas'ta olduğu gibi Trabzon'da da civar vilayetlerden gelecek eşyalar için bir depo tesis edildi. Burada toplanan eşyalar hasar gören bölgelere sevk edildi.⁸¹ Aynı zamanda Karadeniz'in önemli fındık tüccarlarından P. P. Daniyelsen Firması sahibi Danielsen,

74 Mahmut Muammer Yarımbyık, 1891'de, Trabzon'da doğdu. Trabzon Belediye Başkanlığı, Trabzon Muallimler Cemiyeti Üye ve Başkanlığı, Trabzon İdman Grubu ve İdman Mıntıka Başkanlığı, Türk Ocağı ve Kızılay İdare Heyeti Üyeliği, Çocuk Esirgeme Kurumu Başkanlığı gibi birçok görevlerde bulunan Yarımbyık, Ordu ve Trabzon Milletvekilliği de yapmıştı. Bk. *TBMM Albümü 1920-2010*, s. 505.

75 "Muhterem Trabzon Halkına", *Yeni Yol*, 30 Aralık 1939, s. 1.

76 "Sivas'a şimdilik 10.000 lira çıkarıldı", *Yeni Yol*, 2 Ocak 1940, s. 1-2; R. Tarakçıoğlu, "Zelzele felaketzedelerine karşı Trabzon'da hamiyet müsabakası", *Yeni Yol*, 2 Ocak 1940, s. 2.

77 "Maçka'da felaketzede yardım", *Yeni Yol*, 3 Ocak 1940, s. 2.

78 "Sürmenede Felaketzedelere Yardım", *Yeni Yol*, 6 Ocak 1940, s. 1.

79 "Felaketzedelere Trabzon'un eşya ve para yardımı", *Yeni Yol*, 10 Ocak 1940, s. 1.

80 "Maçka'da felaketzedelere yardım", *Yeni Yol*, 13 Ocak 1940, s. 2

81 "Zelzele Felaketi", *Yeni Yol*, 13 Ocak 1940, s. 1.

Başvekil Refik Saydam'a deprem felaketi nedeniyle taziye telgrafı göndererek depremzedelere 1.000 lira yardımda bulundu.⁸²

Trabzon'da toplanan yardım paralarının dışında yukarıda da bahsedildiği gibi Ankaradan da para yardımı geliyordu. Felaketzedelere yardım için Ankara Kızılay Umumi Merkezi'nden Trabzon'a 20.000 lira gönderildi. Yapılan bütün yardımlar Kızılay Umumi Merkezi'nde toplanmakta ve ihtiyaca göre felaket mıntıklarına para gönderilmekteydi. Kızılay dışında Trabzon Belediye Reisi Mahmut Muammer Yarımbyık'ın başkanlığında Millî Yardım Komitesi, Giresun ve Ordu felaketzedelerine gerekli olan eşyaları piyasadan temin etti. Ordu'ya 100 metre mikâp tahta ve 50 sandık çivi sevk edilirken Giresun'a da tekrar fasulye, peynir, patates, soğan, çay, şeker, zeytin, helva gibi yiyecek malzemesi gönderildi.⁸³

Trabzon'da Vali Osman Sabri Adal'ın başkanlığında şehrin ileri gelenlerinden⁸⁴ bir komisyon oluşturuldu. Bu komisyonun amacı, evleri yıkılan ve hasara uğrayan depremzedelerin evlerini yaptırmak ve deprem bölgesinden gelenlere yardım etmektir. Trabzon kazalarında da kaymakam başkanlığında komisyonlar vardı. Bu komisyonların emrine Trabzon Valiliği'nden para gönderiliyordu. Bu komisyon her gün düzenli olarak çalışmaktaydı.⁸⁵ Barınma işleri devam ederken bir yandan İstanbul'dan Gümüşhane'ye gönderilmek üzere 300 çadır sevkiyatı yapıldı.⁸⁶

Trabzon Millî Yardım Komitesi'ne nakdi yardım miktarı 17.448 kuruş ve giyeceğe ait malzeme de 12.820 parça eşyaya ulaştı. Kazalarda da 26 Ocak 1940'a kadar toplanan para 11.242 lira 18 kuruş, eşya ise 4.094 parçaydı. Ayrıca Of'tan depremzedeler için 3.260 kg mısır toplandı. Trabzon Valisi *Yeni Yol* gazetesi aracılığı ile yapılan yardımlar hakkında bilgi veriyordu. Valinin beyanatına göre Trabzon'da 28.306 lira ve 16.914 parça eşya toplandı.⁸⁷

Trabzon'daki depremzedelerin ihtiyaçları karşılandıktan sonra şehir dışındaki depremzedelere yardımlar gönderildi. Trabzon depremzedelerinin giyecek ve yiyeceğe ihtiyaçları olmadığı anlaşıldığından toplanan yatak ve giyecek eşyadan Gümüşhane'ye dört sandıkta 165 parça eşya ile vilayet nafiasında mevcut 24 çadır gönderildi. İkinci partide Ordu'ya üç balya ve 18 sandıkta 2.394, Giresun'a 19 sandıkta 3.714 parça giyecek ve yatak eşyası, bu iki vilayete ayrıca 2.325 lira tutarında yiyecek erzak ve inşa malzemesi gönderildi. Yine bu vilayetlere 40 sandık ve balya içinde giyecek ve yatak eşyasıyla 6.708 liralık yiyecek erzak, çivi ve Ordu'ya ayrıca 64 metre mikâbi kerestelik ağaç ve tahta ile fındık kooperatifinden 100 çuval fındıkkabuğu sevk edildi.

Trabzon Kızılay Merkezi, Karadeniz Bölgesi'nde yardımların toplandığı bir merkez durumundaydı. Öncelikle Trabzon Kızılay Merkezi'nde bir ayniyat deposu açıldı. Trabzon

82 P. P. Danielsen'in Başvekil Refik Saydam'a çektiği telgraf için bk. BCA; 30-1-0-0; 121-769-1, s. 8-9; "Zelzele Felaketi", *Yeni Yol*, 13 Ocak 1940, s. 1.

83 "Felaketzedelere Yardım Ordu ve Giresun'a Tekrar Yiyecek ve Giyecek Eşya Sevkedildi", *Yeni Yol*, 17 Ocak 1940, s. 1.

84 Komisyonunda Trabzon Belediye Reisi M. Muammer, Parti Başkan Vekili Ali Rıza Işıl, Mektupçu Behçet Ertan, Jandarma Komutanı Tahir Baykal, Nafia Müdürü Arif Kansu, Emniyet Müdürü İhsan Güven bulunmaktaydı.

85 "Felaketzedelere Yardım Komisyonu Teşkil Edildi", *Yeni Yol*, 17 Ocak 1940, s. 1.

86 "Valimizin Beyanata", *Yeni Yol*, 26 Ocak 1940, s. 2.

87 Agy., s. 2.

kazalarından başka Rize ve Çoruh vilayetlerinden gelen eşyalar bu depoda muhafaza edilerek felaketzedelerin ihtiyaçlarına göre dağıtımı yapıldı.⁸⁸

Yomra nahiyesi ile merkeze bağlı köylerde evleri yıkılanlara para verildi. Vakfikebir, Akçaabat, Maçka ve Sürmene kazalarında hasara uğrayan evleri tamir ettirmek ve yeniden yaptırmak için de sahiplerine para gönderildi.⁸⁹

Kurban Bayramına denk gelen günlerde depremzedeler unutulmamıştı. Kesilen kurban etlerinden bir kısmı felaketzedelere ulaştırıldı. Millî Yardım Komitesi, Giresun ve Ordu depremzedeleri için toplanan kurban etlerinden 90 teneke kavurma, 140 teneke de tuzlu et yaptırdı.⁹⁰ Bütün bunların ötesinde para toplamak için spor müsabakaları tertip edildi. Trabzon'da İdman Ocağı, Necmiati ve Doğanspor-İdman Gücü arasında maçlar yapılarak elde edilen hasılatlar yardım için kullanıldı.⁹¹

Trabzon'dan gelen para ve eşya yardımları dışında Ordu'ya depremzedeler için para gönderildi. Mesudiye için gelen 50.000 lira dağıtılırken 15.837 lira Ünye kazasına, 29.995 lira Fatsa kazasına, 33.350 lira Gölköy kazasına, 1.391 lira Kabadüz nahiyesine, 3.060 lira Ulubey nahiyesine, 2.000 lira Uzunisa nahiyesine, 3672 lira Perşembe nahiyesine ulaştırıldı. Ancak yapılan yardım yeterli gelmeyince 42.418 liraya daha ihtiyaç duyulup Kızılay Umum Merkezi'ne yazıldı. Felaketzedelerin barınma ihtiyacı için gerekli kereste ve çivi de temin edildi.⁹²

2.2.3.2. Samsun'un Yardımları. Samsun Vali Vekili Orhan Güvenç'in başkanlığında bir komisyon, Çarşamba ve Erbaa kazalarında faaliyetlerde bulundu. Erzincan Depremi'nin hemen ardından bir kamyonla Erbaa'ya ekmek ve yiyecek gönderildi. Aynı zamanda Çarşamba'ya da mümkün olduğu kadar yardım yapıldı. CHP binasında birçok toplantı yapılarak nakden ve aynen yapılan yardımlar komiteler tarafından Kızılay'a teslim edildi. CHP tarafından gönderilen doktor ve sağlık memurlarından başka Halkevi Reisinin başkanlığında gençlerden ve Halkevi mensuplarından 10 kişilik bir yardım ekibi Erbaa'ya gönderilip daha fazla yardım sağlanmaya çalışıldı. İhtiyaçlara göre yiyecek, giyecek, gaz ve eşya gönderilirken inşa ve tamir işleri için kereste, çivi temin edilerek ustaların bölgeye sevki sağlandı.⁹³

Samsun'da oluşturulan bir ekip Tokat'a gitti. Reşadiye'de bulunan Tokat Valisi İzzettin Çağpar yazdığı bir telgrafta Reşadiye kaza merkeziyle köylerindeki felaketzedelerin yardımına koşan Samsun Halkevi yardım ekibinde bulunan gençler ile doktorların kazanın en ücra köşelerine kadar dolaştıklarını, yaralı ve muhtaçlara baktıklarını şükran duygularıyla ifade ediyordu.⁹⁴

88 Agy, s. 2.

89 "Felaketzedelere Yardım Komisyonu Evleri Yıkılanlara Para Verildi", *Yeni Yol*, 31 Ocak 1940, s. 1.

90 "Felaketzedelere Yardım", *Yeni Yol*, 26 Ocak 1940, s. 1.

91 "Felaketzedeler Menfaatine Maç", *Yeni Yol*, 17 Ocak 1940, s. 2.

92 Ordu Valisi H. Rollas'ın Dâhiliye Vekâleti'ne 16 Ekim 1940 tarihli yazısı için bk. BCA; 30-10-0-0; 119-846-15; 16 Ekim 1940, s. 2.

93 Samsun CHP Vilayet İdare Heyeti Reisi M. Aldıkaçtı'nın, CHP Genel Sekreterliği'ne 17 Ocak 1940 tarihli yazısı için bk. BCA; 490-1-0-0; 1585-468-1, 17 Ocak 1940, s. 4.

94 CHP Genel Sekreteri Erzurum Mebusu Dr. A. F. Tuzer'in, CHP Samsun Vilayet İdare Heyeti Reisliği'ne 31 Ocak

2.2.3.3. Zonguldak'ın Yardımları. Zonguldak Valisi Halit Aksoy başkanlığında CHP binasında toplanan heyet tarafından depremzedeler için yardım kararı alındı. İlk yardım olarak Kızılay'a 35.000 lira yatırıldı. Zonguldak Valisinin başkanlığında birçok şehirde olduğu gibi Millî Yardım Komitesi kuruldu. Vilayette olduğu gibi kazalarda da komisyonlar kuruldu.⁹⁵ Zonguldak vilayet merkezi yardım tahsisatından Yardım Komisyonuna 47.443 lira 56 kuruş para aktarıldı. Zonguldak'tan Sivas'taki depremzedelere yardım gönderildi. 29, 30, 31 Aralık 1939 tarihlerinde Zonguldak'tan 3.308 parça ve 3 Ocak 1940 tarihinde de Kozlu'dan 2.251 parça çeşitli eşya tren ile Sivas'a yollandı. Bu eşyaların içinde palto, elbise, yün, iç çamaşırı, yorgan, battaniye, ayakkabı çoğunlukta idi. Devrekte 600 lira yardım toplandı. Bunlara ek olarak Bartın CHP ilçe başkanı Faik Alemdar tarafından 500 lira gönderildi ve 535 lira da ayrıca yardım yapıldı.⁹⁶

Zonguldak'tan toplamda 84.078 lira 56 kuruş para yardımı yapıldığı gibi çeşitli ihtiyaç malzemeleri de Sivas depremzedelerine gönderildi.

2.2.3.4. Rize'nin Yardımları. Büyük Erzincan Depremi Rize'yi etkilememişti. Ancak Rize, yaşanan depreme kayıtsız kalmadı. Depremzedeler için yardım toplanıp ihtiyaç sahiplerine gönderildi. Rize'de bulunan Jandarma Mıntika Komutanlığı'na bağlı Trabzon, Rize, Çoruh vilayetleri Jandarma subay ve askerleri Erzincan'da şehit olan jandarma mensupları aileleri için umumi felaketzedelere yapılan yardımdan başka aralarında 904 lira topladı.⁹⁷ Vatandaşlar bireysel yardımlarda da bulunuyorlardı. Bu yardımlar genellikle Rize gazetesinde listeler halinde verilmekteydi.⁹⁸ Toplanan paralar Kızılay aracılığı ile ihtiyaç sahiplerine ulaştırılıyordu.

2.2.3.5. Çorum'un Yardımları. Erzincan Depremi ardından Osmancık CHP Kazası Yardım Komitesi tarafından Kızılay'a 20.000 lira yardım yapıldı. Bu yardımın dışında köylere 2.000 lira, bulgur, nohut gibi gıda maddeleri, 930 gömlek, 140 palto, 300 giyecek çeşitli eşyalar Çorum vilayetine gönderildi. Çorum Yardım Komitesi, Amasya vilayetinin Ezine Pazra nahiyesine ilk yardım olarak sekiz balyada 1.900 parça eşya, 2.500 kg ekmek, un, pekmez ve peynir gönderdi. Çorum Vali Vekili ihtiyaçların neler olduğunu tespit etmek için Amasya'ya gitti. Amasya Valisi ile görüşükten sonra 30 yaralı Çorum Hastanesi'ne sevk edildi. Bunlardan başka 30 yaralı daha vardı ve bu yaralıların da sevk istendi. Amasya'da deprem yüzünden mağdur olan ailelerin barınmaları için Çorum'da çalışmalar yapılıyordu.⁹⁹

1940 tarihli yazısı için bk. BCA; 490-1-0-0; 1585-468-1, s. 1.

95 Zonguldak CHP Reisi Ahmet Gürel'in, CHP Genel Sekreterliği'ne gönderdiği 23.12.1939 tarihli telgraf için bk. BCA; 490-1-0-0; 1586-472-1, s. 28-29.

96 Zonguldak CHP Vilayet Reisinin, 4 Ocak 1940 tarihinde CHP Genel Sekreterliği'ne gönderdiği yazı için bk. BCA; 490-1-0-0; 1586-472-1, 4 Ocak 1940, s. 27.

97 "Zelzeleden Felakete Uğrayanlara Yardım Edenler", *Rize*, 13 Aralık 1940, s. 1.

98 *Agy.*, s. 1; "Zelzeleden Felakete Uğrayanlar İkinci Defa Yardım Edenler", *Rize*, 10 Şubat 1941, s. 3.

99 CHP Idare Heyeti Reisi Pertev Kalelioğlu'nun, CHP Genel Sekreterliğine gönderdiği yazı için bk. BCA; 490-1-0-0; 1583-452-1, 1 Ocak 1940, s. 3.

2.3. Yozgat Depremzedeleri (Temmuz 1940)

Temmuz 1940'da yaşanan deprem için 23 Eylül'de Şebinkarahisar ve Alucra'daki depremzedelere yardım dağıtıldı. Evleri tamamen yıkılanlara hane başı altmışar lira para yardımı yapıldı. Aynı zamanda ihtiyaç sahipleri için kereste hazırlandı. İnşaat için çivi ve cam sıkıntısı da vardı. Cam ihtiyacı bir miktarda giderilse de çivi meselesi önemliydi. Her iki kazada da yardım toplanmış olmasına rağmen yardımlar yeterli gelmedi.¹⁰⁰

Daha önce devlet tarafından deprem dolayısıyla alınan kararnamelere Yozgat depreminden sonra yeni maddeler eklendi. Bu eklenen yeni maddeler eğitime yönelik olup yıkılan veya hasar gören eğitim kurumlarıyla ilgiliydi. Devlet, okulların tamirâtı için bütçeden para ayırdı. 6 Kasım 1940 tarih ve 2/14611 sayılı kararnameye ek olarak Gümüşhane vilayetinin Kelkit kazasının Tarbas köyü ilkokulu için Nâfia Vekâleti (Bayındırlık Bakanlığı) bütçesinden 1.000 liralık yardım yapıldı.¹⁰¹

Deprem dolayısıyla Nâfia Vekâleti bütçesine 5.000.000 lira bütçe belirlendi. Bu bütçeden 2.500 liranın, zelzeleden fazla zarar gören Giresun vilayetinin Alucra Kazası Belediyesi'ne yardım olarak verilmesi 4 Haziran 1941'de kararlaştırıldı.¹⁰² Bir süre sonra Amasya vilayeti için de 40.000 liralık tahsisat ayrıldı. Bu tahsisattan bakiye kalan 28.060 lira ise Amasya'daki Yeşilirmak ve Üçler okullarının birleştirilip yeniden yapılması için harcandı.¹⁰³

2.4. Erbaa ve Niksar (Tokat) Depremzedeleri (Aralık 1942)

Aralık 1942'de Erbaa ve Niksar'da yaşanan felaketin ardından depremzedelere yardım için para ve eşya bağışları yapılıyordu. Kızılay ilk olarak iki yardım treni ile 1.500 çadırı bölgeye sevk etti. Kızılay'ın sevkiyatı içinde 1.400 lira, 500 battaniye, 1.000 çamaşır, 1.000 giyecek eşyası, çay, şeker, zeytin ve sağlık malzemesi vardı.¹⁰⁴ Bu arada Alaçam nahiyesi halkı ilk yardım olarak 650 lira, Aksaray kazası halkı 1.000 lira ve Kemaliye kazası halkı da 500 lira bağışta bulundu. Merzifon halkının depremden mağdur olanlar için öncelikli olan yardımlar toplanarak 1.317 ekmek, 355 kg un, 400 kg kavurma, 100 kg zeytinyağı, 88 kg peynir, 250 kg pekmez, 350 kg üzüm, 500 çift çorap ve fanila ile 1.000 metre keten ulaştırıldı.¹⁰⁵

Bakanlar Kurulu kararı ile deprem sonrasında Tokat'taki ihtiyaç sahipleri için bütçe çıkarıldı.¹⁰⁶ Aşağıdaki tabloda, toplamında 920.000 olan bütçenin dağılımı detaylı olarak verilmiştir. Görüldüğü gibi öncelik hasar gören yapıların tadilatı için keresteye ayrılmıştır.

100 BCA; 490-1-0-0; 1583-457-2; s. 16/21-22.

101 17 Nisan 1941 tarihli kararname için bk. BCA; 30-18-1-2; 94-32-20, s. 1.

102 BCA; 30-18-1-2; 95-46-10, s. 1.

103 15 Temmuz 1941 tarihli kararname için bk. BCA; 30-18-1-2; 95-63-2, s. 1.

104 Ümit Bulut, *Cumhuriyet Dönemi Depremlerin Basına Yansıması (1923-1983)*, s. 47.

105 "Vatandaş Şefkati", *Yeniyo*, 26 Aralık 1942, s. 1.

106 BCA; 30-18-1-2; 104-16-13, s. 8.

Tablo 6. Tokat Vilayetine Tahsis Edilen Ödenek Cetveli

Karar No	Karar Tarihi	Lira	Tahsisin Mahiyeti
2/19879	8 Mayıs 1943	500.000	Temin edilecek kereste için
2/19879	8 Mayıs 1943	220.000	Fakir halka yardım için
2/19879	8 Mayıs 1943	100.000	Erbaa Belediyesi'ne yardım için
3/529	9 Mart 1944	140.000	Erbaa'daki imar işleri için
3/733	19 Nisan 1944	10.000	Erbaa'daki İmar işleri için
3/1039	21 Haziran 1944	50.000	3/529 ve 3/733 sayılı kararlar verilen toplam 150.000 liradan başka işe tahsis dolayısıyla tenzil.
	Toplam	920.000	

Kaynak: BCA; 30-18-1-2; 104-16-13, s. 8.

2.5. Adapazarı ve Hendek Depremzedeleri (Haziran 1943)

Haziran 1943 Adapazarı depreminin ardından yaraları sarmak için daha önce de felaketzedelere yapıldığı gibi elbirliği ile yardımlar yapıldı. Öncelikle Trabzon Gençler Kulübü 100 lira yardım gönderdi.¹⁰⁷ Depremzedelere yardım amaçlı kurulan komisyon çeşitli kollardan faaliyete geçerek 1.000 lirayı geçen yardım toplandı.¹⁰⁸ Trabzon'da heyet çalışmaları neticesinde 1.639 lira 75 kuruş Kızılay tarafından merkeze gönderildi.¹⁰⁹

Kış gelmeden evlere ve resmî dairelere en kısa zamanda yerleşilmesini temin edecek gerekli tamirat ve inşaatlar yapıldı. Sivil binalarda olduğu gibi resmî binaların tamirat işlerine de Kızılay yardım etti.¹¹⁰

Daha önce meydana gelen depremlerde oluşturulan yardım komisyonu yine devreye girdi. Deprem, sel, yangın vb. beklenmedik afetlere karşı korunma tedbirleri almak üzere, Belediye Reisi başkanlığında oluşturulan bir komisyon toplanarak hazırlanacak talimatname üzerinde görüşüldü.¹¹¹

2.6. Tosya / Ladik (Samsun) Depremzedeleri (Kasım 1943)

Kasım 1943 depreminden sonra hayatın normale dönmesini sağlamak için önlemler alındı. 27 Kasım'da yer sarsıntısına maruz kalan Kastamonu, Çorum, Amasya, Samsun, Tokat ve Çankırı vilayetlerindeki halkın barınma sorunu için kararlar alındı. Bu kararlarda aşağıda belirtilenlerin yapılması istenmekteydi:

– Kızılay tarafından yapılan yardımlarda, Adapazarı depreminde olduğu gibi, halka binaların inşa ve tamiri için teknik yardımda bulunulması ve kolaylık gösterilmesi; binalarının zorunlu

107 "Zelzele Felaketzedelerine Yardım Faaliyeti", *Yeni Yol*, 3 Temmuz 1943, s. 1.

108 "Zelzele Felaketzedelerine Yardım", *Yeni Yol*, 7 Temmuz 1943, s. 1.

109 "Adapazarı Felaketzedelerine 1639 Lira 75 Kuruş Toplandı", *Yeni Yol*, 14 Temmuz 1943, s. 1.

110 Kararname için bk. BCA; 30-18-1-2; 102-56-3, s. 3.

111 "Afetlere Karşı Korunma Tedbirleri Alınacak", *Yeni Yol*, 21 Ağustos 1943, s. 2.

tamirlerini veya geçici meskenlerini tamamen veya kısmen yapamayacakları tespit edilen ihtiyaç sahiplerine Kızılay'ın yardım etmesi,

– Amme hizmetlerinde bulunan dairelerde bu amaçla çalıştırılan memurlardan meskensiz kalanların amme hizmetinin bozulmaması için mahallî malzeme ve maddî imkânlar göz önünde bulundurularak bina ve barakalara yerleştirilmeleri,

– Kızılay tarafından halk ve hazine yardımlarından istifade edilerek temini.¹¹²

Kararnamede “Adapazarı, Hendek, Erbaa ve Niksar zelzele mıntıklarında yapılacak iş ve yardımlar” adıyla 1.500.000 liralık bir tahsisat mevcuttu. İhtiyaca göre bölgelere bu tahsisattan para gönderildi.¹¹³ Bu tahsisattan 1.000.000 lira, halka yardım amacıyla Adapazarı ve Hendek'teki inşaat işlerinde kullanılması için Kızılay'a tahsis edildi.¹¹⁴ Aynı zamanda Erbaa'daki imar işlerinde harcanması için 140.000 lira da Kızılay'a ayrıldı.¹¹⁵ 9 Mart 1944'te 1.500.000 liralık tahsisatın 20.000 lirasının deprem bölgesinde görevli memur, müstahdem ve denetçilerin ücret, yevmiye ve harcırahları, ilan ücretleri, kırtasiye, tersim levazımı, tabi ücretleriyle bilimum masraflarına ve 180.000 lirasının da bölge ihtiyaçları için inşaat malzemesi masraflarına tahsisi kararı verildi.¹¹⁶ 19 Nisan 1944'te deprem bölgelerinde çalıştırılacak memurların harcırahları için ayrılan paradan arta kalan 10.000 lira, Erbaa'daki imar işleri için Kızılay'a aktarıldı.¹¹⁷ İcra Vekilleri Heyeti (Bakanlar Kurulu) tarafından 21 Haziran 1944'te Erbaa'daki imar işleri için Kızılay'a verilen 150.000 liranın 50.000 lirası, Adapazarı ve Hendek'te yapılan inşaat ve istimlak işleri için tahsis edildi.¹¹⁸

Çorum Merkez, Osmancık, Mecitözü, Kastamonu Merkez, Tosya, Taşköprü, Sinop Merkez, Boyabat, Gebze, Ayancık, Ordu Merkez, Ünye, Amasya Merkez, Merzifon, Gümüşhacıköy, Erbaa, Ladik, Ilgaz, Vezirköprü ve havalisinde meydana gelen depremde evleri yıkılan ve harap olan felaketzede köylülere ihtiyaçları olanlara yeniden yapacakları ev, ahır ve samanlık için devlet ormanlarından parasız olarak kerestelik ağaç verilmesine karar verildi.¹¹⁹

2.7. Gerede – Çerkeş / Bolu Depremzedeleri (Şubat 1944)

Gerede ve Çerkeş'te yaşanan depremin ardından Kızılay bölgelere yardım götürmeye başladı. Düzce ve Gerede'ye 25.000 lira gönderildi. Bunun dışında deprem bölgesine 500 çadır, pansuman malzemesi, tetanos serumu, çivi, gemici feneri, giyim eşyası ulaştırıldı. Çerkeş kazasına 10.000 lira, 400 çadır, ilaç ve eşya sevk edildi ve her tarafa doktor ve sıhhi ekipler yollandı. Bartın köylerinden

112 Kararname için bk. BCA; 30-18-1-2; 104-6-15, s. 1-2.

113 Kararname için bk. BCA; 30-18-1-2; 104-5-7, s. 1.

114 BCA; 30-18-1-2; 103-74-13; BCA; 30-18-1-2; 104-16-13, s. 55, 59-61.

115 BCA; 30-18-1-2; 104-16-13, s. 11, 13, 49-51.

116 BCA; 30-18-1-2; 101-18-15, 22 Mart 1943, s. 1.

117 BCA; 30-18-1-2; 104-16-13, s. 10, 45-48, 53-54.

118 BCA; 30-18-1-2; 104-16-13; s. 9, 41-44.

119 Kararname için bk. BCA; 30-18-1-2; 104-3-21, s. 1.

toplanan bağış 4.249 lira 70 kuruş Kızılay'a teslim edildi. Burada dikkati çeken husus, radyonun akşam neşriyatında bu durumun ilânının temininin istenmesiydi.¹²⁰

Gerede'ye yollanan 200 çadırla Bolu'ya gönderilen 350 çadırdan başka köylere bir şey verilemedi. Köylerde ve başka kasabalarda kendilerine çadır verilemeyecek olanlara baraka yaptırmaları zorunluluğu karşısında birkaç ton çivi gönderilmesi gerekiyordu. Bir kısım halk da yıkılan evlerinden çivi çıkarıp kullanmaktaydı.¹²¹

Barınma ihtiyacının dışında sağlık sorunlarına da çözüm getirilmesi gerekiyordu. Depremde yaralananların bir kısmının tedavisi Bolu'da, bir kısmının İstanbul'da yapıldı. Bolu Hastanesi de zarar gördüğü için tedaviler çadırlarda yapılıyordu. Elektrik tesisatı çalışmayacak durumda olmasına rağmen gaz vardı. İnsanlar hayatlarını düzene sokmaya çalışıyordu. Halkevleri tamir edildi, çarşı açıldı, resmî daireler barakalara yerleştirildi.¹²²

Bolu Valiliği, depremden zarar gören Bolu halkının zarurî ihtiyaçlarını karşılayabilmek amacıyla T.C. Ziraat Bankası'ndan uzun vadeli borç vermesi için talepte bulundu. Ziraat Bankası da depremden hasar görmüştü. Böyle bir kredi teklifi için hemen cevap veremezdi. Sadece ilerleyen zamanlarda görüşülmesi için acil durumda olan kişilerin listesini istemekle yetindi.¹²³

Zonguldak, Devrek ve Safranbolu kazaları için 13 Mart 1944 tarihinde halka yardım yapılmak üzere 20.000 lira ve farklı tarihlerde de halkın ihtiyaçlarını karşılamak üzere 39 ton çivi Kızılay vasıtasıyla Zonguldak Valiliği'ne gönderildi.

Aşağıdaki tabloda Kızılay'ın yaptığı yardımlar detaylı olarak verilmiştir. Kızılay öncelikle barınma ihtiyaçlarına yönelik gerekli malzemeleri gönderirken yiyecek maddelerini de ihmal etmemişti.

120 CHP Bartın Kaza İdare Heyeti Reis Vekili Nuri Alemdar'ın, 15 Şubat 1944 tarihinde CHP Genel Sekreterliği'ne gönderdiği yazı için bk. BCA; 490-1-0-0; 1586-472-1, 15 Şubat 1944, s. 22.

121 Dâhiliye Vekili Hilmi Uran'ın Başvekâlete, Kızılay Genel Merkezi Başkanlığı'na ve Dâhiliye Vekâleti'ne yazdığı yazı için bk. BCA; 30-10-00-00; 120-849-18, s. 3.

122 Dâhiliye Vekili Hilmi Uran'ın Başvekâlete, Kızılay Genel Merkezi Başkanlığı'na ve Dâhiliye Vekâleti'ne yazdığı yazı için bk. BCA; 30-10-00-00; 120-849-18, 7 Şubat 1944, s. 6-7.

123 Ticarete Vekili, Ziraat Bankası'nın Bolu Vilayeti'ne yardım yapması için Başvekâlet'e 9 Mart 1944 tarihli bir yazı göndermiştir. Bk. BCA; 030-10-00-00; 120-850-4, 9 Mart 1944, s. 6.

Tablo 7. Kızılay Tarafından Zonguldak'a Yapılan Yardımlar (1944)

Yer	Cins	Miktar	Yer	Cins	Miktar
Devrek	Çivi	2.515 kg	Safranbolu	Sihhi malzeme	3 sandık
Devrek	Çadır ve teferruatı	80 adet	Safranbolu	İlaç vesaire	3 sandık
Devrek	Testere	50 adet	Safranbolu	Diril	208.70 metre
Devrek	Keser	50 adet	Safranbolu	Basma	584.62 metre
Devrek	Fener	50 adet	Safranbolu	Kaput bezi	1.000.000 metre
Devrek	Mısır	14 ton	Yenice	Mısır	5 ton
Baycuma	Çadır ve teferruatı	11 adet	Mengen	Tahin helvası	168.05 kg
Baycuma	Zeytin	105 kg	Mengen	Zeytin	517 kg
Baycuma	Ekmek	500 adet	Mengen	Kavurma	124.05 kg
Baycuma	Gazyağı	2 teneke	Mengen	Gazyağı	35 teneke
Baycuma	Çivi	300 kg	Mengen	Lamba şişesi	10 adet
Baycuma	Mısır	1 ton	Mengen	Lamba şişesi yedek	10 adet
Safranbolu	Mısır	30 ton	Mengen	Ekmek	2.000 adet

Kaynak: BCA; 490-1-0-0; 1586-472-1, s. 14.

Kızılay'ın bu yardımlarının dışında Erbaad'daki imar çalışmalarında kullanılmak üzere bütçeden 10.000 lira para aktarıldı.¹²⁴ Haziran 1944'te Adapazarı ve Hendek'te yapılan inşaat ve istimlak işlerine 50.000 lira tahsis edildi.¹²⁵

2.7.1. Diyanet İşlerinin Depremzedeler İçin İsteği

1939'da başlayan ve 1944'e kadar bütün ülkeyi etkileyen depremler insanlarda maddî olduğu kadar manevî çöküntü de yaşattı.

Diyanet İşleri Reisi Mehmet Şerafettin Yaltkaya,¹²⁶ ülkenin çeşitli yerlerinde olan depremlerin sıklığından bahsederek halktan insanî, dinî ve millî duygularla dua ve yardım istedi. Depremde hayatını kaybeden vatandaşların İslam dinine göre şehit sayıldıklarını vurgulayan Yaltkaya, vatandaşlara, kederli aile ve akrabalarını teselli etmek, beş vakit namazların sonunda dualarla bu şehitlerin günahlarının affı ve geride kalanların da kalplerine kuvvet, sabır ve metanet vermesi

¹²⁴ Kararname için bk. BCA; 30-18-1-2; 105-26-17, s. 2.

¹²⁵ Kararname için bk. BCA; 18-1-2; 105-42-3, s. 1.

¹²⁶ Ord. Prof. Dr. Mehmet Şerafettin Yaltkaya, 1879 yılında İstanbul'da doğdu. Dâru'lmualliminden mezun olduktan sonra Beyazıt Camii'nde dinî ilimler okuttu. Devlet dairelerinde kâtiplik, değişik mektep ve medreselerde muallimlik yaptı. Süleymaniye Medresesi'nde müdür yardımcısı olarak çalıştıktan sonra 1924 yılında Dâru'lfunun İlahiyat Fakültesi Kelâm Müderrisliği görevinde bulundu, 1933'te İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi İslâm Tetkikleri Enstitüsü İslâm Dini ve Felsefesi Kürsüsünde "ordinaryüs profesör" unvanı aldı ve enstitü müdürlüğü yaptı. 1941'de Diyanet İşleri Başkanlığı'na getirilen Şerafettin Yaltkaya, bu görevini sürdürürken 1947'de vefat etti. Bk. Diyanet İşleri Başkanlığı, "Ord. Prof. Dr. Mehmet Şerafettin Yaltkaya", <https://www.diyaret.gov.tr/tr-TR/Person/PresidentDetail/26/ord-prof-dr-mehmet-serafeddin-yaltkaya> [Erişim tarihi: 25.02.2019]; Burhan Sümertaş, "Mehmed Şerafettin Yaltkaya'nın (1879-1947) Tarih-i Kur'an-ı Kerim'i Üzerine Bir Değerlendirme", *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 39, Erzurum, (2013), s. 341-343.

için Allah'a yalvarmaları çağrısında bulundu.¹²⁷ Böylelikle devlet maddî olarak verdiği desteğin yanı sıra Diyanet İşleri Başkanlığı aracılığı ile maneviyatı da kuvvetlendirmeye çalıştı.

Sonuç

Çalışmada kullanılan yerel basının depremler hakkında verdiği haberler, genellikle yapılan yardımlarla ilgiliydi. Kurum yardımlarının yanı sıra kişisel yardımlar da listeler halinde duyuruluyordu. Bu listelerin ilan edilmesinin amacı, birlik ve beraberlik duygusu aşılamanın ötesinde halkı yardımlaşmaya teşvik etmektir. Diğer taraftan yerel basında insan ve bina zayıatları hakkında net olmayan detaylandırılmamış bilgiler verilmektedir.

Cumhuriyet Arşivi belgelerinde, bölge hakkında raporlar ve bölgedeki zayıat ile ilgili daha ayrıntılı bilgiler yer almaktadır. Özellikle CHP Vilayet İdare Heyeti Reislerinin ve bölge müfettişlerinin raporları bölge hakkında bilgi vermektedir. Cumhuriyet Arşivi'nde döneme ait raporlar mevcut, ancak yeterli değildir. Depremler esnasında iletişim ağlarının hasar görmesi nedeniyle raporların eksik ve zamanında yazılmadığı düşüncesindeyiz. Bazı belgelerin devamı olmadığı gibi bazı raporlarda bahsedilen listeler mevcut değildir.

Deprem sonrasında kurulan Millî Yardım Komisyonu'nun vilayetlerde şubeleri bulunmaktaydı. Bu komisyonlar her gün toplanarak yapılacak olan işler için kararlar alıp merkeze raporlar gönderiyordu. Karadeniz Bölgesi'nde depremzedelere en fazla yardımın Trabzon'dan yapıldığını görmekteyiz. Trabzon merkez olma özelliği taşıdığı için yardımların toplandığı ve ihtiyaca göre dağıtıldığı bir nevi istasyon konumundaydı.

Devlet depremzedelerin ihtiyacını karşılamak üzere kararnamelerle bütçe ayırarak barınma sorununu çözmeye çalışıyordu. Bu yardımlar Nâfia Vekâleti ve Kızılay aracılığıyla yapıyordu. Maddî zorluklardan dolayı barınma konusunda hasarlı evleri tamir etme yoluna gidildi. Ancak art arda gelen depremlerdeki yıkım ve ölümlerin çoğunun sağlam olmayan yapılardan kaynaklandığı da şüphesizdir.

1939 Erzincan Depremi ile başlayan depremler, II. Dünya Savaşı yıllarında pek çok sıkıntıyı bir arada yaşayan halkı daha da zor duruma düşürdü. Fakirlik ve sefalet içinde olan halk savaşta olmamasına rağmen depremler sonucu ayrı bir savaşın içinde gibiydi. Türkiye deprem felaketlerinin sonucu olarak sanki savaşta olan bir ülke gibi büyük bir can ve mal kaybına uğradı.

Depremler Kuzey Anadolu fay hattında meydana geldiği için Karadeniz Bölgesi'ndeki şehirler de bundan etkilendi. Deprem sonrası enkazlar kaldırılmaya başlandıkça hayatını kaybedenlerin sayısı ve maddî hasarın boyutları ortaya çıkmaya başladı. 1939-1944 yılları arasında yaşanan Karadeniz bölgesini de etkisi altına alan depremlerde devlet ve halk elbirliği ile yaraları sarmaya çalışmıştır.

¹²⁷ Diyanet İşleri Reisinin 8 Mart 1944 tarihli yazısı için bk. BCA; 51-0-0-0; 4-30-6, 8 Mart 1944, s. 1.

KAYNAKÇA

I. Arşiv Belgeleri

Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi (BCA)

- BCA; 30-10-0-0; 118-827-33, 08 Aralık 1939.
BCA; 30-10-0-0; 118-827-34, 27 Aralık 1939.
BCA; 490-1-0-0; 1586-473-1, 27 Aralık 1939.
BCA; 30-10-0-0; 119-843-5, 28 Aralık 1939.
BCA; 30-10-0-0; 119-844-11, 01 Ocak 1940.
BCA; 490-1-0-0; 1583-452-2, 16 Ocak 1940.
BCA; 490-1-0-0; 1585-468-1, 17 Ocak 1940.
BCA; 30-1-0-0; 121-769-1, 1939.
BCA; 30-18-1-2; 92-71-9; 17 Temmuz 1940.
BCA; 490-1-0-0; 998-855-1, 18 Mart 1943.
BCA; 490-1-0-0; 272-1089-1, 31 Aralık 1943.
BCA; 490-0-0; 5-22-5, 8 Şubat 1940.
BCA; 30-18-1-2; 104-6-15.
BCA; 30-18-1-2; 104-5-7.
BCA; 30-18-1-2; 103-74-13.
BCA; 30-18-1-2; 104-16-13.
BCA; 30-18-1-2; 101-18-15, 22 Mart 1943.
BCA; 30-18-1-2; 104-3-21.
BCA; 490-1-0-0; 1586-472-1, 4 Ocak 1940
BCA; 490-1-0-0; 1583-457-2.
BCA; 30-18-1-2; 95-46-10.
BCA; 30-18-1-2; 94-32-20.
BCA; 30-18-1-2; 95-63-2.
BCA; 30-10-00-00; 119-846-12-2, 27 Eylül 1940.
BCA; 30-18-1-2; 104-16-13.
BCA; 30-10-00-00; 120-849-18.
BCA; 30-10-00-00; 120-849-15, 19 Ağustos 1943.
BCA; 490-1-0-0; 1586-472-1, 15 Şubat 1944.
BCA; 30-18-1-2; 102-56-3.
BCA; 30-10-00-00; 120-849-16, 1 Şubat 1944.
BCA; 30-10-00-00; 120-849-18, 7 Şubat 1944.
BCA; 51-0-0-0; 4-30-6, 8 Mart 1944.
BCA; 30-10-00-00; 120-850-4, 9 Mart 1944.
BCA; 490-1-0-0; 1586-472-1.
BCA; 30-18-1-2; 105-26-17.
BCA; 30-18-1-2; 105-42-3.

II. Gazeteler

Yeniyol

- “Adapazarı Felaketzedelerine 1639 Lira 75 Kuruş Toplandı”, *Yeniyol*, 14 Temmuz 1943.
- “Afetlere Karşı Korunma Tedbirleri Alınacak”, *Yeniyol*, 21 Ağustos 1943.
- “Erbaada Sarsıntidan”, *Yeniyol*, 26 Aralık 1942.
- “Erzincan'da Zelzele”, *Yeniyol*, 25 Kasım 1939.
- “Felaketzedeler Menfaatine Maç”, *Yeniyol*, 17 Ocak 1940.
- “Felaketzedeler Menfaatine Yapılan Futbol Maçları”, *Yeniyol*, 26 Ocak 1940.
- “Felaketzedelere Trabzon'un Eşya ve Para Yardımı”, *Yeniyol*, 10 Ocak 1940.
- “Felaketzedelere Yardım Komisyonu. Evleri Yıkılanlara Para Verildi”, *Yeniyol*, 31 Ocak 1940.
- “Felaketzedelere Yardım Komisyonu Teşkil Edildi”, *Yeniyol*, 17 Ocak 1940.
- “Felaketzedelere Yardım Ordu ve Giresun'a Tekrar Yiyecek ve Giyecek Eşya Sevkedildi”, *Yeniyol*, 17 Ocak 1940.
- “Felaketzedelere Yardım”, *Yeniyol*, 26 Ocak 1940.
- “Gece Şiddetli Üç Zelzele Oldu”, *Yeniyol*, 27 Aralık 1939.
- “Geredede Yer Depremi Zayıyatı Fazlalaştı!...”, *Yeniyol*, 5 Şubat 1944.
- “Maçkada Felaketzede Yardımı”, *Yeniyol*, 3 Ocak 1940.
- “Maçkada Felaketzedelere Yardım”, *Yeniyol*, 13 Ocak 1940.
- “Muhterem Trabzon Halkına”, *Yeniyol*, 30 Aralık 1939.
- “Nakdi Yardım 28.306 Lira Eşya Mikdarı İse 16.914 Parça Teberruat Devam Etmektedir. Valimiz Gazetemize Beyanatı”, *Yeniyol*, 26 Ocak 1940.
- “Sivas'a Şimdilik 10.000 Lira Çıkarıldı”, *Yeniyol*, 2 Ocak 1940.
- “Sürmene'de Felaketzedelere Yardım”, *Yeniyol*, 6 Ocak 1940.
- “Valimizin Beyanatı”, *Yeniyol*, 26 Ocak 1940.
- “Vatandaş Şefkati”, *Yeniyol*, 26 Aralık 1942.
- “Yer Sarsıntısı Felaketi”, *Yeniyol*, 30 Kasım 1943.
- “Yine Yer Sarsıntısı Felaketi”, *Yeniyol*, 2 Şubat 1944.
- “Yurdun Birçok Yerlerinden Zelzele Oldu. Kızılay Felaket Yerlerine Yardıma Koştu”, *Yeniyol*, 31 Temmuz 1940.
- “Zelzele Felaketi”, *Yeniyol*, 13 Ocak 1940.
- “Zelzele Felaketi”, *Yeniyol*, 23 Haziran 1943.
- “Zelzele Felaketzedelerine Maçkada Yardım”, *Yeniyol*, 29 Aralık 1943.
- “Zelzele Felaketzedelerine Yardım Faaliyeti”, *Yeniyol*, 3 Temmuz 1943.
- “Zelzele Felaketzedelerine Yardım”, *Yeniyol*, 7 Temmuz 1943.
- “Zelzele”, *Yeniyol*, 25 Aralık 1943.
- Tarakçıoğlu, R., “Zelzele Felaketzedelerine Karşı Trabzon'da Hamiyet Müsabakası”, *Yeniyol*, 2 Ocak 1940.

Yeşilgireson

- “Yer Sarsıntısı”, *Yeşilgireson*, 26 Aralık 1942.

Rize

- “Zelzeleden Felakete Uğrayanlar İkinci Defa Yardım Edenler”, *Rize*, 10 Şubat 1941.
- “Zelzeleden Felakete Uğrayanlara Yardım Edenler”, *Rize*, 13 Aralık 1940.

III. Araştırma Eserleri

- Atlı, Cengiz, “1939 Erzincan Depreminde İngilizlerin Yardımları”, *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, VII/34, s. 247-255.
- Bulut, Ümit, *Cumhuriyet Dönemi Depremlerin Basına Yansıması (1923-1983)*, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, İstanbul 2017.
- Haçın, İlhan, “1939 Erzincan Büyük Depremi”, *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, 88, (Mart 2014), s. 37-69.
- İstanbul Kandilli Rasathanesi 1939 (Ekim, Kasım, Aralık) Meteoroloji, Sismoloji ve Miknatis Rasatları*, İstanbul 1945.
- Köksal, Ülkü, “Trabzon Hilal-i Ahmer (Kızılay) Cemiyeti (1918-1950)”, *Karadeniz İncelemeleri Dergisi*, 22, (2017), s. 161-208.
- Özçelik, Fatih, “1944 Bolu-Gerede Depremi ve Sonuçları”, *Akademik İncelemeler Dergisi*, XII/2, (2017), s. 91-113.
- Sakal, Fahri, “Tek Parti Devrinde Samsun’da Tabii Afetler”, *Studies of The Ottoman Domain*, V/8, (Şubat 2015), s. 1-20.
- Sümertaş, Burhan, “Mehmed Şerefeddin Yaltkaya’nın (1879-1947) Tarih-i Kur’an-ı Kerim’i Üzerine Bir Değerlendirme”, *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 39, Erzurum, (2013), s. 337-362.
- Tekeli, İlhan – İlkin Selim, *Savaşın İçinden Geleceğine Yönelen İkinci Dünya Savaşı Türkiye’si*, III, İletişim Yayıncılık, İstanbul 2014.
- Tekinsoy, Murat, *İkinci Dünya Savaşı’nda Türkiye Gündelik Yaşamda Devlet ve Toplum*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2017.
- Tosik Dinç, Fadime “Ulus Gazetesine Göre 1939 Erzincan Depremi”, *Diyalektolog Ulusal Bilimler Dergisi*, 13, (Kış 2016), s. 1-21.
- Tuğluoğlu, Fatih, “1939 Büyük Anadolu Zلزeleri ve Erzincan Vilayetinde Yardım Faaliyetleri”, *History Studies*, VII/4, (December 2015), p. 113-136.
- Unat, Kadri, “1943 Adapazarı-Hendek Depremi ve Yankıları”, *Ankara Üniversitesi Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi*, 63, (Güz 2018), s. 365-385.
- Üzen, İsmet, “1939 Erzincan Depreminin Tokat’taki Yansımaları”, *Karadeniz Araştırmaları*, 27, (Güz 2010), s. 89-104.

Elektronik Kaynaklar

- Atlı, Cengiz, “Türk Siyasi Hayatının Ardında Kalan İsim: Mustafa Abdulhalik Renda”, *History Studies*, V/5, (September 2014), p. 31-50. <http://www.historystudies.net/dergi/tar201512b919d.pdf> [Erişim tarihi: 03.03.2019].
- “Peyik depremi Yozgat’tan ne götürdü?”, *İleri Gazetesi*, 2 Ağustos 2010. <http://www.ilerigazetesi.com.tr/guncel/peyik-depremi-yozgattan-ne-goturdu-h682.html> [Erişim tarihi: 20.12.2018].
- “Türkiyede Diri Fay Sistemleri ve Depremsellik”, <https://deprem.afad.gov.tr/depremdetay?eventID=409896> [Erişim tarihi: 17.01.2019].
- Boğaziçi Üniversitesi Kandilli Rasathanesi Deprem Araştırma Enstitüsü Bölgesel Deprem-Tsunami İzleme ve Değerlendirme Merkezi, <http://www.koeri.boun.edu.tr/sismo/2/deprem-bilgileri/buyuk-depremler/> [Erişim tarihi 29.01.2018].
- Diyanet İşleri Başkanlığı, “Ord. Prof. Dr. Mehmet Şerafeddin Yaltkaya”, <https://www.diyanet.gov.tr/tr-TR/Person/PresidentDetail/26/ord-prof-dr-mehmet-serafeddin-yaltkaya> [Erişim tarihi: 25.02.2019].
- “Zonguldak bomba üstünde”, *Halkpostası*, <http://www.halkpostasi.com/zonguldak-bomba-ustunde-n-1338.aspx> [Erişim tarihi: 20.04.2016].

- <http://www.koeri.boun.edu.tr/sismo/2/deprem-bilgileri/buyuk-depremler/> [Erişim tarihi 26.01.2019].
- T.C. İçişleri Bakanlığı Afet ve Acil Durum Yönetimi Başkanlığı, Deprem Dairesi Başkanlığı, “Deprem Nedir?”, <https://www.afad.gov.tr/tr/4379/Deprem-Nedir> [Erişim tarihi: 02.02.2019].
- TBMM,https://www.tbmm.gov.tr/tutanaklar/KANUNLAR_KARARLAR/kanuntbmmc021/karartbmmc021/karartbmmc02101164.pdf [Erişim tarihi: 30.01.2019].
- Trabzon Valiliği, “Cumhuriyet Dönemi Valileri”, <http://www.trabzon.gov.tr/kurumlar/trabzon.gov.tr/eskivaliler/cumhuriyetsonrasi1.pdf> [Erişim tarihi: 24.02.2019].
- Türk Dil Kurumu, *Güncel Türkçe Sözlük*, bk. <http://sozluk.gov.tr/> [Erişim tarihi: 27.06.2019].
- Yılmaz, Ali, Kemalettin Şahin ve M. Hazım Şahin, “Depreme Bağlı Yeri Değiştirilen Bir Şehir: Erbaa, Tokat”, *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, VI/24, s. 414-425. http://www.sosyalarastirmalar.com/cilt6/cilt6sayi24_pdf/yilmaz_ali_kemalettinsahin.pdf [Erişim tarihi: 26.06.2019].

HÜSEYİN BAYKARA DİVANI'NIN BİLİNMEYEN BİR NÜSHASI ÜZERİNE

ON AN UNKNOWN COPY OF HUSAYN BAYQARA'S DIWAN

Sevda KAMAN*

Öz

Herat'ı açtığı okullarla, düzenlediği meclislerle, sanatçı ve ilim insanlarını koruyan tavrıyla önemli bir merkez haline getiren Ebu'l-gâzi Sultân Hüseyin bin Mirzâ (H 842-911/M.1438-1506) şair hükümdarlardan biridir. Klasik Çağatay edebiyatının şairleri arasında yer alan Sultan Hüseyin Baykara, Hüseyinî mahlası ile yazdığı lirik şiirlerini bir divanda toplamıştır. Yapılan incelemeler neticesinde *Hüseyin Baykara Divanı*'nın nüshalarını tanıtan yayınlarda adı geçmeyen yeni nüshalara tesadüf edilmiştir. Buna göre yurt içinde bir, yurt dışında üç olmak üzere toplam dört yeni nüsha hakkında daha bilgiye ulaşılmıştır. Bu çalışmada özellikle *Hüseyin Baykara Divanı*'nın daha önce hiçbir kaynakta bahsi geçmeyen Berlin nüshası üzerinde durulacaktır. Berlin nüshası, Berlin Devlet Kütüphanesi Doğu El Yazmaları Koleksiyonu'nda Hs. Or. 10434 arşiv numarasıyla kayıtlıdır. Ketebe kaydından anlaşıldığı üzere Hüseyin Baykara'nın ölümünden 67 yıl sonra H 10 Muharrem 978 (14 Haziran 1570)'de Hasan el Hüseyinî eş-Şirâzi tarafından istinsah edilmiştir. Nüshanın ilk ve son sayfasındaki kitap mührü (Exlibris Al. Sorlin Dorigny Péra de Constantinople Novembre 1889), nüshanın İstanbul'dan Berlin'e götürüldüğünü göstermektedir. İnce tezhipte süslenmiş bu nüshada 176 gazel dışında 2 tahmis, 6 rubai bulunmaktadır. Berlin nüshasında -eserin yurt içindeki nüshalarında bulunmayan- yeni bir gazel ve iki rubai tespit edilmiş, makalede bu şiirlere yer verilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Hüseyin Baykara Divanı, Çağatay Türkçesi, Berlin Devlet Kütüphanesi

Abstract

Ebu'l-gazi Sultan Husayn ibn al-Mirza (842-911 AH/1438-1506 AD), one of the sultan poets or royal poets, made the city of Herat an important center thanks to the schools he built, the scientific meetings he held, and his protective attitude towards artists and scientists. Sultan Husayn Bayqara, one of the poets of the Classical Chagatai Literature, collected his lyrical poems, which he wrote under pen name of Huseynî, in a diwan. Studies have revealed some new copies, which had not been mentioned in the publications published by far to present copies of Husayn Bayqara's Diwan. Information about six new copies in total, one of which being in Turkey and the rest being abroad, have been obtained through those studies. This study deals with the Berlin copy of the newly discovered copies of Husayn Bayqara's Diwan, which has never been mentioned so far in any source. The Berlin copy is registered under archive number Hs. Or. 10434 in the Oriental Manuscript Collection of the Berlin State Library. As can be inferred from the colophon, it was copied by Hasan al-Huseynî al-Shirazi on Muharram 10, 978 AH (June 14, 1570 AD) corresponding to a time 67 years later than Husayn Bayqara's death. The seal on the first and last pages

* Dr. Öğr. Üyesi, Bartın Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, Bartın / Türkiye, skaman@bartin.edu.tr

of the copy shows that it was transported from Istanbul to Berlin: "Exlibris Al. Sorlin Dorigny Péra de Constantinople Novembre 1889". This fine illuminated copy involves 2 tahmis (converting an existing couplet into quintain) and 6 rubai (quatrain), as well as 176 ghazal (couplet). A new ghazal and two rubai were found in the Berlin version of the work, which were not found in the domestic copies of the work, and these new poems were included in the article.

Keywords: Husayn Bayqara's Diwan, Chagatai Turkish, Berlin State Library

Giriş

Yeryüzüne dayanmanın yollarından biri olan sanat, 68 yıllık ömrünün 38 yılını savaşlar, seferler, taht kavgaları, isyanlar ve çekişmelerle geçirmiş, Timurlu neslinin en çok kılıç kullanmış hükümdarı Sultan Hüseyin Baykara'nın ruhunu dinlendirmiş, genç yaştan itibaren yazdığı şiirleri Çağatay edebiyatının klasik devrinin şairlerinden biri olarak anılmasına vesile olmuştur.¹ Şiir dışında müziğe ve resme, hat sanatına da ilgi duyan Sultan Hüseyin Baykara sanatçıları ve ilim insanlarını koruyan tavırla, meclisleriyle, açtığı okullarla Herat'ı ilim, kültür ve sanat merkezi haline getirmiş, "Timurlu Rönesansı"nın devam ettirmiştir.

Ebu'l-Kasım himayesindeki Baykara ve Nevâyî'nin ilk şiir yazma deneyimleri çocukluk yıllarında başlamıştır.² Hüseyin Baykara'nın gençlik yıllarından itibaren derin bir lirizmle yazılmış Türkçe şiirleri sağlığında emri ile bir araya getirilmiş, divanı devrin ünlü hattatlarınca istinsah edilmiş, divanın bazı nüshaları minyatürlerle süslenmiştir.

Timurlu soyunun 1469-1506 yılları arasında hüküm süren son büyük hükümdarı Hüseyin Baykara'nın şiirlerini Türkçe yazması ve çocukluk arkadaşı Ali Şîr Nevâyî'nin Türkçe yazdığı şiirleri övmesi Farsça şiir yazmaya temayülü olan diğer şairleri etkilemiş, onları Türkçe yazmaya teşvik etmiştir. Ali Şîr Nevâyî, *Muhakemetü'l-Lugateyn*'de "F783b/17 Ve öz şerif şâb' ve laşif şihneridin dağı eğerçi hem Fârsî dimekke şâdir ve hem Türkçe aytmakça mâşir irdi. Ammâ aşlî (18) şâb' iştizâsı ve şâyî' tekellüm münasebeti edâsı bile Türkî dîvân tedvîniğa meyl kıldılar." (F783b/17 Kendileri de kutlu tabiatlerinden ve hoş zihinlerinden dolayı her ne kadar hem Farsça söylemeğe mukteditr hem de Türkçe söylemekte usta iseler de, aslî (18) tabiatleri

1 Hüseyin Baykara'nın hayatı ve devri hakkında bilgi için bk. Fuat Köprülü, "Çağatay Edebiyatı", *İslam Ansiklopedisi*, C III, MEB Yayınları, (1945), s. 270-323; İsmail Hikmet Ertaylan, *Türk Edebiyatı Örnekleri V. Divan-ı Sultan Hüseyin Mirza Baykara "Hüseyini"*, İstanbul Üniversitesi Yayınları, İstanbul 1946, s. 9-13; Tourkhan Gandjei, "Uno Scritto Apologetico Di Husain Mirzâ, Sultano del Khorâsân", *Annali dell'Istituto Universitario Orientale di Napoli*, Nuova Serie V, (1954), s. 157-183; H. F. Hofman, *Turkish Literature A Bio-Bibliographical Survey, Section III, Part I, Vol 3: D-I*, Brill, Utrecht 1969, s. 210-218; A. Vambery, *History of Bokhara*, Second Edition, Kraus Reprint, Nendeln 1979; H. Beveridge, "Hüseyin Mirza", *İslam Ansiklopedisi*, V/1, (1987), s. 645-646; Saffet Bilhan, *Orta Asya Bilgin Türk Hükümdarlar Devletinde Eğitim-Bilim-Sanat*, Ankara 1988, s. 60-65; Bilal Yücel, "Hüseyin Baykara Risâlesi'nin Uzak İki Nüshası", *Türklük Bilimi Araştırmaları II*, (1996), s. 69-74; Hamid Algar - Ali Alparslan, "Hüseyin Baykara", *İslâm Ansiklopedisi*, C XVIII, TDV Yayınları, (1998), s. 530-532; Ramiz Öskör, "Kılınç ve Kalem Sultanı Hüseyin Bayqara", *Sultan Hüseyin Bayqara, Divan*, haz. Rafiq Babayev, MBM, Türksoy Kitabxanası Seriyası: 9, Bakü 2011, s. 3-14; Talip Yıldırım, *Hüseyin Baykara Divânı (İnceleme-Metin-Dizin-Tıpkıbasım)*, Elik Yayınları, Uşak 2013, s. 1-10; Cihan Oruç, *Hüseyin Baykara ve Zamanı*, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kütahya 2013.

2 Ağâh Sırrı Levend, *Ali Şîr Nevâî*, C I, TTK Yayınları, Ankara 1965, s. 30.

gereği malûm konuşma dili münasebetiyle Türkçe divan yazmağa yöneldiler.³ sözlerini ifade ettikten sonra divana övgü dolu sözler söylemiş, Türk şairlerinin kendi dillerinde yazmaları gerektiğini vurgulamıştır. Hüseyin Baykara da *Risaleler* adlı eserinde Nevâyî'nin "R6a1 Türk tilinin ölgen cesediğa Mesih enfâsı bile rûh kiyürdi (2) ve ol rûh tapkanlarğa Türkî-âyin elfâz târ u püdidin toğulğan hulle vü (3) harîr kiyürdi."⁴ cümlesinde Türk dilinin ölmüş cesedine Mesih nefesi ile ruh giydirdiğini söyleyerek devrinde Türkçenin gelişiminde çaba sarf edenlerin başında Nevâyî'nin geldiğini ifade etmiştir.

Ali Şir Nevâyî, *Mecâlisü'n-Nefâyis*'in sekizinci meclisini Sultan Hüseyin Baykara'ya ayırmış, "BN329a/8 Ol Hazret'nin hûb eş'arı ve merğüb ebyâtı be-gâyet köptür ve çün dīvân hem (9) müretteb boluptur. Dīvân ibtidâsıdn bünyâd kılıldı ve her gazeldin bir matla' yazıldı." (BN329a/8 O Hazret'in güzel şiirleri ve beğenilen beyitleri pek çoktur, ayrıca divan da tertip etmiştir. Divan başlangıcından işe başlanıp her gazelden bir matla yazıldı.)⁵ sözlerinin ardından Sultan Hüseyin Baykara'nın 164 gazelinin ilk beyitlerini (matlalarını) paylaşmış, bunlar üzerinde birkaç cümle açıklama yapmıştır. Ayrıca Nevâyî bu bölümde Türkçe yazan şairlerin ' ayn, ž, ř harfleriyle kafiyeli şiirler yazmadığını ifade etmiştir. Mesela ' ayn harfi için "T223/1 bu kâfiye ve redif Hazret-i Sultân Şâhib-kırânın ihtirâ' ıdır âkim hiç nazmda (12) ayılmaydur ve hiç dīvânda hem bitilmeydür." (T223/1 Bu harfle kafiye ve redif yapmak Sultan-i Sâhib-kırân Hazretleri'nin buluşudur ve hiçbir nazımda söylenmemiştir ve hiçbir divanda yazılmamıştır.)⁶ sözlerini sarf etmiş, Hüseyin Baykara'nın kullandığı kafiyelerin hiçbir yerde işlenmediğini, Türkçe yazan şairlere bu yönüyle örnek olduğunu ifade etmiştir.

Eraslan'a göre şair olarak önemli bir varlık göstermese de klasik Çağatay şiirinin Nevâyî'den sonra gelen ilk simasıdır.⁷ Gazi Zahirüddin Muhammed Babur; *Baburnâme*'de, Sultan Hüseyin Baykara için "164b/12 Tab'ı nazmı bar édi. Dīvân hem tartîb kılıp édi. Türkî aytur (13) édi. Tağallusı Huseynî édi. Ba'zı baytları yaman émeştür, velî Mîrzânın dīvânı tamâm (14) bir vaznadur." (164b/12 Şairliği vardı. Bir divan da tertip etmişti. Şiirlerini Türkçe söylerdi. Mahlası Hüseyinî idi. Bazı beyitleri fena değildir fakat divanı hep aynı vezindedir.)⁸ ifadelerini kullanmış, şiirlerinin daima aruzun remel-i müsemmen-i mahzûf (*fâ'ilâton fâ'ilâton fâ'ilâton fâ'ilün*) bahrinde yazılmasına dikkat çekmiştir. Ali Şir Nevâyî *Mizânü'l-Evzân*'da "TR757b Hazret-i Sultân Şâhib-kırân bu vezniñ gâyet revânlığ u letâfetidin ve rûh-perverliğı vü selâsetidin öz divanların ki cem' devâvîn arasında bedenler ara cân dik ve kevâkib içre hürşid-i raşşân dik vâkı' boluptur, baştın ayak bu veznde iltizam kılıp tertîb biripdürler." (Hazret-i Sultan-ı

3 Sema Barutçu Özönder, *Ali Şir Nevâyî Muḥâkemetü'l-Luğateyn*, TDK Yayınları, Ankara 2011, s. 190, 225.

4 Bilal Yücel, "Hüseyin Baykara Risâlesi'nin Uzak İki Nüshası", *Türklük Bilimi Araştırmaları II*, (1996), s. 85.

5 Kemal Eraslan, *Mecâlisü'n-Nefâyis (Giriş-Metin-Çeviri-Notlar)*, TDK Yayınları, Ankara 2015, s. 202-248.

6 *Age.*, s. 216-217.

7 Kemal Eraslan, "Çağatay Edebiyatı", *İslam Ansiklopedisi*, C VIII, Türk Diyanet Vakfı Yayınları, (1993), s. 172.

8 Reşit Rahmeti Arat, *Baburnâme (Babur'un Hatıratı)*, C II, MEB Yayınları, İstanbul 1970; Mesut Şen, *Gazi Zahirüddin Muhammed Gazi Zahirüddin Muhammed Bâbur, Bâburname Giriş-Metin (Kabil ve Hindistan Bölümleri) Açıklamalı Dizin*, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, İstanbul 1993, s. 51.

sahib-kıran bu veznin akıcılık ve letafetinden ruhu besleyiciliği ve selâsetinden dolayı, bütün divânlar arasında bedendeki can gibi ve yıldızlar içinde parlak güneş gibi olan divanlarını baştan sona bu vezinde yazıp tertip etmişlerdir.)⁹ diyerek Hüseyin Baykara'nın şiirlerini akıcılığı sebebiyle tamamen remel-i müsemmen-i mahzûf vezninde yazdığını belirtmiştir. Çağatay şiirinde kullanılan vezinlerin genellikle aruzun remel, hezec ve recez bahirlerinin yaygın olan ölçüleri olduğu düşünüldüğünde iyi bir eğitim alan, Doğu edebiyatına ve birkaç dile vakıf olan Hüseyin Baykara'nın bu vezni kullanması yadırganmamalıdır. Hüseyin Baykara'nın bu vezni bestelenmesinin kolay olacağı sebebiyle kullandığı da ifade edilmektedir. Köprülü "Bu vezin Câmî ve Nevâî'nin de bunu çok kullanmalarından anlaşılacağı gibi o devrin zevkine uygun geliyor, Urguştak usulüne göre bestelenen ve koşuk veya türki adı verilen güfteler, Sultan Hüseyin devrinde artık bu yeni modaya göre hükümdarın çok sevdiği bu vezinle tanzim ediliyordu."¹⁰ sözleriyle Hüseyin Baykara'nın aruzun en kolay ve en yaygın bu veznini kullanmasını devrin zevkine uygun düşmesine bağlamış, ancak onun aruzun diğer vezinlerini kolaylıkla kullanamamasının da hep aynı vezinle yazmasında payı olduğunu ifade etmiştir.

Sam Mirzə Səfəvi, *Tuhfeyi-Sāmī* adlı tezkiresinde Baykara'nın yaratıcılığı hakkında bilgi vermiş, onun Türkçe iki, Farsça birkaç beytini örnek göstermiştir.¹¹ Hüseyin Baykara Divanı'nda 200 gazel, Nevâî'nin iki şiirine tahmiş, bir muhammes, altı rubai ve altı kıta olduğunu söyleyen Ramiz Əskər ise bunların sayıca az olmasını Hüseyin Baykara'nın ilk gençlik devrinde, yani 16 yaşında hizmete başlamasına, 52 yıl siyasetin içinde olmasına ve 38 yıl büyük bir devleti yönetmesine bağlamış, bu görevlerin onun vaktini aldığını, Herat'ta sarayın tüm nimetlerinden yararlanan kaygısız bir şair olsaydı eserlerinin (mirasının) daha çok olacağını savunmuştur.¹²

Hüseyin Baykara'nın dünyevi aşk temi etrafında şekillenen şiirlerinde ayrılık acısı, sevgilinin güzelliği, vefasızlığı, zulmü vb. konular işlenmiş, hüznün tüm şiirlere eşlik etmiştir. Divan şiiri poetik anlayışıyla yazılmış şiirlerinde halk dilinden yararlanmış, sade ve akıcı bir üslup kullanmıştır. Köprülü, divanı incelendiğinde Sultan Hüseyin'in eski Çağatay şairlerinden Lutfi ile Yakîni'ye, Acem şairlerinden Hâfız Şirâzi'ye, çağdaşlarından da Nevâî ve Molla Câmî'ye kıymet verdiğinin görüldüğünü ifade etmiştir.¹³

Hüseyin Baykara Divanı üzerine yapılan çalışmalar ise şunlardır:

İsmail Hikmet ile Bekir Çobanzade'nin yazdıkları kısa bir girişle Bakü'de (Azereşr'de), 1926'da divanın bir nüshası basılmıştır. Ertaylan bu neşrin Türkistan'daki şair Fıtrat'ın elindeki nüshaya dayandırılarak yapıldığını ifade etmiş,¹⁴ Köprülü, neşri iyi ve tam olmayan bir Türkistan yazmasına dayanılarak yapılmış bir tenkitsiz neşir olarak nitelendirmiştir¹⁵. Bu baskıda Hüseyin

9 Kemal Eraslan, *Ali-Şîr Nevâî Mîzânü'l-Evzân*, TDK Yayınları, Ankara 2015, s. 60-61, 118.

10 Fuat Köprülü, "Çağatay Edebiyatı", s. 303.

11 Sam Mirzə Səfəvi, *Tuhfe-i Sami* (nr. Vahid-i Destgirdi), Tahran 1935, s. 11-12.

12 Ramiz Əskər, "Kılınc ve Kalem Sultanı Huseyn Bayqara", s. 9.

13 Fuat Köprülü, "Çağatay Edebiyatı", s. 303.

14 İ. Hikmet Ertaylan, *Türk Edebiyatı Örnekleri V. Divan-ı Sultan Hüseyin Mirza Baykara "Hüseyini"*, s. 11.

15 Fuat Köprülü, "Çağatay Edebiyatı", s. 303.

Baykara'nın 127 gazeli ve üç murabbası bulunmaktadır. Ramiz Əskər bu neşirle ilgili A. N. Samoyloviç'in bir yazı kaleme aldığı aktarmıştır.¹⁶ Ayrıca Sultan Hüseyin Baykara'nın birkaç şiirinin 1928'de Fıtrat tarafından *Özbek Edebiyatı Numuneleri* adlı esere dâhil edildiğini, 1948'de Baykara'nın bazı şiirlerine *Nevâî'nin Zamandaşları* adlı kitapta yer verildiğini, 1968'de Baykara'nın şiirlerinin Taşkent'te *Hüseyin Baykara: Divan-Risale* adıyla Ş. Qəniyeva, Ş. Abdullayeva tarafından basıldığını bildirmiştir.¹⁷ Ramiz Əskər, ayrıca 2005'te, Aşkabat'ta Annakurban Aşırov'un Baykara'nın devri, hayatı, yaratıcılık özellikleri hakkında bilgiler veren "Qəzəli Qoşa Qanadlı" adlı makalesinin de bulunduğu bir başka neşirden övgüyle bahsetmiş ancak bu neşirde hangi nüshanın esas alındığını ifade etmemiştir.¹⁸ Muhammed Ya'kub Vâhidî Cûzcâni de 1967'de divanı neşretmiş, Hüseyin Baykara'nın manzum-mensur eseri *Risaleler*'i de neşrin sonuna eklemiştir.¹⁹

Köprülü devrin en büyük hattatları tarafından yazılmış bazı muhteşem nüshalarla beraber diğerlerinin Avrupa'da ve Türkiye'de bulunduğunu belirtmiş, Hüseyin Baykara Divanı'nın Fransa Milli Kütüphanesi'ndeki Supplément turc 993 arşiv numaralı nüshasını istinsah tarihinden dolayı ilk nüsha olarak değerlendirmiş; doğrudan doğruya hükümdarın kütüphanesi için yazıldığını ifade etmiştir.²⁰ Nüshalardan ayrıntılı olarak ilk bahseden kişi İsmail Hikmet Ertaylan'dır. *Divân-ı Sultan Hüseyin Mirza Baykara "Hüseyini"* adlı eserinde Ayasofya Kütüphanesi (Süleymaniye Kütüphanesi) 3911 arşiv numaralı nüshanın tıpkıbasımına yer vermiştir. Baykara'nın bu nüshada yer almayan diğer şiirleri tıpkıbasımına Fatih Kütüphanesi (Süleymaniye Kütüphanesi) 3806 arşiv numaralı nüshadan eklenmiştir. Tıpkıbasımın ardından Ertaylan, divanın beş yurt içi, on yurt dışı olmak üzere on beş nüshasına dair bilgiler vermiştir.²¹ H. F. Hofman, *Turkish Literature A Bio-Bibliographical Survey, Section* adlı eserinde Baykara'nın hayatı ve eserlerine kısaca değindikten sonra divanın nüshaları hakkında bilgilere yer vermiş, divanın sekiz yurt içi, on altı yurt dışı nüshasından bahsetmiştir.²² Talip Yıldırım, *Hüseyin Baykara Dîvânı (Metin-İnceleme-Dizin)* adlı çalışmasında sekiz yurt içi, on üç yurt dışı nüshadan bahsetmiştir. Bu çalışmada yurt içindeki sekiz nüsha karşılaştırılarak ortak bir metin oluşturulmuştur.²³ Nüshalardan bahseden bir diğer isim Saffet Bilhan'dır. *Orta Asya Bilgin Türk Hükümdarlar Devletinde Eğitim-Bilim-Sanat* eserinde *Hüseyin Baykara Dîvânı*'nın beş yurt içi, on yurt dışı olmak üzere on beş nüshasına dair kısa bilgiler vermiş, daha çok Ertaylan'ın çalışmasından yararlanmışır.²⁴ Kemal Eraslan

16 Ramiz Əskər, "Kılınc ve Kalem Sultanı Huseyn Bayqara", s. 8.

17 Agm., s. 8.

18 Agm., s. 8.

19 Hamid Algar - A. Alparslan, "Hüseyin Baykara", s. 531.

20 Fuat Köprülü, "Çağatay Edebiyatı", s. 303.

21 İ. Hikmet Ertaylan, *Türk Edebiyatı Örnekleri V. Divân-ı Sultan Hüseyin Mirza Baykara "Hüseyini"*, s. 9-13.

22 H. F. Hofman, *Turkish Literature A Bio-Bibliographical Survey*, s. 210-218.

23 Talip Yıldırım, *Hüseyin Baykara Dîvânı (İnceleme-Metin-Dizin-Tıpkıbasım)*, s. 10-13.

24 Saffet Bilhan, *Orta Asya Bilgin Türk Hükümdarlar Devletinde Eğitim-Bilim-Sanat*, Ankara 1988, s. 64-65.

ise *Divân*'dan seçilmiş 50 şiiri günümüz Türkçesine aktarmıştır.²⁵ A. Bodrogligeti, Eraslan'ın *Hüseyin-i Baykara Divanından Seçmeler* adlı eseri hakkında bir makale yazmıştır.²⁶

Hüseyin Baykara'nın diğer eserinin adı *Risâle-i Sultân Hüseyin Baykara*'dır. Köprülü, bu manzum-mensur eserin otobiyografik tarzda yazıldığını belirtmiştir.²⁷ Algar ve Alparslan, risâlenin tıpkıbasım olarak Ertaylan (1945)'in, İtalyanca tercümesiyle beraber de Turhan Gencevî (Gandjei 1954)'nin yayımladığını, eserin Muhammed Ya'kûb Vâhidî Cûzcânî'nin *Divân* (1967) neşrinin sonunda da yer aldığını aktarmıştır.²⁸ Eserin iki nüshasını (Amasya Beyazıt Kütüphanesi no. 550 ve *Şükr-nâme* adıyla da İstanbul Arkeoloji Müzesi Kütüphanesi no. 257'de kayıtlı nüshası) Bilal Yücel "Hüseyin Baykara Risâlesi'nin Uzak İki Nüshası" adlı çalışmasında karşılaştırmıştır.²⁹ Mehdî Beyânî, Meşhedî tarafından 1490'da istinsah edilen, bugün Tahran'da Dr. Mehdevî adlı bir şahsın özel kütüphanesinde bulunan *Gül ü Mül* adlı bir başka risaleden de bahsetmiştir.³⁰

1. Hüseyin Baykara Divanı'nın Nüshaları

Bu çalışmada nüshalar incelenirken eser ile ilgili literatür ve kütüphane katalog taramaları yapılmış, açık erişimde olan nüshalar bizzat incelenmiştir. Yukarıda adı geçen çalışmalarda bahsedilmeyen yeni nüshalara tesadüf edilmiş, bu çalışmada ayrıntılı olarak üzerinde durulan "Berlin nüshası" dâhil yurt içinde bir, yurt dışında üç olmak üzere toplamda dört yeni nüsha hakkında daha bilgiye ulaşılmıştır.

1.1. Hüseyin Baykara Divanı'nın Yurt İçindeki Nüshaları

1. Topkapı Sarayı Müzesi Türkçe Yazmaları Koleksiyonu'nda³¹ TSMK A. 2381 arşiv numaralı *Gazeller* adıyla kayıtlı nüshadır. Müstensihi, istinsah yeri ve tarihi hakkında bilgi yoktur. 210x145 mm ölçülerindedir. 1-20 yapraktır. Satır sayısı 14'tür. Yazı türü taliktir. Kâğıt türü abadîdir. Söz başları kırmızıdır. Arkası meşin, üstü kâğıt kaplı ve miklepli bir cilt içerisindedir. 47 gazel bulunmaktadır. Hofman bu nüshada 46 gazel olduğunu ifade etmiştir.³² Nüshada III. Ahmet'in mührü vardır.

25 Kemal Eraslan, *Hüseyin-i Baykara Divanı'ndan Seçmeler*, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1999.

26 A. J. E. Bodrogligeti'nin *Eurasian Studies Yearbook* dergisinin 1995 yılı 67. Sayısında 235-245 sayfaları arasında yer alan tanıtım yazısının çevirisini M. Mahur Tulum yapmıştır (M. Mahur Tulum, "Eraslan, Kemal, *Hüseyin-i Baykara Divanından Seçmeler*, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları: 709, Ankara 1987", *Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi*, S 36, (2008), s. 249-272).

27 Fuat Köprülü, "Çağatay Edebiyatı", s. 304.

28 Hamid Algar - A. Alparslan, "Hüseyin Baykara", s. 531.

29 Bilal Yücel, "Hüseyin Baykara Risâlesi'nin Uzak İki Nüshası", s. 69-112.

30 Hamid Algar - A. Alparslan, "Hüseyin Baykara", s. 531.

31 Topkapı Saray Müzesi, "Yazma Eserler Kataloğu", <https://topkapisarayi.gov.tr/tr> [Erişim tarihi: 29.04.2019].

32 H. F. Hofman, *Turkish Literature A Bio-Bibliographical Survey*, s. 216.

2. Topkapı Sarayı Kütüphanesi 2307 arşiv numarasıyla kayıtlı nüshadır. Müstensih, Sultan Ali el-Meşhedî'dir. H 897 (M 1491-1492)'de Herat'ta istinsah edilmiştir. 124 varaktır. 153 gazel bulunmaktadır.³³

3. Topkapı Sarayı Kütüphanesi 2308 arşiv numarasıyla kayıtlı nüshadır. Bu nüshadan tek bahseden Hofman'dır ve Hofman nüshada sadece bazı gazellerin mevcut olduğunu aktarmıştır.³⁴

4. İstanbul Üniversitesi Nadir Eserler Kütüphanesi Yazma Eserler Birimi'nde NEKT01977 (894.35.-1) arşiv numarasıyla kayıtlı nüshadır. İsmail Hikmet Ertaylan, *Divân-ı Hüseyin Baykara*'nın nüshaları hakkında bilgi verdiği çalışmasında bu nüshanın Sultan Hüseyin Mirza Baykara zamanında, H 900 tarihinde gözde hattat Sultan Ali Meşhedî tarafından Herat'ta istinsah edildiğini, yeşil zeminli, beyaz etraf ile vassaleli kâğıt üzerine nestalik yazı türü ile yazıldığını, birinci ve ikinci varak serlevhalarının fevkalâde nefis tertiplerle süslediğini belirtmiştir.³⁵ Bu nüshada 135 gazel bulunduğunu ifade eden Ertaylan, nüshanın eşsiz ve kıymetli olduğunun altını çizmiştir. 268x175-230x145 mm ölçülerindedir. 41 yapraktır. Satır sayısı 13'tür. Yazı türü kalın taliktir. Kâğıt türü abadîdir. Kahverengi meşin bir cilt içerisindedir. Hofman nüshada 134 gazelin bulunduğunu, nüshanın Şah Cihan'ın ve Evrengzib'in mühürlerini taşıdığını belirtmiştir.³⁶

5. Ayasofya Kütüphanesi (Süleymaniye Kütüphanesi) 3911 arşiv numarasıyla kayıtlı nüshadır. H 950'de (Hüseyin Baykara'nın ölümünden 39 yıl sonra), Herat'ta hattat Kasım Ali tarafından istinsah edilmiştir. Hofman, eserin H 958'de istinsah edildiğini ifade etmiştir.³⁷ Sultan Mahmut'un vakfındadır. 235x155-150x80 mm ölçülerindedir. 96 yapraktır. Satır sayısı 11'dir. Yazı türü taliktir. Kâğıt türü abadîdir. Arkası meşin, üstü ebru kaplı bir cilt içerisindedir. Altın serpme kâğıt üzerine yazılmıştır. Ertaylan'ın 1946'da tıpkıbasım şeklinde neşrettiği nüshadır. 148 gazel bulunmaktadır.

6. Ayasofya Kütüphanesi 3913 numarada kayıtlı iken Türk ve İslam Müzesi Kütüphanesi'ne nakledilmiş nüsha, Mîr Alî Vâzî'nin oğlu Abdullah Katı tarafından istinsah edilmiştir. İstinsah yeri ve tarihi hakkında bilgi yoktur. Ertaylan'ın aktardığına göre renkli kâğıtlar zerefşan kâğıtlar üzerine yapıştırılmak üzere ince sanatla hazırlanmış, bazı varakları eksik bir nüshadır.³⁸ 46 gazel bulunmaktadır.

7. Fatih Kütüphanesi (Süleymaniye Kütüphanesi) 3806 arşiv numarasıyla kayıtlı nüshadır. Müstensih, istinsah yeri ve tarihi hakkında bilgi yoktur. 370x220-210x127 mm ölçülerindedir. 55 yapraktır. Satır sayısı 14'tür. Yazı türü taliktir. Kâğıt türü abadîdir. Kahverengi meşin, mıklepli, şemseli, köşe bentli bir cilt içerisindedir. Haremeyn Müfettişi Derviş Mustafa Efendi'nin mühürü vardır. 191 gazel, iki muhammes, altı rubai, üç beyitten oluşmaktadır. Talip Yıldırım, *Hüseyin*

33 *Age.*, s. 216.

34 *Age.*, s. 215.

35 İ. Hikmet Ertaylan, *Türk Edebiyatı Örnekleri V. Divan-ı Sultan Hüseyin Mirza Baykara "Hüseyini"*, s. 9.

36 H. F. Hofman, *Turkish Literature A Bio-Bibliographical Survey*, s. 215.

37 *Age.*, s. 215.

38 İ. Hikmet Ertaylan, *Türk Edebiyatı Örnekleri V. Divan-ı Sultan Hüseyin Mirza Baykara "Hüseyini"*, s. 9.

Baykara Divânı (Metin-İnceleme-Dizin) adlı çalışmasında en geniş nüsha olmasından dolayı bu nüshaya göre sıralama yapmış, çalışmasında incelediği diğer yedi nüsha ile olan farklılıkları dipnotlarda bu nüshaya göre vermiştir.

8. Fatih Kütüphanesi (Süleymaniye Kütüphanesi) 3807 arşiv numarasıyla kayıtlı nüshadır. Müstensahi, istinsah yeri ve tarihi hakkında bilgi yoktur. 255x172-167x98 mm ölçülerindedir. 38 yapraktır. Satır sayısı 15'tir. Yazı türü taliktir. Kâğıt türü abadîdir. Kahverengi meşin bir cilt içerisindedir. 145 gazelden oluşmaktadır. Sultan Mahmut'un vakfindandır. Ertaylan'a göre alfabetik sıra gözetilmeden düzenlenmiş bir gazeliyat mecmuasıdır.³⁹

9. Fatih Millet Kütüphanesi Ali Emîrî Efendi Manzum Eserler Koleksiyonu 106 arşiv numarasıyla kayıtlı nüshadır. Müstensahi, istinsah yeri ve tarihi hakkında bilgi yoktur. 180x120-115x77 mm ölçülerindedir. Satır sayısı 11'tir. Yazı türü ince nestaliktir. Açık kahverengi meşin bir cilt içerisindedir. Ertaylan, 93 varaklı bu nüshanın içinde 145 parça olduğunu, ancak nüshanın aradan ve sondan eksik olduğunu aktarmıştır.⁴⁰ Hofman'a göre nüshada 139 gazel bulunmaktadır ve Feyzullah bin Hacı İsmail adına bir mühür vardır.⁴¹ Yıldırım'a göre nüsha 50 varaktır ve içerisinde 143 gazel bulunmaktadır, alfabetik sıraya göredir.⁴²

Hüseyin Baykara Divanı üzerine yapılan çalışmalarda belirtilmeyen ve tarafımızca yapılan katalog taraması sonucu tespit edilen bir nüsha daha vardır: Katalog taraması sonucu Topkapı Sarayı Müzesi Türkçe Yazmaları Koleksiyonu'nda TSMK E.H. 1636 arşiv numaralı *Divân-ı Hüseyinî* adıyla kayıtlı bir nüshaya daha ulaşılmıştır. Müstensahi Sultan Ali el-Meşhedî'dir. İstinsah tarihi H 897 (M 1491-1492)'dir. Nüshanın istinsah tarihi, Hüseyin Baykara'nın kütüphanesi için kendi emriyle çoğaltılan nüshalardan biri olduğunu göstermektedir. 155x95 mm ölçülerindedir. 123 yapraktır. Satır sayısı 15'tir. Yazı türü taliktir. Kâğıt türü aharlıdır. Unvan sayfaları, serlevhalar ince müzehheplidir. İnce sanatlı tezhip edilmiş siyah lake cildin kapak içleri oyma deri tezyinatlıdır.

1.2. Hüseyin Baykara Divanı'nın Yurt Dışındaki Nüshaları

1. İngiltere Milli Kütüphanesi'nde Türkçe Yazmaları Koleksiyonu'nda Sloane 7926/1 arşiv numarasıyla kayıtlı nüshadır. Nüshada H 1107 (M 1695) tarihi mevcuttur. 203x152 mm ölçülerindedir. 1-36 yapraktır. Satır sayısı 15'tir. Yazı türü nestaliktir. Seçilmiş gazellerden oluşmaktadır, alfabetik sıra gözetilmemiştir. Bu nüsha Mahmut Taki Kesiktaş Şamlu adlı bir kişinin emriyle yazılmıştır. Yaklaşık 140 gazel vardır.⁴³

2. İngiltere Milli Kütüphanesi'nde Türkçe Yazmaları Koleksiyonu'nda Or. 3379 arşiv numarasıyla kayıtlı nüshadır. 279x203 mm ölçülerindedir. 75 yapraktır. İstinsah tarihi H 1240

39 *Age.*, s.10.

40 *Age.*, s. 12.

41 H. F. Hofman, *Turkish Literature A Bio-Bibliographical Survey*, s. 216.

42 Talip Yıldırım, *Hüseyin Baykara Divânı (İnceleme-Metin-Dizin-Tıpkıbasım)*, s. 11.

43 H. F. Hofman, *Turkish Literature A Bio-Bibliographical Survey*, s. 216.

(M 1824/24)'tır. Satır sayısı 15'tir. Yazı türü nestaliktir. Cetvelleri yaldızlıdır. 144 gazel ile birkaç matladan oluşmaktadır. Tam bir divan değildir. Gazeller Muhammed Refi b. Muhammed Yahya “münşi'l-memâlik” tarafından Farsçaya tercüme edilmiştir.⁴⁴

3. İngiltere Milli Kütüphanesi Türkçe Yazmaları Koleksiyonu'nda Or. 3493 numaralı nüsha, kütüphanenin kataloğunda *Müntahâb-ı Divân-ı Nevâyî* adıyla kayıtlıdır⁴⁵, ancak eserin ilk sayfasında “Eş'âr-ı Ebu'l-Gazi Sultân Hüseyin Baykara” başlığı yer almaktadır. Türkiye Yazma Eserler Kurumu arşivlerinde⁴⁶ *Mecmû' a-i Eş'âr* adıyla kayıtlı bu dokuz yapraklık nüsha, Hüseyin Baykara Divanı'ndan seçilmiş şiirlerden oluşmaktadır. Sultan Ali el-Meşhedî tarafından istinsah edilmiştir. Yazı türü nestalik olan nüshanın ölçüleri Türkiye Yazma Eserler Kurumu arşivlerine göre 254x178 mm, İngiltere Milli Kütüphanesi'nde (British Library) Türkçe Yazmaları Koleksiyonu'ndaki kayıtlara göre ise 270x200 mm'dir. İlk sayfada üç satır, diğerlerinde dört satır vardır.⁴⁷ 5b'de Hüseyin Baykara'nın bir minyatürüne yer verilmiştir. Ertaylan eserin bazı sayfalarının zarar görmüş olduğunu söylemiştir,⁴⁸ ancak kütüphane sayfasında açık erişimle ulaşılan nüshada sayfaların zarar görmediği sadece sayfa kenarlarında cetvelin dışındaki bölümlerde su lekesi olduğu tespit edilmiştir. Nüsha altın cetvellerle tezhip edilmiştir.

4. Londra Library of India Office'de bulunan 1402a numaralı nüsha. İstinsah tarihi H 1190 (M 1776)'dır.

5. Fransa Milli Kütüphanesi (Bibliothèque Nationale de France)'nde⁴⁹ Supplément turc 993 arşiv numaralı *Divân-ı Hüseyinî* adıyla kayıtlı nüshadır. Nüsha, Sultan Ali el-Meşhedî tarafından H 890 (M 1485)'da istinsah edilmiştir. Köprülü bu nüshanın hükümdarın kendi emriyle (Sultan Hüseyin Baykara'nın) kütüphanesi için istinsah edildiğini ifade etmiştir.⁵⁰ 59 varaktır. Yazı türü nestaliktir. 1-5. varaktan sonraki satır sayısı 11'dir. Gazeller çift sütun üzerine yazılmıştır. Nüshada minyatürler de vardır (Fotoğraf 1):

44 İ. Hikmet Ertaylan, *Türk Edebiyatı Örnekleri V. Divan-ı Sultan Hüseyin Mirza Baykara "Hüseyini"*, s. 10; H. F. Hofman, *age.*, s. 217.

45 İngiltere Milli Kütüphanesi, “Türkçe Yazmaları Koleksiyonu Kütüphane Kataloğu”, <http://www.bl.uk/manuscripts/BriefDisplay.aspx> [Erişim tarihi: 22.05.2019].

46 Kültür ve Turizm Bakanlığı Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı, “Yazma Eserler Katalog Taraması”www.yazmalar.gov.tr [Erişim tarihi: 27.05.2019].

47 İngiltere Milli Kütüphanesi, “Türkçe Yazmaları Koleksiyonu Kütüphane Kataloğu”, <http://www.bl.uk/manuscripts/BriefDisplay.aspx> [Erişim tarihi: 22.05.2019].

48 İ. Hikmet Ertaylan, *Türk Edebiyatı Örnekleri V. Divan-ı Sultan Hüseyin Mirza Baykara "Hüseyini"*, s. 9.

49 Fransa Milli Kütüphanesi, “Hüseyin Baykara Divanı'nın Supplément turc 993 Arşiv Numaralı Nüshası”, <https://gallica.bnf.fr/ark:/12148/Bpt6k6533901p/F42.limage.R=Bayqara?Rk=278971;2> [Erişim tarihi: 22.05.2019].

50 Fuat Köprülü, “Çağatay Edebiyatı”, s. 303.

Fotoğraf 1. Fransa Milli Kütüphanesi Supplément turc 993 arşiv numaralı nüsha (2b-3a)

Kaynak: Fransa Milli Kütüphanesi, “Hüseyin Baykara Divanı'nın Supplément Turc 993 Arşiv Numaralı Nüshası”, <https://Gallica.Bnf.Fr/Ark:/12148/Bpt6k6533901p/F42.Image.R=Bayqara?Rk=278971;2> [Erişim tarihi: 22.05.2019].

6. Fransa Milli Kütüphanesi'nde 1003 II (126) arşiv numarasıyla kayıtlı nüshadır. İstinsah tarihi H. 1060 (M. 1650)'tır. Alfabetik sıralanmış gazel, muhammes ve dörtlüklerden oluşmaktadır.

7. Türkistan Eski Maarif Komiseri merhum şair Fıtrat'ın kütüphanesindeki nüsha. Bu nüsha matbu olarak Bakü'de, 1926'da Ali Asgar Hikmet tarafından neşredilmiştir.

8. Türkistan Merginan'da bir zatın kütüphanesindeki nüsha. Ertaylan bu nüshanın Nevâyî'nin 15 mesnevisi ile birlikte büyük kıtada ve dört sütun üzerine Türkistan taliki ile yazıldığını bildirmiştir.⁵¹

9. İrlanda Dublin Ch. Beatty'de⁵² 404 (7) numaralı nüsha Abdullah b. Mîr Ali Tebrizî tarafından istinsah edilmiştir. Nüshadaki “Allah onun saltanatını sonsuza kadar sürdürsün” ifadesinden nüshanın Baykara hayatta iken istinsah edildiği anlaşılmaktadır. 230x145 mm ölçülerindedir, yazının bulunduğu kısımların ölçüsü 12-2x7 cm, 9 satır-10 satırdır (*ecto 9 lines, verso 10 lines*). Nestalik yazı türü kullanılmıştır.

10. 16. yüzyılın sonu 17. yüzyılın başında istinsah edildiği düşünülen Leningrad nüshasıdır. Hofman bu bilgi için İ. V. Dmitrieva'nın *Tyurkskiye Rukopisi İnstituta Vostokovedenia* adlı

51 İ. Hikmet Ertaylan, *Türk Edebiyatı Örnekleri V. Divan-ı Sultan Hüseyin Mirza Baykara “Hüseyini”*, s. 11.

52 İrlanda Dublin Chester Beatty Kütüphanesi, “İrlanda Dublin Chester Beatty Kütüphanesi Kataloğu”, https://chesterbeatty.ie/assets/uploads/2018/11/turkish-manuscripts-and-miniatures_part1.pdf [Erişim tarihi: 26.05.2019].

eserini referans göstermiştir.⁵³ Nüshanın bugün St. Petersburg’da hangi kütüphanede korunduğu hakkında bilgiye ulaşılamamıştır.

11. Leningrad Asya Müzesi 292 numaralı nüsha, Rahman Kul Ahund Kâri tarafından 1285’te (1868-1869) istinsah edilmiştir. Nüsha 1884’te İstanbul’dan alınmıştır.⁵⁴ Nüshanın bugün St. Petersburg’da hangi kütüphanede korunduğu hakkında bilgiye ulaşılamamıştır.

12. Leningrad Umumi Kütüphanesinde II.6.17 numaralı nüsha 149 parçadan oluşmaktadır. Güzel nestalik ile yazılmıştır. 1869’da Hiva’da istinsah edilmiştir.⁵⁵ Nüshanın bugün St. Petersburg’da hangi kütüphanede korunduğu hakkında bilgiye ulaşılamamıştır.

13. Leningrad’daki bu nüsha Tohtas Gühâni tarafından Yarkend’de H. 1224 (M. 1809/10) tarihinde istinsah edilmiştir. Hofman bu bilgi için V. D. Smirnov’u (*Manuscripts turces de l’institute de Languages Orientale*) referans göstermiştir.⁵⁶ Nüshanın bugün St. Petersburg’da hangi kütüphanede korunduğu hakkında bilgiye ulaşılamamıştır.

14. Taşkent II 1318 (234) numaralı nüshanın istinsah tarihi, H. 1347 (M. 1928)’dir.

15. Fergana 8 (309) şeklinde kısa bir açıklama yapan Hofman, nüsha hakkında başka bir bilgi vermemiştir.⁵⁷

16. İran Kitabhâne-i Saltanatî Türkçe Yazmaları Koleksiyonu’nda 1802 arşiv numarasıyla kayıtlı nüshayı Ümran Ay “DENA’ya göre İran Kütüphanelerinde Bulunan Türkçe, Türkçe-Farsça, Türkçe-Farsça-Arapça Divanların Kısa Künyesi” adlı çalışmasında tanıtmıştır: Nüshada istinsah tarihi yoktur. 235x170 mm ölçülerindedir. 193 yapaktır. Satır sayısı 10’dur. Yazı türü nestaliktir. Yazma iki kısımdır. 114. sayfaya kadar olan birinci kısım bir gazelden bir beyitle sona erer, sayfa aralığı vermeden yazılan ikinci kısım “ج” matlalı gazelle 115. sayfadan başlar ve “ع” maktalı gazelle sona erer. Divanın tanzimi karışıktır. 193 sayfadır.⁵⁸

17. İran Tahran Melik Kütüphanesi’nde 4690 arşiv numaralı Divân-ı Hüseyin Baykara adıyla kayıtlı nüshadır. Hoş nestalik ile yazılmıştır. Ümran Ay, yukarıda adı geçen makalesinde 136 varaklık bu nüshanın istinsah tarihinin H. 11. yy. başı olduğunu ifade etmiştir.⁵⁹

Bu nüshalar dışında literatür ve kütüphane katalog taramaları neticesinde tarafımızdan tespit edilen ve yukarıda adı geçen çalışmalarda bahsedilmeyen yeni nüshalar şu şekildedir:

18. İngiltere Milli Kütüphanesi’nde Türkçe Yazmaları Koleksiyonu’nda Or. 9758 numarasıyla *Divân* adıyla kayıtlı nüshadır.

53 H. F. Hofman, *Turkish Literature A Bio-Bibliographical Survey*, s. 217.

54 İ. Hikmet Ertaylan, *Türk Edebiyatı Örnekleri V. Divan-ı Sultan Hüseyin Mirza Baykara “Hüseyini”*, s. 11.

55 *Age.*, s. 11.

56 H. F. Hofman, *Turkish Literature A Bio-Bibliographical Survey*, s. 217.

57 *Age.*, s. 215.

58 Ümran Ay, “DENA’ya Göre İran Kütüphanelerinde Bulunan Türkçe, Türkçe-Farsça, Türkçe-Farsça-Arapça Divanların Kısa Künyesi”, *Divan Edebiyatı Araştırmaları Dergisi 11*, (2013), s. 88.

59 *Agm.*, s. 88.

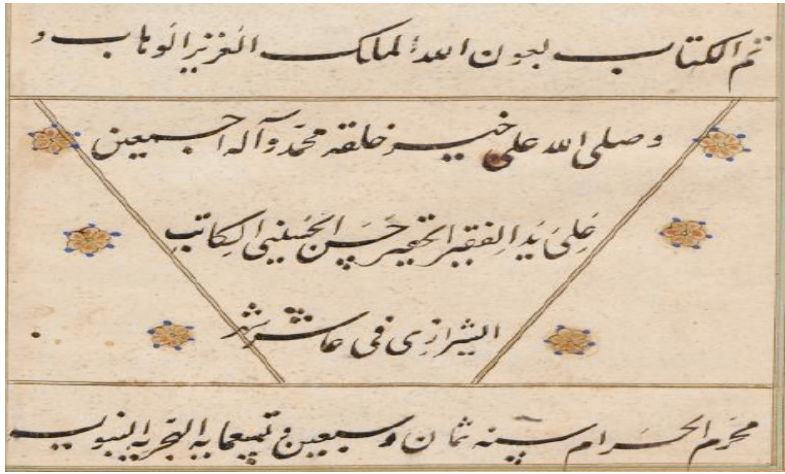
19. Gürcistan Bilimler Akademisi Türkçe Yazmaları Koleksiyonu'nda PK 97/XIV arşiv numaralı *Gazelîyât* adıyla kayıtlı nüshadır. 225x140-158x95 mm ölçülerindedir. 304 yapraktır. Satır sayısı 18-19 (çift sütun)'dur. Yazı türü nestaliktir. Kâğıt türü doğu kâğıdıdır. Kırmızı meşin ciltlidir.

2. Hüseyin Baykara Divanı'nın Berlin Nüshası

2.1. Nüshanın Tavsifi

Berlin Devlet Kütüphanesi Doğu El Yazmaları Koleksiyonu'nda (Staatsbibliothek zu Berlin Preußischer Kulturbesitz/Orientalische Handschriften) Hs. Or. 10434 numarasıyla kayıtlı nüsha 144 varaktan oluşmaktadır. Nüshanın ilk iki varağının satır sayısı iki, diğerlerinin satır sayısı 9'dur. Yazı türü nestaliktir. Gazellerin başındaki “ayzan lehu” ve tahmislerin son satırı beyaz mürekkeple, diğer yazılar siyah mürekkeple yazılmıştır. Yazılar cetvelle çevrelenmiş, nüsha oldukça ince tezhiple süslenmiştir. Nüshanın ölçüleri 287x178x24 mm'dir. Nüsha, altın ile süslenmiş kırmızı deri ciltle kaplıdır. Şiirler tek sütun halinde yazılmıştır, metin harekesizdir.

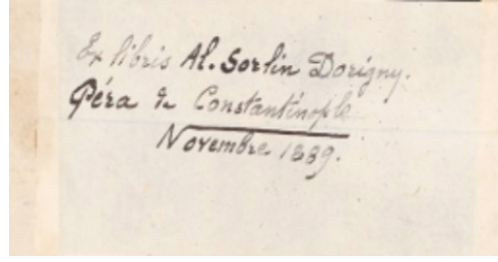
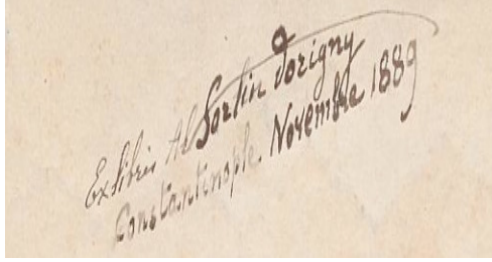
İstinsah tarihi kütüphane kataloğunda “18xx” şeklinde verilmiştir, ancak son varaktaki ketebe kaydından anlaşıldığı üzere H. 10 Muharram 978 (14 Haziran 1570)'de Hasan el Hüseyinî eş-Şirâzî tarafından istinsah edilmiştir (Fotoğraf 2):

Fotoğraf 2. Hüseyin Baykara Divanı Berlin nüshasının ketebe kaydı (144a/5)

Kaynak: Berlin Devlet Kütüphanesi, “Doğu El Yazmaları Koleksiyonu Hs. Or. 10434 Numarasıyla Kayıtlı Nüsha”, <http://resolver.staatsbibliothek-berlin.de/SBB0000864400000000> [Erişim tarihi: 29.02.2019].

Nüshanın ilk ve son sayfasına “Exlibris Al. Sorlin Dorigny Péra de Constantinople Novembre 1889” notu düşülmüştür (Fotoğraf 3):

Fotoğraf 3. Hüseyin Baykara Divanı Berlin nüshasının ilk ve son sayfasındaki *exlibris*

Kaynak: Berlin Devlet Kütüphanesi, “Doğu El Yazmaları Koleksiyonu Hs. Or. 10434 Numarasıyla Kayıtlı Nüsha”, <http://resolver.staatsbibliothek-berlin.de/SBB0000864400000000> [Erişim tarihi: 29.02.2019].

Kitap mührünün sahibi Sultan Abdülhamid’in dış hekimi Albert Sorlin Dorigny’dır. 16. yüzyılın en güzel çinileri ile bezenmiş Sultan II. Selim Türbesi’nin sol tarafındaki çini panonun Albert Sorlin Dorigny tarafından 1895 yılında restore edilmek üzere Fransa’ya götürüldüğü, panonun imitasyonu yapılarak yerine takıldığı, orijinalinin ise bugün Louvre Müzesi’nin “Arts of Islam” bölümünde 3919/2-265 envanter numarası ile sergilendiği bilinmektedir.⁶⁰ Louvre Müzesi’nde çini panonun tanıtımının yapıldığı genel ağ sayfasında koleksiyonun Albert Sorlin Dorigny’dan 1895’te satın alındığı ifade edilmiştir.⁶¹ Osmanlı arşivindeki H. 29.01.1314 tarihli “Ayasofya-i Kebir Camii avlusunda vaki Sultan Mustafa Han, Sultan Murad Han-ı Salis ve Sultan Selim Han türbeleri ile kütüphane ve sairenin tamirleri (Evkaf)” (BEO 808-60579) ve H. 23.01.1314 tarihli “Ayasofya-i Kebir Camii avlusundaki Sultan Mustafa, Sultan Üçüncü Murad ve Sultan Selim Han’ın türbelerinin tamiri” (İ.EV.13-68) ile ilgili belgeler de Albert Sorlin Dorigny’nin Evkaf Nezaretinden kütüphane ve türbe tamiri onayı aldığını göstermektedir.⁶² Dış hekimliğinin yanı sıra eski eser koleksiyoncusu olan Albert Sorlin Dorigny’e Ayasofya Camii’nin avlusundaki kütüphane binasını tamir etme izninin de verilmiş olması Albert Sorlin Dorigny’nin İstanbul’daki bu yazmayı nasıl edindiğine dair fikir vermektedir, ancak nüshanın Berlin Devlet Kütüphanesi’ne nasıl ulaştığı bilinmemektedir.

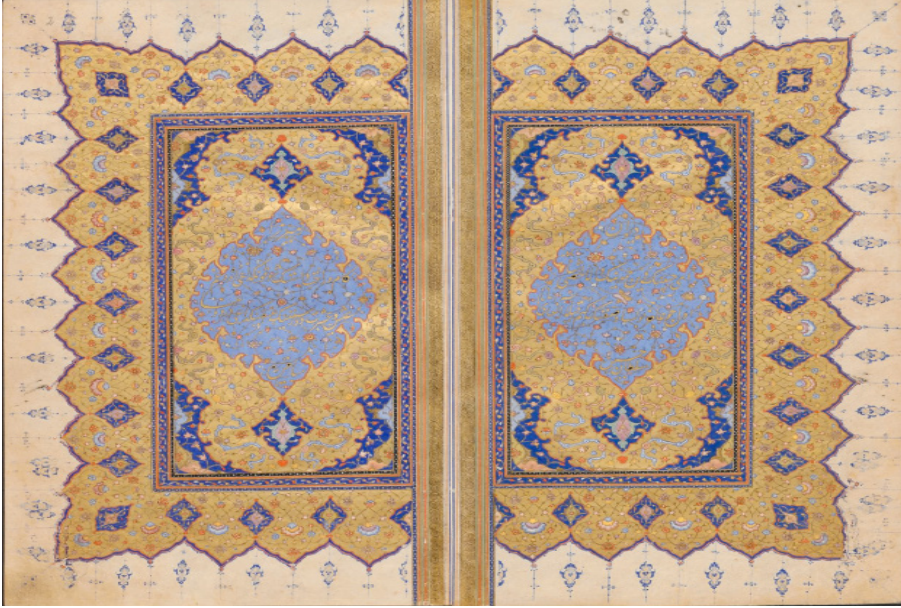
2.2. Nüshanın Özellikleri

Nüshanın 1b ve 2a varaklarına divanın ilk iki beyti ve “Mirzâ Hüseyin Baykara” adı altın rengi mürekkeple mavi zemin üzerine yazılmıştır (Fotoğraf 4):

60 Ayasofya Müzesi, “Ayasofya Müzesi Padişah Türbelerindeki Çiniler”, <https://ayasofyamuzesi.gov.tr/tr/%C3%A7npadi%C5%9Fah-t%C3%BCrbelerindeki-%C3%A7iniler>, [Erişim tarihi: 23.04.2019].

61 Fransa Louvre Müzesi, http://cartelen.louvre.fr/cartelen/visite?srv=car_not_frame&idNotice=22717 [Erişim tarihi: 25.05.2019].

62 Devlet Arşivleri Başkanlığı, “H. 29.01.1314 tarihli belge (BEO 808-60579); H. 23.01.1314 tarihli belge (İ.EV.13-68)”, <https://katalog.devletarsivleri.gov.tr/Giris.aspx?Sonuc=1> [Erişim tarihi: 25.05.2019].

Fotoğraf 4. *Hüseyn Baykara Divanı* Berlin nüshası 1b/2a

Kaynak: Berlin Devlet Kütüphanesi, “Doğu El Yazmaları Koleksiyonu Hs. Or. 10434 Numarasıyla Kayıtlı Nüsha”, <http://resolver.staatsbibliothek-berlin.de/SBB0000864400000000> [Erişim tarihi: 29.02.2019].

Nüshada çoban kaydı (her varağın b sayfasının sol alt köşesinde bir sonraki sayfanın ilk sözcüğünün kaydedilmesi) bulunmakta olup nüshada haşiye yoktur. Bu nüshadaki tüm şiirler yurt içindeki sekiz nüshayı karşılaştırarak ortak bir metin oluşturan Talip Yıldırım’ın *Hüseyn Baykara Dîvânı (Metin-İnceleme-Dizin)* adlı çalışması⁶³ ve divanın 2011’de yayımlanan Bakü neşri⁶⁴ ile karşılaştırılmıştır. Fatih 3806 numaralı nüshada iki tahmis, altı rubai, üç beyit mevcuttur. Bakü’de neşredilen nüshada 200 gazel, Nevâyi’nin iki şiirine tahmis, bir muhammes, altı rubai ve altı kıta bulunmaktadır. Berlin nüshasında ise 176 gazel dışında iki tahmis, altı rubai vardır.

Gazellerin harflere göre dağılımı şu şekildedir:

elif harfi	1-9. gazel
be harfi	10-16. gazel
te harfi	17-23. gazel
şe harfi	24. gazel
cim harfi	25-26. gazel
nun harfi	27-30. gazel
re harfi	31-44. gazel

63 Nüsha farklılıkları gösterilirken Berlin nüshası *B*, Talip Yıldırım’ın *Hüseyn Baykara Dîvânı (Metin-İnceleme-Dizin)* adlı çalışması *HBD* olarak kısaltılmıştır. Varak sayfaları yerine gazel ve beyit numaraları verilmiştir.

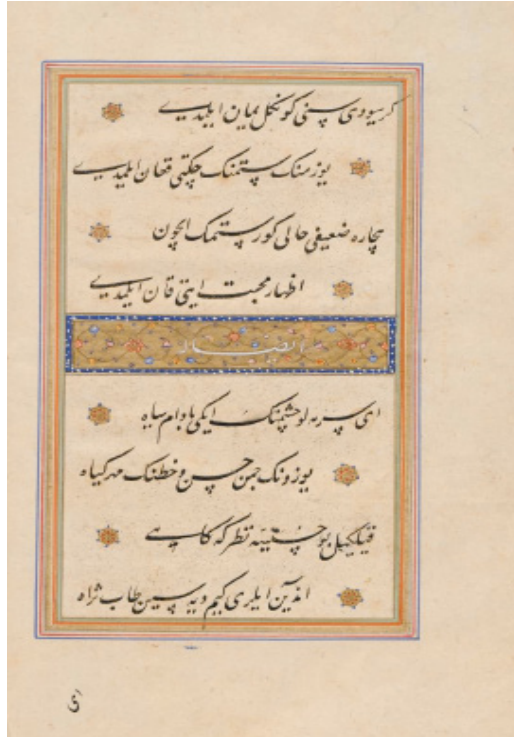
64 *Sultan Hüseyin Baykara, Divan*, haz. Rafiq Babayev, MBM, Türksöy Kitabxanası Seriyası: 9, Bakü 2011.

ze harfi	45-51. gazel
sin harfi	52-57. gazel
şın harfi	58. gazel
şad harfi	59. gazel
dad harfi	60. gazel
tı harfi	61. gazel
zı harfi	62-63. gazel
‘ayn harfi	64. gazel
kağ harfi	65-69. gazel
nazal n harfi	70-75. ve 77. gazel
kef harfi	76. gazel
lam harfi	78-83. gazel
mim harfi	84-95. gazel
nun harfi	96-99. gazel ve 107-121. gazel
ha harfi	100. gazel
hı harfi	101. gazel
dal harfi	102. gazel
zel harfi	103. gazel
re harfi	104-106. gazel
vav harfi	122-123. gazel
he harfi	124-145. gazel
ye harfi	146-176. gazel

Gayın ve fe harfli gazeller bu nüshada yoktur. *B*’de *HBD*’de yer alan 204-207. rubailer mevcuttur, ancak 208-209. rubailer yer almamaktadır. *B*’de⁶⁵ yer alan aşağıdaki iki rubainin de *HBD*’de ve divanın 2011’de yayımlanan Bakü neşrinde bulunmadığı tespit edilmiştir (Fotoğraf 5):

(143b) *Ger sévdi séni köñül yaman éylemedi*
Yüz miñ sıtamıñ çékti fiğān éylemedi
Bī-çāra zā‘īfī hālī körsetmek için
Izhār-ı maħabbat étti kan éylemedi
Éy sürmelü çaşmıñ iki bādam-ı sıyāh
Yüzüñ çaman-ı ħusn u ħaṭṭıñ mıhr-ı giyāh
Kılgil bu ħastaya nazār geh gāhī
Andın ileri kim déyesin tāba sarāh

65 Bu çalışmada Berlin nüshasında tespit edilen yeni şiirlerde (iki rubai ve bir gazel) geçen Arapça-Farsça alıntı sözcükler, Çağatay Türkçesinde Arapça-Farsça alıntı sözcüklere umumiyetle kalın ünlülü ekler getirilmesinin sözcüğün kalın sıradan, ince /g/ ve /k/ ünsüzleri geçen Arapça-Farsça alıntı sözcüklerin çoklukla ince sıradan telaffuz edildiğinin göstergesi olduğunu benimseyen bir anlayışla Mesut Şen’in “Tarihî Şivelerde Ek Uyumsuzluğu Var mı” (*IV. Uluslararası Türk Dili Kurultayı*, C II, TDK Yayınları, Ankara 2007, s. 1695-1733) adlı bildirisi esas alınarak okunmuştur. Nitekim *HBD*’nin dizininden tespit edildiği üzere yukarıdaki şiirlerde geçen Arapça-Farsça alıntı sözcüklerin kalın ünlülü ekler aldığı (*ağgan+ımğa* 19/7, *bī-çāra+ğa* 115/3, 144/4, *çaman+ğa* 46/6, *dard+ğa* 128/2, *dard+ığa* 26/1, 38/4, 88/5, 146/7, *dard+ıñğa* 78/7, *dard+ımğa* 91/1, *ħasta+ğa* 127/2, *ħusn+ığa* 21/5 vs.), ince /g/ ve /k/ ünsüzleri geçen Arapça-Farsça alıntı sözcüklerin (*fıkr; kişver* vs.) kalın ünlülü ekler almadığı görülmüştür. Ayrıca şiirlerde ilk hecedeki “ى” (/y/) harfiyle gösterilen ses, /i/ yerine /é/ (kapalı e) ile gösterilmiştir.

Fotoğraf 5. *Hüseyn Baykara Divanı* Berlin nüshası 143b

Kaynak: Berlin Devlet Kütüphanesi, “Doğu El Yazmaları Koleksiyonu Hs. Or. 10434 Numarasıyla Kayıtlı Nüsha”, <http://resolver.staatsbibliothek-berlin.de/SBB0000864400000000> [Erişim tarihi: 29.02.2019].

B, *HBD*'de ve divanın 2011'de yayımlanan Bakü neşrinde bulunmayan yeni bir gazel de (168. gazel) ihtiva etmektedir (Fotoğraf 6):

(132a) *Ay yüzün mıhrıda közüm durr-ı gâltânın mu déy*
Gonca ağızın fikride hün-âb-ı nhânın mu déy

Gâh hıcrânın ara bî-hodluğumnu mu déy
Gâh vaşlıñ hasratıdın âh u afgânın mu déy

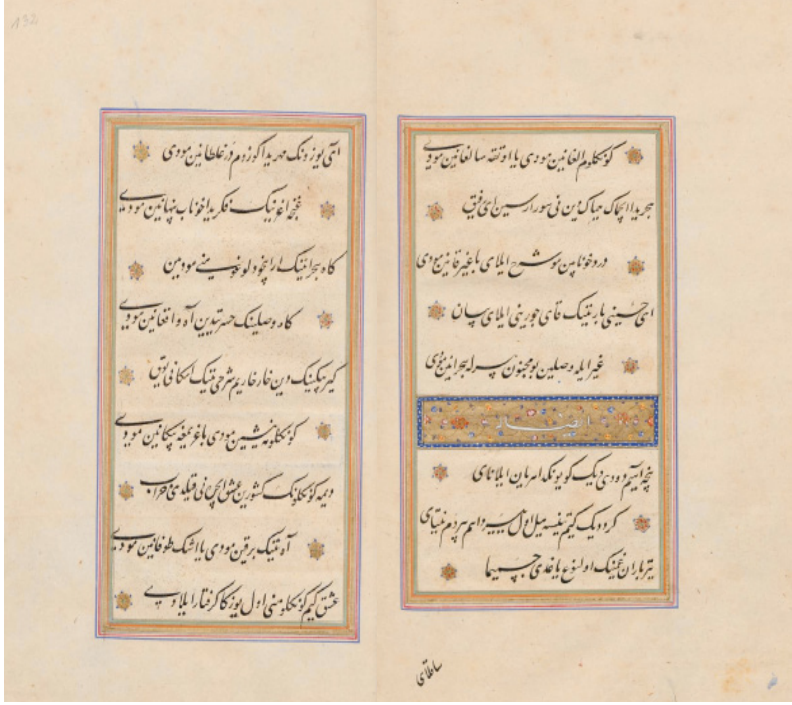
Kırpikiñdin hâr hârım şarhının imkânı yok
Köñlüme nişin mu déy bağıma peykânın mu déy

Deme köñlün kişverin ‘ışk içre né kıldı hârâb
Âhın barçın mu déy yâ eşk-i tufânın mu déy

(132 b) *‘İşk kim köñlümni ol yüzge giriftâr éyledi*
Köñlüm alğanın mu déy yâ otka salğanın mu déy

*Hıcrıda içmek yémekdin né sorarsın éy rafîk
Dard-ı hûn-âbın mu şarh éyley bağır kanın mu déy*

*Éy Hüseynî yârniñ kay cavrını éyley bayân
Ġayr ile vaşlın bu Macnûn birle hıcrânın mu déy*

Fotoğraf 6. *Hüseyn Baykara Divanı* Berlin nüshası 132a-132b

Kaynak: Berlin Devlet Kütüphanesi, “Doğru El Yazmaları Koleksiyonu Hs. Or. 10434 Numarasıyla Kayıtlı Nüsha”, <http://resolver.staatsbibliothek-berlin.de/SBB0000864400000000> [Erişim tarihi: 29.02.2019].

Nüshada bulunan tahmisler Ali Şîr Nevâyî'nin “nête’y” (139b-141a) ve “kıldı lâ” (141a-142b) redifli gazellerine yapılmıştır. Tahmislerin son satırı beyaz mürekkeple yazılmıştır.

Talip Yıldırım yukarıda adı geçen çalışmasında *Hüseyn Baykara Divanı*'nın dil özelliklerini detaylı bir şekilde incelemiştir.⁶⁶ Bu nüshanın dil özelliklerine bakıldığında da Klasik Çağatay Devri (1465-1600)'nin özelliklerini taşıdığı görülmektedir. *B*, *HBD* ile karşılaştırıldığında bazı gazelerde ek ve sözcük farklılıkları olduğu tespit edilmiştir. İmla düzeyinde nüshalar ortaklıklar taşımaktadır. *B*'de beyit ve gazel sırasının değiştiği, bazı gazellerin ise bulunmadığı görülmektedir. Nüshalar arası farklara örnek teşkil etmesi bakımından ilk 10 gazelin karşılaştırması yapılmış ve şu farklılıklar tespit edilmiştir:

66 Talip Yıldırım, *Hüseyn Baykara Divanı (Metin-İnceleme-Dizin)*, s. 14-39.

1. *HBD* 1/7 naşib kılgın *B* 1/7 naşib kılgıl
2. *HBD* 2/5 miñ *B* 2/5 yüz
3. *HBD* 2/5 olmağ *B* 2/5 olmağ
4. *HBD* 3/7 tapğay *B* 3/7 tapğay
5. *HBD* 4/4 zılm u cavr *B* 4/4 cavr u zılm
6. *HBD* 4/4 dīvānarağdur *B* 4/4 dīvanarağtur
7. *HBD* 6/4 yüz til bile *B* 6/4 yüz bile til
8. *HBD* 7/6'daki beyit *B*'de 7/7'de geçmekte; *HBD* 7/7'deki makta beyti *B* 7/6'da yer almaktadır.
9. *HBD* 7/6 'ı şratğa *B* 7/7 'ı şratğa
10. Beyit ve gazel sıralamasında nüshalar arası farklılıklar vardır. Örneğin *HBD*'deki 7. gazel *B*'nin 8. gazelidir. *HBD*'deki 8. gazel *B*'nin 7. gazelidir. Bu farklılıklar nüshanın genelinde de görülmektedir.
11. *HBD* 7/3 bağlık *B* 8/3 bağlık
12. *HBD* 7/4 kanlık *B* 8/4 kanlık
13. *HBD* 7/4 açılıptur *B* 8/4 açılıpdur
14. *HBD* 7/5 itiptür *B* 8/5 étipdür
15. *HBD* 7/5 sançıptur *B* 8/5 sançıpdur
16. *HBD* 7/6 ol gül *B* 8/6 ay gül
17. *HBD*'deki 10. gazel *B*'nin 9. gazelidir.
18. *HBD* 10/3 yüzüññ *B* 9/3 yüzüññ
19. *HBD* 10/4 ikki *B* 9/4 éki
20. *HBD* 10/5 eylegey *B* 9/4 istegey
21. *HBD*'deki 9. gazel *B*'de yoktur. *HBD*'deki 10. gazel *B*'nin 9. gazelidir. *HBD*'deki 11. gazel *B*'nin 10. gazelidir.
22. *HBD* 11/2 ārām u şabr *B* 10/2 şabr u qarār
23. *HBD* 11/2 zamānī *B* 10/2 zamān
24. *HBD* 11/3 kāfūrī *B* 10/2 kāfūrīn

Sonuç

Günümüzde yurt dışındaki kütüphane kataloglarının birçoğuna açık erişimle ulaşılabilmesi, yazma nüshaların dijital ortama aktarılması ve yurt dışındaki kütüphanelerin Türkçe koleksiyonlarını tanıtan akademik yayınlar kimi eserlerin bilinen nüshaları dışında yenilerinin gün ışığına çıkmasına vesile olmaktadır. Çalışmada *Hüseyn Baykara Divanı*'nın nüshaları ile ilgili literatür ve kütüphane katalog taramaları yapılmış, yurt dışı nüshalarından açık erişimde olanlar bizzat incelenmiştir. Bu taramalar neticesinde daha önceki yıllarda *Hüseyn Baykara Divanı*'nın nüshalarını tanıtan çalışmalarda adı geçmeyen yurt içinde bir, yurt dışında üç (Berlin nüshası dâhil) olmak üzere toplam dört yeni nüsha hakkında daha bilgiye ulaşılmıştır. Çalışmada özellikle tarafımızdan tespit edilen Berlin nüshası üzerinde durulmuş, nüshanın farklılıkları ortaya konmaya çalışılmıştır. Nüshanın İstanbul'dan Berlin'e taşındığını gösteren kitap mührü, Sultan II. Selim Türbesi'nin sol tarafındaki çini panoyu kopyası ile değiştiren Albert Sorlin Dorigny'nin sadece çini değil, Ayasofya Camii'nin avlusundaki kütüphane binasını tamir etme bahanesiyle yazma eserleri de yurt dışına izinsiz götürdüğünün bir işaretidir. Bu durum Albert Sorlin Dorigny'nin başka yazma eserleri de yurt dışındaki kütüphanelere satmış olabileceğini akla getirmektedir. Berlin nüshasındaki şiirler, yurt içindeki sekiz nüshayı karşılaştırarak ortak bir metin oluşturan Talip Yıldırım'ın *Hüseyn Baykara Divânı (Metin-İnceleme-Dizin)* adlı çalışması ve divanın 2011'de yayımlanan Bakü neşri ile karşılaştırılmış, bunun neticesinde diğer nüshalarda bulunmayan yeni bir gazel ve iki rubai tespit edilmiştir.

KAYNAKÇA

- Algar, Hamid - A. Alparlan, "Hüseyn Baykara", *İslâm Ansiklopedisi*, C XVIII, TDV Yayınları, (1998), s. 530-532.
- Arat, Reşit Rahmeti (haz.), *Baburnâme (Babur'un Hatıratı)*, C II, MEB Yayınları, İstanbul 1970.
- Ay, Ümrân, "DENA'ya Göre İran Kütüphanelerinde Bulunan Türkçe, Türkçe-Farsça, Türkçe-Farsça-Arapça Divanların Kısa Künyesi", *Divan Edebiyatı Araştırmaları Dergisi 11*, (2013), s. 81-126.
- Barutçu Özönder, Sema, *Alî Şîr Nevâyî Muḥâkemetü'l-Luğateyn*, TDK Yayınları, Ankara 2011.
- Beveridge, H., "Hüseyn Mirza (Baykara)", *İA*, C V, (1987), s. 645-646.
- Bilhan, Saffet, *Orta Asya Bilgin Türk Hükümdarlar Devletinde Eğitim-Bilim-Sanat*, Ankara 1988.
- Eraslan, Kemal, *Hüseyn-i Baykara Divanı'ndan Seçmeler*, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1999.
- _____, *Alî-Şîr Nevâyî Mizânü'l-Evzân*, TDK Yayınları, Ankara 2015.
- _____, *Mecâlisü'n-Nefâyis (Giriş-Metin-Çeviri-Notlar)*, TDK Yayınları, Ankara 2015.
- Ertaylan, İ. Hikmet, *Risâle-i Hüseyn Baykara*, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, İstanbul 1945.
- _____, *Türk Edebiyatı Örnekleri V. Divan-ı Sultan Hüseyn Mirza Baykara "Hüseyni"*, İstanbul Üniversitesi Yayınları, İstanbul 1946.
- Hikmet, Ali Asgar, *Hüseyn Baykara, Dîvân*, Bakü 1926.
- Hofman, H. F., *Turkish Literature a Bio-Bibliographical Survey*, Section III, Part I, Volume 1-3, Brill, Utrecht 1969.
- Əskər, Ramiz, "Kılınç ve Kalem Sultanı Huseyn Bayqara", *Sultan Hüseyn Bayqara, Divan*, haz. Rafiq Babayev, MBM, Türksoy Kitabxanası Seriyası: 9, Bakü 2011, s. 3-14.
- Köprülü, Fuat, "Çağatay Edebiyatı", *İslam Ansiklopedisi*, C III, MEB Yayınları, (1945), s. 270-323.
- Levend, Ağâh Sırrı, *Ali Şîr Nevâî*, C I, TDK Yayınları, Ankara 1965.
- Oruç, Cihan, *Hüseyn Baykara ve Zamanı*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kütahya 2013.
- Səfəvi, Sam Mirzə, *Tuhfe-i Sami* (nr. Vahid-i Destgirdi), Tahran 1935.
- Şen, Mesut, *Gazi Zahirüddin Muhammed Bâbur; Bâburname Giriş-Metin (Kâbil ve Hindistan Bölümleri) Açıklamalı Dizin*, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, İstanbul 1993.
- _____, "Tarihî Şivelerde Ek Uyumsuzluğu Var mı", *IV. Uluslararası Türk Dili Kurultayı*, C II, TDK Yayınları, Ankara 2007, s. 1695-1733.
- Ülvi, Almaz, "Sultan Hüseyn Bayqara və Azərbaycan", *Türk Dünyası Bilgeler Zirvesi: Gönül Sultanları Buluşması 26-28 Mayıs 2014*, Türk Dünyası Kültür Başkenti Ajansı (TDKB), Eskişehir 2014, s. 501-504.
- Vambery, Arminiu, *History of Bokhara*, Second Edition, Kraus Reprint, Nendeln 1979.
- Yıldırım, Talip, *Hüseyn Baykara Dîvânı (İnceleme-Metin-Dizin-Tıpkıbasım)*, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 2002.
- _____, *Hüseyn Baykara Dîvânı (İnceleme-Metin-Dizin-Tıpkıbasım)*, Elik Yayınları, Uşak 2013.
- Yücel, Bilal, "Hüseyn-i Baykara Risâlesi'nin Uzak İki Nüshası", *Türklük Bilimi Araştırmaları (2)*, (1996), s. 69-112.
- Elektronik Kaynaklar**
- Ayasofya Müzesi, "Ayasofya Müzesi Padişah Türbelerindeki Çiniler", <https://ayasofyamuzesi.gov.tr/tr/%C3%A7npadi%C5%9Fah-t%C3%BCrbelerindeki-%C3%A7iniler>, [Erişim tarihi: 23.04.2019].

- Berlin Devlet Kütüphanesi, “Doğu El Yazmaları Koleksiyonu Hs. Or. 10434 Numarasıyla Kayıtlı Nüsha”, <http://resolver.staatsbibliothek-berlin.de/SBB0000864400000000> [Erişim tarihi: 29.02.2019].
- Devlet Arşivleri Başkanlığı, “H. 29.01.1314 tarihli belge (BEO 808-60579); H. 23.01.1314 tarihli belge (İ.EV.13-68)”, <https://katalog.devletarsivleri.gov.tr/Giris.aspx?Sonuc=1> [Erişim tarihi: 25.05.2019].
- Fransa Louvre Müzesi Resmi Sayfası, “Fransa Louvre Müzesi Kataloğu”, http://cartelen.louvre.fr/cartelen/visite?srv=car_not_frame&idNotice=22717 [Erişim tarihi: 25.05.2019].
- Fransa Milli Kütüphanesi, “Hüseyin Baykara Divanı’nın Supplément turc 993 arşiv numaralı nüshası”, <https://Gallica.Bnf.Fr/Ark:/12148/Bpt6k6533901p/F42.İmage.R=Bayqara?Rk=278971;2> [Erişim tarihi: 22.05.2019].
- İngiltere Milli Kütüphanesi, “Türkçe Yazmaları Koleksiyonu Kütüphane Kataloğu”, <http://www.bl.uk/manuscripts/BriefDisplay.aspx> [Erişim tarihi: 22.05.2019].
- İrlanda Dublin Chester Beatty Kütüphanesi, “İrlanda Dublin Chester Beatty Kütüphanesi Kataloğu”, https://chesterbeatty.ie/assets/uploads/2018/11/turkish-manuscripts-and-miniatures_part1.pdf [Erişim tarihi: 26.05.2019].
- Kültür ve Turizm Bakanlığı Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı, “Yazma Eserler Katalog Taraması”, www.yazmalar.gov.tr [Erişim tarihi: 27.05.2019].
- Topkapı Saray Müzesi, “Yazma Eserler Katalog Taraması”, <https://topkapisarayi.gov.tr/tr> [Erişim tarihi: 29.04.2019].

AHMET HAMDİ TANPINAR'IN ROMANLARINDA BABALAR VE “ÖDİPAL KRİZLERİN EŞİĞİNDEKİ” OĞULLAR ÜZERİNE BİR YORUM DENEMESİ

AN INTERPRETATION ESSAY ON FATHERS AND SONS ON THE VERGE OF
“OEDIPAL CRISIS” IN AHMET HAMDİ TANPINAR’S NOVELS

Murat KOÇ^{*}

Öz

Ahmet Hamdi Tanpınar'ın romanlarını zengin kılan bir nokta da, eserlerini tarih, güzel sanatlar, psikoloji başta olmak üzere farklı disiplinlerle beslemesidir. Tanpınar'ın romanları sağlam bir psikolojik yapıya sahiptir. Kahramanların birbirleriyle olan ilişkileri yanında insan-zaman-mekân münasebetini de derin bir psikolojik yapıyla verir. Tanpınar *Mahur Beste*, *Huzur*, *Sahnenin Dışındakiler* romanlarında baba-oğul ilişkisini Sigmund Freud'un “Oeidipus kompleksi” çerçevesinde işler. Behçet Bey ve Yaşar'ın şahsında baskın karaktere sahip babaları tarafından beğenilmeyen, buna bağlı olarak Ödipal krizleri atlatamayan erkek çocukların yaşayabileceği durumları ortaya koyar. İsmail Molla ve Tevfik Bey son derece güçlü karaktere sahip babalardır. Bunun yanında musiki yoluyla eski İstanbul kültürünü hakkıyla taşırlar. Onların oğullarından beklediği kendi hayat tarzı ve anlayışlarını devam ettirmeleridir. *Saatleri Ayarlama Enstitüsü*'nde ise Tanpınar, Freud'un teorilerini tersine çevirir. Bu romanda oğlu tarafından beğenilmeyen ve bu dairede krizler yaşayan babayla karşılaşırız. Oğlu Ahmet, başta hakiki iş ve çalışma olmak üzere, hayatın temel değerlerine sahip olmayan Hayri İrdal'ı yargılar ve mahkûm eder. O aynı zamanda bütün yaşananların yalan bir dünyadan ibaret olduğunu okuyucuya anlatmak için kurguya dahil edilmiştir. Kısacası Tanpınar'ın dört romanı baba-oğul ilişkisi ve bunların ele alınışı yönünden incelemeye imkân vermektedir. Bu makalede romanlar baba-oğul ilişkisi açısından incelenecek ve bir yorum denemesi yapılacaktır.

Anahtar Kelimeler: Ahmet Hamdi Tanpınar, Sigmund Freud, Oeidipus kompleksi, *Mahur Beste*, *Sahnenin Dışındakiler*, *Huzur*, *Saatleri Ayarlama Enstitüsü*

Abstract

Another enriching aspect of the novels of Ahmet Hamdi Tanpınar is that he created his works with inspirations from other disciplines most notably history, fine arts and psychology. Tanpınar's novels have a solid psychological structure. He describes relationships among characters as well as person-time-place relations with a deep psychological structure. “Oedipus complex” is a frequent motif in father and son relationships in Tanpınar's novels, *Mahur Beste*, *Huzur*, *Sahnenin Dışındakiler*. He describes the situations with which sons who have dominant fathers (Behçet Bey and Yaşar) who do not appreciate them and thus struggle with Oedipal crisis might face. İsmail Molla and Tevfik Bey are both fathers in his novels with

* Prof. Dr., Marmara Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, İstanbul / Türkiye, muratkoc@marmara.edu.tr

extremely strong characters. They also have the proper traditional Istanbul culture through music. What they expect from their sons is to continue their life style and approach to life. In his novel, *Saatleri Ayarlama Enstitüsü* Tanpınar reverses Freud's theories. We are introduced to a father who is not appreciated by his son and therefore spiralling into a deepening crisis. Ahmet, his son criticises and condemns his father Hayri İrdal who does not have the basic values in life such as a real job and work. He is also included in the story to tell readers that they are all living a lie. In conclusion, Tanpınar's four novels allow us to review these novels in terms of father and son relationships and how these relationships are built. In this paper, novels will be analysed in terms of father-son relationships and an interpretation essay will be written.

Keywords: Ahmet Hamdi Tanpınar, Sigmund Freud, Oedipus complex, *Mahur Beste*, *Sahnenin Dışındakiler*, *Huzur*, *Saatleri Ayarlama Enstitüsü*

Giriş

Ahmet Hamdi Tanpınar'ın romanlarında sağlam bir psikolojik yapı vardır. Onun tâli kahramanları bile belli bir psikolojik derinliğe sahip, tam olarak düz kabul edilemeyecek tiplerdir. Tanpınar'ın romanları baba-oğul ilişkileri açısından incelemeye müsait malzeme de vermektedir.¹ Bu yazıda incelediğimiz üç romanından ikisinde oğullarını beğenmeyen, onları birtakım krizlere sürükleyen babalar, birinde ise babasını beğenmeyen bir oğulla karşılaşırız. Bu okumayı önce Freud'un teorilerinin Türk kültürüne uymayacağı düşüncesinde katıldığım noktalar olduğu için Doğu'da babanın gölgesinde oğullar vardır, Batı'da oğullar babaları öldürürken Doğu'da babalar oğulları öldürür düşüncesi etrafında yapmayı düşündüm. Ancak sonra Tanpınar'dan okuduğum bir cümle yine yol gösterici oldu. Tanpınar *Mahur Beste*² hakkında Behçet Bey'e yazdığı mektupta bir cümle kullanır: "Freud ile Bergson'un beraberce paylaştıkları bir dünyanın çocuğuyuz."³ Bu cümle Tanpınar'ın, Freud'un teorilerini okuduğu ve *Mahur Beste*'de baba-oğul ilişkisini bilinçli olarak "Oedipus Kompleksi"⁴ üzerine kurduğu noktasında bir ipucu verdi. İncelediğimiz dört

1 Tanpınar'ın babası Hüseyin Fikri Efendi ve edebî babası Yahya Kemal'le olan ilişkileri için bk. Yunus Alıcı, "Baskın Babanın Kaostaki Oğlu: Yahya Kemal ve Tanpınar İlişisine Oidipus Kompleksi ve Psikanalizm Ekseninde Bir Yorum", *Fırat Üniversitesi I. Uluslararası Sosyal Bilimler Sempozyumu Bildiriler Kitabı*, 13-15 Ekim 2016, s. 243-257.

2 Ahmet Hamdi Tanpınar, *Mahur Beste*, 11. bs., Dergâh Yayınları, İstanbul 2013.

3 *Age*, s. 155.

4 Freud'un Sophokles'in, *Kral Oidipus* adlı eserinden yola çıkarak psikoloji bilimine kazandırdığı Oidipus Kompleksi kısaca şudur: "Oedipus kompleksi, ünlü psikolog Sigmund Freud'un psikanalizle ilgili incelemeleri sırasında kullandığı ve oradan edebiyat eleştirisine geçen bir terimdir. Terim, üç ile altı yaş arasındaki erkek çocuklarda annelerine karşı gelişen cinsel arzuları ve buna bağlı olarak babalarına karşı hissettikleri rekabet ve düşmanlık duygularını ifade eder. Hem kız hem erkek çocuklarda zıt ebeveynlerine karşı böyle duygular geliştiğini ileri süren Freud, özellikle erkek çocukların annelerine tek başlarına sahip olabilmek için bu duyguları bir dönemde yoğun şekilde hissettiklerini ve kendilerine rakip gördükleri babalarını saf dışı etmeyi istediklerini, hatta onu öldürmeyi bile hayal ettiklerini ileri sürmüştü ve bu düşüncesini ifade etmek için Yunan mitolojisindeki Oedipus hikâyesine dayanarak Oedipus kompleksi terimini kullanmıştı. . .

Freud Oedipus kompleksini bütün erkek çocuklar için geçerli, evrensel, dolayısıyla da normal bir durum olarak görmüş ve kız çocuklarda da bunun benzeri bir durum olduğunu ileri sürmüştü. Bu fikir de sonradan 'Elektra kompleksi' terimiyle ifade edilmiştir. Freud erkekler ve kızlarla ilgili bu kompleksleri normal bir yaşantı olarak görmekle birlikte altı yaşından sonraki dönemlerinde bu kompleksleri, birçok erkek çocuğun babayla özdeşleşerek, birçok kız çocuğun da anneleriyle özdeşleşerek çözümlediklerini, ama nevrozlu yetişkin insanlarda bu komplekslerin çözülmemiş olarak bastırılmış bir halde varlığını sürdürdüğünü ileri sürmüştü. Bu iki durum psikanaliz kitaplarında Oedipus kompleksinin olumlu ve olumsuz biçimleri şeklinde anlatılmıştır." (Ömer Faruk Huyugüzel, *Eleştiri*

romanda Freud'un düşüncelerinin en çok *Mahur Beste*'de görünür olduğunu, *Huzur*'da⁵ daha dar bir planda devam ettiğini tespit ettik. *Sahnenin Dışındakiler*,⁶ *Mahur Beste* ve *Huzur*'daki baba-oğul ilişkisine dair bazı ayrıntılar noktasında tamamlayıcı oldu. *Saatleri Ayarlama Enstitüsü*'nde⁷ Tanpınar'ın Freud'la – baba psikoza üzerinden – Hayri İrdal vasıtasıyla hesaplaştığını tespit ettik. Tanpınar bu romanda âdeta sadece kurgunun sağladığı imkânlarla değil, bütün psikolojik kaidelere de karşı çıkar. Okuyucu karşısında şaşırırsa da, Hayri İrdal'ı anlatacak psikolojik teorilerin olmadığı, hatta bu teorilerin İrdal'ın esas alınarak yeniden yazılması gerektiği gerçeğiyle baş başa kalır. Yine İrdal'ın şahsında Freud'un teorisini tersine çevirir. Bu romanda oğul babayı beğenmez, onunla arasına mesafe koyar. Önceki romanlarda oğullar babaları üzerinden "baba psikoza" yaşarken, bu defa Hayri İrdal'ın şahsında baba, – Freud'un bakışıyla söylersek – oğul üzerinden "baba psikoza" yaşar.

Juan de Nasio, *Oedipus: Psikanalizin En Önemli Kuramı*⁸ adlı eserinde, erkek çocuğun yaşadığı Oedipus kompleksini dört başlık altında toplar:

Erkek Ödipus'unda baba figürleri

1-Baba, ideal bir figür gibi sevilir.

2-Babadan bir yasakçı ve bir sansürcüymüşçesine çekinilir.

3-Baba bir baştan çıkarıcı gibi arzulanır ve ondan çekinilir.

4-Babadan bir rakipmişçesine nefret edilir ve çekinilir.⁹

Bunlardan 1., 2. ve 3. maddeler Behçet Bey'in babasıyla ilişkisinde, 1., 2. ve 4. maddeler ise Yaşar ve Tefvik Bey ilişkisinde baskın bir şekilde gözlemlenebilmektedir. Nasio, Oedipus Kompleksi'nde bir çocuğun üç baba figürüyle karşılaştığını söyler:

Özetle Ödipyen çocuk üç baba figürüyle de karşılaşma deneyimini yaşar. Baba önce, çocuğun içine doğduğu toplumu düzenleyen Yasa'nın çerçevesidir. Ardından bu Yasa'ya saygı duyulmasını sağlayan jandarmadır. En sonunda da baba yine jandarmadır, fakat bu sefer bir otorite olarak kendisinden korkulur, güç sahibi olduğundan kendisine meydan okunur ve öz kudretin sahibi olarak kıskanılır. ... Kısaca Ödipus yolculuğu bir çocuğun üç farklı – simgesel, gerçek ve hayali – baba figürüyle karşılaşması olarak yorumlanabilir. Bunlardan biri Yasa'yı temsil eder, diğeri Yasa'ya saygı duymayı öğretir, bir diğeri de güce sahiptir ve kıskanılır. İşte erkek çocuğunun üstbenliğini oluşturacak, içselleştirilen üç baba figürüdür bunlar.¹⁰

Terimleri Sözlüğü, Dergâh Yayınları, İstanbul 2018, s. 348-349).

5 Ahmet Hamdi Tanpınar, *Huzur*, 22. bs., Dergâh Yayınları, İstanbul 2014.

6 Ahmet Hamdi Tanpınar, *Sahnenin Dışındakiler*, 13. bs., Dergâh Yayınları, İstanbul 2013.

7 Ahmet Hamdi Tanpınar, *Saatleri Ayarlama Enstitüsü*, 25. bs., Dergâh Yayınları, İstanbul 2014.

8 Juan de Nasio, *Oedipus: Psikanalizin En Önemli Kuramı*, çev. Canan Coşkan, Say Yayınları, İstanbul 2012.

9 *Age.*, s. 114.

10 *Age.*, s. 125-126.

Behçet Bey ve Yaşar'ın şekillenmesinde karşılaştıkları bu üç figür önemli rol oynar.

1. *Mahur Beste*: Behçet Bey yahut “Leylek Yuvasındaki Kuzgun”

Tanpınar, *Mahur Beste* romanında İsmail Molla ile oğlu Behçet Bey arasındaki ilişkiyi derinlemesine tahlil etmiştir. Baba-oğul ilişkisi ve babanın oğul üzerindeki şekillendirici rolü en çok bu romanda görülmektedir. Behçet Bey'in kişiliğinin şekillenmesinde Ödipal krizlerin önemli etkileri vardır. Daha sonraki hayatında sergilediği nevrotik kişilik, yaşadığı bu krizlerin ürünüdür. İsmail Molla ruhen ve bedenen güçlü, devlette önemli görevler üstlenmiş ve buna bağlı olarak otoriteden de payına düşen kudreti almıştır. Bu durum onun şahsiyetini daha güçlü hâle getirir. Aynı zamanda o, gerektiğinde devlet otoritesine karşı gelecek kadar kendine güvenen, hayatı dört bir yanından kucaklamayı ve yaşamayı seven, etrafındakileri de bu hayat sevgisinin peşinden sürüklemeyi bilen bir insandır. Molla Bey devlet otoritesinden siyasi geleneği ve bu geleneğin insana sağladığı gücü alırken kültür noktasında da musiki yoluyla şahsiyetini zenginleştirir. Yaşadığı dönemde eski Türk musikisini en iyi icra eden insanlar arasındadır. Musiki onun hayatında sadece bir zevk ve kültür unsuru olarak kalmamış, aynı zamanda adı etrafında dolaşan aşk dedikodularıyla hayatını zenginleştirmiş, İstanbul hayatında bir hikâyenin kahramanı hâline gelmesini sağlamıştır. Böylece Molla Bey devlet otoritesinden gelen gücünü, eski musikinin ses ve anlam zenginliğiyle birleştirmiş, gür sesini de bütün hayatının ifade aracı hâline getirmiştir. İsmail Molla'nın tek sıkıntısı, kendine layık, soyunu ve hayat anlayışını devam ettirecek bir oğula sahip olmamasıdır. Behçet, romanda genellikle “örümcek, hayvan” şeklinde tasvir edilir. Bazen bunlara eklenen “yaralı” sıfatıyla şahsiyetindeki kırılma vurgulanır. Sadece bir yerde çalışkanlığı dolayısıyla “arı”ya benzetilir.

İnsan ömrü Behçet Bey için bir “darülmihen”ken¹¹, babası için zevk, şevk ve eğlence anlamını taşır. Aralarındaki şahsiyet farkını belki de bu kelimeler etrafında aramak daha doğru olacaktır. Çünkü Behçet Bey kişiliğini oluşturan şartlar dolayısıyla ömrü boyunca hayatın trajik yönüyle meşgulken, hatta kendi trajedisinin kaynağı yine kendisi olurken, baba hayatın her anını değerlendirmeye çalışan bir kimlikle karşımıza çıkar. Tanpınar, Behçet Bey'i romanın farklı yerlerinde bir örümceğe benzetir. Bir örümcek kendi ağlarını nasıl kendisi örüyorsa, Behçet de hayatının trajedisini yaşadığı ortamın da tesiriyle hem hazırlar hem de o trajedinin esiri olduğunu kendisiyle ilgili her olayda gösterir. Fakat unutulmamalıdır ki Behçet Bey'in trajedisinin temelinde babasıyla yaşadığı sorunlu ilişki vardır. Baba daima hayatın içine atılırken, hatta gözüpük bir şekilde iktidara bile kafa tutma cesareti gösterirken, onun tarafından beğenilmeyen ve sevilmeyen “Behçet Bey, bütün ömrünce, yerinden kıyıdanmadan ‘Kaçmak, gitmek!’ diye çırpınarlardı(r).”¹². Baba hayatı her yönüyle yaşamak için cesaret gerektiğini bilir ve bu cesareti gösterir, fakat cesaret kelimesi her aklına geldiğinde, Behçet Bey'in lügatinde ömrü boyunca bu kelimenin yer tutamayacağını üzümlere tecrübe eder. Behçet Bey'in aksine

11 Ahmet Hamdi Tanpınar, *Mahur Beste*, s. 10.

12 *Age.*, s. 18.

İsmail Molla etrafındaki benleri silen, hatta yok eden hâkim bir ben gibidir. Narsisizme varan kişilik özelliği romanın farklı yerlerinde görülür. Bu özelliği yanında en büyük gücünü de hayata bağlılığından alır:

Hakikat şu ki İsmail Molla Bey, tahakkümlü tabiatıyla, nüfuzlu ve her tenkidin üstünde kalan şahsiyetiyle etrafındakilerin hemen hepsini farkında olmadan bir esir gibi kullananlardan, daha doğrusu, bir esir bağlılığını onlarda en tabii bir ruh hâleti yapanlardandı.¹³

Behçet Bey ise babasına tezat şekilde ruhen ve bedenen zayıf, babanın otoriter yapısından pay alamadığı gibi, bu otoriteden çekinen, evdeki herkes gibi bu otoritenin esiri olan, hayatın anlamını yaşamaktan çok inzivada bulan, çalışmayı sığınak ve kaçış olarak gören bir insandır. Molla Bey soyunu ve şahsî özelliklerini devam ettirecek bir mizaçta olmadığı, kendisine benzemediği için Behçet Bey'i sevmez. Fakat Behçet Bey'i bu duruma düşürenin kendi şahsiyeti olduğunu da kabul etmez. Onun kudretli şahsiyeti asıl tesirini Behçet Bey üzerinde gösterir: "Yaradılıştan zavallı doğan oğlu ise, daha ilk yaşlarından itibaren, bir nev'i yarım tanrı gibi baktığı bu güzel, cömert, zeki ve zaafsız babanın karşısında şahsiyetini bir çırpıda silivermişti."¹⁴

Molla Bey'in güçlü şahsiyeti karşısında Behçet Bey ona benzemek yerine, annesi ve dadısıyla beraber şahsiyetini silmeyi tercih eder. Aslında Behçet Bey'i yargılasa da bu durum İsmail Molla'nın hoşuna giden bir durumdur. Çünkü o, evine ve kendine ait olan her şeye tek başına hâkim olmak ister:

Behçet Bey, babasını çok sever, fakat pek az tanırdı. Onun bütün şahsiyetine hâkim olan garip ve âhenkli hodbinliğini bir kere bile ölçmeye kalkmamıştı. O, daha çok haremde, annesi ve dadısıyla büyümüş, babasının hoşuna gittiğini sanarak onların sönük ve biçare görünüşlerini olduğu gibi benimsemişti. İlk önceleri Molla Bey buna üzül-müş, o kadar dua ile ve sonuna doğru Allah'ın kendisine bahşettiği oğlunu bu terbiyenin sakatlığından kurtarmaya çalışmıştı. Fakat çocuğun tabiatındaki pısrıklığın ve zavallılığın dışarıdan aşılınmış bir şey olmadığını anlayınca, bu biçare doğuşla mücadeledeki güçlük karşısında birdenbire ürkmüş ve bir daha onunla meşgul olmamıştı.¹⁵

Baba oğul ruhen olduğu gibi bedenen de birbirinden farklıdır. Molla Bey'in en büyük üzüntüsü, Behçet'in kendisinin bir devamı olamayacağı noktasındadır:

İsmail Molla, cinsinin asilliğinden gurur duyan bir hayvan insiyakiyle, boyu kendisinden en aşağı kırk santim küçük olan bu cılız omuzlu, sakat çocuğu bir türlü beğenmiyor,

13 Age., s. 28.

14 Age., s. 28.

15 Age., s. 28-29.

onda kendi levent, atılğan, uçarı, çapkın ve gerçekten efendi hayatının hiçbir tarafının devam etmeyeceğini anlıyordu.¹⁶

Zaman zaman baba oğul bazı ortak noktalarda birleşirler. Fakat bunlarda da farklılıklar görülür. Behçet Bey'in hayatında iki önemli unsur, saatler ve kitaplardır.¹⁷ Bu iki büyük merakında da babasının önemli etkisi vardır. Saatler ve kitaplarla arasında tuhaf bir bağ kurar. Babasının saati “bu ailenin şöyle böyle yüz, yüz yirmi yıllık bir ömrünü kaydetmişti(r).”¹⁸ Bu sebeple babanın saati bir aile mirası kabul edilir ve gitgide bütün saatlerle kardeş durumuna getirilerek Behçet Bey'in hayatındaki sembollerin önemli bir parçası olur. Kader, zamanı yaşayan babanın karşısına, zamanı yaşamak yerine onu bir düşünce konusu hâline getiren, saatlerle tuhaf bir bağ kurmakla kalmayıp onlara hikâyeler yazan ve hepsi bir aradayken bu hikâyeleri çoğaltan oğulu çıkarmıştır. Baba için zaman, gelip geçici, her anı yaşanması gereken ve ancak dolu dolu yaşandığında bir anlama sahipken, Behçet Bey için karşılaştığı her saatte geçmişin hatırlandığı, mazinin yüküyle zenginleşen, bazen bir insan gibi hikâyesini anlatan – ki bu hikâyeyi devrinde sadece Behçet Bey gibiler anlayabilir – ve her vuruşunda derin bir anlam gizleyen sembol hâline gelir.

Baba oğulu saatlerin yanında birleştiren bir başka unsur kitap aşkıdır. Fakat Molla Bey için kitap kadın gibidir. Okunduktan sonra baştan atılır. Aradaki tek fark kitabın unutulmaya razı olması, kadınsa bunu kabul etmemesidir. Behçet Bey bu noktada babasından ayrılır. O, “kitabı okumaktan ziyade, onunla meşgul olmasını sever...”¹⁹. “Sade bu kitap hikâyesi baba ile oğul arasındaki mizaç farkını göstermeye yeterdi.”²⁰ ifadesiyle de bu gerçek eserde vurgulanır. Behçet Bey kitaplarıyla beraber yatar, sevdiği kitaplar ona uykuda da eşlik eder. Bu noktada da bir yer değiştirme yapar. Baba için kitap okunduktan sonra bir kenara atılır. Behçet Bey içinse asıl babası tarafından okunduktan sonra ciltlenerek yeni bir düzen ve şekle kavuşturulması gereken bir değer kazanır. Burada kitap yine nesne durumuna geçer ve baba oğulun arızalı ilişkisinde aradaki bağı kuran aracı rolünü üstlenir. Behçet Bey okunan kitaplara verilen yeni bir görünüş vasıtasıyla sevgisini bir “din gibi”²¹ benimsediği babasını bir kere daha takdis eder. Daha on iki yaşında kitap ciltlemeyi kendi kendine öğrenen Behçet Bey için kitap artık şekil ve hüviyet değiştirir. O babasının bir defa okuyup, sağa sola attığı kitapları ciltlemeye başlar. Burada da saatler gibi kitap üzerinden babanın sahip olduğu şeylere itaat, hürmet ve sahip çıkma duygusu hâkimdir. Böylece onun sürekli anlam ve yer değiştiren semboller dünyasında saat ve kitaplar

16 Age., s. 29.

17 Oğuztertem, Behçet Bey'in bu iki büyük merakını şöyle yorumlar: “Örneğin bir zamanlar benim durumumda olan deneyimsiz bir *Mahur Beste* okuyucusu, bu romanda ‘Şark'ın, ‘ev’ gibi, aslında annenin varlığı ile ilgili olduğunu düşünmez; ‘kitaplar’ın kadın giysilerine gönderme yaptığını fark etmez; bozuk ‘saatler’in bedensel eşgüdüm eksikliği (ahenksizlik), özdenetim zayıflığı ve parçalanmış beden imgesi ile ilgili olduğunu aklıma bile getirmez.” (Süha Oğuztertem, “Hasta Saatler, Bozuk Sıhhatler: Enstitü Sorununa Babasız Bir Yaklaşım”, *Bir Gül Bu Karanlıklarda*, haz. A. Uçman – H. İnci, 3F Yayınları, İstanbul [t.y.], s. 463).

18 Ahmet Hamdi Tanpınar, *Mahur Beste*, s. 25.

19 Age., s. 29.

20 Age., s. 30.

21 Age., s. 28.

başı çekerken ardından bunlara zamanın ayrı bir kıymet kazandırdığı – başta geçmiş günlere açılan bir kapı derinliğiyle aynalar olmak üzere – antika eşyalar eklenir ve Behçet Bey babasının yaşadığı dönemi bütün bir mazi hatırası eşyalarla göz önünde canlandırır.

Behçet Bey'i cilt atölyesi hâline getirdiği tavan arasında ilk gördüğünde Molla Bey hayatının en büyük hüznünü duyar. Tavan arası mevcut durumdan kaçış arzusuna cevap veren, saklanma, kendi benliğini yok etme, eski eşyaları saklama, bu eşyalar arasında yaşanmış bir zamana sahip olma, derin tefekkür saatlerine, bir yığın hülya ve rüyanın eşiğine gitme imkânı veren kapalı bir mekândır.²² Bir gün Behçet'in "terbiyeli ve hürmetli selâmlarıyla, göze girme teşebbüsleriyle"²³ ortada dolaşmadığını gören Molla Bey nerede olduğunu sorar. Tavan arasında çalıştığı söylenince bu "çalışmak" kelimesi Molla Bey'i ümitlere sevk eder. Fakat oğlunu – kendisinin çok sevdiği, icra ettiği musikiyle güzelliği daha büyük bir anlam kazanan – Boğaz gecesinin hülyalı aydınlığına sırtını dönmüş, "elleri çiriş ve boya içinde, bir türlü çeviremediği kocaman bir mengenenin üzerinde, zayıf omuzları yukarıya doğru bir gölge gibi çırpını(rken)"²⁴ gören Molla Bey, Behçet'i, "bir insandan ziyade kendi ördüğü ağa takılmış çırpınan, büyük yaralı bir örümceğe benzet(ir)".²⁵ Behçet Bey tavan arasını tıpkı bir ciltçi dükkânı hâline getirmiştir. Oğlunu böyle zayıf, hayattan kaçıp tavan arasında kendi kurduğu dar bir dünyada boya ve tutkal kokuları arasında, kendince mânâsız bir işle meşgul gören Molla Bey derin bir vicdan azabı duyar. Özellikle kendisini görür görmez Behçet'in iri, mavi gözlerine yerleşen korkuyu yıllarca unutamaz. Baba oğul bu manzara içerisinde birbirlerini kucaklarlar. Bu kucaklaşma, âdeta kader çizgisinde aradaki şahsiyet farklarını bir anlamda kabulleniş anı hâline gelir. Oğul babaya layık olamamanın verdiği sıkıntılarını, baba ise kendisinden farklı gördüğü için uzak durduğu oğlunun çektiği acıları ilk defa o gün duyar.²⁶

Molla Bey o geceden sonra da Behçet Bey'i sevmez, ama bir gerçeği kabul eder. Behçet belki kendisi gibi güçlü bir kişiliğe sahip değildir. Ancak o, kendisini oyalayan, hayatta bir çıkış kapısı

22 "Geçmişteki yalnızlıklarımızın tüm mekânları, içinde yalnızlıktan acı çektiğimiz, yalnızlığın tadını çıkardığımız, yalnızlığı aradığımız, yalnızlıkla uzlaştığımız mekânlar içimizde silinmez olarak kalmıştır. İnsan onları özellikle silip atmamak ister. Yalnızlığının bu mekânlarının kurucu özellikte olduğunu içgüdüsel olarak bilir. Bu mekânlar şimdiki zamanda bir daha geri dönmek üzere yitirilmiş, geleceğin tüm vaatlerine bundan böyle yabancı da olsa, bir tavan aramız artık olmasa, çatı katımızı artık yitirmiş de olsak, bir tavan arasını sevmişliğimiz, bir çatı katında yaşamışlığımız içimizde hep yaşayacaktır. Bu yaşamışlıkta, gece düşlerimize döneriz. Bu kovuklar bizim için, hayvanların içinde yaşadığı kabuk değerindedir. İnsan belki de, uykunun labirentlerinin sonuna vardığında, derin uyku bölgelerinin sınırına yaklaştığında, insan-öncesi dinginlikleri tanır. İnsan-öncesi burada, anımsanmayacak kadar eski zamanlara dokunur. Ne var ki, gündüz yaptığımız düş kurmalarda, yakın, basit, sıkışık yalnızlıkların anısı bizim için, rahatlık veren, yayılmak istemeyen, buna karşılık daha çok sahip olunmak isteyen mekânın deneyimleridir. İnsan, vaktiyle oturduğu çatı katını çok dar bulabilir, kışın soğuk, yazın sıcak bulabilir. Ama şimdi düş kurmayla yakalanan o anının içinde, hangi bağdaştırmaçılıkla olduğu bilinmez, çatı katı ister küçük, ister büyük, ister soğuk ve serin olsun, her zaman rahatlatıcıdır." (Gaston Bachelard, *Mekânın Poetikası*, çev. Aykut Derman, Kesit Yayıncılık, İstanbul 1996, s. 37-38).

23 Ahmet Hamdi Tanpınar, *Mahur Beste*, s. 30.

24 *Age.*, s. 30.

25 *Age.*, s. 30.

26 *Age.*, s. 31.

aralayan çalışma sayesinde varlığını az da olsa kabullenip yaşamaya devam edecektir. Bu durum İsmail Molla için bir kabulleniş ve teselli vasıtası olur:

Herkes kendisi gibi fatih doğamaz, her adımında bir zafer borusunu çalarak yürümezdi. Küçük ve sürekli çalışmanın da bir muvaffakiyet payı, hatta şerefi olmalıydı. Bunun gibi zaaf bilmeyen bir ahengin yanı başında şefkatin, merhametin, kanayan yüreğin de bir yeri vardı. Şimdi oğlunu anlıyordu, hatta ona acıyordu bile.²⁷

Behçet'in okuldan getirdiği aferinler, yıldızlı mükâfat kitapları artık ona başka türlü görünür. İlk defa o gün oğlunu anladığını düşünür. Ancak Molla Bey her ne kadar Behçet'i anlasa da, yine de onu sevmez. Çünkü "onun bir şeyi sevebilmesi için beğenmesi lâzımdı. Behçet daha küçüktü; onu beğenemezdi. Hatta o sadece küçük değil, şekilsizdi de..."²⁸ Behçet'i her aklına getirdiğinde onu "zavallı, küçük, sakat, kaçış, avunma" kelimeleriyle beraber düşünür ve kendisinden farklı bir yapıya sahip olmasını asla kabullenemez.

İsmail Molla, eski İstanbul ve Boğaz kültürünün kemale erdirdiği insanlardandır. Devlet otoritesinden gelen gücü yanında eski kültürün önemli bir unsurunu oluşturan musiki, onun şahsiyetinin vazgeçilmez bir parçasıdır. Tanpınar bu sebeple onu, "Molla Bey, gençliğinde bütün İstanbul'un sesine koştugu nadir insanlardandı."²⁹ şeklinde tanıtır. Molla Bey'in bu musikişinas yönüne bir aşk hikâyesi de karışır. Rivayete göre Molla Bey yalı komşusu Necip Paşa'nın eşi Târidil Hanım'ı sevmiş, bu durum iki yalı arasında bir hikâyenin doğmasını da beraberinde getirmiştir. Molla Bey bazı geceler Arnavutköy sırtlarındaki yalısının bahçesine sofra kurdurur. Boğaz gecesine böyle zamanlarda Molla Bey'in söylediği besteler farklı bir çehre kazandırır: "Boğaz gecesinin geniş, pırıltılı sükûtu, Bayatı'nın, Mahur'un sıcak busesi ile kucaklaşırdı. Mehtaplı gece birdenbire çılgin bir ihtirasın rüyasında uyanmak için kendi havai gül rüyasından uyanırdı."³⁰ İsmail Molla'nın böyle gecelerde hep aynı besteleri okuması, dedikoduları kuvvetlendirir. Molla Bey ayrıca komşu yalıdan gelen "saz ve körpe kadın seslerini dinleyerek insan ve talih üzerinde acı acı düşünürdü."³¹ Böyle gecelerde Behçet Bey duvarda asılı tamburunu alarak babasına refakat eder. Burada musiki bir kültür unsuru ve yıllar süren bir aşkın ifadesi olmanın yanı sıra babayla oğulun – babanın oğuldan habersiz – yaşadığı bir barış anı gibidir:

Behçet Bey, babasının sesini iştirir iştirmez yerinden fırlar, duvarda asılı tamburunu alır ve ona yavaştan refakate çalışırdı. Gür ve kendisinden emin sesin peşinde bu korka korka ilerleyiş kadar onu çıldırtan şey azdı. Tıpkı bir arslan izinde yürüyormuş gibi, sıtmalı ve halecan içinde, başı küçük kollarının bir türlü tam kavrayamadığı tamburuna eğilmiş, olduğu yerden bu sesin gece içindeki macerasını düşünür, onun Boğaz

27 Age., s. 31.

28 Age., s. 31.

29 Age., s. 21.

30 Age., s. 21.

31 Age., s. 21.

tepelerinde renkli bir uçurtma gibi süzülüşlerini takip eder, sonra da eritilmiş altın gibi, bir tarafta, durgun suda külçelendiğini zannederdi.³²

Böyle gecelerden sonra Molla Bey etrafı gürültüye boğarak yalının havasına bir canlılık getirir. O, "canlı varlığının peşinden sürüklediği herkesi, kendisinin olan her şeyi hatta karısını bile sever."³³ Ne yazık ki sadece Behçet Bey bu sevgiden payına düşeni alamaz.

Behçet Bey, babasının hayatına karışan hikâyenin diğer kahramanı Târidil Hanım'la bir iki defa kayıpta karşılaşır: "Peşinde sürüklediği zevkle ve ihtirasla yaşanmış bir ömrün şöhretiyle, tıpkı batmadan evvel etrafı o sıcak hatıra güzelliğine boğan bazı akşam güneşleri gibi, güzel ve azametli"³⁴portresiyle gördüğü Târidil Hanım'la babası arasındaki aşkı gerçek payı olduğunu düşünür. Çünkü "babasının beğenilmesi ve sevilmesi kendisi için o kadar tabii bir şeydi ki."³⁵ Târidil Hanım'ın yalısının Behçet Bey'in hayatında da önemli yeri vardır. Bir gece bu yalından sandalına atılan bir kırmızı gülle Behçet Bey daha önce hiç tanımadığı hayaller dünyasına girer. Cinselliğe ait ilk haz ve heyecanları yaşar. Daha sonraki hayatında bu olay Behçet Bey'in saklamaktan haz duyduğu bir sır hâline gelir. Aynı zamanda kadın ve aşkı bu kırmızı gülün uyandırdığı düşüncelerin sevgiyle bir hülya ve rüya hâline getirir. Molla Bey'in renkli geçen aşk ve kadın terbiyesine karşı, Behçet Bey'de bunlar da eksik kalır. Romandaki bazı satırlar babasının güçlü şahsiyeti, yetiştirdiği ortam ve aldığı terbiye sebebiyle Behçet Bey'in cinsel kimliğini tamamlayamadığını, Ödipal süreçleri sağlıklı atlatamadığını ortaya koyar. Bu durumu tespit etmesine sebep olan olaya Molla Bey'i derinden yaralar:

Behçet Bey'in bütün gençliği iki ihtiyar ve zavallı kadının 'Maşallah, oğlumuz, ciddi ve terbiyelidir, sağa sola bakmaz.' Yahut 'A, vallahi, eminim bütün Emirgân önünde soyunsa, Behçet şöyle yüzünü çevirmez, bir kadın görünce gül gibi kızarır: cinsinden sözlerin çizdiği bir ahlâk düsturunda kendisini idrak etti. Bazen dadısı veya annesi şaşırırlar, bu sözleri Molla'nın önünde tekrarlarlar, o zaman Molla çileden çıkar, 'Eğer doğru ise, Allah sizin de, onun da belânızı versin!' diye odadan fırlardı.³⁶

Bu durumu ilk tespit ettiğinde Molla Bey dualarla Allah'ın kendisine bahsettiği Behçet Bey için çok üzülür ve onu bu sakat terbiyeden uzaklaştırmaya çalışır. Yine de Molla Bey, "biricik

32 Age., s. 21-22. Juan de Nasio'dan aşağıya aldığımız cümleler Behçet Bey'in babası karşısındaki tavrını izah etmektedir: "Erkek Ödipus'unda üstben ve babanın üç farklı rolü: Benliğin kendisini eleştiren, benliğin kendisini sınırlandıran kısmı olan üstben, psişemizde fantasmalaştırılmış babanın birbiriyle çelişkili üç tutumunu da yaşamamıza yol açan bir olgudur. Üstelik üstbenin birbirinden ayrı üç sesi vardır: Yasakçı babayı temsil eden 'yasağın sert sesi', iyi temsil eden 'cezbediciliğin işveli sesi' ve nefret dolu, rakip babayı temsil eden 'özeleştirinin küçümseyici sesi!...' (Juan de Nasio, *Oedipus: Psikanalizin En Önemli Kuramı*, s. 117). "Erkek çocuğunun aşağılanma fantazmı, babanın karşısında dişil bir hâl almaktan ileri gelen pasif bir fantasmadır." (Age., s. 136).

33 Ahmet Hamdi Tanpınar, *Mahur Beste*, s. 22.

34 Age., s. 22.

35 Age., s. 22.

36 Age., s. 29.

oğlunun kendisine benzemeyişini bir türlü affedemez.”³⁷ Çünkü ona göre babalar, hayatta yapmak istediği şeylerin birçoğunun evlâdı tarafından yapıldığını görmek ister. Behçet’in kendisine benzemediğini tespit ettikten sonra, hayatını değiştirir: “Benim evlâdım bana benzemedikten sonra, ha olmuş, ha olmamış, benim için birdir.”³⁸ sözünü sık sık tekrarlar. Molla Bey, oğlunun kendisi gibi etrafa hükmeden bir insan olmasını ister, fakat kabullenmek zor olsa da Behçet bunu başarabilecek mizaçta değildir:

Zavallı Behçet, bütün ömrünce hiçbir efendilik hissini duymayacak, her tanıdığı şey ona sahip olacaktı. Hayır, hiçbir sevdiği ve inandığı şeyi, sırf bu sevginin üstüne çıkabilmek, kendisini bu imtihanında muzaffer görmek, bir bağı daha koparmış görmek için olsun fırlatıp atamayacaktı. O eşyanın ve insanların mutlak bir saltanatı altında, küçük, müstebit bir saklanma, her şeye rağmen saklanma duygusunun büklümleri içinde küçük, çok küçük birşey olarak yaşayacaktı. İşin fenası, kendisi de bütün bunların farkındaydı.³⁹

Molla Bey’in bir süredir sergilediği tavırlar sarayın gözünden kaçmaz: “Bir saray, birçok tasavvurları affedebilirdi; fakat istîğnayı, uzleti affedemezdi.”⁴⁰ Bunu bilen arkadaşları Molla’yı ikaz ederler, fakat o selâmlığını gereksiz kalabalıktan temizlediğini, bundan sonra rahatını bozamayacağını söyler. Bunun saraya aksi üzerine “İsmail Molla Beyefendi, anlaşılıyor ki bizim hareketimizi tasvip etmiyorlar; bari kendilerini Mekke-i Mükerrerme kadısı yapalım. Bu vesileyle hem Hacc-ı Şerif’i edâ etmiş olurlar hem de duamızla meşgul olurlar.”⁴¹ düşüncesiyle Behçet Bey on dokuz yaşına geldiğinde Sultan Abdülhamit’in kararıyla İsmail Molla’ya Mekke kadılığı verilir.

Bu gidiş Behçet Bey’in hayatını altüst eder. Çünkü “Behçet Bey, baba sevgisini bir nev’i din gibi alanlardandı(r).”⁴² Birdenbire babasından ve kendisine hâlâ çocuk gibi davranan anne ve dadısından da ayrılmak Behçet Bey’in zor bir dönem yaşamasına sebep olur. Bir nev’i sürgünlük kabul edilebilecek bu gidişte Molla Bey oğlunu daha derinden tahlil etme ve değerlendirme fırsatı bulur. Araya giren ayrılıktan sonra Molla Bey Behçet’i yine sevmez, ama onu anlamaya çalışır, bazen de yine mahkûm ederek beğenmez. Bu, baba oğul ilişkisinde çizginin az da olsa değiştiğini gösterir. Bu gidiş ve değişimden sonra Molla Bey İstanbul’da zayıf şahsiyetini kabullenmeye çalıştığı Behçet Bey hakkındaki düşüncelerinde yanılmadığını anlar. Hicaz’da kaldığı beş yıllık sürede Behçet’in yazdığı çocukça mektupları “mizacının emrettiği istihfafla okumaktan”⁴³ çekinir. Cevaplarında da alay etmez: “Kısacası, bu her şeyi bilen ve anlayan, fakat yaradılışın kendisini hasrettiği çemberden çıkamayan zavallıyı kırmamak için elinden gelen gayreti sarf”⁴⁴

37 *Age.*, s. 29.

38 *Age.*, s. 29.

39 *Age.*, s. 32.

40 *Age.*, s. 27.

41 *Age.*, s. 27-28.

42 *Age.*, s. 28.

43 *Age.*, s. 32.

44 *Age.*, s. 33.

eder. Fakat Behçet'in hiçbir ayrıntıyı gözden kaçırmayan dikkati hayatı belli bir ölçüde yaşamayı seven Molla'yı sonunda isyana sevk eder. Bazen ona, "Bırak bu budalalıkları yavrum, biraz adam ol, biraz geniş yaşa!"⁴⁵ diye haykırmak ister, fakat bunu yapamaz. Molla Bey büyük bir sabırla Behçet'e uzun cevaplar yazar. Onu değiştirmekten vazgeçer. Çünkü şahsiyetin bir kıyafet gibi bugün çıkarılıp yarın yenisinin giyilemeyeceğini çok iyi bilir. Bu dönemde Behçet Bey'le ilişkisi uzakta olan oğula mektuplar yoluyla tahammül şeklinde açıklanabilir. Molla Bey Behçet'in şahsiyet kusurlarını yine görür, bir tek işteki azmini, çalışma ve üretme sevgisini takdir eder. Behçet Bey'in lügatinde cesaret kelimesi yoktur, ancak iş konusunda girişkendir. Molla Bey bunun Behçet'e hayatın hiç değilse bir alanında kazançlar getireceğini, onu ayakta tutacağını düşünerek teselli bulur. Bu mektuplaşmalar Molla Bey'in oğlu hakkında bazı gerçekleri anlamasını sağlar:

Hiç de zekâsız değildi; sadece orta idi. Garip denecek kadar kuvvetli bir hafızası, alâkaları küçük, fakat ihtimamlı bir dikkati vardı. Bu dikkatle insanlar ve hâdiseler karşısında çok isabetli, çok tarafsız hükümler veriyordu. Molla Bey, oğlunun mektuplarını okudukça orta bir kafada otorite fikrinin ne demek olduğunu iyice öğreniyordu.⁴⁶

Molla Bey, oğlunun çalışarak göze girme arzusunun bütün hayatı boyunca devam ettiğini düşünür. Behçet Bey tahsil hayatındaki başarısını yine çalışarak "mülâzemet"le girdiği Dahiliye Kalemînde de devam ettirir. Molla Bey bu durumu değerlendirirken ilk defa hakkında olumlu bir söz zikreder ve onu çalışkanlığı dolayısıyla "arı"ya benzetir. Bu çalışkanlığı sayesinde Behçet'in kendi başına geleceğini sağlama alması Molla Bey'i sevindiren bir konu olur. Her ne kadar bunun için nüfuzunu kullanabilecek olsa da, buna gerek kalmadığı için ayrıca memnun olur. Fakat Behçet'in kendisine yazdığı mektuplarda anlattığı bütün başarılarına rağmen, Molla Bey yine onu beğenmez: "Bir yandan da oğlunun, bu hiçbir huyu kendisine benzemeyen yadigârın, hangi irsiyetin mahsulü olduğunu acı acı düşünür(r)."⁴⁷ "Yuvasında kuzgun yavrusu bulmuş bir leylek gibi, bu girişken, mütevazı, her hâliyle göz içine bakan mahlûktan tiksini(r)."⁴⁸ "Çapraşık bir irsiyetin gururuna indirdiği bir tokada benzeyen bir acaip evlâdı saatlerce süren tahlillerle anlamaya çalışı(r)."⁴⁹

Babasının kendisine karşı duygularını bilen ve baba karşısında ezilen Behçet Bey, çalışma yoluyla da olsa onun takdirini kazanmak için gayret sarf eder. İsmail Molla da zamanla oğlunun göze girme teşebbüslerini menfaat için yapmadığını, onun yapısında doğuştan bir çalışkanlık olduğunu anlar. Bu noktada göz ardı ettiği bir şey vardır. O, Behçet'ten kendisi gibi olmasını istemektedir, fakat kendisi başka bir babanın oğlu, Behçet de kendisinin oğludur. İkisini de var eden biyolojik etmenler ve fizikî çevre, kültürel ortam birbirinden farklıdır. Molla Bey oğlunun her hareketinde kendisinin birebir kopyasını görmek ister. Bazen Behçet'te beğendiği

45 *Age.*, s. 33.

46 *Age.*, s. 33.

47 *Age.*, s. 34.

48 *Age.*, s. 34.

49 *Age.*, s. 34.

noktaları bulup çıkarmaya çalışsa da bunlar ona teselli vermemekte, bu düşünceleri takiben yine Behçet'i mahkûm etmektedir. Babanın bu ezici kimliği belki değişebilecek, en azından değişme gayreti gösterecek Behçet Bey'in azmini kırmakta, bütün hamlelerinin yarıda kalmasına sebep olmaktadır. Babasının şahsiyeti düşünüldüğünde Behçet Bey, babanın güçlü kişiliğine kurban edilmiş oğul sıfatının baskın olduğu bir çehreyle karşımıza çıkmaktadır.

Bütün bu endişeler arasında Molla Bey'i memnun eden şey Behçet Bey'in kimseye fenalık etmeyeceğini bilmesidir. Çünkü onun yaradılıştan gelen zayıflığı böyle bir şeye müsait değildir. Molla Bey, bir anlamda oğlunun kendisi gibi istediği şeyde çok ileri gidecek bir tabiatta olmamasına sevinir. Behçet Bey üzerinden yaptığı değerlendirmeler onu yine kendine hayranlığa götürmektedir: "O yaradılıştan büyük ve kudretliydi; ihtiyar yaşına rağmen, sade bunu bilmek bütün ömrüncü kendine hayran yaşamış olan bir adamı sevindirebiliyordu."⁵⁰ Bu mânâda Behçet Bey'in yukarıda kurban sıfatıyla anılması isabetlidir.

Molla Bey İstanbul'a dönmek için iki yıl girişimde bulunur. Bu girişimi Behçet Bey bir günde gerçekleştirir. Behçet Bey'in Şûra-yı Devlet âza mülâzimliğine tayininden bir yıl sonra babası da Fetvahanedeki eski yerine "teveccühât-ı seniye" ile iade edilir. Molla beklediği bu habere sevinemez. Çünkü üç dört gün önce eşi Şefika Hanım ölmüş, Molla Bey derinden sarsılmıştır. Bu sarsıntı sevgiden ziyade, kırk yıllık hayat arkadaşından ayrılmış olmanın getirdiği bir durumdur. Bir süre karısının öldüğü topraklarda kalan Molla Bey, aldığı kesin emir üzerine İstanbul'a döner.

İsmail Molla İstanbul'a geldiğinde oğlunun Ata Molla'nın kızıyla Hünkâr'ın iradesi üzerine nişanlandığını öğrenir. Bu evliliğin temelinde başka bir gerçek vardır. Atiye Hanım'⁵¹ gören bir şehzâde onunla evlenmek istemiş, Hünkâr da bu işi engellemek için böyle bir yola gitmiştir. Çünkü "Ata Molla gibi hakikaten dessay bir muhterisin bir şehzâdeye kayınpeder olması"⁵² o devir için tehlikeli görülmüştür. İsmail Molla, Ata Molla'ya dünür olmaktan dolayı memnundur. Ayrıca Atiye, Ata Molla'nın dört kızı içinde en çok beğendiğidir. Yalnız Molla Bey, bu oyuna "Behçet Bey gibi zayıf bir kozla"⁵³ girdiği için üzgündür.

Ata Molla, kızına uygun bulmadığı Behçet Bey'e zaman zaman nasihat vermek ister. Bu nasihatler de İsmail Molla'nın yaptığı tenkitlerle aynıdır. Babasından sonra kayınpederi de Behçet'i aynı gözle görmekte ve her hareketinden şikâyetçi olmaktadır. Ata Molla'yı bu evlilikte tek memnun eden şey bütün masrafın Hünkâr tarafından karşılanmış olmasıdır. Sultan Abdülhamit daha sonra Behçet Bey'i görünce – bu evlilik kendisinin iradesiyle gerçekleştiği için – Atiye adına üzülmüş, "Molla'nın kızını yaktık."⁵⁴ demiş ve üç gün sonra gazetede Atiye'ye "ikinci rütbeden bir kıta şefkat nişanı" verildiği görülmüştür. Nişanı kızına verilmiş bir "teselli mükâfatı" sayan Ata Molla, bu olaydan kısa bir süre sonra kahrından ölür.

50 Age., s. 35.

51 Tanpınar ona "Atiye" ismini verirken isim sembolizasyonu da yapmıştır. *Atiye*, "Bir büyüğün küçüğe verdiği hediye, armağan, bahşiş, ihsan"dır. (İlhan Ayverdi, *Misalli Büyük Türkçe Sözlük*, Kubbealtı Neşriyat, İstanbul 2005, s. 206).

52 Ahmet Hamdi Tanpınar, *Mahur Beste*, s. 39.

53 Age., s. 39.

54 Age., s. 54.

Babası için zevk, şevk, eğlence dairesinde derin anlamlar taşıyan hayat, Behçet Bey için iki kısma ayrılır: "Kendi ömrüyle bir taraftan bağlanan şeyler ve ona yabancı olanlar."⁵⁵. Kendi beğendiği ve bağlandığı şeyler dışında herkes ve her şey ona yabancı kalır. Atiye de evlilikle bu yabancılıktan payına düşeni alır. Behçet Bey'in hayatında "aşk biricik rüya"; kadın ise "ışık, renk, şiiir"⁵⁶ anlamını taşır. Fakat yetiştiği şartlar sebebiyle aşk ve kadın tecrübesi de eksik kalır. Baba için aşk hayatı renklendiren ve asıl mânâ kazandıran şey olurken Behçet için hülya ve rüya kelimeleriyle karışık bir anlam ifade eder. Bu sebeple evlilik hayatları Atiye için bir mahkûmiyet ve bu mahkûmiyete sabır mânâsını taşır. Evliliklerinin ilk günü Atiye Hanım "bir kuklayı hatırlatan kocasıyla"⁵⁷ baş başa kaldığında bütün hayal kırıklıklarının ifadesi olan bir kahkaha atınca Behçet Bey evden kaçmak ister. Atiye'nin bu tepkisi Behçet'i kendi talihi hakkında derin düşüncelere, hatta iç isyanlara sevk eder. Bu durum eserde şöyle dile getirilir:

Behçet, yüzüne karşı bu kadar haşin bir şekilde güldüğü için karısına güvenmemişti; onun acısı daha derindi: O bu gülüşle talihinin şuuruna ermişti. Alay edilmeye, beğenilmemeye çoktan alışmıştı. Annesiyle dadısından başka hiç kimse, hatta o kadar sevdiği babası bile, onu beğenmemişti. Her gittiği yerde aynı şey değil miydi? Fakat o, etrafındakilerin kendi hakkındaki düşüncelerine aldırış etmemeyi öğrenmişti. Mektepte arkadaşları kendisiyle alay ederken o çalışmıştı. Dört yıl üst üste birincilikle Mülkiye'yi bitirmişti. İşe başlayalı şurada kaç yıl olmuştu? Böyle olduğu halde hiçbir arkadaş, hatta en arkalılar bile, onun kadar ilerlememişti. Üst üste iki defa terfi etmişti. Hiç beğenilmeden, yalnız yaşamaya mahkûm olduktan sonra bunlar neye yarardı? En haklı olduğu yerde bile ağzını açar açmaz herkesin 'sen sus, böyle şeylere karışma!' der gibi baktığı bir adam için rütbenin, nişanın, hayatta muvaffakiyetin bir mânâsı olabilir miydi? Yaradılış ona bu zulmü yapmıştı...⁵⁸

Bu kahkaha bir arada yaşadıkları süre boyunca evlilik hayatlarını zehirleyen bir mesele olacaktır. Behçet Bey'in aksine Atiye güçlü bir yapıya sahiptir. Onun hayatında Talât Bey'e ait "Mahur Beste"nin ailenin hayatına kattığı aşkın yakıcı yönü ve Doktor Refik'in getirdiği duygularla yine aşkın şahsî bir macera hâline gelişi vardır. Doktor Refik kanlı canlı, politik mücadele içinde yer alan biriyken, kader Atiye'nin karşısına eş olarak Behçet Bey'i çıkarır. Atiye daha ilk günden bu evlilikte bir kurban olduğunu anlar.

Atiye ertesi sabah Behçet Bey'i tebessümle uyandırır ve attığı kahkahayı telâfi eder. Zaman içinde Behçet Bey'i sever. "Yetiştirdiği terbiye, kaderin karşısına çıkaracağı kocayı sevmeyi ona öğretmişti(r)."⁵⁹ Behçet Bey'in çocuğa benzeyen yönlerini tespit ettikten sonra, onu evliliklerinin ilk yıllarında doğan, fakat sonra ölen çocuğunun yerine koyar. Atiye kendisinden zayıf olan

55 *Age.*, s. 14.

56 *Age.*, s. 59.

57 *Age.*, s. 15.

58 *Age.*, s. 60.

59 *Age.*, s. 61.

insanları sevip koruyacak bir ruh olgunluğuna sahiptir. Behçet Bey'i anladığı için onun dünyasına girmeye çalışır. Atiye'nin kurmak istediği köprülere rağmen, kendi dünyasında kendi trajedisini daha da büyüten Behçet Bey'in ruh dünyası karmakarışıktır. Atiye kahkahasını telâfi etmeye çalıştıkça, Behçet bundan daha çok yara alır. Bu yara üzerinden Atiye'ye bağlılığı da hastalıklı bir şekil alır: “Karısını kendisine üstün buluyor, ezilmemek için, elinden geldiği kadar ondan uzak yaşıyordu. Ona karşı acayip bir sevgisi vardı; kin, kıskançlık, unutma arzusu, ölesiye hayranlık, hepsi birbirine karışmış, garip bir halita meydana getirmişti.”⁶⁰.

Behçet Bey evliliğinde de babası gibi değildir. Babanın eve hâkim ve bütün benleri silen kişiliğine tezat şekilde, o daima Atiye'nin karşısında ezildiğini hisseder. Çocukluğundaki gibi yine işi onun için bir kaçış yolu; ciltler, saatler, minyatürler başta olmak üzere her türlü eski eşya da bir sığınak olur. Böyle zamanlarda Behçet Bey'i kendi dünyasına çekemeyeceğini anlayan Atiye onun dünyasına girmeye çalışır. Fakat Behçet Bey ördüğü duvar sayesinde bu girişi de engeller. Behçet Bey evlendikten sonra da işindeki çalışkanlığıyla hayatın diğer yönlerini telâfi eder. Ancak aldığı takdirler Mabeyn duvarları arasında kalır. Dışarda ise etrafında biraz da kendi ördüğü “sükût uçurumu” vardır. Yalnız olsa belki daha güçlü ve mutlu olacağını düşünür: “Tek başına ne kadar kuvvetliydi! Kaderin kendisiyle birleştirdiği bu güzel kadın olmasaydı, şüphesiz, daha kuvvetli olacaktı.”⁶¹. Böylece babaya layık olamayan ve bunun acısını hep yaşayan oğul, bu defa da Atiye'ye lâayık bir eş olamamanın doğurduğu ruhi travmalarla baş başa kalır.

İsmail Molla, Behçet'le aralarındaki şahsiyet farkı dolayısıyla Atiye'nin evlilik hayatındaki eksiklikleri fark eder. Onun varlığı ve Atiye'nin durumunu kolaylaştırmak için giriştiği faaliyetler, bu evliliği Atiye için çekilebilir hâle getirir. Molla Bey'in en çok üzüldüğü nokta evlilik hayatının Atiye için bir “sürgün” havasını almasıdır. Bu sürgünlüğü hafifletmek için moda ve eğlencelerle onun hayatının maddi yönünü, musiki vasıtasıyla da manevi yönünü kuvvetlendirmeye çalışır. Molla Bey mehtap safaları ve saz âlemlerine geliniyle beraber çıkar. Kışları da Yenikapı Mevlevihanesi'ne giderler. Musiki Atiye için âdetâ mutsuz hayatındaki boşluğun bir telâfi aracı olur ve kader karşısındaki isyanını dışa vurmasını sağlar. Molla Bey böyle zamanlarda musikinin bir sanat olmaktan öteye giderek Atiye'nin kader karşısındaki iç isyanlarını bastırıldığını gözlemler.

Behçet, Atiye'nin ıstıraplarını anlamakta, fakat bütün bunların sebebi kendisi olduğu ve de bir türlü değişemediği, yeni bir kimlikle var olamadığı için kendisini mahkûm etmektedir. Molla Bey, Atiye'nin durumunu gördükten sonra anlamaya çalıştığı Behçet Bey'i bir kere daha yargılar. Atiye'nin zengin kişiliği yanında Behçet ona her zamanki gibi küçük ve şekilsiz bir varlık çehresiyle görünür. Kaderin karşısına oğul olarak Behçet'i çıkarmasına bir kere daha isyan eder. Oğlu kendisine benzese Atiye zengin kişiliği, derin ruh dünyası, hayat karşısındaki sabır ve dikkatiyle eve bambaşka bir hava verebilecek yapıya sahiptir. Ancak Behçet, Atiye'ye lâayık olamamanın getirdiği ağırlık altında ezilmeye devam eder. Bütün bu düşünceler üzerinden İsmail Molla erkeğin rol ve görevinin bambaşka olduğunu tespit eder. Bu durum da Behçet Bey'i

60 Age., s. 61.

61 Age., s. 62.

derinden yaralar. Çünkü oğlunu bir evlât olarak beğenmeyen ve benimsemeyen İsmail Molla, onun iyi bir eş olamadığını Atiye'ye sağladığı imkânlar üzerinden yüzüne vurarak bir başka travmanın da esiri olmasına zemin hazırlar.

Daha sonra ablaları Atiye'yi boşanmak için iknaya çalışırlar, fakat Atiye İsmail Molla'nın bu işe ne kadar üzüleceğini, Behçet Bey'in hayatının ne hâle geleceğini düşünerek vazgeçer. Başkaları anlamasa bile Behçet Bey'in, "o sessiz gölgenin kendi içinde yaşadığı bir hayatı vardı(r)..."⁶² ve Atiye istemeden kaderin sevkiyle bu hayata karışmıştır. Hayatından çıkması Behçet'i daha da zor durumda bırakacak, belki gölge hâline getirdiği varlığını bile kaybetmesine sebep olacaktır. Atiye, Behçet'e acılamakla beraber onu sever ve bu evliliği kaderin bir hükmü olarak kabullenir. Bir arada yaşadıkları hayatı tahammül edilir hâle getirmek için onu değiştirmeye çalışır. Behçet'in hayatına yeni bir ufuk bulmak için onun politikaya girmesini ister. Böylece Behçet Bey kendisi için çok önem arz eden, ama etrafındakiler için pek değeri olmayan şeylerden uzaklaşacaktır. Fakat Atiye'nin bütün çabaları karşılıksız kalır. Öldüğü güne kadar sabreden Atiye, ölüm döşeginde Behçet Bey'e karşı biriktirdiği bütün isyanlarını dışa vurur. Ona, "Bu darülmihende bir kadının en az lâzım şey olduğunu, kitaplarıyla, saatleriyle, ciltleriyle bundan böyle istediği gibi meşgul olabileceğini, hiç kimsenin kendisini artık rahatsız etmeyeceğini"⁶³ söyleyerek yıllardır sustuğu, bastırıldığı her şeyi söze döker ve Behçet Bey'in geri kalan hayatında taşıyacağı ağır bir yara bırakarak bu dünyadan gider.

Sahnenin Dışındakiler romanında da Behçet Bey ve babası arasındaki ilişkiye yer verilir. Behçet Bey etrafındaki herkes gibi babasının da Atiye Hanım'ı kendisine lâıyk görmediğini tespit eder ve ömür boyu sürecek bir ızdırabın esiri olur. Babasının kimseye kötülük yapmayacağını düşündüğü Behçet Bey en sonunda iki kişinin – Atiye ve Doktor Refik – ölümüne sebep olur. Babasının ölümünden sonra onun baskısından kurtulan Behçet Bey, Atiye ile evlerine gelmeye başlayan Refik arasındaki aşkın tekrar alevlendiğini düşünerek kapıldığı kıskançlığın esiri olur ve Refik'i Saray'a jurnal ederek ölümüne sebep olduğu için çevresinden dışlanır. Bu gerçeği bir tesadüf sonucu öğrenen ve "zifaf gecesinde salıverdiği kahkahayı bütün ömrünce süren bir itaatle ödeyen"⁶⁴ Atiye, bir daha Behçet Bey'le konuşmaz. *Huzur* romanında Mümtaz, Atiye Hanım'ın ölümünden sonra Behçet Bey'in donmuş bir zamanı yaşadığını ve 1909 yılından fırlamış bir hatıra benzediğini tespit eder. İhsan'ın anlattığına göre, ölüm döşeginde "Mahur Beste"yi söylerken Behçet Bey'in susturmak amacıyla ağzına vurması, Atiye'nin ölümünü hızlandırır. Bu da Behçet'i tanıdıklar arasında mahkûm eden bir başka hâdise olur. Babanın güçlü şahsiyetine kurban edilen Behçet Bey, yaşadığı dönemle geçmiş arasında bir seçim yapamayan, hayat ve tabiat dışı bir varlık şeklinde ömrünü devam ettirir. Ödipal süreçleri atlatmadığı için şahsiyetinde derin yaralar oluşur ve bu yaralar ömrü boyunca onun yakasını bırakmaz. Sergilediği nevrotik tavırların arka planında babanın baskın şahsiyetinin derin tesirleri vardır.

62 *Age.*, s. 68.

63 *Age.*, s. 15.

64 Ahmet Hamdi Tanpınar, *Sahnenin Dışındakiler*, s. 117.

2. *Huzur*: İlaçlarla Yaşayan Oğul Yaşar

Huzur romanında Tefvik Bey-Yaşar ilişkisi, İsmail Molla-Behçet Bey ilişkisinin başka bir planda devamı gibidir. *Sahnenin Dışındakiler* romanında kısaca değinilen Tefvik Bey-Yaşar ilişkisi *Huzur*'da daha geniş olarak ele alınır. Nuran'ın dayısı Tefvik Bey'in çok renkli ve hareketli bir hayatı vardır. Köklü bir İstanbul ailesine mensup olan Tefvik Bey ile İsmail Molla'yı birleştiren yan, hayata bağlılıkları, hayatı hareketten ibaret görmeleri, buldukları her yerde baskın kişiliklerini ortaya koymaları ve musikiye olan düşkünlükleridir. Tefvik Bey'in hayatını da macera kelimesi etrafında toplamak mümkündür. İttihat ve Terakki hareketine katılması onun sadece şahsî hayatına odaklanmayan, devir ve sosyal meselelere de bağlı olan tarafını ortaya koyar.

Tefvik Bey genç bir kaymakamken Hareket Ordusu ile İstanbul'a girmiş, İttihat ve Terakki zamanında ticaretle uğraşmış, yaşadığı birkaç iflâstan sonra hayatını devam ettirecek bir para ile bu işten ayrılmıştır. Eşini kaybettikten sonra, "bir türlü evlenemeyen oğlu ile"⁶⁵ kız kardeşinin yanına gelmiştir. Mütareke yıllarında Beyoğlu'nda adı etrafında söylentiler dolaşan, kumar, içki ve kadını hayatının merkezi yapmış olan Tefvik Bey eşinin ölümünden sonra bütün alışkanlıklarını bir tarafa bırakarak babasının "yazılarını, tuğralarını, ciltlediği kitapları, Yıldız'daki çini fabrikasında onun tezhibiyle süslenmiş tabakları yahut süsüne yardım ettiği cam eşyayı toplamış"⁶⁶, böylece küçük bir koleksiyonun sahibi olmuştur. Mümtaz kökleriyle bağ kurmak anlamını taşıyan bu durumun, Tefvik Bey'in şahsiyetini daha da zenginleştirdiğini tespit eder.

Tefvik Bey Boğaz kültürünün kemale erdirdiği insanlardandır. O yirmi yıl öncesine kadar İstanbul sosyal hayatında Boğaz'ın Bebek koyu eğlenceleri, Göksu âlemleri gibi modalarından biridir. Boğaz'da onun sesi yükseldiği zaman, pencereler ardından gölgeler kendini gösterir. Rivayete göre bu şarkılardan her biri perdeler arkasındaki "renkli ve ürkek" gölgelerden biriyle Tefvik Bey arasında "tek şifreli bir aşk mektubu"dur. Ertesi gün bu hanımlardan biri ya terzisine iner ya da Tefvik Bey gece yarısı gizlice bir yalıdan içeriye alınır. Adı etrafında dolaşan bu rivayetler, kendi döneminin İstanbul'unda onu merkez hâline getirir: "Mümtaz, kendisinin doğduğu senelerde, semt hanımlarına olan aşkını bazen aynı mahalle mescidinin minaresinden bütün semte kurtarıcı davetin ayrılmaz bir parçası gibi bir günde beş defa ilân eden bu eski zaman hovardasına bayılıyordu."⁶⁷ Tanpınar onun kişiliğini – aşk peşinde durmadan koşanları ifade eden – "Don Juan trajedi"si etrafında toplar:

Her çeşmenin başında bir kere durmuş, yalnız orada serinlemek hülyasına kapılmış, fakat serin suya dudakları değer değmez, 'bu değil, muhakkak öbürüdür' diye daha kanmadan başkasına koşmuştu. Böylece soğuk rüzgârların doldurduğu bir arafta kendi vücudunu aramaya mahkûm serseri ruh gibi tenden tene girmiş, hiçbirinde bir lahzadan fazla duramamış, şimdi bütün tecrübeleri iflâs ettikten sonra, Mümtaz'la Nuran'ın aşklarında ısınmaya gelmişti.⁶⁸

65 Ahmet Hamdi Tanpınar, *Huzur*, s. 164.

66 *Age.*, s. 164.

67 *Age.*, s. 212.

68 *Age.*, s. 214.

Tevfik Bey'in şahsiyetini zenginleştiren en önemli unsur musiki konusundaki kabiliyeti ve engin bilgisidir. Sesinin kendisine verdiği imkânlar sayesinde son derece geniş bir musiki yelpazesine sahiptir. Klasik Türk musikisi eserlerinin yanı sıra halk türkülerini de başarıyla icra eder. Zaman zaman söylediği besteler sadece bir musiki eseri olmakla kalmaz, bir toprağın ve medeniyetin de temsilcisi rolüne bürünerek hem sosyal hem de ferdi planda derin mânâlar kazanır.⁶⁹

Toplumsal mânâda İstanbul kültürü ve Türk musikisinin taşıyıcısı, bireysel mânâda babasına ait eşyaları topladığı için "mazi hatıralarının sadık muhafızı"⁷⁰ olan Tevfik Bey, çok iyi zeybek oynadığı gibi, yeme içmeye düşkün, sofrta hazırlamakta da ustadır. Aşkın insan hayatındaki yerini iyi bilen Tevfik Bey, Mümtaz ve Nuranı âdeta himayesine alır ve onları evlenmeleri için hep teşvik eder. Böylesine renkli bir hayat yaşayan Tevfik Bey on yıldan beri eski hayatına veda etmiş görünmektedir. Denize çıkmaması, yüksek sesle şarkı söylememesi, eğlence âlemlerinde görünmemesi etrafta eşinin yasını tutmasına bağlanır. Aslında "Tevfik Bey, kendisine oğul diye Yaşar'ın ruh sakatlıklarını hediye eden"⁷¹ karısını hiç sevmemiş, hayattayken eşine ayrı yaşamayı teklif etmiş, ama bu kabul edilmemiştir. Ailedeki boşanma taassubu yüzünden evliliği tahammül kelimesinin etrafında geçmiş, Don Juan gibi kendini yeni aşkların koynuna atmasına sebep olmuştur. Eski alışkanlıklarına veda eden Tevfik Bey bu noktada farklı bir psikoloji içindedir. Onun içe kapanmasının sebebi başkadır: "O muzaffer yaşadığı bir âlemde ihtiyarlık yüzünden ikinci, üçüncü sıralara, daha gerilere atıldığını görmek istememişti"⁷². Bütün bu düşüncelerle ölüme hazırlanmak yolunu seçmiştir.

Tevfik Bey'in kanlı canlı, hayatın her anını değerlendiren bir insan olmasına rağmen, oğlu Yaşar, – Behçet Bey gibi – babanın baskın ve renkli şahsiyeti altında ezilmiş, Ödipal krizleri atlatamadığı için kendi şahsiyetini tam olarak bulamamıştır. Romanda görüldüğü her sahnede arızalı bir hüviyete sahip olduğu düşüncesini hemen uyandırır. "Ruh sakatlığı"na sahip olduğu bizzat babası Tevfik Bey tarafından vurgulanır. Behçet Bey gibi cinsel kimliğini oturtamamış bir insan hüviyeti taşıdığı da "bir türlü evlenemeyen"⁷³, "taptaze haremağası yüzü(ne)"⁷⁴ sahip şeklindeki ifadelerle okuyucuya sezdirilir. Behçet Bey'i hayatta oyalayan saat tamiri ve ciltlerin yerini onda ilaçlar almıştır. Yaşar sürekli ilaçlar yutan, hastalık hastası bir gençtir. Behçet Bey'in çalışma azmiyle doldurduğu hayatı, o âdeta ilaçlarla doldurur.

Yaşar'ın en büyük şahsiyet özelliği, dikkatini tamamen kendi benliğine yöneltmesi, birtakım hastalıkların eşlik ettiği bünyesini düzeltme düşüncesini saplantı hâline getirmesidir. Yaşar "uzviyetini hatırlayana kadar" herkes gibi neşelenir ve hayata devam eder. Fakat "bu acayip

69 *Sahnenin Dışındakiler*'de Cemal için hazırladığı mehtap gecesinde Boğaz'ı eski musikimiz namına fethettiğinin düşünülmesi bunun bir delilidir (Ahmet Hamdi Tanpınar, *Sahnenin Dışındakiler*, s. 186).

70 *Age.*, s. 166.

71 *Age.*, s. 215.

72 *Age.*, s. 215.

73 *Age.*, s. 164.

74 *Age.*, s. 241.

bünyeden ilk gelen işaretle, hasta hâli, yorgunluk ve her şeyden nefret, her şeyden soğuma başladılar.”⁷⁵. Birkaç yıldan beri şifasız bir kalp hastalığına yakalandığını zannetmektedir. Tefvik Bey tek bir ilâç tanımadığı halde, Yaşar ilâç müptelasıdır. İlaçlarla arasında tuhaf bir bağ kurmuştur. İnsanların hastalandıkça başvurduğu ilaçlar, onun için vazgeçilmez bir hayat malzemesi hâlini almış, bu hayatın devamı için merkez durumuna geçmiştir:

O şimdi her akşam elinde son derecede iyi sarılmış zarif bir paketle eve geliyor, bir meyveyi kabuğundan soyar gibi ambalajını sıyrıyor, prospektüsü açıyor, yalnız tam müminlerin kâinatın muntazam işleyişini karşılırlarına konmuş bir saat gibi gördükleri zamanlar dudaklarında ve gözlerinde parıldayan ışıkla, tebessüm ve hayranlıkla onu okuyordu.⁷⁶

Tefvik Bey – sevmediği oğlu – Yaşar’ı bazı şeylerden kurtardığı için bu ilâç müptelâlığından şikâyetçi değildir. İlaçların hüküm sürdüğü bir dünyada Yaşar iyi kötü hayatını devam ettirmektedir. Bu müptelâlık onu mesleğine ait pekçok meraktan kurtarmıştır. Aynı zamanda onu ayrıntılar üzerinde durmaktan alıkoymuştuğu için Tefvik Bey bir bakıma teselli olur.⁷⁷ Yaşar’ın meslek hayatında yaşadığı bir olay da onu derinden sarsmıştır. 1925-1926 yıllarında Yaşar Hariciye’de parlak bir istikbal bekleyen memurdur. Böyle bir beklenti içindeyken aile dostlarından birinin ihaneti yüzünden istediği sefirliği kaybeder, onun yerine Balkan ülkelerinden birine başkâtiplikle gönderilir. Bu durum ona “hastalık vehmini” bahşeder. Bu olaydan sonra “Yaşar Bey bir kelime ile vücudu kendi gözünün önünde olan adamdı(r).”⁷⁸. Bir gün bir doktor ona kalp hastalığının bulunmadığını, belki diğer organları iyi çalışmadığı için böyle hissettiğini söyler, bundan sonra da Yaşar her organını ilaçlar vasıtasıyla ayrı ayrı kontrol altına alır. Ardından ecza depoları ve fabrikalarıyla münasebete geçer. Artık bu kurumlar yeni ilâçlarını doktorlara gönderdikleri gibi Yaşar’a da göndermektedirler. Bütün meselelerini hayatın içine atılmakla çözen ve musiki yoluyla yaşadığı hayatı zenginleştiren Tefvik Bey’in aksine, oğlu Yaşar zaman içinde tamamen ilâçların esiri olur:

Altı senelik sabırlı bir çalışma sayesinde başkalarında kendiliğinden olan birçok şeyler onda ilâçla olmaktadır. Yaşar Bey ilâçla uyur, uyanıklığın vuzuhuna, kalkar kalkmaz aldığı, birkaç aspirinle erer, ilâçla iştihasını açar, ilâçla hazmeder, ilâçla dışarıya çıkar, ilâçla aşk yapar, ilâçla arzuları. Roche, Bayer, Merck gibi firmalar onun hayatının belli başlı yardımcılarıdır. Her ay bakanlığa takdim ettiği uzun raporları yine bu fabrikaların insan dayanıklılığını birkaç misline çıkararak mukavvileri sayesinde yazardı.⁷⁹

Tanpınar, anlattığı bütün bu özelliklerden yola çıkarak baba oğlu imparatorluğun iki dönemiyle tanımlar, aralarındaki şahsiyet farkını bir defa da onları şekillendiren iki ayrı devir

75 Age., s. 168.

76 Age., s. 169.

77 İsmail Molla da Behçet Bey’in ayrıntılar üstünde durmasından şikâyetçiydi.

78 Ahmet Hamdi Tanpınar, *Huzur*, s. 170.

79 Age., s. 171-172.

üzerinden verme yoluna gider. Aşağıdaki satırlarda Tanpınar'ın insan ve devir arasında kurduğu derin bağlantıları görmek mümkündür:

Tevfik Bey büyük bir hüsnüniyetle işe başlayıp küçük zevk düşkünlüğünde çehresini tamamlayan Tanzimat'tı. Onun rahatlığı, kayıtsızlığı, çalınmış neşesiyle yaşıyordu. Yaşar Bey daha ziyade İkinci Meşrutiyet'ti, onun huzursuzlukları ile doluydu. Garip idealizmleri, küçük aşâğılık duyguları ve onların yerini bir dalganın yerini bir başkasının alışığı gibi dolduran silkinişleri, hülâsa en coşkun heyecanla hiç kımıldanmaya imkân bırakmayacak bir yeis arasında gidiş gelişleri vardır.⁸⁰

Yaşar, arızalı kişiliğinin bir başka yanını, Mümtaz-Nuran ilişkisine karşı geliştirdiği tavırla ortaya koyar. O da Fatma, Fahir, Suat'la beraber bu aşkın düşmanları arasında yer alır. Kendisi evlenemediği için en yakınındaki kuzeni Nuran'ın aşkını zehirleyerek Mümtaz'ın saadetini de ortadan kaldırmaya çalışır. Aslında onun düşündüğü ne Fatma ne de Nuran'dır. O her şeyden önce ikisinin yaşayacağı mutluluğa düşmandır. Çünkü bilmektedir ki şartlar uyar ve bir araya gelirlerse birbirini tamamlayan bu iki ruh mutlu olacaktır. Bu sebeple Nuran'ın saadetini baltalamak isteyen herkesle iş birliği yapar. Hastalıklı ruh hâlinin tesiriyle Mümtaz olmasın da kim olursa olsun düşüncesine sığırır.

Sahnenin Dışındakiler romanında da Tevfik Bey ve Yaşar ilişkisine kısaca yer verilir. Tevfik Bey karısını da, oğlu Yaşar'ı da hiç sevmez. Ancak Talât Bey ve Nurhayat Hanım'ın macerasından sonra ailede oluşan boşanma taassubu yüzünden bu evliliği bitirmez. Eşini ve oğlunu her şeye rağmen hoş tutmaya çalışır. Tevfik Bey ikisinden de ayrı mizaçtıdır. O her günü ayrı yaşamayı ve her anın tadını çıkarmayı seven bir hayat adamıdır. Yaşar da Behçet Bey gibi babasının izinde yürüyecek bir çocuk olmamıştır. Tevfik Bey, "-Bizim Yaşar mı? – Yaşar oğlu idi, – vazgeç vazgeç efendim! Onu Mülkiye'ye verip kendi okuduğum mektebi el âleme rezil eder miyim hiç? Bütün arkadaşlar davacı olurlar benden, hatta rûz-ı kıyamette bile..."⁸¹ diyerek oğlunu beğenmediğini vurgular. Ölene kadar eşine tahammül eden Tevfik Bey, onun ölümünden sonra Yaşar'a tahammül etmekte, değişmeyeceğini bildiği oğlunu etki altına almaktan kaçınmaktadır. Romanda bir arada oldukları sahnelerde Tevfik Bey oğlunu idare eden, daha büyük krizler yaşamaması için ona müdahale etmeyen bir tavır içinde görülür.

3. Saatleri Ayarlama Enstitüsü: Hayri İrdal'ın "Baba-Oğul Psikozuyla" İmtihanı

Saatleri Ayarlama Enstitüsü'nde Tanpınar, Hayri İrdal'ın önce babasıyla ardından oğlu Ahmet'le ilişkisine yer verir. Hayri İrdal'ın babasıyla ilişkisi Doktor Ramiz tarafından sorgulanır ve son derece trajik bir "baba psikozu" teşhisi konulur. Romandaki ironinin bir parçası da Doktor Ramiz'in hazırladığı psikanaliz seanslarıdır. Roman yayımlandığı günden itibaren Doktor

80 Age., s. 168.

81 Ahmet Hamdi Tanpınar, *Sahnenin Dışındakiler*, s. 172.

Ramiz ve psikanalizle ilgili kısımların esere Türkiye’de yeni başlayan psikanaliz çalışmalarının tenkidi amacıyla yerleştirildiği yönünde bir kanaat hâkim olmuş, zaman zaman bu fikre karşı çıkmıştır. Ancak Süha Oğuzertem’in belirttiği nokta bunu destekler niteliktedir. Oğuzertem, “Kahramanın gözündeki birçok arkaik özelliğinden dolayı Hayri İrdal’ın babasının tam bir ‘Ödipal baba’ olmadığı öne sürülebilir.”⁸² sözüyle bu fikri desteklemiştir. “Fakir düşmüş bir ailede doğdum. Buna rağmen çocukluğum epeyce mesut geçti.”⁸³ diyen Hayri İrdal, bu mesut çocukluk günlerinde babasını sever, fakat ikinci evliliğinden sonra onu sevmediğini belirtir.

Doktor Ramiz, – Şerbetçibaşı elması yüzünden önce hapse, ardından hastaneye götürülünce – İrdal’ın şahsında teorilerini uygulayacağı bir ganimet bulmuş gibi sevinir. Hastasının diyerek hemen teşhisini açıklar ve ekler: “-Psikanaliz çıktığından beri hemen herkes az çok hastadır.”⁸⁴. Her şeyi birtakım psikolojik terimlerle açıklamayı seven ve psikanalizi cemiyetteki bütün meselelerin çözümü için tek anahtar olarak gören Doktor Ramiz, İrdal’da “tipik bir baba kompleksi” olduğunu teşhis eder. İrdal çocukluğundan beri babasını beğenmez. Doktor Ramiz’e göre bu, “-Reşit olmak için belki de en kısa yoldur.”⁸⁵. Bu durum İrdal’ın hayatı boyunca devam etmiş, babasını beğenmedikten sonra onun yerine geçeceğine, kendine durmadan baba aramış, yani reşit olamamış, hep çocuk kalmıştır. Doktor Ramiz daha ileri giderek İrdal’ın ustası Nuri Efendi’yi bir baba gibi gördüğünü söyler. İrdal bunu kabul etmez: “-Ne diye bir başka baba arayayım? İstesem de istemesem de onun oğluyum... Babamı nasıl inkâr ederim?”⁸⁶ der ve romanı da açıklayan iki cümle söyler: “Ben maalesef kendim başladığım bir yalanın kurbanıyım... Hepimiz kendi masallarımızın kurbanıyız...”⁸⁷.

Hayri İrdal’ın babasıyla ilgili hatıralarına karışan bir saat hikâyesi vardır. Doktor Ramiz birtakım bağlantılar kurarak saati de işin içine karıştırır ve İrdal’ın babasıyla ilişkisini eve bütün varlığıyla hâkim olan saat üzerinden yorumlamaya çalışır. Aile içinde bir vasiyetin sembolü olan bu saat, “büyük ayaklı bir duvar saati”dir. Komşularından İbrahim Bey, bu saati İrdal’ın babasının, “kayyumluğunu yaptığı ahşap bir mescitten buraya getirdiğini iddia eder.”⁸⁸. Yine rivayete göre mescit yandığı gün babası kurtarılan pek çok eşya ve yazı levhalarıyla beraber bu saati de eve getirmiştir. Babası bunu bir yalan ve iftira kabul ederek üzülür. Bu iftiranın aksine saatin başka bir hikâyesi vardır. İrdal’ın dedesi Bâbü’lî memurlarından Tevki’i Ahmet Efendi bir cami yaptırmayı ahdetmiştir. Arsasını satın aldıktan sonra camiye vakıf olmak üzere bir konak ve bir iki akar daha satın alır. Daha sonra bahsedilen büyük saatle beraber başka eşyalar da alır, fakat tam bu esnada görevinden azledilince caminin inşası da yarım kalır. Oğlu Numan Bey’e camiye yaptırmayı vasiyet eder. Hayri İrdal bu vasiyet hikâyesiyle ailenin bir parçası hâline gelen saatin, o dönemde

82 Süha Oğuzertem, “Hasta Saatler, Bozuk Sihhatler: Enstitü Sorununa Babasız Bir Yaklaşım”, s. 470.

83 Ahmet Hamdi Tanpınar, *Saatleri Ayarlama Enstitüsü*, s. 21.

84 *Age.*, s. 112.

85 *Age.*, s. 114.

86 *Age.*, s. 115.

87 *Age.*, s. 115.

88 *Age.*, s. 25.

varlığıyla bütün hayatını kapladığını itiraf eder. Annesi saate "Menhus", babası "Mübarek" adını koyar: "Menhus veya Mübarek, bu saat çocukluğumun bir tarafını zaptetmiş gibidir."⁸⁹.

Doktor Ramiz'e göre Mübarek evdeki kıymetleri altüst etmiş, babayı ikinci dereceye atmıştır. Bunun için delili de İrdal'ın saatten bir insan gibi bahsetmesidir. Hayri İrdal nasıl toplumsal mânâda bir inkâr ve kıymetler silsilesinin altüst oluşunu yaşadıysa, evde bu yıkım görevini saat üstlenmiş, İrdal için âdeta babanın yerine geçmiş, bu durum onun ömür boyu bir baba aramasına sebep olmuştur. Doktor Ramiz'e teorilerine uydurduğu bu noktalar çok doğru gelmektedir. Fakat tek başına saat meselesi Doktor Ramiz'in ifade ettiği gibi İrdal'da baba psikozuna sebep olacak güçte değildir. Bu sebeple İrdal cephesinden bakıldığında hiçbir değeri yoktur. Onun babasıyla ilişkisi Ödipal teoriyle izah edilecek kadar derinlemesine yaşanmış bir durum değildir. Hatta Hayri İrdal, varsa kendisindeki psikolojik hastalığın sebebini de teşhis ederek okuyucuyu şaşırtır. Kendi yalanının kurbanı olduğunu bir defa daha söyler. Bunda da son derece haklıdır. Çünkü kendini bildi bileli o ya kendisi bir yalan dünya inşa etmiş ya da başkalarının hazırladığı yalan bir dünyaya kendisini bile isteye teslim etmiştir. Fakat bu kadar yalanın ortasında, yer yer kendi durumunun farkında olduğunu göstermesi de dikkat çekicidir. Bu duruma rağmen İrdal en sonunda pes eder: "-Bu baba kompleksi korkunç bir şeydi. İnsana ağız açtırmıyordu."⁹⁰. Doktor Ramiz daha sonra onu baba psikozu geçirmiş bir hastası olarak tanıtır.

Burada bir başka nokta İrdal'ın gözünden bakıldığında, psikanalize asıl ihtiyacı olanın Doktor Ramiz olduğu yönündeki düşüncenin okura doğru gelmesidir. İrdal, her ne kadar yalan bir dünyanın ve gereksiz bir enstitünün baş kahramanı olsa da zaman zaman düşünceleri okur nezdinde daha baskın gelmektedir. Bu bakımdan onun hayatını hem sosyal hem de bireysel planda dünyanın değişen şartları, cemiyet bağlamında savaşlar ve yıkımla beraber gelen "inkâr ve kıymetler silsilesi"nin altüst oluşuna bağlamak daha doğrudur. Bu altüst oluş esnasında herkes sığınacak bir yer arar ve kendisini ayakta tutacak bir şey bulurken, İrdal yalan bir dünyanın içinde kaybolmaya razı olmuştur. Yukarıda da belirtildiği gibi, bu yalanı bazen kendisi hazırlamış bazen de başkalarının hazırladığı yalan dünyada kaybolmak İrdal'a cazip gelmiştir. Bu da göstermektedir ki kendini bir defa yalanın koynuna atan ve tesadüflerin sevgiyle yalanda cezbedici bir tat bulanın o dünyadan kurtulması zor görünmektedir. Doktor Ramiz psikanalizin temel ilkeleri üzerinden Hayri İrdal'ı yargılamakta, ancak kurgu dünyasının ipe sapa gelmez kahramanının macerasına bu teoriler uygun düşmemektedir. Romanın farklı yerlerinde vurguladığı gibi, o bir "yalan dünya" içinde ve "abes denen şeyin bataklığında"dır. Bu mânâda Freud'un teorilerinin yalan ve abeste boğulmuş birine uygulanmasının en azından "baba psikozu" noktasında sonuç vermeyeceği ortadadır.

Romanda Hayri İrdal'ın oğlu Ahmet'le ilişkisine de yer verilir. *Mahur Beste* ve *Huzur*'da baskın karakterli, oğullarını beğenmeyen, onları birtakım krizlere sürükleyen babalar vardı ve oğullar bu yüzden "baba psikozu" yaşıyordu. *Saatleri Ayarlama Enstitüsü*'nde bu durum romandaki

89 *Age.*, s. 29.

90 *Age.*, s. 120.

ironinin de bir parçası olarak tersine çevrilir. Bu defa babasını beğenmeyen bir oğulla karşılaşırız ve diğer iki romanın aksine bu defa baba, oğul üzerinden “baba psikozu” yaşar. Bu beğenmeyi o kadar ileri gider ki Ahmet babasının kendisine eğitim başta olmak üzere hazırlayacağı imkânları reddeder. Hatta babasının hatıralarını yazdığını öğrenince soyadını değiştirerek onun hikâyesine yabancılaşmayı tercih eder. Oğlu Ahmet’in Hayri İrdal’a farklı gelmesinin sebebi, çok uzun zamandır inşa ettiği yalan dünyanın farkında olan ve bunun dışında kalmayı başaran tek insan olmasıdır.

Annesi Emine’nin ölümünden sonra Hayri İrdal’la arasına mesafe koyan Ahmet, aradan geçen zamanda gerçekleri gören ve kendisine yeni bir kimlik inşa eden vasfiyla ortaya çıkar. Ahmet, insanı inşa eden şeyin “hakiki çalışmanın nizamından geçmek” olduğu fikrine sarılır. Babasının yaptığı yanlışlar, onun kendi doğrularını oluşturmasında önemli rol oynar. Ahmet için hayatta en önemli şey “babaya benzememek”tir. Liseyi bitirince devlet imkânlarıyla tıbbiyede okuyan Ahmet, ardından İrdal’ın Amerika’da ihtisas yapma teklifini reddederek Anadolu’ya gider. Ahmet belirtildiği gibi babası Hayri İrdal’ı sevmez. Bu duygu sayesinde o, romanda “abes denen şeyin bataklığı”ndan kendini kurtaran tek insan olur. Hatta Ahmet burada babanın da kendi dünyasının farkına varmasını sağlayan bir görev üstlenir. İrdal kendisi “hakikî çalışmanın nizamından” geçmediği için oğlu tarafından beğenilmediğini söyler. Ahmet bir anlamda hakiki çalışmayla hayat denen şeyi inşa eden insandır. Bu fikre uzak olan babasına benzememek için çaba sarf eder. Bu durum eserde şöyle ifade edilir. “Ahmet bana benzemiyor ve benzememek için de elinden geleni yapıyor.”⁹¹. Fakat o yine de Hayri İrdal’ın yalan dünyası üzerinden kendine gerçek bir dünya inşa ettiği için babaya borçludur.

İrdal oğlunun kendisini sevmemekten ziyade beğenmediğini teşhis eder: “Oğlumun beni sevmediğini iddia edemem. Fakat bende kendi düşüncesine uymayan birtakım şeyleri beğenmediği, birtakım şeylere düşman olduğu muhakkak.”⁹². Bu durum onun için bir teselliye de beraberinde getirir. Çünkü Ahmet kendisi gibi yalan bir dünyanın içinde kendi gerçeğini kaybetmeyecektir. İrdal zaman zaman onunla kendi arasında benzerlikler bulur. Ahmet’in hastayı incelemesiyle kendisinin saate bakışı arasında benzerlik vardır. Hatta asıl kaynak olarak kendini yetiştiren ustası Nuri Efendi’ye iş disiplini ve çalışma noktasında benzediğini tespit, hatta temenni eder. Çünkü iş Nuri Efendi’ye daha hâkimdir ve hayatına düzen sağlayan asıl unsurdur (Kuşkusuz bu düşüncesini – daha önce İrdal’ı kendine baba aramakla suçlayan – Doktor Ramiz duysa, İrdal’ın Nuri Efendi’nin şahsında önce kendine sonra oğluna bir baba aradığını ve bu baba psikozunu şimdi de oğlu üzerinden yaşadığını tespit ederdi.).

Bir yaz tatilinde baba oğul üç ay süreyle birlikte çalışırlar. Bu üç ay içinde Ahmet babasını anlamak için gayret sarf eder. İrdal Ahmet’le beraber çalıştığı, oğlunun kusurlarını kabullenerek yardım ettiği bu üç ayı, hayatında özel bir zaman parçası olarak daima hatırlayacaktır. İrdal’ın dikkat ettiği bir şey daha vardır. Oğlu sayesinde şuuruna vardığı iş ve çalışma, kendisini de

91 Age., s. 54-55.

92 Age., s. 55.

terbiye ve disipline etmektedir. Ancak Ahmet'in beklediği gereksiz bir enstitü yerine, gerçek anlama sahip bir iş ve çalışmadır. Bu sebeple Ahmet, babasıyla arasındaki mesafenin devamından yanadır: "-Baba! dedi, zayıf tarafımı beyhude arama. Biz henüz, bunu hepimiz için söylüyorum, fikirlerimiz için birbirimizden vazgeçecek seviyeye gelmedik. Fakat şimdiki vaziyette ben daha rahat ediyorum."⁹³.

İrdal sonunda Ahmet'in kendisini sevdiğini, ancak gördüğü işe tahammül edemediğini düşünür. Doktor Ramiz'e babamı nasıl inkâr ederim diye itiraz eden İrdal, hazindir ki sonunda oğlunun kendisini inkâr ettiğini düşünür: "Bana benzemediği, bütün düşüncesinde beni inkâr ettiği için ona hiç kızmıyordum."⁹⁴ der. Onun bu yalan dünyada kendisini nasıl kurtardığını ve kimliğini nasıl inşa ettiğini merak eder. Ahmet bütün gücüyle irsiyetin ve çevre yoluyla babanın hazırladığı bu dünyada kaybolmamanın getirdiği bir kuvvetle "hiçbir nefret ve hiddetin içinde" olmadan babaya yaşadığı dünyanın abesliğini hatırlatacak gücü kendisinde bulmuştur. Bu düşünce babanın ağzından şöyle dile getirilir: "Demek ki oğlum sadece kendi içinde servetimin hayatına getireceği kolaylıkları, aile bağlarını yenmekle kalmamıştı, daha çetin bir mücadele de yapmıştı. Kendisini de yenmişti."⁹⁵.

Romanda Ahmet'e dair satırlar Hayri İrdal'ın kendi hayatının farkına vardığı ve ilk defa gerçeklerle yüzleştiği kısımlardır. Hayri İrdal en sonunda gerçeği tespit eder. Ahmet kendi benliğini inşa etmek için İrdal'a benzememek yolunda büyük çaba harcamıştır. Ahmet kendisi olmak için babayı unutmak zorundayken İrdal ancak onun sayesinde kendisi olabilmektedir.⁹⁶ Tanpınar burada Freud'un düşüncelerini tersine çevirir:

Bu, zalim bir düşünce idi. Her tarafından bir çıkmaza benziyordu. 'O kendisi olmak için beni unutmaya belki muhtaç! Fakat ben ancak onun sayesinde biraz kendim olabiliyordum. Bu, belki de onun için hiç anlamayacağı bir şey. O benim kaderimi bitmiş biliyor ve bunda haklı! Fakat ben onun kaderi üstüne acz içinde titriyorum.'⁹⁷

Ahmet'in veda ederken sarf ettiği cümleler daha anlamlıdır. O, babayı ve içinde yaşadığı yalan dünyayı yenmiş, hatta romanda bu yalan dünyadan kendisini kurtaran tek insan olmuştur. Hayri İrdal yaşadıkları kopuşu düşünür, fakat içinde bu kopuştan memnun bir yan da vardır. Çünkü Ahmet babasının kapıldığı abes ve yalanın esiri olmadan kendi hayatını devam ettirecek, Hayri İrdal'dan daha mutlu ve anlamlı bir hayatı olacaktır.

Süha Oğuzertem romanda Ahmet isminin üzerinde durulması gerektiğine işaret etmiştir: "Yeri gelmişken, daha kapsamlı bir okumada 'Ahmet' adının metindeki dolaşımı üstünde

93 Age., s. 377.

94 Age., s. 380.

95 Age., s. 381.

96 Burada Ahmet'in de babayı bir anlamda öldürmüş olduğu düşünülebilir. Ancak Ahmet'le Hayri İrdal arasındaki bu durum Ödipal süreçler dairesinde yaşanmadığı için, Tanpınar'ın, Freud'un düşüncelerini tersine çevirdiği vurgulanmıştır.

97 Ahmet Hamdi Tanpınar, *Saatleri Ayarlama Enstitüsü*, s. 381.

durulması gerektiğini de belirtelim.”⁹⁸. Bu noktada Tanpınar’ın Ahmet Hamdi ismini ikiye böldüğünü düşünmek ilk bakışta mantıklı geliyor. Hamdi ismiyle benzeşen Hayri üzerinden bir oyun kuran ve kurguda bu oyunla son hadde kadar oynayan Tanpınar, romanın sonunda Ahmet ismiyle hikâyeye karışır ve bütün bunların yalan ve abes bataklığında oynanan bir oyun olduğunu itiraf ederek okuyucuyu hem şaşırtır hem de onu dahil ettiği bu yalan dünyadan tekrar gerçek dünyaya çağırır.

Hayri İrdal, romanda hem büyük olayların içinde yer almakta hem de bunlarda hiç payı yokmuş gibi, “Ben bir kenarda talihimi düşünüyordum.” cümlesine sığınmaktadır. Roman boyunca okuyucuya en samimi gelen bölümler, İrdal’ın oğluya ilişkisini anlattığı ve onun üzerinden kendisini yargıladığı bölümlerdir. Çünkü ancak bu bölümlerde İrdal yalan dünyasından gerçeğe dönmekte ve hapsoldüğü kendi gerçeğini yorumlamaya çalışmaktadır. Diğer romanların aksine burada baba, oğulun tesirinde kalmakta, ancak meseleleri tespit etmekle beraber yine de kendisini kapıldığı dünyadan kurtaramamaktadır.

Sonuç

1. Tanpınar, *Mahur Beste* ve *Huzur* romanlarında baba-oğul ilişkisini Freudyen bir yapı üzerine kurar. Babadan farklı olma, ona benzeyememe düşüncesi ve bu temelde yaşanan çatışmalar oğulların hayatında ezici bir gerçek olur. *Mahur Beste*’de Behçet Bey ve *Huzur* romanında Yaşar, babalarının baskın kişilikleri altında ezilirler ve Ödipal krizlerin etkisiyle kendi şahsiyetlerini tamamlayamazlar. Daha sonra sergiledikleri nevrotik tavırların temelinde bu durum vardır.

2. *Mahur Beste* ve *Huzur*’da oğullarını beğenmeyen ve baskın kişilikleriyle onları ezen babalar vardır. *Saatleri Ayarlama Enstitüsü*’nde Tanpınar bu durumu tersine çevirir. Bu romanda babasını beğenmeyen bir oğulla karşılaşırız. Böylece Tanpınar, son romanında roman kahramanı oğulların gönlünü alır ve onları teselli eder. Çünkü bu defa oğlu karşısında ezilen bir baba vardır.

3. İsmail Molla’yla Tevfik Bey’i birbirine yaklaştıran, İstanbul kültürünü hakkıyla taşımaları, hayata düşkünlükleri ve musiki zevkleri olur. Her ikisinde de musiki bir yandan teskin vasıtası olurken bir yandan da geniş hayaller dünyasının kapısını açar, aşkları için şifreli bir mektup olur. Bu şifreyi de ancak mektubun muhatabı anlar. Onların şahsiyetini büyüten sadece sanatkâr yanları değildir. Sanatın yanında fikrî yapılarında da bir derinlik vardır. Her ikisi de devrin meselelerini hal, geçmiş ve gelecek noktasında bir bütün olarak değerlendirir. *Mahur Beste*’de “Garip Bir İhtilâlcî” bölümünde, *Huzur*’da Mümtaz’ın evindeki musiki gecesinde her ikisinin de fikrî derinliğini görmek mümkündür.

4. İsmail Molla ve Tevfik Bey’i yaklaştıran bir başka unsur aşk karşısındaki tutumlarıdır. İki de aşkın insan hayatındaki yerini çok iyi bilirler. İsmail Molla yaşadığı dönemde bir aşk hikâyesinin kahramanı olmayı başarmıştır. Tevfik Bey aşk konusunda daha cesurdur. Onun

98 Süha Oğuzertem, “Hasta Saatler, Bozuk Sihhatler: Enstitü Sorununa Babasız Bir Yaklaşım”, s. 468.

durumunu yazar Don Juan trajedisi olarak görür. Behçet Bey aşkı bir değer olarak tanır, fakat hayatındaki her şey gibi o da bir hülya ve rüya olarak kalır. İlaçların işlettiği bir makine hâline dönüşmüş olan Yaşar'ın hayatında tabii bir duygu olan aşk yer almaz. Onun için aşk, gerçek aşkı yaşayan Mümtaz ve Nuran'ın saadetini zehirlemek anlamını taşır.

5. *Mahur Beste*'de oğulun siyasete girmesi konuşulur, fakat bu gerçekleşmez. Buna karşın *Huzur*'da baba hayatın her alanında olduğu gibi siyasetin de içindedir.

6. Babaya ait ya da babanın yaşadığı dönemi hatırlatan eski eşyalar, incelediğimiz romanlarda ön plana çıkar. Behçet Bey için eski eşyalar babanın yaşadığı dönemi hatırlatan, canlı bir şekilde o dönemi yaşama imkânı veren nesnelere önem kazanır. Tevfik Bey de yaşlılık döneminde babasının ürettiği eşyaları toplayarak kökleriyle kurduğu bağı güçlendirir.

7. *Saatleri Ayarlama Enstitüsü*'nde Doktor Ramiz, İrdal'ın söylediği her şeyi aleyhine delil olarak değerlendirir ve onu baba psikozuna maruz kalan bir hasta olarak görür. Tanpınar burada biraz da hiçbir kaidenin – kendisinin metinlerinde çözümlenmeye çalıştığı – insanı tam olarak açıklayamayacağını, hatta daha ileri giderek her fert için ayrı bir teorinin türetilmesi gerektiğini ortaya koyar. O karşılaştığı her insanda, insan ızdırabının farklı bir yönünü görmüş, her çehre ona farklı bir hikâyenin içinden kendi yüzünü ve macerasını göstermiştir. Doktor Ramiz de aslında İrdal'ın o kadar derinlemesine incelemeye değer biri olmadığı farkındadır, fakat öğrendiği metotları tatbik edecek birini aramakta, kanunun karşısına çıkardığı İrdal'ı da bir ganimet olarak görmektedir. Romanla ilgili değerlendirmelerden biri olan Türkiye'de yeni başlayan psikanaliz çalışmalarını Tanpınar'ın alaya aldığı yönü, Doktor Ramiz'le ön plana çıkmaktadır. Doktor Ramiz'in tespit edemediği noktayı İrdal'ın oğlu Ahmet tespit eder. O babası başta olmak üzere insanı disipline eden şeyin hakiki mânâda iş ve çalışma olduğunu, babasının da en büyük sorununun bu iki şeye sarılmamak olduğunu bilir. Ama ailede saat etrafında sembolleşen vasiyet ve saatin farklı şekillerde hayatına girmesi sanki doğal bir süreç gibi Hayri İrdal'ı, Halit Ayarcı'nın kurduğu oyunun da bir parçası hâline getirir. Doktor Ramiz de sonunda hastasının kapıldığı yalanın etkisinde kalır ve *Saatleri Ayarlama Enstitüsü*'nde görev alarak Hayri İrdal'ın yalan dünyasında bir görünüp bir kaybolan diğer insanlar gibi çehresini gösterir.

8. Çalışmak *Mahur Beste*'de oğlu Behçet Bey'le ilgili olarak babanın takdir ettiği bir durum olurken *Saatleri Ayarlama Enstitüsü*'nde oğulun babasında arayıp da bulamadığı bir meziyet hâline gelir. İrdal kendi sorununu tespit eder: İşin nizamından geçmemek. Fakat bu durumdan hiç de şikâyetçi değildir. Kendini gördüğü her yalana teslim eder. Romanı okurken okuyucu bir an kurgusal metinle karşı karşıya olduğunu unutmakta, Tanpınar aradan çekilmekte ve İrdal âdeta okura karşı da bir oyun oynayarak yaşadığı her şeyi iş ve çalışma noktasında olduğu gibi normal göstermekte, hatta Tanpınar'ın ona kazandırdığı sestene bile faydalanarak âdeta kendini mağdur göstermektedir. Ahmet bu noktada sadece babanın kusurunu yüzüne vuran bir rol oynamaz, aynı zamanda okuru kendi babasının gerçek kimliği karşısında uyaran bir aracı rolünü de üstlenir.

Tanpınar bir denemesinde şöyle der: “Cesaret edebilseydim, Tanzimat’tan beri bir nevi Oedipus kompleksi, yani bilmeyerek babasını öldürmüş adamın kompleksi içinde yaşıyoruz, derdim.”⁹⁹. Burada babayı öldürmek, asırlar içerisinde inşa edilen bir medeniyetin sahibine karşı çıkmak, onun yerine yeni bir medeniyet dairesine yüzünü çevirmektir. Aslında Tanpınar bu tespitini yazılarında geniş bir şekilde ele almıştır. Bütün metinleri bir arada düşünüldüğünde Doğu-Batı üzerinden medeniyet değiştirmenin toplum ve fert üzerinde nasıl bir etki bıraktığını ortaya koymaya çalışmıştır. İncelediğimiz romanlarında da bu kompleksi birey üzerinden yansıttığı bir kere daha görülmektedir.

99 Ahmet Hamdi Tanpınar, “Medeniyet Değiştirmesi ve İç İnsan”, *Yaşadığım Gibi*, haz. Birol Emil, 6. bs., Dergâh Yayınları, İstanbul 2013, s. 41.

KAYNAKÇA

- Alıcı, Yunus, "Baskın Babanın Kaostaki Oğlu: Yahya Kemal ve Tanpınar İlişikisine Oidipus Kompleksi ve Psikanalizm Ekseninde Bir Yorum", *Fırat Üniversitesi I. Uluslararası Sosyal Bilimler Sempozyumu Bildiriler Kitabı*, 13-15 Ekim 2016, s. 243-257.
- Ayverdi, İlhan, *Misalli Büyük Türkçe Sözlük*, Kubbealtı Neşriyat, İstanbul 2005.
- Bachelard, Gaston, *Mekânın Poetikasi*, çev. Aykut Derman, Kesit Yayıncılık, İstanbul 1996.
- Freud, Sigmund, *Haz İlkesinin Ötesinde Ben ve İd*, çev. Ali Babaoğlu, 3. bs., Metis Yayınları, İstanbul 2011.
- Huyugüzel, Ömer Faruk, *Eleştiri Terimleri Sözlüğü*, Dergâh Yayınları, İstanbul 2018.
- Nasio, Juan de, *Oedipus: Psikanalizin En Önemli Kavramı*, çev. Canan Coşkan, Say Yayınları, İstanbul 2005.
- Oğuzertem, Süha, "Hasta Saatler, Bozuk Sihatler: Enstitü Sorununa Babasız Bir Yaklaşım", *Bir Gül Bu Karanlıklarda*, haz. A. Uçman – H. İnci, 3F Yayınları, İstanbul [t.y.], s. 460-477.
- Sophokles, *Kral Oidipus*, çev. B. Tuncel, 11. bs., İş Bankası Yayınları, İstanbul 2012.
- Tanpınar, Ahmet Hamdi, *Huzur*, 22. bs., Dergâh Yayınları, İstanbul 2014.
- _____, *Mahur Beste*, 11. bs., Dergâh Yayınları, İstanbul 2013.
- _____, "Medeniyet Değiştirmesi ve İç İnsan", *Yaşadığım Gibi*, haz. Birol Emil, 6. bs., Dergâh Yayınları, İstanbul 2013, s. 36-42.
- _____, *Saatleri Ayarlama Enstitüsü*, 25. bs., Dergâh Yayınları, İstanbul 2014.
- _____, *Sahnenin Dışındakiler*, 13. bs., Dergâh Yayınları, İstanbul 2013.

GÖÇEBELEŞME DÖNEMİNDE (1018-1192) TÜRKİYE'DE KURUMLARA İLİŞKİN İNŞA FAALİYETİ ÜZERİNE BİR DEĞERLENDİRME*

AN ASSESSMENT ON THE STRUCTURING ACTIVITY RELATED WITH INSTITUTIONS IN TURKEY IN THE PERIOD OF NOMADIZATION (1018-1192)

M. Said POLAT**

Öz

Anadolu 1018-1192 yılları arasında büyük çoğunluğu göçebe hayat yaşayan Türkmenlerin göçüne maruz kaldı. Begler ve sultanlar kurumsal olmayan siyasi yapılar oluştururken, Anadolu'ya göç eden yerleşik Müslüman Türkler ve diğer Müslümanlar siyasi olmayan kurumsal yapılar oluşturdu ve inşaa faaliyetlerinde bulundular. Bu kurumsallaşma ve inşaa faaliyetlerinin başlaması ve yaygınlaşması bölgelere göre değişmektedir. Danişmendli Begliği'nin hakimiyeti altındaki şehirlerde XI. yüzyılın sonlarında başlamakta, XII. yüzyılın ortalarına kadar birkaç yapı ile öne çıkmakta, XII. yüzyılın ortalarından itibaren görece artmaktadır. Diğer beglikler ve Türkiye Selçukluları'nda ise XII. yüzyılın ortalarına kadar bir yapılaşma görülmezken XII. yüzyılın ikinci yarısından itibaren yapılaşma görülmeye başlamaktadır. Bunda Türkiye Selçukluları ve begliklerin dışarıya karşı ve kendi aralarında verdikleri mücadelenin belirleyici olduğu tahmin edilmektedir. Bu mücadeleler askerleşmeyi artırmış ve gelirlerin büyük kısmının asker olarak istihdam edilen Türkmenlere aktarılmasına sebep olmuş olmalıdır. Göçebelerin özellikle Türkiye'nin batı bölgesine Türkiye Selçukluları hakimiyetindeki bölgeye yığılması Türkiye Selçukluları'nın siyasi ve askeri olarak gücünü artırırken göçebelerin baskısına daha fazla maruz kalmasına, bu da bölgede yapılaşmanın gecikmesine ve seyrekleşmesine neden olmuştur. Artuklu Begliği hakimiyeti altındaki şehirlerde XII. yüzyılın ikinci yarısındaki yapılaşmanın, Türkiye'nin diğer şehirlerine nazaran daha zengin olduğu dikkati çekmektedir. Bunda bu şehirlerdeki yerleşik Müslümanların yoğunluğunun da etkili olduğu tahmin edilmektedir. Yapılaşmanın zamana göre dağılımı siyasi olmayan kurumsal yapıların siyasi yapılardan bağımsız olarak ortaya çıktıklarını göstermektedir. Fakat niteliğinde siyasi yapının gücü ve yerleşiklikle ilişkisinin belirleyici olduğu söylenebilir. Çalışma, 1192 öncesine ait cami, medrese ve sarayların inşaa zamanlarının tespiti esasına dayanmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Türkiye Selçukluları, Anadolu Beglikleri, kitabe, cami, medrese, saray, kurum, göçebeleşme, kurumsallaşma

* Bu makaleyi hazırlarken bazı önemli yayınlardan haberdar eden ve bazılarını da veren Doç. Dr. Sadi S. Kucur'a, Osmanlıca belgelerin okunmasında yardımlarından dolayı Arş. Gör. Engin Çetin'e müteşekkirim.

** Prof. Dr., Marmara Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü, İstanbul / Türkiye, spolat@marmara.edu.tr

Abstract

Anatolia underwent the migration of Turkmens who mostly lived a nomadic life between the years 1018-1192. While lords and sultans created non-institutional political structures the settled Muslim Turks and other Muslims who migrated to Anatolia formed non-political institutional structures and engaged in structuring activities. The beginning and becoming prevalent of this institutionalization and structuring activities change according to the regions. It begins at the end of the XIth century in cities under the Danishmends Beglik, becomes prominent with some structures in the first half of the XIIth century and the concentration is in the second half of the XIIth century. A structuring is not seen in the first half of the XIIth century in other begliks and Seljuks of Turkey and structuring starts in the second half of the XIIth century. It is speculated that the fight put up by the Seljuks and beyliks of Turkey between themselves and outwards is determinative in this. These fights must have increased militarization and caused the transfer of a significant part of the revenues to the Turkmen who were employed as soldiers. While the accumulation of nomads in the western regions of Turkey, in the region under the domination of Seljuks increased the military power of the Seljuks of Turkey it cause it to be more exposed to the pressure of the nomads and this caused a delay and rarefaction in structuring in the region. It attracts attention that the structuring in the cities under the domination of Artuklu Beylik is richer compared to the other cities of Turkey in the second half of the XIIth century. It is speculated that the concentration of Muslims settled in these cities also has an influence on this. The distribution of structuring by time indicates that the non-political institutional structures emerged independent of the political structures. However, it can be said that the power of the political structure and its relation with sedentariness is determinative in its characteristics. The study is based on the determination of the establishment of mosques, madrasahs and palaces before 1192.

Keywords: Seljuks of Turkey, Anatolian Begliks, epigraphy, mosque, madrasah, palace, institution, nomadization, institutionalization, structuring activity

Anadolu 1018-1192 yılları arasında çoğunluğu göçebe hayat yaşayan Türkmenlerin akınlarına ve göçüne maruz kaldı. Türkmenler 1018-1071 arasında büyük ölçüde Anadolu'nun doğusunu etkileyen kalıcı olmayan akınlar yaptılar. 1071 Malazgirt Savaşı sonrasında geçici akınlar kalıcı hale geldi ve Anadolu kısa sürede Türkmenler tarafından il tutuldu. Bu akınlar ve göçler sırasında Anadolu'daki yerleşik yapılar, özellikle de siyasi kurumsal yapılar büyük ölçüde çözüldü. Türklere ait kurumsal olmayan siyasi yapılar, beglikler ve beglikler birliği zaman içinde şehirlerde hakimiyet tesis ettiler. Bu arada yerleşik Türklere de 1071'den XII. yüzyılın sonlarına doğru sayıları gittikçe artan bir şekilde göç ettiler, bu şehirlere ve çevrelere yerleştiler. Yerleşiklerin boyun eğdiği ve göçebelerin hükmettiği bu dönem, göçebeleşme dönemi olarak adlandırılırsa yanlış olmayacaktır.¹ Bu dönemin kendine özgü birçok özelliği varsa da bu çalışmada siyasi olmayan kurumsal yapılar hakkında bazı bilgiler verilirken, asıl olarak zaman içinde yerleşik Türklerin de dahil olduğu Müslümanların oluşturdukları siyasi olmayan kurumsal yapılar ait mimari eserlerin, özellikle cami, medrese ve sarayların kronolojik ve coğrafi dağılımının izi sürülecektir. Hangi dönemde yoğunlaştıkları tespit edilmeye çalışılacaktır. Bunun için 1071-1192 yılları arasına tarihlenmiş cami ve medreselerin tamamı, haklarında yapılmış çalışmalardan hareketle teker teker incelenecek, inşa kitabeleri olup olmadığı tespit edilecek ve inşa tarihlerine ilişkin

1 Bu meseleler aşağıdaki çalışmalarda ayrıntılı olarak ele alınmıştı. Görüşlerimizde zaman içinde bazı küçük değişiklikler olsa da esas görüşümüzde bir değişiklik olmadı. Geniş bilgi için bk. M. Said Polat, *Moğol İstilasına Kadar Türkiye Selçukluları'nda İktisadi Hayat*, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), T.C. Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, İstanbul 1997; M. Said Polat, "Türkiye'de İlk Beglik'ler ve Kabilevi Siyasi Birlik'lerin Ortaya Çıkışı (1071-1175)", *TTK Belleten*, LXVI/245, (2002), s. 61-86; M. Said Polat, *Selçuklu Göçerlerinin Dünyası, Karacuk'tan Aziz George Kolu'na*, Kitabevi, İstanbul 2004.

daha önceki hatalı bazı kabullerde düzeltmeler yapılacaktır. Bu tarz bir inceleme söz konusu dönem için toplu olarak ilk defa yapılmaktadır. Sanat tarihçiliği ve mimarlık vukufiyeti gerektiren, yapıların tarihi serüvenlerini, özellikle dönüm noktalarını tespit meselesi bizi ilgilendirmekle birlikte, bilgi birikimimizi aşan konular olduğu için bir iki hatırlatma dışında burada üzerinde durulmayacaktır. Geniş açılımları olan, siyasi yapının gücü ve yerleşikliğinin derinliği ile inşa edilen eserler arasında ilişki meselesi de ileride biraz daha tafsilatlandırılacaktır. Kaynakların yetersizliği ve mevcut kaynaklarda da kurumlara dair malumatın yok denecek kadar az olduğu düşünülürse bu çalışmanın önemi daha iyi anlaşılacaktır. Makalede geçecek kavramların açıklamasına gelince kurumsal siyasi yapı ile teşkilatı olan devlet kastedilecektir. Kurumsal olmayan siyasi yapı ile teşkilata sahip olmayan beglik, beglikler birliği kastedilecektir. Siyasi olmayan kurumsal yapı ile de camiler, medreseler, saray vs. kastedilecektir. Bunlardan cami ve medreseler var olmak için bir siyasi yapıya ihtiyaç duymazlar. İhtiyaç duysalar bile o siyasi yapının kurumsal olması gerekmez. Saray ise bir siyasi yapıya ihtiyaç duyar, fakat kurumsal olması gerekmez.

Konuyu ele almaya başlamadan önce bazı hususlara açıklık getirmek gerekiyor. Öncelikle yerleşiklerle göçebelere birbirlerine üstünlükleri olmadığını düşündüğümü ve çalışmalarımı bu bakış açısına göre yürüttüğümü belirtmeliyim. Tarih boyunca göçebelere görmezden gelindiği gibi – özellikle Türkiye’de – göçebelere ilişkin çalışmalar da görmezden gelinmektedir. Türkiye’deki bu genel yaklaşıma rağmen göçebelere ve göçebeleşmeye dikkat çekmeye devam ediyorum ve 1018-1192 yılları arasını göçebeleşme dönemi olarak tanımlıyor, bu dönemde ve sonraki dönemlerde göçebe Türklerin kendine özgü çok önemli katkıları ve etkileri olduğunu düşünüyorum. Türkleşmeye vurgu yaparken, tarihin her alanında göçebelere ve göçebeliği bilinçli göz ardı edenler şu önemli ayrıntıyı göremiyorlar: Göçebe Türklerin yerine Anadolu’ya sadece yerleşik Türkler göç etseydi ve birçok mimari eser verseydi bu kadar etkin ve kalıcı bir Türkleşme hiçbir zaman gerçekleşmezdi. Türkleşme, varlık zemini göçebe Türklerin Türkiye’de “muhteşem bir abide” olan Türkçeyi konuşma dili olarak tabii bir şekilde var etmeleri sayesinde mümkün olabildiği. Türk dilini Osmanlıların resmi dil olarak benimsemesinde de göçebe, yarı göçebe Türklerin ve onlarla irtibat halindeki yerleşik Türklerin büyük katkıları olduğunu düşünüyorum. Onlar yapacakları katkıyı fazlasıyla yaptılar. Bu sebeple göçebe Türklerin mimari eserler verememeleri, yerleştiklerinde bu eserlerin inşasında başkalarının tecrübelerinden yararlanmış olmaları ve ilk başlarda (eğer kullandıysa) başkalarının yaptığı yapıları kullanmaları benim nazarımda bir eksiklik değildir.² Modern araştırmacılar meseleyi duygu zemininde anlama lüksüne sahip olabilirler, fakat onlar bunu yaparken akli zemini ve ihtiyaçları ihmal edecek lükse sahip değillerdi.

2 Yerleşik Müslüman Türklerin Türkiye’de XIII. yüzyılda mimarlık ve tezyini sanatlar yönünden özgün ve zengin yapılar yaptıklarını günümüze kalanlardan ve bunların kitabelerindeki mimar ve sanatkar adlarından anlıyoruz (Zafer Bayburtoğlu, *Anadolu’da Selçuklu Dönemi Yapı Sanatçıları*, Erzurum 1993). Bu yüzden göçebeleşme döneminde (1018-1192) yapılaşma açısından bir tecrübe sürecinin yaşandığını düşünüyorum. Çünkü deprem kuşağındaki Anadolu’da kalıcı, sağlam ve görkemli yapılar inşa etmek kolay değildi. Bunun yanında Anadolu’da yapı yapmak için dört farklı iklim şartına ve bölgelere göre farklılaşan inşa malzemesi kullanımına ve inşa usullerine dair asırlardan gelen tecrübeyi özümsemeleri gerekiyordu.

1192 öncesi göçebelere ve göçebeleşmeden söz edildiğinde öteden beri bu döneme ait yapılar delil gösterilerek itiraz edilir. Bu yapıların olması göçebeleşme durumunu değiştirmez. İkinci göçebeleşme döneminde Moğol hakimiyeti altındaki Anadolu'da da yeni yapılar yapılacaktır. Bu göçebe önderlerinin tarihin her döneminde hakimiyeti altındaki yerleşiklerin kurumsal faaliyetlerini Müslim-gayrimüslim ayırt etmeksizin desteklediklerini, bunlara ait yapılar inşa ettirdiklerini biliyoruz. Burada üzerinde durulması gereken husus bu yapıları yaptıracak maddi kaynağı nereden temin ettikleriydi. Günümüz tarihçileri yapıların görkemine vurgu yapmayı sevmekte, fakat bu yapıları yaptıracak maddi kaynağı nereden temin etmiş olabileceklerini sorgulamamaktadırlar. Eğer erken dönemlere ait bu kadar görkemli yapıları yaptıracak kadar vergi toplayabiliyor idiyse o zaman yerleşik Müslim ve gayrimüslim ahalinin fakir durumda olmamaları gerekir. Halbuki Türk tarihçileri Türk göçleri öncesinde Anadolu'nun iktisadi vaziyetinin çok kötü olduğunu iddia edegeldiler. Bununla da yetinmeyip 1071 yılının hemen akabinde Türklerin yapılar yaptırdıklarını ileri sürdüler. Bu iddialar birbiriyle çelişmektedir. Bu çelişkili iddialarını gözden geçirmeleri gerekiyor. Dönem hakkında rasyonel açıklamalar yapmamız için bu çelişkileri çözmemiz gerekiyor. Eğer Türkler geldiğinde Anadolu'nun durumu çok kötü idiyse ve savaşlar bu kötüleşmeyi derinleştirdiyse bu durumda yapılaşmanın 1071 yılının hemen akabinde değil daha geç başlamış olması gerekirdi. Nitekim de öyle oldu.

Bizim tarihçiliğimiz, yerleşikliğe ve bizim modern düşüncemize iyi görünen tarihteki herhangi bir fenomeni en ideal durumda ele almaya, o fenomen hakkındaki bilimsel sorgulamadan kaçınırken, iyi görünmeyen herhangi bir fenomeni de görünürlüğüne rağmen görmezden gelmeye meyillidir. Göçebelik ideal olmayandır ve onunla ilgili her fenomen "ideal olmayan"ı temsil eder. Yerleşiklik ise ideal olandır ve onunla ilgili her fenomen "ideal olan"ı temsil eder. Örneğin yerleşiklikle ilgili her türlü yapılaşma, nasıl ve neden olduğuna bakılmaksızın, ideal olanı temsil eder. Yerleşikliğe özgü temaların XII. yüzyılın ortalarına kadar yok denecek kadar az iken ortalarından itibaren – bölgeler arasında farklılıklar olsa bile – Türkiye'nin her yerinde sayılarının artmaya başlamasının bir açıklaması olması gerekiyor. Ben çalışmalarım da bu duruma makul bir açıklama getirmeye çalışıyorum. Amacım tezimi doğrulamak uğruna tarihi verileri göz ardı etmek değildir.

Dikkat çekilmesi gereken diğer hususlar da şunlardır: Türkiye Selçukluları ve ilk begliklerle ilgili araştırma yapanlar 1071-1192 arası dönemin siyasi tarihine yoğunlaşırken diğer meselelerini kaynak yetersizliği sebebiyle göz ardı etmektedirler. Mimarlar ve sanat tarihçileri, döneme ait eserlerin tasvirini yaparken, çok azı dışında, dönemin eserlerinin özgünlükleri, başka coğrafya ve bulunduğu coğrafyadaki eserlerle ilişkileri, mimarinin ve sanatın süreç içinde geçirmiş olduğu değişimler üzerinde yeterince durmamaktadırlar. Bu gibi temel meseleler ihmal edilince söz konusu dönem hakkında rasyonel değerlendirmeler yapmak da güçleşmektedir. Bu dönem hakkında araştırma yapan her bir araştırmacının şu birkaç soruyu cevaplaması gerekmektedir. Söz konusu dönemde kurumsal bir siyasi yapı ve yaygın, yoğun yerleşik Müslüman nüfus olsaydı daima şikayet edilen yerli kaynak yetersizliği olur muydu? XII. yüzyılın ikinci yarısından itibaren mimari eserler yaygınlaşırken ve zenginleşirken neden bu yaygınlaşma ve zenginleşme

her bölgede 1071 göçlerinden hemen sonra başlamadı? Bu mimari eserleri yapan ve yaptıran Müslümanlar hangi mirası temsil ediyorlardı? Orta Asya'da yeni şekillenen Müslüman Türk mirasını mı, Batı Asya'daki Müslüman Arap-Fars mirasını mı? Ya da Anadolu'ya özgü bir mirası mı? Belki de her birinden ilham almış özgün bir mirastı. Belki de bu kısmen Orta Asya'da yeni şekillenen Müslüman Türk mirasının devamıydı. O mirasın temsilcileri Türkiye'ye göç etti ve siyasi yapıdan (beglik, beglikler birliği) bağımsız ya da siyasi yapı marifetiyle şehirlerde kendine özgü mütevazı kurumsal yapılar oluşturdular ve bu yapılara ait mimari eserler verdiler. Günümüze gelmiş, ilk eserler olduğu tahmin edilen yapılarda fiziki basitlik ve sadelik buna işaret etmektedir. Burada, Türkiye'de, göçebe Türklerin hakimiyeti altında yerleşik Türklerin de dahil olduğu Müslümanların oluşturduğu siyasi olmayan kurumsal yapıların muhtevasını çok iyi bilmediğimiz hususunun gözden kaçırılmaması gerekiyor. Formlarından hareketle tahminlerde bulunuyoruz. Yerleşik Müslümanların olduğu gibi yerleşik gayrimüslimlere ait siyasi olmayan kurumsal yapıların muhtevasını da çok iyi bilmiyoruz. Göçebeleşmenin erken dönemlerinde gayrimüslimlere ait kurumsal hayat bir müddet sekteye uğrasa da beglerin meşruiyet kaygıları veya yerleşiklerin beglere nüfuzu ile siyasi olmayan kurumsal yapıların zaman içinde yeniden neşvu nema bulmuş olduğunu tahmin ediyorum.

Açık malumat olmamasına rağmen, uzun zamandır yerleşik Müslüman Türk nüfusun Türkiye'deki şehirlerde ne zamandan itibaren var olmuş olabilecekleri sorununu kendimce çözmeye çalışıyorum. Şehirlerde inşa edilmiş eserlerin tarihleri buna bir ölçüde ışık tutabilir. Ayrıca bu yerleşik Müslüman Türklerin farklı etnik kökenli Müslümanlar içinde eriyip erimedikleri, Müslümanlara ait kurumlara ve bu kurumlara ait yapılara kendine özgü müdahaleler yapıp yapmadıklarını çalışmalardan çıkarmaya çalışıyorum. Fakat mevcut çalışmalarda bu tür tespitleri yapmaya uygun malzeme yok denecek kadar azdır. Örneğin Tanju Cantay'ın, Tokat'ta, kitabesi olmayan, Osmanlı arşiv kayıtlarındaki Danişmend Gazi Camii'nin, bazı kayıtlardaki Cami-i Melik ve Cami-i Tokat'ın, bugünkü adıyla Garipler Camii'nin, Buhara ile Semerkand arasında kalan Hazara Köyü'ndeki X. yüzyılın sonu XI. yüzyılın başında inşa edildiği tahmin edilen Diggaran Camii'ne benzerliğine dikkat çekmesi³ oldukça önemlidir. Bu tür benzetmeler mimarlar ve sanat tarihçileri tarafından farklı yapılarla ve yapı unsurları ile ilgili de yeri geldikçe

3 Tokat'taki Garipler Camii'nin Danişmendliler devrinden günümüze gelen en eski eser olduğunun belirtilip Buhara yakınlarındaki Hazara Köyü'ndeki Karahanlı Camii olarak kabul edilen cami ile ilk defa ilişkilendirildiği çalışma için bk. Tanju Cantay, "Bir Kuzey-Batı Anadolu Gezisinden Notlar", *Sanat Tarihi Yıllığı (İstanbul Üniversitesi)*, VII, (1976-1977), s. 25-27. Garipler Camii'nin arşiv kayıtlarında ilk tespiti için bk. İsmail Hakkı Uzunçarşılı - Ridvan Nafiz Edgüer, *Sivas Şehri*, haz. Recep Toparlı, Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2014, s. 40. Garipler Camii'nin bir Hristiyan mabedinden dönüştürülmüş olduğuna dair A. Gabriel'in kaydını nakleden S. Mülayim, Garipler Camii'nin tarihi belgelere göre Danişmend Gazi tarafından 1074 yılında inşa ettirildiğini belirtir. Fakat bu önemli belgeler hakkında bir bilgi vermez. Bk. Selçuk Mülayim, "Garipler Camii", *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, XIII, Türkiye Diyanet Vakfı, İstanbul 1996, s. 381-382. Buhara yakınlarında Hazara Köyü'ndeki günümüzde Diggaran adıyla anılan cami hakkında kapsamlı bir çalışma ve bu camii'nin bir ateş tapınağı ile ilişkilendirilmesi için bk. İbrahim Çeşmeli, "Orta Asya'da Bir Ortaçağ Yapısı Olan Diggaran Camii", *Sanat Tarihi Yıllığı (İstanbul Üniversitesi)*, XVI, (2003), s. 29-59. Ayrıca bk. Sefer Solmaz, *Danişmendliler Devleti ve Kültürel Mirasları*, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Konya 2001, s. 291.

yapılmaktadır. Fakat bunların bir benzetmeden, sanat tarihçileri ve mimarlar arasındaki imalaşmadan öteye geçerek, her bir unsur bütün yönleriyle tasvir edilmeli, yorumlanmalı, farklı mimari ve sanat geleneklerindekiyle karşılaştırılmalı, ilişkileri varsa neden var olduğu yoksa neden olmadığı ortaya konmalıdır. Türklerin Orta Asya'dan başlayarak ilişkide oldukları başka yerleşiklerin mimarisi ve sanatından etkilenip etkilenmedikleri, etkilendilerse bunların boyutları tespit edilmelidir.⁴ Göçebelikten yerleşikliğe kadar Türklerin, dünya tasavvurlarını ve bu tasavvurlarının zaman içinde geçirdiği dönüşümleri mimari ve sanat eserlerine yansıtıp yansıtmadıklarının ayrıntılı bir şekilde incelenmelidir. Örneğin Türklerin kubbeli yapıları böylesine yaygın bir biçimde benimsemelerinde çadıra benzerliğinin etkisi sanıldığından büyük olabilir.⁵ İlke olarak bir takım kaygılardan uzak, Orta Asya ve Batı Asya'daki Müslüman Türklere ait olduğu kabul edilen bütün eserler bir metin gibi yorumlandığında pek çok sorun kendiliğinden çözülecek, 1192 öncesi Türkiye tarihine ilişkin cevapsız bazı soruların cevaplanması mümkün hale gelebilecektir. Bütün bunlar yapıldığı takdirde ortaya çıkan bilgi farklı disiplinlerce kullanılabilir hale gelebilecektir.

1071-1192 göçebeleşme döneminde Türkiye'de yerleşik Müslüman Türklere özgü kurumların ve bunlara ait yapıların ne zaman ortaya çıktığı meselesi üzerinde pek duran olmadı. Bu dönemde siyasi kurumsal yapılar oluşmazken, diğer kurumsal yapılar siyasi yapıdan bağımsız bir şekilde oluştu. Fakat bunların da ortaya çıkış zamanları belirgin değildir. Türkiye'ye yerleşik Müslüman Türkler göç ettikten sonra siyasi olmayan kurumsal faaliyette bulunmak için ilk defa binalar inşa ettikleri için bu binaların inşa edilmiş zamanları ve yaygınlıklarına bakılarak, siyasi olmayan kurumsal faaliyetlerin ne zaman başladığı ve yaygınlaştığı ile ilgili bazı tahminlerde bulunulabilir. Fakat bu da sanıldığı kadar kolay değil, çünkü 1071-1192 yılları arasına tarihlendirilen mimari eserlerin birçoğunun inşa kitabesi bulunmamaktadır. Bu yüzden arşiv vesikalarında kayıtlı olanları bir kenara bırakırsak geri kalanının dönemlendirilmesi ve hatta tarihlendirilmesi tahmini olarak yapılmaktadır. Birçok yapı da zaman içinde gördüğü tamirlerle özgünlüğünü yitirdiği için tahminler de her zaman sağlıklı olamamaktadır. Özellikle XII. yüzyılın ilk yarısına ait mimari eserlerde bu sorun daha belirginleşmekte, başka kaynaklarca desteklenenler dışında eserlerin güvenilir bir tarihlendirmesi yapılamamaktadır. Sanat ve mimarlık tarihçilerinin de içinde olduğu yerli tarihçiler Müslüman Türklerin XII. yüzyılın başından –bir kısmı XI. yüzyılın sonundan – itibaren mimari eserler verdiklerini iddia etmekte. Ben bunun Müslüman (Türk kökenli yerleşik Müslümanlar da dahil) nüfusun yer aldığı şehirlerde – aynı zamanda olmamak kaydıyla – mütevazı bir şekilde ortaya çıkmaya başladığını ve XII. yüzyılın ortalarından sonlarına doğru zenginleştiğini ve yaygınlaştığını düşünüyorum.

4 Orta Asya'da VII-XIII. yüzyıllar arasında yapılmış camilerin tipolojileri üzerine şu çalışma Batı Asya'da yapılan camilerle karşılaştırma yapabileme imkanı vermektedir: İbrahim Çeşmeli, *Orta Asya Camilerinde Tipoloji (7.-13. Yüzyıllar)*, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), İstanbul Yıldız Teknik Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü, İstanbul 2005. X. veya XI. yüzyılda yapıldığı sanılan Türkmenabad'daki Çarçuy Camii, eski İran Çar-tak tipi ateş tapınaklarına benzetilmektedir (İbrahim Çeşmeli, *agt.*, s. 226-229). Burada kubbe mimarisinin çadıra benzerliğinden dolayı Türkler tarafından benimsenmiş olabileceğinin düşünülmemesi ilginç bir durumdur.

5 Geniş bilgi için bk. Emel Esin, "Türk Kubbesi (Gök-Türklerden Selçuklulara Kadar)", *Selçuklu Araştırmaları Dergisi*, III, (1971), s. 159-182.

Ara Altun'un bir çalışmasında hazırladığı, XI. yüzyıldan itibaren yıllara göre Türkiye'de inşa edilmiş yapılara ait önemli tablo incelendiğinde bir kanaate varılabilmekte ve 1192 öncesinde inşa edilmiş yapıların XII. yüzyılın ikinci yarısından itibaren sayılarının artışı burada açıkça gözlenebilmektedir. Bu inceleme yapılırken, A. Altun'un, inşa tarihi kesin olarak bilinmeyen yapıları tarihlendirirken, pek çok araştırmacı gibi, mümkün olduğunca eskiye tarihleme gayreti içinde olduğu da dikkatten kaçırılmamalıdır. 1071-1192 yılları arasına 11 ulucamii, 2 cami, 5 medrese, 2 mezar anıt, 1 kervansaray, 1 saray, 4 hamam, 4 köprü tarihlendirilmiştir. Toplam 30 yapıdır. 1150-1192 yılları arasına 8 ulucami, 2 cami, 4 medrese, 2 mezar anıt, 1 kervansaray, 1 saray, 2 hamam, 2 köprü tarihlendirilmiştir. Toplam 22 yapıdır. 1170-1192 yılları arasına 4 ulucamii, 1 cami, 1 medrese, 1 mezar anıt, 1 kervansaray, 1 saray, 1 hamam, 1 köprü tarihlendirilmiştir. Toplam 11 yapıdır. 1071-1150 yılları arasından 3 ulucami, 1 külliye (cami ve medrese), 2 köprü, 2 hamam günümüze ulaşmıştır. Üç çeyrek asırda toplam 8 yapıdır. Bunlardan 1 ulucami Danişmendli Begliği, 1 ulucami Kızıl Arslan Begliği, 1 külliye (cami ve medrese), 2 köprü ve 2 hamam Artuklu Begliği coğrafyasındadır. 1 ulucami de Büyük Selçuklular ile ilişkilendirilmektedir. Günümüze ulaşamayanları dikkate alsak bile oldukça ilgi çekicidir ve Türkiye'de XII. yüzyılın ortalarına kadar kurumsallaşmanın durumu ve boyutları hakkında da kabaca bir bilgi verebilir. XII. yüzyılın sonlarına doğru 1170-1192 yılları arasındaki 22 yılda 11 yapı yapılırken 1071-1150 yılları arasında 79 yılda sadece 8 yapı yapılmıştır. 1071-1192 yılları arasındaki yapıların üçte ikiden fazlası XII. yüzyılın ikinci yarısına aittir. Siyasi yapılara göre dağılıma bakacak olursak, 1192 öncesinde Artuklu Begliği'nin coğrafyasında 3 ulucami, 1 külliye (cami ve medrese), 1 medrese, 2 hamam, 4 köprü, toplamda 11 yapı tespit edildi. 1150-1192 yılları arasına 3 ulucami, 1 medrese, 1 hamam, 2 köprü tarihlenmiştir. Toplam 7 yapıdır. 11 yapının yarısından fazlası XII. yüzyılın ikinci yarısına aittir. Danişmendli Begliği'nin coğrafyasında 2 ulucami, 1 cami, 3 medrese, 1 mezar anıt, 1 hamam, toplamda 8 yapı tespit edildi. Danişmendli yapılarının 1175 öncesine ait olduğunu da hatırlatmak gerekiyor. Danişmendli yapılarının neredeyse tamamı 1150-1175 yılları arasına sıkışmıştır. Toplam 30 yapının 19'u Artuklu ve Danişmendli Beglikleri'nin coğrafyasında yer almaktadır. Türkiye Selçuklu coğrafyasında 1 mezar anıt, 1 kervansaray, 1 saray toplamda 3 yapı tespit edildi. Geri kalan 7 yapı diğer begliklerin coğrafyalarında yer almaktadır. Urfa Ulucamii'ni kimin yaptırdığı tespit edilemedi. Dilmaçoğlu Begliği'nin coğrafyasından 1192 öncesine tarihlenen 1 ulucami günümüze gelmiştir. Mengüçüklü Begliği'nin coğrafyasından günümüze 1192 öncesine tarihlenen sadece 1 cami ulaşmıştır. Saltuklu Begliği'nin coğrafyasından aynı yıllar arasına tarihlenen 1 ulucami, 1 cami günümüze gelmiştir. Diyarbakır Ulucamii, Bitlis Ulucamii ve Siirt Ulucamii de Büyük Selçuklular ile ilişkilendirilmektedir. Özetlenirse XII. yüzyılın son çeyreğinde Anadolu'da inşa edilen yapı sayısı bir yüzyıl öncesinden daha fazladır. XII. yüzyılın ortalarına kadar yapılaşma ise yok denecek kadar azdır.⁶ A. Altun'un çalışmasından 1192 öncesi için çıkan bu sonuçların

6 Bu tespitler için A. Altun'un, *Ortaçağ Türk Mimarisinin Anahatları İçin Bir Özet*, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul 1988 kitabına ek olarak konulmuş tablo incelenmelidir. Artuklu Begliği coğrafyasındaki yapıları listeleyen Orhan Cezmi Tuncer 1176 öncesinde 7 cami, 1 mescit, 2 medrese, 1 hamam, 1 maristan, 4 köprü, 2 saray, 2 kale, toplamda 20 yapı; 1176-1204 arasında ise 4 cami, 2 medrese, 1 hamam, 2 köprü, 1 kale, toplamda 10 yapı tespit

sonraki çalışmalarla değişip değişmediği incelendiğinde, yukarıda bahsettiğimiz Danişmend Gazi'nin inşa ettirdiği kabul edilen Garipiler Camii'nin A. Altun'un tablosunda yer almadığı fark edildi. Bu dikkate alındığında Danişmendli Begliği'nin coğrafyasında siyasi olmayan kurumsal yapıların ortaya çıkışının, XI. yüzyılın son çeyreğine çekilmesi gerekmektedir. Bu coğrafyadan günümüze ulaşamayan bunun gibi başka yapılar da olabileceği iddia edilmektedir.⁷ Bu yapıların günümüze ulaşamamasının ne anlama geldiği üzerinde de daha sonra durulacaktır. Buradaki değerlendirme, harabe halinde de olsa günümüze ulaşan yapılar üzerinden yapılmaktadır. Bu arada günümüze ulaşabilen yapılar esas alındığında, onun listesindeki yapılabilecek eklemelerin ve çıkarmaların genel durumu değiştirecek boyutlarda olmadığını, hatta A. Altun'un 1192 öncesine tarihlendirdiği bazı yapıların bu döneme ait olmadıklarını belirtmek gerekiyor. Bunlardan cami ve medreselerin inşa zamanlarının sağlamaları elden geldiğinde aşağıda yapılacaktır. Bu kısımda A. Altun'un çalışmasına müdahale edilmediğini, genel olarak yapı yapabilme gücü ve ekonomik durum hakkında da kabaca bir bilgi verdiğini düşündüğümüz için cami ve medrese ile birlikte diğer yapıların sayılarına da yer verildiğini hatırlatmak gerekiyor. A. Altun'un listesinde sadece cami ve medreselerin periyodik dağılımına bakacak olursak 1071-1150 yılları arasına tarihlenen 3 ulucami ve 1 külliye bulunmaktadır. Toplam 4 yapıdır. Ulucamilerden birinin Büyük Selçuklular ile ilişkilendirildiğini de unutmamak gerekiyor. 1 ulucami de Danişmendli Begliği coğrafyasındadır. 1150-1192 yılları arasına tarihlenen 8 ulucami, 2 cami ve 4 medrese bulunmaktadır. Bunlar, toplam 14 yapıdır.

Bu tespitlerden sonra meseleyi biraz daha tafsilatlandırabiliriz. Begliklerin bazı siyasi olmayan kurumsal yapıları himaye ettikleri bilinmektedir. Kurumsal niteliklerinden dolayı da özellikle inşa ettirdikleri camiler ve medreseler önem arz etmektedir. Beglerin himayelerinin veya inşa faaliyetlerinin, şehirlerin ele geçirilmesi ve bu şehirlere yerleşik Müslüman nüfusun gelmesiyle başlamış olması gerekir. Şehirlerin ele geçirilişine dair kaynaklarda yetersiz de olsa malumata rastlanmakta, fakat yerleşik Müslümanların Anadolu'ya ve bu şehirlere ne zaman geldiklerine dair malumat bulunmamaktadır. Yapıların inşa tarihleri bir ipucu verebilir, fakat daha önce de ifade edildiği gibi, begliklerin XII. yüzyılın ilk yarısına kadar inşa ettirdikleri yapılarının çoğunun inşa kitabeleri günümüze gelmemiştir. Geriye ancak varsa vesikalardaki malumata yoksa sanat tarihçilerinin ve mimarların yapıların özelliklerinden hareketle yaptıkları tahminlere başvurmak kalıyor. Bu tahminlerde de ihtilaflar vardır. Üstelik her bir begliğin mimarisi ve sanatına dair somut bir üslup da henüz tespit edilebilmiş değildir. Bu yapıların inşa kitabelerinin olmamasının açıklanabilir bir nedeni olduğunu ve çok da ilginç ipuçları verdiğini düşünüyorum. Fakat alanımın sınırlarını aştığı ve yeterince veri olmadığı için şimdilik bu konuda bir kanaat izhar etmenin doğru olmadığını düşünüyorum.

etmiştir. Bk. Orhan Cezmi Tuncer, "Artuklu Yapıları (Yaptıran, Yürüten ve Yapanlar)", *I. Uluslar Arası Artuklu Sempozyumu Bildirileri*, II, ed. Dr. İbrahim Özcoşar, Mardin Valiliği Kültür Yayını, Mardin 2008, s. 146-148.

7 S. Solmaz, *Danişmendname*'den hareketle Danişmend Gazi başta olmak üzere ilk Danişmendli beglerinin imar faaliyetlerine dikkat çekmektedir (Sefer Solmaz, *Danişmendliler Devleti ve Kültürel Mirasları*, s. 268). Destansı bir metin olan *Danişmendname*'deki ilk Danişmendli beglerinin imar faaliyetine dair malumat, eserin kaleme alındığı XIII. yüzyıldaki yapılaşmaya bakılarak verilmiş olabilir.

Bu görüşler doğrultusunda begliklerdeki yapılaşmayı inceleyebiliriz. Danişmendli Begi Muhammed'in (1135-1142), Kayseri'de bir bölge ayırıp daha önceki yapılardan aldığı malzemeyle birtakım yapılar yaptırdığını Suryani Mihail nakletmektedir.⁸ Bunların ne tür yapılar olduğu bilinmiyor, fakat aynı şehirde kiliseleri de yıktırdığını belirtmesinden, bu yaptırdığı yapıların Müslümanların kullanacağı dini yapılar olduğu tahmin edilebilir. 1206 tarihli, mevcut kitabesi tamir kitabesi olarak değerlendirilen Kayseri Ulucamii'ni (Cami-i Kebir) de onun yaptırdığı iddia edilmektedir.⁹ Ahmed Nazif'in (1860-1915), Cami-i Kebir'i Melik Muhammed'in yaptırdığı kanaatine, bugüne gelmemiş camiin kible yönünde olduğu kabul edilen "Melik Gazi Medresesi" ile ilişkilendirerek vardığı anlaşılıyor. Ayrıca o, Melik Gazi'nin (Muhammed) medresenin avlusunda da medfun olduğunu iddia etmektedir.¹⁰ Yine 1210 tarihli kitabesi bazı araştırmacılar tarafından tamir, bazılarınca da inşa kitabesi olarak değerlendirilen Kayseri'deki Külük Camii ve Medresesi'nin de Danişmendli Begliği döneminde inşa edildiği tahmin edilmektedir.¹¹ Halil Edhem, 1210 tarihli Külük Camii ve Medresesi'nin kitabesini inşa kitabesi olarak değerlendirmiştir. Bu kitabedeki "amera" fiilini "inşa etti" olarak tercüme eden Halil Edhem, Kayseri Ulucamii'nin kitabesinde geçen "amera" fiilini ise "tamir etti" olarak tercüme etmiştir. Daha sonraki araştırmacıların da bu kitabe ve farklı kitabelerde geçen "amera" fiili ve onun türevlerine rastgele anlamlar vermeye devam ettikleri dikkati çekmektedir. Kitabelerde geçen fiiller üzerine titiz bir çalışma henüz yapılmış değildir.¹² İnşa ve tamir kitabesi olmayan Niksar

- 8 Suryani Patrik Mihail, *Vakainame, İkinci Kısım (1042-1195)*, çev. Hrant D. Andreasyan, Türk Tarih Kurumu Nüshası, Ankara 1944, s. 103.
- 9 Camiin kiliseden dönüştürüldüğüne dair mahalli rivayetlerin yersizliğine ve kiliseye dair hiçbir özelliğin bulunmadığına A. Gabriel dikkat çekmekte ve XII. yüzyılın ilk yarısında yapılmış olabileceğini belirtmektedir. Bk. Albert Gabriel, *Kayseri Türk Anıtları*, çev. Ahmed Akif Tütenk, Güneş Matbaacılık, Ankara 1954, s. 39-41. Bu ulucamii (Cami-i Kebir) Melik Muhammed'in yaptırdığını, 1331 (1915)'de ölümünden çok sonra basılan eserinde Ahmed Nazif ilk defa dile getirmiştir (Ahmet Nazif, *Kayseri Tarihi (Mirat-ı Kayseriyye)*, Sadeleştiren Mehmet Palamutoğlu, Kayseri Özel İdare Müdürlüğü ve Kayseri Belediyesi Birliği Yayınları, Kayseri 1987, s. 14). Bu konuda benzer bir görüşü ileri süren Halil Edhem'in (1861-1938), 1334 (1918)'te basılan kitabının medhalinde Ahmed Nazif'in basılmamış mezkur eserini gördüğü kaydı dikkate alınırsa onun bu görüşü Ahmed Nazif'ten aldığı ya da Ahmed Nazif'in kitabını görmeden Kayseri Şeriyye Sicili'nde geçen Melik Gazi Medresesi ve türbesine dair kayıtlardan benzer bir görüşe ulaştığı, daha sonraki araştırmacıların da Ahmed Nazif'in eseri ortaya çıkıncaya kadar Halil Edhem'in bu naklini sahiplendikleri tespiti yapılabilir. Onun değerlendirmeleri için bk. Halil Edhem, *Kayseriye Şehri, Mebani-i İslamiyye ve Kitabeleri: Selçuki Tarihinden Bir Kıta*, Matbaa-i Orhaniye, İstanbul 1334, s. 17-19, 29-30. Mimarlık ve tezyini sanatlar yönünden değerlendirme için bk. Alev Çakmakçoğlu Kuru, *Fetih'ten Osmanlı Dönemine Kadar Kayseri'de Türk Devri Mimarisi*, İlköz Matbaası, Ankara 1998, s. 33-52; Mustafa Güler, *12. Yüzyıl Anadolu Türk Camileri*, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), İstanbul Teknik Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü, İstanbul 2005, s. 70-89. Kayseri'de Melik Gazi'ye ait olduğu tahmin edilen başka bir türbe de vardır (Sefer Solmaz, *Danişmendliler Devleti ve Kültürel Mirasları*, s. 316-317).
- 10 Ahmet Nazif, *age*, s. 14, 18. Melik Muhammed ile ilişkilendirilen bu medrese hakkında arşiv kayıtları aşağıda verilecektir.
- 11 Oktay Aslanapa, *Anadolu'da İlk Türk Mimarisi, Başlangıcı ve Gelişmesi*, Atatürk Kültür Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Atatürk Kültür Merkezi Yayını, Ankara 1991, s. 16-17; Erol Yurdakul, *Kayseri Külük Camii ve Medresesi*, T.C. Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1996, s. 69-75. Ayrıca mimarlık ve tezyini sanatlar yönünden değerlendirme için bk. Alev Çakmakçoğlu Kuru, *Fetih'ten Osmanlı Dönemine Kadar Kayseri'de Türk Devri Mimarisi*, s. 182-206; Mustafa Güler, *12. Yüzyıl Anadolu Türk Camileri*, s. 90-111. Medrese için bk. Aptullah Kuran, *Anadolu Medreseleri*, I, Ortadoğu Teknik Üniversitesi Mimarlık Fakültesi Yayınları, Ankara 1969, s. 12-16.
- 12 Halil Edhem, *Kayseriye Şehri, Mebani-i İslamiyye ve Kitabeleri: Selçuki Tarihinden Bir Kıta*, s. 32-35. İnşa kitabesi olarak alanlar için bk. Sefer Solmaz, *Danişmendliler Devleti ve Kültürel Mirasları*, s. 295, dipnot 1305.

Ulucamii'ni de bazı araştırmacılar XII. yüzyılda Danişmendliler tarafından inşa edildiğini kabul etmekte. ¹³ Son bir araştırmada bu camii XIII. yüzyılda inşa edildiği iddia edilmektedir. ¹⁴ Niksar'daki bir diğer cami olan Cin Camii'nin 1160 tarihli kitabesi ise günümüze kadar gelmiştir. ¹⁵ Bu cami ile mukayese edildiğinde daha görkemli ve sağlam ulucamilerin orijinal halleri ve inşa kitabeleri depremler sebebiyle günümüze ulaşmazken, bu mütevazı yapının iddia edilegelen depremleri atlatarak günümüze ulaşması konunun uzmanları tarafından açıklanması gereken bir durumdur. Sivas Ulucamii'ne gelince 1187 (veya 1197) tarihli kitabesi modern dönemde tamir edilirken ortaya çıkmıştır. ¹⁶ Kitabelerdeki bir fiile ve aynı fiilden türeyen isimlere rastgele anlam verme burada da görülmektedir. Araştırmacıların neredeyse tamamı “emera bi imaretin...” ifadesi bulunan bu kitabeyi tamir kitabesi olarak değerlendirmişler ya da kitabeyi hiç dikkate almamışlardır. M. Zeki Oral kitabedeki bu ifadeye “inşa etti” anlamını vermiştir. ¹⁷ Araştırmacıların inşa ve tamir kelimelerinin kullanımında tutarlı bir tavır sergilememeleri dikkat çekicidir. Tokat'taki Garipler Camii hakkında yukarıda bilgi verildi. Medreselere gelince araştırmacılar Kayseri Ulucamii'nin yanında, günümüze ulaşmamış, Melik Muhammed Gazi'nin inşa ettirdiği bir medresenin olduğunu iddia etmektedirler. Kayseri'de Melik Muhammed Gazi Medresesi olduğu arşiv kayıtlarında sabittir. Vakfının gelirleri hakkındaki malumat 1570 tarihli Kayseriye Livası Tahrir Defteri'nde yer almaktadır. ¹⁸ Fakat medresenin yeri belli değildir. Niksar Kalesi'ndeki Yağbasan Medresesi'nin 1157 tarihli kitabesi bugün elde olmamakla birlikte, 1906 yılında Halil Edhem bu kitabeyi görmüş ve Van Berchem de yayınlamıştır. ¹⁹ Bu medreseye

13 Halit Çal, *Niksar'da Türk Eserleri*, T.C. Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1989, s. 10-19; Oktay Aslanapa, *Anadolu'da İlk Türk Mimarisi, Başlangıcı ve Gelişmesi*, s. 14; Mustafa Güler, *12. Yüzyıl Anadolu Türk Camileri*, s. 306-320.

14 Ayşe Denknalbant, “Niksar Ulucamii Üzerine Bir Değerlendirme”, *Vakıflar Dergisi*, 40, (2013), s. 9-32.

15 Uzunçarşılıoğlu İsmail Hakkı, *Tokat, Niksar, Zile, Turhal, Pazar, Amasya Vilayeti, Kaza ve Nahiye Merkezlerindeki Kitabeler: Anadolu Türk Tarihi Vesikalarından*, Maarif Vekaleti, İstanbul 1927, s. 61-62; Halit Çal, *Niksar'da Türk Eserleri*, s. 20-24; Baha Tanman, “Danişmendliler (Mimari)”, *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, VIII, Türkiye Diyanet Vakfı, İstanbul 1993, s. 476; Hüsrev Subaşı, “Bazı Niksar Kitabeleri Hakkında Tesbit ve Düşünceler”, *Danişmendli Döneminde Niksar'da Tıp Tarih ve Kültür Sempozyumu*, Niksar Belediyesi, Niksar 2001, s. 123-124. Hatta Tanman camiiin özgün özelliklerini koruduğunu belirtiyor.

16 Refet Yinanç, “Sivas Abideleri ve Vakıfları”, *Vakıflar Dergisi*, XXII, (1991), s. 15, dipnot 1. Mimarlık ve tezmini sanatlar yönünden değerlendirmeler için bk. Kurt Erdmann, “XIII. Yüzyıl Anadolu Camilerinin Özel Durumu”, *I. Milletlerarası Türk Sanatları Kongresi*, Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, Ankara 1962, s. 146-147; Mustafa Güler, *12. Yüzyıl Anadolu Türk Camileri*, s. 253-265. Camiiin dönemi hakkında mütereddit tutum O. Aslanapada görülmektedir. Bk. Oktay Aslanapa, *Anadolu'da İlk Türk Mimarisi, Başlangıcı ve Gelişmesi*, s. 17-19.

17 M. Zeki Oral, “Konya'da Ala üd-din Camii ve Türbeleri”, *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, I-IV, (1956), s. 150, dipnot 39.

18 *1570 (Hicri 976) Tarihli Kayseri Tapu-Tahrir Defteri*, yay. Mehmet İnbaşı, Kayseri Büyükşehir Belediyesi, Kayseri 2009, s. 35, 43. “Melik Muhammed Gazi Medresesi” vakfının gelirlerine dair kayıtlara XVI. yüzyıl defterlerinde de rastlanmaktadır. Bk. *387 Numaralı Muhasebe-i Vilayet-i Karaman ve Rum Defteri (937/1530)*, I, T.C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı Yayınları, Ankara 1996, s. 202. Ayrıca bk. Sefer Solmaz, *Danişmendliler Devleti ve Kültürel Mirasları*, s. 301. Bu medreseden bahsederken Melik Gazi'nin türbesinin burada olduğunu belirten S. Solmaz daha sonra başka bir Melik Gazi türbesinden söz etmektedir. Krş. Sefer Solmaz, *agt.*, s. 316-317.

19 Uzunçarşılıoğlu İsmail Hakkı, *Kitabeler: Anadolu Türk Tarihi Vesikalarından*, s. 59-60; Aptullah Kuran, *Seçuklular'dan Cumhuriyet'e Türkiye'de Mimarlık*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2012, s. 10; Aptullah Kuran, *Anadolu Medreseleri*, I, s. 15-16. Tarihi bilgi ve görüşler için bk. Sefer Solmaz, *agt.*, s. 301-305. “Yağbasan Medresesi” vakfının gelirlerine dair kayıtlara XVI. yüzyıl defterlerinde de rastlanmaktadır. Bk. *387 Numaralı*

benzerliği ile dikkati çeken Tokat Çukur Medresesi'nin de Yağbasan (1142-1164) tarafından 1157-1166 yılları arasında inşa ettirildiği tahmin edilmektedir.²⁰ 984/1576 tarihli Evkaf Defteri'ndeki "Vakf-ı Medrese-i Yağbasan ki Çukur Medrese demekle meşhurdur" kaydı medresenin adı ve yaptıranı hakkında yeterli malumatı vermektedir.²¹ Bu özgün medreselerin, daha sonra Selçuklu, İlhanlı, Beglikler ve Osmanlılardaki merkezi kubbeli medreselerin öncüsü olduğu kabul edilmektedir.²² Bu yapıların oldukça mütevazı yapılar olduklarına ve daha sonraki dönemlerde tamir ettirilirken özgün hallerini yitirdiklerine dikkat etmek gerekmektedir. Yukarıda görüldüğü gibi, Danişmendli Begliği coğrafyasındaki Külük Camii ve Medresesi, Niksar Ulucamii, Sivas Ulucamii'nin XII. yüzyılın ilk evresine tarihlendirilmeleri bir delile dayanmadan sadece tahmini olarak yapılmaktadır. Danişmendli Begi Muhammed'in Kayseri'de yapılar yaptırdığına dair Suryani Patrik Mihail'in kaydı dışında bir de arşiv kaydı bulunmaktadır. Fakat bu yapıların günümüze gelip gelmediğini bilmiyoruz. XIII. yüzyılın başında yerine yenisinin yapılmasına gerek duyulmuş olabilir. Kitabesinde kullanılan fiil bunu ifade ediyor olabilir. Bu yapının kitabesini araştırmacıların ekserisi tamir kitabesi olarak değerlendiriyor, fakat bu inşa kitabesi olabilir. Günümüze gelmemiş olsa da Melik Muhammed'e ait bir medrese ve belki bir camiinin olması önemlidir. Bu da Türkiye'de bilinen ilk medrese olmalıdır. Tahminler değil, camilerin inşa kitabelerinin olmaması dikkate alındığında ve daha sonraki yıllara ait kitabeler de tamir değil de inşa kitabesi olarak değerlendirildiğinde, Kayseri ve Tokat dışında Danişmendli Begliği coğrafyasında yapılaşma XII. yüzyılın ortalarında görülmeye başlamaktadır. İnşa kitabelerinin olmaması dikkate alınmadığında, mevcut kitabeler de tamir kitabesi olarak değerlendirildiğinde, vakayinamelerdeki ve vesikalardaki muğlak da olsa bazı malumat dikkate alındığında, asıl olarak da sanat tarihçileri, mimarlar ve tarihçilerin yaptıkları tahminler göz önünde bulundurulduğunda da yapılaşma XI. yüzyılın sonlarına doğru başlamaktadır. Yerli araştırmacıların neredeyse tamamının bu ikinci durumu kabul ederek yazılar kaleme aldıklarını belirtmek gerekiyor. Bu dönemler bize, şehirlerde bu yapılardan faydalanan yerleşik Müslümanların ve onlara ait siyasi olmayan kurumların görülmeye başladığı zaman hakkında bir bilgi vermektedir. Kurumsal yapıların etkinliği ve yaygınlığının boyutlarını bilmesek de, bu, Müslümanların günlük hayatta İslamın en azından belli hükümlerine bağlı olduklarını gösterir. Bu, Danişmendli Begliği'nin genel durumu hakkında kesin bir bilgi vermez, fakat Melik Muhammed'in yerleşikliğe daha yakın

Muhasebe-i Vilayet-i Karaman ve Rum Defteri (937/1530), II, T.C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı Yayınları, Ankara 1996, s. 550.

20 Aptullah Kuran, *Türkiye'de Mimarlık*, s. 13; Aptullah Kuran, *Anadolu Medreseleri*, I, s. 16-18. Bu medrese hakkında yeni ve kapsamlı bir çalışma için bk. Işık Aksulu, "Tokat Çukur Medresenin Yeni Bulgular Işığında Mimari Yapısının Değerlendirilmesi", *Yeni İpek Yolu*, X, (2007), s. 63-76. Kitabesi için bk. Halil Edhem, "Anadolu'da İslami Kitabeler", *Tarih-i Osmani Encümeni Mecmuası*, VI/34, (1331), s. 587-589. Daha sonra İsmail Hakkı mevcut kitabenin 645/1248 tarihli tamir kitabesi olduğunu tespit etmiştir. Bk. Uzunçarşılıoğlu İsmail Hakkı, *age.*, s. 3-4. "Yağbasan Medresesi" vakfının gelirlerine dair kayıtlara XVI. yüzyıl defterlerinde de rastlanmaktadır. Bk. 387 Numaralı *Muhasebe-i Vilayet-i Karaman ve Rum Defteri (937/1530)*, II, s. 435, 452. Tarihi bilgi ve görüşler için bk. Sefer Solmaz, *Danişmendliler Devleti ve Kültürel Mirasları*, s. 305-307.

21 Sefer Solmaz, *agt.*, s. 306.

22 Aptullah Kuran, *Türkiye'de Mimarlık*, s. 4-5.

olduğunu gösterir. Danişmendli Begliği'nde yerleşik Müslümanların öne çıktığı gibi bir izlenim edinilse de onların meşruiyet zemininin büyük ölçüde Türkmenler olduğunu düşünüyorum.

Tokat'taki XI. yüzyılın sonlarına ait olduğu kabul edilen Garipler Camii XII. yüzyılın ortalarına kadar bir istisna kabul edilse bile, 1071 sonrası yerleşik Müslüman Türklere ait ilk cami inşaatı Danişmendli Begliği'nin hakimiyeti altındaki bir şehirde ortaya çıkması ilgi çekicidir. Bu, siyasi olmayan kurumsal yapının ortaya çıkış zamanına da işaret etmektedir. Eğer bu camiler yaygın idiyse, Danişmendli Begliği'nin beglik olduğunda hiç şüphe olmayan ilk evrelerinde bile siyasi olmayan kurumsal yapıların ortaya çıkabildiğini, siyasi olmayan kurumsal yapıların, siyasi kurumsal yapı ile paralel olarak ortaya çıkmadığını ve onunla doğrudan ilişkili olmadığını ortaya koyar. Özellikle cami, karmaşık olmayan, fakat temel bir kurum olduğu için Müslümanların yaşadığı herhangi bir yerde siyasi yapıdan bağımsız olarak ortaya çıkabilir ve varlığını sürdürebilir. Melik Muhammed'in Kayseri'de yaptırdığı medrese XII. yüzyılın ortalarına kadar Türkiye'de yapılmış ilk medrese ise medreseler camilere göre biraz daha geç ortaya çıkmış demektir. Bu, Danişmendli Begliği coğrafyasında ilmi faaliyetlerin Kayseri şehri ile sınırlı olarak başladığına delil olabilir. Bundan sonra medreseler XII. yüzyılın ikinci yarısında yine Danişmendli Begliği idaresindeki Tokat ve Niksar'da inşa edildi. Bu, bize tedris faaliyetinin başlangıcı ve yaygınlaşma dönemleri hakkında da bir bilgi verebilir. Bu sorgulama aşağıda diğer bölgeler için de yapılacaktır.

Artuklu coğrafyasında, Türkiye'nin diğer bölgeleri ile hatta Danişmendli Begliği'nin hakimiyeti altındaki bölgelerle karşılaştırıldığında, Müslüman dünyaya yakın olması, muhtemelen daha fazla Müslüman yerleşik nüfusu barındırması sebebiyle, divan teşkilatına bir gönderme yapmayan saraya²³ daha erken, siyasi olmayan kurumsal yapılardan camilere ve medreselere daha fazla rastlanmaktadır. Anadolu'nun güneydoğu bölgesinde cami inşaatının çok eskilere dayandığı bilinmektedir. VII. yüzyılda Müslümanlar bölgedeki bu şehirleri ele geçirdiğinde camiler inşa ettirmeye başlamışlardı. Bu ilk camiler muhtemelen basit ve ihtiyacı karşılamak amaçlı yapılmıştı.²⁴ Cami inşa faaliyeti Müslümanların yaşadığı bu şehirlerde daha sonra da devam etmiş olmalı. Bunların bir kısmı Artuklu Begliği döneminde de belki hala ayaktaydı.²⁵ Sanat tarihçileri, mimarlar ve tarihçilerin, bölge şehirlerinde XII. yüzyılın ilk yarısında inşa edilmiş olabileceklerini iddia ettikleri, fakat inşa tarihlerine dair hiçbir bilgi olmayan camilerin bir kısmı daha önceki dönemlerde inşa edilmiş camiler olabilir. Medreselere gelince Artuklu Begliği hakimiyeti öncesinde bölgede medreselerin varlığına dair bir bilgi bulunmamaktadır. Muhtemelen tedris faaliyeti camilerde yürütülüyordu.²⁶

23 İbnü'l-Ezrak eserinde yer yer Artuklu sarayına gönderme yapmaktadır. Bk. İbnü'l-Ezrak, *Meyyafarikin ve Amid Tarihi (Artuklular Kısmı)*, çev. Ahmet Savran, Atatürk Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Yayını, Erzurum 1992, s. 87 vd.

24 Yer yer camilere gönderme yapılmaktadır. Bk. El-Belazuri, *Fütuhu'l-büldan*, çev. Mustafa Fayda, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, Ankara 1987, s. 246 vd.

25 Orhan Cezmi Tuncer, Artuklu şehirlerindeki yapıların banileri ve inşa tarihlerine ait kaynak vermeden bir liste hazırlamıştır. Bk. Orhan Cezmi Tuncer, "Artuklu Yapıları (Yaptıran, Yürüten ve Yapanlar)", II, s. 138-145.

26 Nasrüddevle Ahmed b. Mervan'ın (1011-1061) veziri Ebu Nasr Ahmed b. Yusuf es-Seliki el-Menazi el-Katib'in şahsi kütüphanesini Diyarbakır Camii ve Meyyafarikin Camii'ne vakfetmesi, camilerin o dönemde tedris ve araştırma faaliyetlerinde de kullanıldığını gösterir (Eyüp Tanrıverdi, "X. ve XI. Yüzyıllarda Diyarbakır Bölgesinde Arap Dili

Artuklu Begliği dönemi cami ve medreselerine daha yakından bakacak olursak, A. Kuran'ın tespit ettiği Artuklu medreseleri arasında adları geçmeyen, A. Altun'un, XII. yüzyılın ilk çeyreğinde inşa edildiğini tahmin ettiği, medresenin de içinde olduğu iki yapı topluluğunu burada zikrelelim. Kalıntıları günümüze gelmiş olan cami ve medreseden oluşan Mardin Eminateddin Külliyesi bunların ilkidir.²⁷ İkincisi Mardin'de A. Altun'un Necmeddin Külliyesi olarak adlandırdığı Cami-i Asfer ve Medresesi'nden oluşan külliye'dir.²⁸ Kitabeleri ve inşa tarihlerine dair bir kayıt da olmayan bu iki külliye'den başka Mardin'de XII. yüzyılın ikinci çeyreğine tarihlenen ve yine zayıf rivayete dayanarak Hüsameddin Timurtaş (1122-1154) tarafından yaptırıldığı iddia edilen, fakat günümüze ulaşmayan Mardin Hüsamiye Medresesi zikredilebilir.²⁹ Mardin'deki bu üç külliyenin

ve Edebiyatı Çalışmaları", *I. Uluslararası Oğuzdan Osmanlıya Diyarbakır Sempozyumu Bildirileri, 20-22 Mayıs 2004 Diyarbakır*, ed. Kenan Ziya Taş – Ahmet Kankal, Diyarbakır Valiliği, Diyarbakır 2004, s. 475). Bu kayıt aynı zamanda XI. yüzyılın ilk yarısında Diyarbakır ve Meyyafarık'ında camilerin olduğunu ortaya koymaktadır. Bu camilerin Artuklu dönemine intikal edip etmediği de araştırılmalıdır.

- 27 Ara Altun, *Anadoluda Artuklu Devri Türk Mimari'sinin Gelişmesi*, Kültür Bakanlığı Yayınları, İstanbul 1978, s. 14-20. A. Altun da Ali Emiri'ye dayanarak böyle bir iddiada bulunmaktadır. Eminateddin Külliyesi hakkındaki bilgi kaynağının XVI. yüzyılda kitabını yazan Katip Ferdi olduğu zikredile gelse de Katip Ferdi böyle yapı ve yapı topluluğu ile ilgili bir bilgi vermez. Katip Ferdi'nin kitabına şerh düşen ve Abdüsselam Efendi'nin (1789-1843) kitabını kaynak alan (Abdüsselam Efendi, *Mardin Tarihi*, haz. Hüseyin Haşimi Güneş, Mardin Tarihi İhtisas Kütüphanesi Yayını, İstanbul 2007, s. 44) ve eseri 1913 yılında neşreden Ali Emiri, bu Maristan'dan (Bimaristan) bahsetmektedir. Bk. Katip Ferdi, *Mardin Artuklu Melikleri Tarihi*, naşir Ali Emiri, haz. Y. Metin Yardımcı, Mardin Tarihi İhtisas Kütüphanesi Yayını, İstanbul 2006, s. 59, dipnot 14. Abdüsselam Efendi, "Eminüddin'in medrese yaptırdığını, fakat tamamlamadığını" ve "Eminüddin Camiinin Bimaristan olarak anıldığını" kaydetmektedir. Bimaristan'ın evkaf kaydı için bk. Nejat Göyünç, *XVI. Yüzyılda Mardin Sancağı*, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, İstanbul 1969, s. 116. N. Göyünç de Necmeddin İlgazi'nin (1108-1122) kardeşi Eminateddin için bu Bimaristan'ı yaptırdığı "söylentisini" esas almakta ve Abdulgani Efendi'nin bu Bimaristan'ı gördüğünü belirtmektedir. Abdulgani Efendi, 1929-1935 yılları arasında tamamladığı ve Mardin Müftüsü Abdüsselam Efendi'yi esas aldığı kitabının camiler bahsi altında, "Eminüddin Camiinden" bahsetmekte ve "onu Necmeddin İlgazi kardeşi Eminateddin için değil, Sökmen b. Artuk yaptırmıştır" diyerek diğer verilen bilgilerle çelişen bilgi vermektedir. Medreseler bahsi altında da "Eminüddin Medresesi Eminüddin Camii ile birlikte yapılmıştır" diye bir nakilde bulunmaktadır. Bimaristan ismini o da kullanmamıştır (Abdulgani Efendi, *Mardin Tarihi*, haz. Burhan Zengin, T.C. Başbakanlık Güneydoğu Anadolu Projesi Bölge Kalkınma İdaresi Başkanlığı, Ankara 1999, s. 227, 238). Ben bu tespitleri yaptıktan sonra sözü edilen "Bimaristan" ile ilgili – bazı eksiklikleriyle birlikte – benzer tespitlerin yapıldığı şu araştırma elime geçti: Sarper Yılmaz, "Mardin Şeyh Eminüddin Bimaristanı", *Türk-İslam Medeniyeti Akademik Araştırmaları Dergisi*, 18, (2014), s. 21-40.
- 28 A. Altun, N. Göyünç'ün "Necmeddin Gazi Mescidi" kaydındaki ismi Necmeddin İlgazi (1108-1122) olarak anlamıştır. Ortada bir yanlış anlama vardır. Bk. Ara Altun, *Artuklu Devri Türk Mimari'si*, s. 21-2. N. Göyünç, XVI. yüzyıla ait belgelerde Necmeddin Gazi Mescidi'nin geçtiğini belirtiyor (Nejat Göyünç, *XVI. Yüzyılda Mardin Sancağı*, s. 109). Fakat bunun hangi Necmeddin Gazi'ye ait olduğu belli değildir (998 Numaralı Muhasebe-i Vilayet-i Diyar-i Bekr ve Arab ve Zül-Kadiriyye Defteri (937/1530), I, T. C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı Yayınları, Ankara 1998, s. 34). Artuklu Begliği'nin Mardin kolunda Necmeddin lakabına sahip üç, İlgazi'ye de sayarsak dört beg bulunmaktadır. Özellikle Gazi ismiyle anılan iki beg vardır: I. Necmeddin Gazi (1239-1259), II. Necmeddin Gazi (1294-1312). Bu son ikisinden birinin olma ihtimali daha yüksektir.
- 29 A. Altun ve onu takip eden sanat tarihçileri Hüsamiye Medresesi'nin varlığını Katip Ferdi'nin kaleme aldığı ve Ali Emiri'nin notlar düşerek 1913 yılında neşrettiği kitaptan öğreniyorlar. Bu kitap incelendiğinde, Katip Ferdi, Hüsameddin Timurtaş hakkında bilgi verirken böyle bir medresenin varlığından söz etmemektedir. Kitabın naşiri Ali Emiri bu bahse dipnot düşerek, XIX. yüzyılda yaşamış Mardin Müftüsü Abdüsselam Efendi'nin (ö. 1843) Hüsameddin Timurtaş'ın cami ve medrese yaptırdığı ve vakıf tayin ettiğine dair zayıf rivayetini (Abdüsselam Efendi, *Mardin Tarihi*, s. 46) esas alarak böyle bir medresenin olduğunu iddia etmektedir (Katip Ferdi, *Mardin Artuklu Melikleri Tarihi*, s. 61, dipnot 16). Halbuki Katip Ferdi Mardin'deki Hüsamiye Medresesi'ni, kendisinin el-Melik el-Mansur olarak kaydettiği (kronolojik hatalar yaptığı için kimden bahsettiği tam olarak anlaşılmayan), Ali Emiri'nin dipnotunda verdiği vefat tarihinden II. Necmeddin Gazi (1294-1312) olduğu tahmin edilen begin

zayıf ve yeterince tetkik edilmemiş kayıtlara dayanılarak yapılan dönemlendirmelerine temkinli yaklaşmak gerekmektedir. Bu yapılar XII. yüzyılın ilk yarısına ait yapılar olmayabilir. Bir kısmı daha geç dönemlere ait olabilir. İnşa kitabesi günümüze ulaşmadığı için Artuklulara ait olup olmadığı belli olmayan, fakat camiin iç avlu duvarında yer alan, tarihinin okunuşunda ihtilaf olan, Artuklu Begi Fahreddin Karaarslan'ın (1144-1166) bazı vergileri kaldırmasıyla ilgili kitabeden hareketle inşa dönemi hakkında tahminlerde bulunulan Harput Ulucamii'ni burada sadece zikretmekle yetinelim.³⁰ Bani kitabesine göre Necmeddin Alpi'nin (1154-1176) yaptırdığı bilinen, İbnü'l-Ezrak'ın verdiği malumata göre 1157 yılında yapıldığı tahmin edilen Silvan (Meyyafarikin) Ulucamii burada zikredilmesi gereken camilerden bir diğeridir.³¹ Günümüze gelmeyen, fakat İbnü'l-Ezrak'ın 1174 yılında bir vesileyle varlığını haber verdiği Meyyafarikin'deki medreseyi³² de burada zikretmek gerekiyor. Artık Artuklu Begleri imar faaliyetlerine önem vermeye ve Müslim-gayrimüslim bütün yerleşiklerin teveccühünü kazanmaya başlamışlardır.³³ Minare inşa kitabesine istinaden 1176 tarihinde inşa edildiği tahmin edilen, medresesi günümüze gelmemiş Mardin Ulucamii ve Medresesi bahsedilmesi gereken diğer bir külliye'dir.³⁴ Mardin'deki Hatuniye (Sitti Radviyye) Medresesi inşa kitabesi olmayan, 1154-1184 yılları arasında yapıldığı tahmin edilen bir medresedir.³⁵ Türk göçleri öncesinde de Müslüman nüfusu barındıran Mardin, Meyyafarikin (Silvan), Hısn Keyfa, Harput şehirlerinde Artuklu hakimiyeti altındayken XII. yüzyılın ortalarına kadar kesin olarak tarihlendirilmiş bir yapı görülmezken, XII. yüzyılın ikinci yarısında kitabeler ve başka kaynaklarca desteklenmiş yapılar görülmeye başlamakta, mimarlık ve tezyini sanatlar yönünden zenginleşme dikkati çekmektedir. Bunun Danişmendli Begliği'nin hakimiyet alanı

kardeşinin yaptırdığını nakletmektedir (Katip Ferdi, *age.*, s. 73, 75). N. Göyünç de bu bilgileri karıştırmış, Hüsamiye Medresesi'ni, Abdulgani Efendi'ye istinat ederek (Abdulgani Efendi, *Mardin Tarihi*, s. 47) Hüsameddin Timurtaş'ın yaptırdığını sanmış ve Katip Ferdi'nin bu Hüsamiye Medresesi'ni kimin yaptırdığına dair naklini dikkate almamıştır (Nejat Göyünç, *XVI. Yüzyılda Mardin Sancağı*, s. 115). Sanat tarihçileri, mimarlar ve tarihçilerin esas aldığı A. Altun'un çalışması için bk. Ara Altun, *Artuklu Devri Türk Mimarisi*, s. 265.

- 30 Bu camiin vergi kitabesi ile ilgili daha önce yapılmış çalışmalardaki bilgilerin özeti ve tarihi değerlendirmesi için bk. Hüseyin Karaçam, *Artuklu Kitabeleri (1102-1409)*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, İstanbul 2012, s. 34-44. Mimarlık ve tezyini sanatlar yönünden değerlendirme için bk. Ara Altun, "Harput Ulu Camii'nin Durumu", *Sanat Tarihi Yıllığı (İstanbul Üniversitesi)*, V, (1972-1973), s. 79-94; Mustafa Güler, *12. Yüzyıl Anadolu Türk Camileri*, s. 46-69.
- 31 Tarih tespiti ve kitabe hakkında değerlendirmeler için bk. Hüseyin Karaçam, *agt.*, s. 140-143. Mimarlık ve tezyini sanatlar yönünden değerlendirme için bk. Ara Altun, "Artuklular (Sanat)", *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, III, Türkiye Diyanet Vakfı, İstanbul 1991, s. 418; Ara Altun, *Artuklu Devri Türk Mimarisi*, s. 44-60; Mustafa Güler, *agt.*, s. 185-213.
- 32 İbnü'l-Ezrak, *Meyyafarikin ve Amid Tarihi*, s. 165-166.
- 33 İbnü'l-Ezrak, Necmeddin Alpi'nin imar faaliyetleri hakkında bilgi verir. Bk. İbnü'l-Ezrak, *Meyyafarikin ve Amid Tarihi*, s. 136-137, 147-149, 165-166. Suryani Patrik Mihail de Hristiyanlara iyi davrandığı ve onların teveccühünü kazandığını belirtir. Bk. Suryani Patrik Mihail, *Vakainame, İkinci Kısım (1042-1195)*, s. 245.
- 34 Ara Altun, "Mardin Ulu Camii ve Çifte Minareler Üzerine Birkaç Not", *Vakıflar Dergisi*, IX, (2006), s. 191-220; Ara Altun, *Artuklu Devri Türk Mimarisi*, s. 61-75; Mustafa Güler, *12. Yüzyıl Anadolu Türk Camileri*, s. 278-281, 296. Kitabe için bk. Hüseyin Karaçam, *Artuklu Kitabeleri (1102-1409)*, s. 143-146.
- 35 Ali Emiri kaydı için bk. Katip Ferdi, *Mardin Artuklu Melikleri Tarihi*, s. 62-63, Ali Emiri notu 18. Evkaf kaydı için bk. Nejat Göyünç, *XVI. Yüzyılda Mardin Sancağı*, s. 114. Ayrıca sanat tarihi açısından değerlendirme için bk. Ara Altun, *Artuklu Devri Türk Mimarisi*, s. 115-121; Oktay Aslanapa, *Anadoluda İlk Türk Mimarisi, Başlangıcı ve Gelişmesi*, s. 77-78.

hariç Türkiye'nin genelindeki duruma benzemesi, üzerinde durulması gereken bir başka husustur. Burada ilginç olan husus, yerleşik Müslümanların daha yoğun olduğu bir bölge olan güneydoğu bölgesinde beglik idaresindeki yapılaşmada da benzer sürecin yaşanmış olmasıdır. Artuklu Begliği'nin özgün yapılaşmasının XII. yüzyılın ikinci yarısında başladığı anlaşılıyor. Her ne kadar İbnü'l-Ezrak, Meyyafarikin'de imar faaliyetlerini Necmeddin İlgazi (1108-1122) ile başlatsa da İlgazi ve haleflerinin bu konuda yaptıkları hususunda sessiz kalmasına bakıldığında durumun naklettiği gibi olmadığı anlaşılıyor. Üstelik Necmeddin İlgazi, Meyyafarikin'de bütün vergileri de kaldırmıştı.³⁶ Vergi alamayan Artuklu ileri gelenlerinin imar faaliyetinde de bulunamayacağı açıktır. Anlatımına bakılacak olursa Artuklu Begliği'nin hakimiyeti öncesinde bölgenin genelinde hayat şartları çok kötüydü. Durumun düzelmesinin zaman aldığı anlaşılıyor. İbnü'l-Ezrak da Hüsameddin Timurtaş'ın (1122-1154) son dönemleri ve Necmeddin Alpi (1154-1176) dönemleri olaylarını anlatırken imar faaliyetlerinden tekrar söz etmeye başlamaktadır. Bu da XII. yüzyılın ortalarından itibaren başlayan Artuklu yapılaşması ile örtüşmektedir.

Diğer begliklerin hakimiyeti altındaki şehirlere bakacak olursak, Anadolu'nun güneydoğu bölgesinde, 1095'lerden 1183 yılına kadar Yinaloğulları Begliği'nin hakimiyeti altında kalan Diyarbakır (Amid) şehrinde bu beglik³⁷ dönemine ait kitabesi inşa kitabesi olarak kabul edilen iki cami günümüze kadar gelmiştir. Bunlardan ilki Kale Camii'nin, kitabelerinden hareketle Yinaloğulları döneminde yapıldığı kabul edilmekle birlikte, 1160 tarihli olan da dahil camiin kitabeleri okunduğunda inşa veya tamire dair bir kaydın yer almadığı görülmektedir.³⁸ “Mescid-i Şedda'daki” (Hz. Ömer Camii) Ebu Ali el-Hasan b. Ahmed. b. Nisan'a ait kitabe inşa kitabesi olarak kabul edilmekte ve tarihteki eksikler tamamlanarak 1145-1154 yılları arasında inşa edildiği tahmin edilmektedir.³⁹ Diyarbakır Ulucamii ise Sultan Melikşah'a ait 1091 tarihli kitabesi inşa kitabesi olarak değerlendirilerek O. Aslanapa tarafından bir Büyük Selçuklu yapısı olarak kabul edilmiştir.⁴⁰ 1095'lerden sonra Dilmaçoğlu Begliği'nin hakimiyetine giren, XII. yüzyıl boyunca

36 İbnü'l-Ezrak, *Meyyafarikin ve Amid Tarihi*, s. 32.

37 İbnü'l-Ezrak, *et-Tarihü'l-Fariki*, neşr. Bedevi Abdüllatif Avad, Darü'l-Kitabi'l-Lübnani, Beyrut 1974, s. 268. Ayrıca geniş bilgi için bk. Adnan Çevik, “XII. Yüzyılda Güneydoğu Anadolu Bölgesinde Bir Türkmen Beyliği Yinaloğulları”, *Türkler*, VI, ed. H. Celal Güzel vd., Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, s. 491-499.

38 Şevket Beysanoğlu, *Anıtları ve Kitabeleri ile Diyarbakır Tarihi*, I, Diyarbakır Belediyesi, Ankara 1996, s. 157, 269; Kitabeler ve mimari açıdan değerlendirme için bk. Ali Boran, *Anadolu'daki İç Kale Cami ve Mescidleri*, Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2001, s. 35-42.

39 Şevket Beysanoğlu, *age.*, s. 267-269; Orhan Cezmi Tuncer, *Diyarbakır Camileri, Mukarnas, Geometri, Orantı*, Diyarbakır 1996, s. 63-69. Burada olduğu kitabelerde geçen “...bi amelihi...” ifadesine araştırmacılar bazen “inşa” bazen “tamir” anlamı vermekteler. Hatta bir araştırmacı farklı yerlerde geçen bu ifadeye iki farklı anlam verebilmektedir. Daha önce de belirttiğimiz gibi kitabelerin dili üzerinde bir araştırma yapılması gerekmektedir.

40 Oktay Aslanapa, *Anadolu'da İlk Türk Mimarisi, Başlangıcı ve Gelişmesi*, s. 2. M. Akok da 1091 tarihli kitabeyi Aslanapa'dan önce inşa kitabesi olarak değerlendirmişti. Kitabeleri ve geniş bir değerlendirme için bk. Mahmut Akok, “Diyarbakır Ulucamii Mimari Manzumesi”, *Vakıflar Dergisi*, VIII, (1969), s. 113-140. Kitabeleri bir arada görmek için bk. Şevket Beysanoğlu, *age.*, s. 255, 277-288. 1091 tarihli kitabeyi tamir kitabesi olarak değerlendirenler için bk. Orhan Cezmi Tuncer, *Diyarbakır Camileri*, s. 38-44; Ahmet Çakmak, “Diyarbakır Ulucamii”, *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, XLII, Türkiye Diyanet Vakfı, Ankara 2012, s. 96-97. Bu kitabede de “...bi amelihi...” geçmekte ve araştırmacılar bu ifadeye “inşa” veya “tamir” anlamı vererek iki farklı görüş ortaya koymuşlardır.

da onların hakimiyetinde kalan Bitlis'teki⁴¹ ulucamii kimin yaptırdığı bilinmemektedir. 1150 tarihli Ebu'n-Nazr Muhammed b. el-Muzaffer b. Rüstem'e ait tamir kitabesi⁴² dikkate alınırsa bu tarihten önce inşa ettirilmiş olmalıdır. Aslanapa bu camii, bir Dilmaçoğlu beginin inşa ettirmiş olabileceğini iddia etmiştir.⁴³ 1095'lerden sonra Kızıl Arslan Begliği'nin hakimiyetine giren, XII. yüzyılın ortalarına kadar bu begliğin hakimiyeti altında kalan Siirt'teki⁴⁴ ulucamiin de inşa kitabesi bulunmamaktadır.⁴⁵ Aslanapa bu camiinin minaresinin kaidesindeki Irak Selçuklu Sultanı Muğiseddin Mahmud'a ait 1129 tarihli tamir kitabesinden hareketle bu tarihten önce inşa edilmiş bir Büyük Selçuklu yapısı olduğunu ileri sürmüştür.⁴⁶ Görüldüğü gibi Artuklu Begliği dışında Anadolu'nun güneydoğusunda hakimiyet tesis etmiş begliklerin mimari faaliyetleri hakkında Yinaloğulları Begliği'ne ait bir istisna dışında kesin bir bilgiye sahip değiliz. Anadolu'nun doğu bölgesindeki Saltuklu Begliği hakimiyeti altındaki şehirlerde XII. yüzyıla ait olduğu kabul edilen yapılardan Erzurum Kale Mescidi ve Erzurum Ulucamii günümüze ulaşmıştır. Kale Mescidi'nin inşa kitabesi mevcut değildir. Kale içindeki, Saltuklu Begi Gazi b. Ebi'l-Kasım'ın inşa ettirdiği kabul edilen Tepsî minaredeki kitabeyle istinaden 1124-1132 yılları arasında yapıldığı iddia edilmektedir.⁴⁷ Erzurum Ulucamii ise H. F. B. Lynch'in ve Mehmed Nusret'in gördüğü cami duvarına asılmış levha kitabeye göre Ebu'l-Feth Melik Muhammed tarafından 1179-1180 yılında inşa ettirilmiştir.⁴⁸ Camii yaptıran Nasıreddin Muhammed, İzzeddin Saltuk'un oğludur ve 1168-1196 yılları arasında hüküm sürmüştür.⁴⁹ Anadolu'nun doğusundaki diğer bir beglik olan Mengüçüklülerin hakimiyetindeki Divriği'de XII. yüzyıla ait olduğu kesin olarak bilinen bir cami günümüze kadar gelmiştir. Kale Camii inşa kitabesine göre Ebu'l-Muzaffer Şehinşah b. Süleyman

41 İbnü'l-Ezrak, *et-Tarihü'l-Fariki*, s. 268-269; Adnan Çevik, "Selçuklular Zamanında Doğu ve Güneydoğu Anadolu'da Hüküm Sürmüş Bir Türkmen Beyliği: Dilmaçoğulları", *Türklük Araştırmaları Dergisi*, 12, (2002), s. 125-126.

42 Tamir kitabesi için bk. Korkmaz Şen, "Bitlis Ulucami ve Bitlis Kalesine Ait İki Önemli Kitabe", *Avrasya Sosyal ve Ekonomik Araştırmalar Dergisi*, 10, (2018), s. 152-153. Mimari açıdan değerlendirme için bk. Mustafa Güler, *12. Yüzyıl Anadolu Türk Camileri*, s. 37-45.

43 Oktay Aslanapa, *Anadolu'da İlk Türk Mimarisi, Başlangıcı ve Gelişmesi*, s. 6.

44 İbnü'l-Ezrak, *et-Tarihü'l-Fariki*, s. 269; Adnan Çevik, *XI.-XIII. Yüzyıllarda Diyar-ı Bekr Bölgesinin Tarihi*, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, İstanbul 2002, s. 210.

45 Ali Saim Ülgen, "Siirt Ulu Camii", *Vakıflar Dergisi*, V, (1962), s. 153-155; Şahabettin Öztürk, Bülent Nuri Kılavuz ve Ülkü Can Karakuş, "Siirt Ulu Cami Minaresi", *Vakıflar Dergisi*, 30, (2007), s. 385-405. Mimari değerlendirme için bk. Mustafa Güler, *12. Yüzyıl Anadolu Türk Camileri*, s. 21-36. Ayrıca bk. Ramazan Uykur – Z. Canan Bayer, "Siirt Ulucamii Yapısal Sorunları ve Çözümleri", *Turkish Studies*, XIII/18, (2018), s. 1243-1270.

46 Oktay Aslanapa, *Anadolu'da İlk Türk Mimarisi, Başlangıcı ve Gelişmesi*, s. 3-5.

47 Ali Boran, *Anadolu'daki İç Kale Cami ve Mescidleri*, s. 16-20. Kitabenin okunuşu için bk. İ. Hakkı Konyalı, *Erzurum Tarihi*, İstanbul 1960, s. 137. Kitabe ve tarihi değerlendirme için bk. Osman Turan, *Doğu Anadolu Türk Devletleri Tarihi*, İstanbul 1980, s. 8-9. Ayrıca mescit için erken tarihli çalışma için bk. Rüçhan Arık, "Erzurum'da İki Cami", *Vakıflar Dergisi*, VIII, (1969), s. 149-152.

48 Mehmed Nusret (Som), *Tarihçe-i Erzurum*, yay. haz. Ahmet Fidan, Erzurum Kitaplığı, İstanbul 2005, s. 50; H. F. B. Lynch, *Armenia, Travels and Studies*, Khayats Book, Beirut 1960, s. 212. Mimarlık ve tezmini sanatlar yönünden değerlendirme için bk. Haluk Karamağralı, "Erzurum Ulu Camii", *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yıllık Araştırmalar Dergisi*, III, (1981), s. 137-177; Mustafa Güler, *12. Yüzyıl Anadolu Türk Camileri*, s. 214-237.

49 Osman Gürbüz, *Saltuklular*, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Erzurum 2002, s. 87-91; Rüçhan Arık, "Erzurum'da İki Cami", s. 152-156. Ayrıca krş. Osman Turan, *Doğu Anadolu Türk Devletleri*, s. 35.

b. Melik İshak tarafından 1180-1181 yılında inşa ettirilmiştir.⁵⁰ İçindeki süslemelerle “Karahanlı ve Selçuklu geleneğine” bağlanmaktadır.⁵¹ Saltuklu ve Mengüçlü Begliği’ne ait XII. yüzyılın son çeyreğine tarihlenen inşa kitabeleri ile birer cami günümüze kadar gelmiştir.

Özellikle Artuklu coğrafyasında olduğu gibi yapıların gücü, görkemi ve sanatsal zenginliğinde, ahalinin refahı yanında, inşalarını doğrudan veya dolaylı olarak destekleyen yerleşik Müslüman nüfusun kesafetinin, yerleşiklik ve kurumsallık düzeyinin belirleyici olduğunu unutmamak gerekiyor. Türkiye’nin diğer bölgelerine nazaran güneydoğusundaki Müslümanlara özgü yerleşik hayatın zenginliğinde bölgedeki yerleşik Müslüman miras kadar Büyük Selçukluların bölgeyi ele geçirdikten sonraki nüfuzu ve yaklaşımının da etkisi büyük olmuş, meyvelerini XII. yüzyılın ikinci yarısında vermiş olabilir. Artukluların bu yapılara mimari ve sanat yönünden yapmış oldukları katkılar üzerine çalışmalar gittikçe artmaktadır. Anadolu’nun güneydoğusunda farklı dönemlerdeki imar faaliyetleri ve refaha ilişkin karşılaştırmalı çalışmalar yapılmadığı için daha fazla bir değerlendirme yapamıyoruz.

Türkiye Selçuklu hakimiyeti altında bulunan bölgelerdeki yapılaşmanın Anadolu’nun orta ve güneydoğusuna göre daha geç başladığı dikkati çekmektedir. XII. yüzyılda özellikle de II. Kılıç Arslan döneminde inşalarının tamamlandığı tahmin edilen iki cami bugün hala ayakta. Bunlardan Konya Ulucamii’nin I. Mesud (1116-1155) döneminde inşasına başladığı, II. Kılıç Arslan döneminde tamamlandığı kabul edilmektedir.⁵² Araştırmacılar cami inşası kitabesi olmadığı için bu kanaate, cami inşası 1155 tarihinde yapılmış minberindeki, birinde Sultan I. Mesud’un, diğerinde Sultan II. Kılıç Arslan’ın isim, unvan ve lakaplarının geçtiği, ancak cami inşasını ima eden herhangi bir ifadenin yer almadığı, birer kitabeye dayanarak varmışlardır.⁵³ İnşasının II. Kılıç Arslan dönemine sarkması, I. Mesud’un son dönemlerine (1150’den sonra) rastlamasından kaynaklanmış olabilir. Konya şehrinde günümüze gelmiş bu cami dışında bakiyesi günümüze gelmemiş mescitler de vardı. 1202 tarihli Altun-aba Vakfiyesi’nde Konyalı kuyumcu Hoca Yusuf, Tebrizli tacir Hoca Abdülcabbar ve bakırcı Yusuf b. Süleyman’ın mescitlerinden ve şehrin iç kesimlerinde Eski Cami ve Hacı İsa Mescidi’nden söz edilmektedir.⁵⁴ 1192 öncesine ait bir medrese olduğuna dair şimdilik sarıh bir malumat mevcut değildir.⁵⁵ Fatih’in Konya Tahrir Defteri’ne kayıtlı 11 medreseden bahsedilmektedir. Bunların çok azı günümüze gelmiştir

50 Ali Boran, *Anadolu’daki İç Kale Cami ve Mescitleri*, s. 60-65.

51 Oktay Aslanapa, *Anadolu’da İlk Türk Mimarisi, Başlangıcı ve Gelişmesi*, s. 24.

52 Buna dair geniş bilgi için bk. M. Zeki Oral, “Konya’da Ala üd-din Camii ve Türbeleri I Yapılar ve Kitabeler”, s. 45-76; Haluk Karamağralı, “Konya Ulucamii”, *Rölöve ve Restorasyon Dergisi*, 4, (1982), s. 121-123. Mimari açıdan değerlendirme için bk. Mustafa Güler, *12. Yüzyıl Anadolu Türk Camileri*, s. 112-153.

53 M. Zeki Oral bu minber kitabesini yayınlamıştır. Bk. M. Zeki Oral, “Anadolu’da San’at Değeri Olan Ahşap Minberler, Kitabeleri ve Tarihçeleri”, *Vakıflar Dergisi*, V, (1962), s. 29-30. Boran’ın banii, inşa ve mimar kitabeleri olarak kabul ettiği kitabeler ve değerlendirme için bk. Ali Boran, *Anadolu’daki İç Kale Cami ve Mescitleri*, s. 24-34. Kitabelerin tamamını görmek için bk. J. H. Löytved, *Konia, Inschriften der Seldschukischen Bauten*, Berlin 1907, s. 21-37.

54 Osman Turan, “Selçuklu Devri Vakfiyeleri I, Şemsettin Altun-aba Vakfiyesi ve Hayatı”, *TTK Belleten*, XI/42, (1947), s. 221.

55 1202 tarihli Altun-aba Vakfiyesi’nde “Medrese-i Sultaniyye” olarak zikredilen bir medrese vardı. Bunun ne zaman yapılmış olduğunu bilmiyoruz, fakat II. Kılıç Arslan dönemine ait olabilir. Bk. Osman Turan, “Şemsettin Altun-aba Vakfiyesi”, s. 221.

ve muhtemelen büyük çoğunluğu da XIII. yüzyıla aittir.⁵⁶ İnşa kitabesi olmayan diğer bir cami de Aksaray Ulucamii'dir. Konya Ulucamii'ndeki benzeri durum Aksaray Ulucamii'nde de görülmektedir. Bu camiin minberinde birinci kitabede "Zamanında...Meliku Biladi'r-Rum ve'l-Ermen Ebu'l-Feth Mesud b. Kılıç Arslan..." ifadesi yer almakta ve sultan, melik unvanları dışında pek çok unvan, lakap ve künyenin sıralandığı ikinci kitabede de "Bu imaret... Gazi Kılıç Arslan'ın..." biçiminde bir ifade yer almaktadır. Her iki kitabede de bir işin yapıldığına dair fiil yer almamaktadır. Kitabelerden ikincisinde adı geçen Kılıç Arslan'ın "imareti" yaptırdığı ima edilmektedir. Eğer minber başka bir camiden getirilmedi ve bu camiye ait ise camiin Sultan I. Mesud döneminde inşa edildiğine delil teşkil edebilir. Burada II. Kılıç Arslan'ın adının zikredilmesinin açıklanması biraz zor görünüyor. Çünkü sultan olarak zikredilmemektedir. Ayrıca mescidi ve minberi yapan mimarın adı minberde yazılıdır: "...Salahü'd-devle Zeynü'l-Hac Hoca (?) Nuştekin..."⁵⁷. Mimarın isminin yazıldığı kısım ile iki sultana ait kitabelerin yazılı olduğu kısımlar aynı ağaçtan ve aynı döneme ait ise bu durumda mimarının ismini de öğrenmiş oluruz. Zeki Sönmez, ulucamiin yerinde 1150-1153 tarihlerinde yapılmış bir cami ve minberin de o camiye ait olduğunu düşünmektedir.⁵⁸ Sultan II. Kılıç Arslan'ın döneminde Niksar'da inşa edildiği bilinen bir medrese günümüze kadar gelmemiş, fakat 1183 tarihli kitabesi gelmiştir. Kitabeye göre medrese Selçuklu devlet adamlarından Atabeg Bedreddin Şahinşah tarafından yaptırılmıştır.⁵⁹ Bu kitabedeki "emera bi imaretin" ifadesine araştırmacıların tamamı "yapılmasını emretti" anlamını vermişlerdir. Fakat Sivas Ulucamii'nin kitabesindeki aynı ifadeye M. Zeki Oral hariç araştırmacılar "yapılmasını emretti" anlamı vermemişler veya kitabedeki bu ifadeyi dikkate bile almamışlardır. Camiin Danişmendli Begliği döneminde yapıldığı, araştırmacıların neredeyse tamamı tarafından iddia edilmiştir.

Selçuklu hakimiyeti altındaki bölgelerde XII. yüzyılın ortalarına kadar inşa edilmiş herhangi bir cami veya medresenin günümüze kadar gelmemiş olması dikkat çekicidir. Hakikaten XII. yüzyılın ortalarına kadar bir yapılaşma olmadıysa, bu siyasi olmayan kurumların XII. yüzyılın ortalarına kadar teşekkül etmediğine delil olur. Konya'nın Selçuklu merkezi olması dikkate alınınca bu durumun izahı güçleşmektedir. Danişmendli Begliği'nin hakimiyeti altındaki şehirlerle karşılaştırıldığında Türkiye Selçuklu hakimiyeti altındaki şehirlerde bu gecikme daha da belirgindir. Medreselerin olmaması anlaşılabilir, fakat ibadet ihtiyacını karşılayacak camilerin olmaması izahı zor bir meseledir. Belki de var olan yapılar basit ve zayıf inşa edildikleri için günümüze ulaşamadılar. Görkemli kalıcı camiler yerine yukarıda örneklerini zikrettiğimiz ibadet

56 İbrahim Hakkı Konyalı, *Konya Tarihi*, Enes Kitap Sarayı, Konya 1997, s. 822-823.

57 M. Zeki Oral, "Anadolu'da San'at Değeri Olan Ahşap Minberler", s. 26-29; İbrahim Hakkı Konyalı, "Aksaray Ulu Camii", *Vakıflar Dergisi*, X, (1975), s. 281-283, 288. Bu makalede Konyalı, ulucamiin Sultan I. Mesud tarafından yapılmaya başlandığı ve oğlu II. Kılıç Arslan tarafından geliştirildiğini, Karamanoğlu Mehmed Bey tarafından da yenilendiğini iddia etmektedir.

58 Zeki Sönmez, *Başlangıcından 16. Yüzyıla Kadar Anadolu Türk-İslam Mimarisinde Sanatçılar*, Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1995, s. 177.

59 Uzunçarşılıoğlu İsmail Hakkı, *Kitabeler: Anadolu Türk Tarihi Vesikalarından*, s. 62-64. Uzunçarşılıoğlu'nun gördüğü ve yayınladığı bu kitabenin, H. Çal nerede olduğunun bilinmediğini belirtiyor (Halit Çal, *Niksar'da Türk Eserleri*, s. 64).

ihtiyacını karşılayacak sade ve basit mescitler inşa etmiş olabilirler. Bu da siyasi yapının henüz güçlü yapılar inşa edebilecek durumda olmadığını göstermesi bakımından önemlidir.

Siyasi kurumsal bir yapı olmayan Selçuklu sarayının iç kalede Konya Ulucamii yakınında olduğu tahmin edilmektedir. Hangi sultan döneminde yapıldığı bilinmemektedir. III. Haçlı Seferi'ne katılanlar 1190 yılı Mayıs ayında Konya'nın Meram'ında konaklamışlar ve burada II. Kılıç Arslan'a ait iki sarayı yıktıklarını belirtmişlerdi. Ayrıca şehirde de sultan ve oğlu Melikşah'a ait saraylar görmüşlerdi.⁶⁰ Meram'dakiler yazlık saraylar olabilir. Konya Ulucamii yakınındaki sarayın II. Kılıç Arslan'ın asıl sarayı olduğu söylenebilir. Bu sarayın kurumsal siyasi bir yapıya göre teşkilatlanıp teşkilatlanmadığını bilmiyoruz. Belki de yerleşikleşme sürecine girmeden önce sultanın ailesi ve az sayıda görevliyi barındırıyordu. XIII. yüzyılda saray kurumu da genişleyip büyüyecektir.

Beglerin veya sultanların şehirlerde kurumsal yapıların oluşumuna ya da gelişmesine destek vermeleri, 1071 sonrasında ilk göçlerde Anadolu'ya çoğunlukla göçebe hayat yaşayan Türklerin gelmiş olmasını göz ardı etmemizi gerektirmez. Buna yönelik itirazlar olsa da ilk göçlerin savaş ortamında gerçekleştiği ve sürekli hareketi zorunlu kıldığı için yerleşik Türklerin çoğunluğunun bu hengamenin içine girmeyip bir süre daha Maverainnehir ve Horasan civarında kaldıkları, Türkiye'de şehirler Türkler tarafından ele geçirildikçe, XI. yüzyılın sonlarından itibaren az da olsa gelmeye başladıklarını, bunun yavaş yavaş arttığını, Moğol istilası tehlikesi baş gösterince farklı etnik kökenden yerleşik Müslümanlar gibi, yerleşik Türklerin de Batı Asya'ya, özellikle de Türkiye'ye yoğun olarak göç ettiklerini düşünüyorum. Bu görüş mevcut görüşler içinde şimdilik en makulü görünüyor. Birinci göç dalgasında ve hemen akabinde yerleşik Türklerin gelmiş olabileceği gibi ikinci göç dalgasında da göçebe Türklerin gelmiş olması, farklı nitelikteki iki büyük göç dalgası tezini zayıflatmaz. Zaman geçtikçe göçebelerin göçü azalırken yerleşiklerin göçü artmış olabilir. Göçebelerin ve yerleşiklerin Türkiye'deki dağılımı da bölgelere göre farklılaşabiliyordu. Türkiye'nin doğu ve güneydoğusunda göçebe Türklerin varlığını koruduğunu, hatta bunların begleri idaresinde bir araya gelerek Gürcistan'a akınlar düzenlediklerini biliyoruz.⁶¹ Fakat kesafeti hakkında bilgi sahibi değiliz.

Danışmendli Begliği'nin ilk başlarda sayıları az da olsa, yerleşik Müslüman Türkleri hakim oldukları bölgelere çekmiş olduğu anlaşılıyor. Sınırlı da olsa imar faaliyetlerinin çok erken başlamış olması bunu gösteriyor. Begliğin ilk atasının Danışmend (Farsça "alim, bilgili") unvanına sahip olması, diğer beglere ve sultanlara nazaran yerleşik Müslümanlarla daha yoğun ilişki içinde olmasına ve hakimiyeti altındaki şehirlerde imar faaliyetlerini erken başlatmasına bir delil olabilir. Eğer cevap bu kadar basit ve idarecilerin yerleşiklik düzeyi bir açıklama olsaydı, İran'da Selçuklu ileri gelenleri yerleşiklikle diğer Türklere nazaran daha erken tanıştığına göre, onların bir uzantısı olan Türkiye Selçuklu sultanlarının idaresi altındaki bölgelerde bu gelişmenin

60 Osman Turan, *Selçuklular Zamanında Türkiye*, İstanbul 1993, s. 234.

61 XII. yüzyılın sonlarında bile Türkiye'nin doğu kesimine göçebe Türklerin göçü devam ediyordu. Bk. Osman Turan, *age.*, s. 215-216.

daha erken tarihlerde görülmesi gerekirdi. Bu karmaşık meseleye şimdilik şöyle makul bir açıklama getirilebilir: Selçuklu bölgesi uca daha yakın ve Bizansla mücadele alanı olduğu için göçebe Türkleri kendisine çekerken yerleşik Türkleri biraz daha geride, Danişmendli ve Artuklu bölgesinde bırakmış olmalıdır. Bunu kabul ederken Danişmendli Begliği'nin hakimiyeti altındaki yerlerde de Türkmenlerin yoğunlukta olduğunu unutmuyoruz. Göçler sırasında askerleşmiş Türkmenler batıya, yani uca yönelirken, olağan hayatını yaşayan Türkmenler Türkiye'nin her yerinde varlıklarını sürdürüyorlardı. Begliklerin şehirleri ele geçirdikten sonra, bünyelerindeki yerleşik dünya ile uyum sağlayamayan Türkmenleri batıya, uca yönlendirmiş olma ihtimali daha kuvvetli görünüyor. Türkiye Selçuklu sultanları bilinçli olarak Türkmenlerin askerleşmiş unsurlarını kendisine çekmiş de olabilir. Bu, onların hem Bizans hem Haçlılar hem de Danişmendlilere karşı üstünlük tesis etmesinin de makul bir açıklaması olabilir. Bizans kaynaklarının, Türkmenlere yönelik XII. yüzyıl boyunca süren, özellikle de XII. yüzyılın ikinci yarısından itibaren artış gösteren, şikayetleri bu uca daha fazla askerleşmiş Türkmenin göç ettiği tahminimizi doğruluyor.⁶² II. Kılıç Arslan'ın (1155-1192) Bizans ve Danişmendlilere karşı üstünlük tesis ettikten hemen sonra bu galibiyetleri kendisine bahşeden Türkmenlerle çatışır hale gelmesi de bölgedeki Türkmenlerin oldukça etkili ve güçlü olduklarını ortaya koymaktadır. Adeta Selçukluların hakimiyeti altındaki bölgelerin dört bir yanı Türkmenler tarafından çevrilmişti. 1176 sonrasında II. Kılıç Arslan bu Türkmenlerin kendisine itaat etmeyen kesimleriyle mücadele etmeye başlayacaktır.

1071'den sonra üç çeyrek asır boyunca, özellikle Türkiye Selçukluları'nın hakimiyet bölgesinden, yerleşik Müslüman Türklerin inşa etmiş olduğu yapıların günümüze ulaşmamış olması da dikkat çekicidir. Vardı da günümüze ulaşamadılarsa bunlara dair araştırmaların yapılması veya yaptırılması gerekirdi. Bu yapılar yıkıldıysa bu coğrafyanın şartlarına uygun yapılamamış oldukları veya güçlü bir mali destekten yoksun basit yapılar olduğu için yıkılmış olmaları gerekir. XIII. yüzyılın başlarına ait yapılar günümüze ulaşırken ondan kısa süre öncesine – XII. yüzyılın ikinci yarısına – ait üç yapı dışında fazla bir yapının günümüze gelmemesinin bir açıklamasının yapılması gerekiyor. Türkiye Selçuklu sultanlarının elde ettikleri vergi gelirlerini askeri güç olarak kullandıkları ve yağma yapması sınırlanmış Türkmenlere dağıttığını tahmin ediyorum. Bu yüzden imar faaliyetlerine para ayıramamış olmalıdır. XII. yüzyılın ortalarına kadar Türkiye'nin genelindeki savaş ortamı; cami, medrese ve sarayın yapımını ve bunlara ait kurumsal yapıların ortaya çıkışını Danişmendli Begliği hakimiyetindeki iki şehir dışında geciktirmiş olmalıdır.

Yerleşik Türklerin 1071 sonrasında Anadolu'da yaşamaya başladıkları şehirlerde ve çevrelerinde camiler inşa edemedilerse bile ibadetlerini ifa ettikleri mescit diyeceğimiz daha küçük yapıları inşa ettikleri bilinmektedir.⁶³ Konyadaki örneklerini de yukarıda görmüştük.

62 S. Vryonis'in bu görüşü destekleyen kapsamlı tespitleri için bk. Speros Vryonis, "Nomadization and Islamization in Asia Minor", *Dumbarton Oaks Papers*, 29, (1975), s. 44 vd.

63 1184 yazında Anadolu'nun güneydoğusundan geçen İbn Cübeyr, Harran şehrindeki camii tasvir ettikten sonra mescitlerinin çok olduğundan bahsetmektedir: İbn Cübeyr, *Endülüsten Kutsal Topraklara*, çev. İsmail Güler, Selenge

Bunların yıllara ve bölgelere göre dağılımlarının ve yoğunluklarının boyutlarını bilmiyoruz. Zayıf yapılar oldukları ve bir siyasi yapının ileri gelenlerini temsil etmedikleri, bu yüzden de yeterince korunmadıkları ve tamir ettirilmedikleri için günümüze gelmemiş olmalılar. Mescitler, tedris faaliyeti gibi camilerin bütün işlevini yerine getiriyor muydu bilmiyoruz.

Göçebe Türkler Batı Asya'ya göç ettikten sonra idareci olduklarında ve yerleşik hayata geçerken, İran, Irak ve Suriye'de o bölgelerdeki yerleşik hayatı desteklediler. Benzer bir süreç 1071 sonrasında Anadolu coğrafyasında da yaşandı. Kutalmışoğlu Süleyman'ın Antakya'yı ele geçirdiğinde Cassianus Büyük Kilisesi'ni camiye çevirmesi örneklerine⁶⁴ Anadolu'da pek rastlamıyoruz. Hristiyan tarihçilerin kaleme aldığı Ermenice, Süryanca ve Grekçe kaynaklarda buna dair şikayetlere rastlanmamaktadır. Çeşitli sebeplerle cemaatini yitirmiş kiliseler camiye dönüştürülmüş olabilir. Fakat buna dair de kesin bir bilgiye sahip değiliz.

Sonuç

Çalışmamız sürecinde birden fazla sonucu destekleyecek bulgulara rastladığımızı belirtmek gerekiyor. Bundan sonraki çalışmalara katkı yapabileceğini düşündüğümüz için bu sonuçların üçünü burada vermenin uygun olduğunu düşünüyorum. Birincisi, inşa kitabelerinin olmaması dikkate alındığında, gerçekten Türkiye'de yapılaşma XII. yüzyılın ikinci yarısından itibaren başladı ve sonlarına doğru yoğunlaştı. Bu yerleşikleşme ve siyasi olmayan kurumsal yapıların ortaya çıkışına dair de ipuçları vermektedir. Yani yerleşik Türklerin gelişi ve bunların siyasi olmayan kurumsal yapılar oluşturmaları, XII. yüzyılın ikinci yarısı ve sonlarına doğru mümkün hale geldi. Bu görüşe itiraz edeceklere şu akıl yürütmeye cevap verilebilir. Türkiye'nin genelinde XII. yüzyılın ikinci yarısının hemen başındaki yapıların kitabeleri günümüze gelirken ondan 10-20 sene öncesine ait yapıların kitabelerinin günümüze gelmemesinin izah edilmesi gerekir. İkinci sonuç ise 1071 sonrasında yerleşik Türkler geldi ve bunlar XI. yüzyılın sonlarından itibaren siyasi olmayan kurumsal yapılar oluşturdular ve bunlarla ilgili yapılar yaptılar. Bunların bir kısmı günümüze gelmedi, gelenler de sürekli tamirat geçirmiş ve özgünlüklerini yitirmiş yapılarıdır. Bunların XI. yüzyılın sonu ve XII. yüzyılın ilk yarısında yapıldıklarında inşa kitabeleri vardı, fakat daha sonraki tamirat kitabeleri bunların yerini aldı ya da bir kısmı hakkında vakayinameler ve arşiv vesikalarında malumat bulunmaktadır. Bu görüşü Danişmendli Begliği'nin hakimiyeti altındaki XII. yüzyılın ortalarına kadar olan yapılarda inşa kitabeleri olmasa da şehirlerde yapılaşmanın olduğuna dair kaynaklardaki ve arşiv vesikalarındaki malumat desteklemektedir. Bunların birkaç cami ve medrese ile sınırlı olduğunu unutmamak gerekiyor. Burada dikkat

Yayınları, İstanbul 2017, s. 181. Müslüman nüfusun kesafetine göre değişmekle birlikte bu diğer şehirlerdeki duruma örnek olabilir.

64 Suryani Patrik Mihail, *Vakainame, İkinci Kısım (1042-1195)*, s. 30. Ermenice nüshada Saint Petrus olarak geçmektedir. Bk. Suryani Patrik Mihail, *age.*, s. 31. Başka bir Süryani tarihçisi, "Kawsyana", yani "Mar Cassianus Büyük Kilisesi" olarak kaydetmiştir (Bar Hebraeus, *Abu'l-Farac Tarihi*, I, Süryancadan İngilizceye çev. Ernest A. Wallis Budge, Türkçeye çev. Ömer Rıza Doğrul, Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1987, s. 331).

edilmesi gereken husus, Danişmendli Begliği'nin hakimiyeti altındaki şehirlerden Kayseri ve Tokat'ın istisna olabileceği ihtimalidir. Bu yapılaşmanın Türkiye'nin genelindeki durumu yansıtmadığını, sadece Danişmendli Begliği'nin bölgesi ve belli şehirleri için geçerli olduğunu ortaya koyar. Ben bu iki görüşü birleştirerek üçüncü bir görüşe ulaşmaya çalıştım. Danişmendli Begliği'nin hakimiyeti altındaki şehirlerde siyasi olmayan kurumlar ve bunlara ait yapılar XI. yüzyılın sonlarından itibaren mütevazı ve mevzi bir şekilde ortaya çıkmaya başladı. Türkiye'nin diğer bölgelerinde ise bu, XII. yüzyılın ortalarında başladı. Artuklu Begliği'nin hakimiyeti altındaki şehirlerde ise daha önce yapılmış camiler kullanıldı ve XII. yüzyılın ikinci yarısından itibaren özgün yapılar yapılmaya başlandı. Türkiye'nin birçok şehrinde XII. yüzyılın ortalarına kadar camilerin olmaması, yerleşik Müslümanların ibadet etmediği anlamına gelmiyordu. Muhtemelen bu ihtiyaçlarını mescitlerle karşılıyorlardı ve camiler kadar kapsamlı bir faaliyet icra etmeyen bu mescitler mimari açıdan Anadolu coğrafyasına uygun olmadıkları için uzun süre varlıklarını koruyamadılar ve günümüze kadar ayakta kalamadılar.

Yapılaşmada, XI. yüzyılın sonlarından XII. yüzyılın ortalarına kadar başlangıçta uzun süreli seyreklik ile Anadolu'nun göçebeleşmesi ve göçebelerin etkinliği, XII. yüzyılın ortalarından itibaren bölgelere göre farklılaşa da sayıca bir artış ile göçebelerin baskılanması, yerleşikliğin belirginleşmesi ve yerleşiklerin yavaş yavaş öne çıkışı aşağı yukarı örtüşmektedir.

Bu çalışma, Danişmendli Begliği idaresindeki Tokat'ta XI. yüzyılın sonlarına doğru siyasi olmayan kurumsal yapı olan cami kurumsal bir siyasi yapıya ihtiyaç duymadan ortaya çıkabileceğini ve var olabileceğini, dolayısıyla bu kurumların varlığının siyasi yapının kurumsal olduğuna işaret etmediğini de ortaya koymuştur. Başka bir ifade ile cami, medrese ve sarayların olması, siyasi yapının kurumsal olduğuna delil teşkil etmemektedir.

1071 sonrasında Anadolu'da Türklere ait siyasi yapıların idaresi altındaki şehirlerde siyasi olmayan kurumsal yapılardan cami, ilk defa Danişmendli Begliği idaresindeki Tokat'ta inşa edildi. Ondan sonra XII. yüzyılın ilk yarısında da yine ilk cami, Danişmendli idaresindeki Kayseri'de inşa edildi. Başka bir kurumsal yapı olan medrese de, yine XII. yüzyılın birinci yarısında, ilk defa Kayseri'de inşa edildi. Tokat ve Niksar'da birer medrese XII. yüzyılın ikinci yarısının başlarında inşa edildi. İnşa tarihleri ihtilafli camiler bir kenara bırakılırsa cami ve medreseler siyasi olmayan kurumsal faaliyet hakkında bir bilgi vermektedir. Danişmendli Begliği hakimiyetindeki şehirleri Artuklu Begliği hakimiyetindeki şehirler takip etti ve ilk cami ve medreseler, XII. yüzyılın ikinci yarısından itibaren Artuklular tarafından inşa edildi. Yukarıda da belirttiğimiz gibi, Artuklu Begliği coğrafyasında camiler daha önceden vardı ve tedris faaliyetleri de bu camilerde yürütülüyordu. Siyasi olmayan kurumsal yapılar, o şehirlerde zaten mevcuttu. Artuklu Begliği, inşa ettirdiği cami ve medreselerle XII. yüzyılın ikinci yarısında bu kurumların zenginleşmesine ve yaygınlaşmasına büyük katkılar sağladı. Yinaloğulları Begliği hakimiyeti altında iken Diyarbakır şehrinde bir medrese olduğunu bilmiyoruz. Beglik idaresi öncesine ait Diyarbakır Ulucamii ve beglik döneminde yapılan iki cami faaliyet halindeydi ve tedris faaliyeti muhtemelen buralarda yürütülüyordu. Dilmaçoğulları idaresindeki Bitlis'te de bir medresenin varlığından

haberdar değiliz. Aynı uygulamanın bu şehirdeki tek cami için de geçerli olduğu tahmin edilmektedir. Saltuklu Begliği idaresindeki Erzurum'da bir ulucami, XII. yüzyılın sonlarında inşa edilmiştir. Bu begliğin idaresindeki şehirlerde XII. yüzyılın sonlarına kadar bir medrese inşa edildiğine dair bir bilgi mevcut değildir. Mengüçüklü Begliği idaresindeki Divriği'de XII. yüzyılın sonlarında bir cami inşa edilmiştir. Yine bu beglik idaresi altında bir medrese bu dönemde inşa edilmemiştir. Bunlar bize bu son iki beglik idaresi altında siyasi kurumsal yapıların oldukça zayıf olduğuna işaret etmektedir. Aynı zayıflık Türkiye'nin batısında da görülmektedir. Selçukluların Beglikler Birliği'nin hakimiyetindeki Konya ve Aksaray'da XII. yüzyılın ikinci yarısının hemen başlarında birer cami inşa edildi. Medrese, Selçuklu idaresindeki kadim şehirlerde değil de, Danişmendlilerden alınan bir şehir olan Niksar'da XII. yüzyılın sonlarında inşa edildi. Bu kadar uzun bir dönemde Konya'da bir medrese inşa edilmemesi dikkat çekicidir. Bu, tedris faaliyetlerinin olmadığına da işaret ediyorsa durumun anlaşılması daha da zorlaşmaktadır. Tedris faaliyeti var idiyse geç başlamış ve mevcut tek camide yürütülmüş olmalıdır. Burada görüldüğü üzere yapıların ortaya çıkış zamanları, bu şehirlere yerleşik Türklerin de dahil olduğu Müslümanların daha yoğun olarak göç ettikleri zamanları da gösteriyor olabilir.

XII. yüzyılın ortalarına kadar görkemli yapıların yaygın bir şekilde yapılamamasının bir nedeninin de, begliklerin ve Beglikler Birliği'nin bu görkemli yapıların inşa masraflarını karşılayacak mali güce sahip olmamalarıdır. Bu yıllar, yoğun savaş yılları olduğu için gelirlerin büyük kısmı askeri harcamalara gitmiş olmalıdır. Belki de bu dönemde halkın refah düzeyinde de bir iyileşme söz konusu değildi. Belki de siyasi yapılar, yağmaları sona erdirmeleri ve kendilerine itaatlerini sağlamak için olağan geçim biçimlerinin dışına çıkmış göçebelere gelirlerinin önemli bir kısmını paylaştırmak zorunda kaldıkları için yapılaşmaya para ayıramadılar. Mali imkanlar dışında XII. yüzyılın ortalarına kadar bu görkemli yapıları inşa edecek Türk dahil Müslüman mimar, usta ve işçilerin bulunup bulunmadığı da bilinmemektedir. Müslüman mimar ve ustalara ihtiyaç duyuyorlar mıydı ya da böyle bir arayış içindeler miydi onu da bilmiyoruz. Muhtemelen XII. yüzyılın ikinci yarısından itibaren, özellikle sonlarına doğru, savaşların azalmasıyla siyasi yapıların askeri harcamaları azalmış, yapılara daha fazla para ayırma imkanı doğmuş, yerleşik Müslümanların artışıyla da mimar, usta ve işçileri daha rahat bulmaya başlamış olmalıdır. Özellikle XIII. yüzyıldan itibaren hızla yaygın bir şekilde görkemli yapılar inşa edilmesi ve inşa edilen yapılarda Müslüman mimar ve ustaların isimlerinin yer alması bu tahmini desteklemektedir. XIII. yüzyılın bu zemininin XII. yüzyılın ikinci yarısında, özellikle de son çeyreğinde oluşmaya başladığını tekrar hatırlatmak gerekiyor.

Bu çalışma yapılırken konu ile ilgili daha önce yapılmış çalışmalar incelendi ve kitabelerin okunmasında, değerlendirilmesinde yeterince titiz davranılmadığı tespit edildi. İnşa ve tamire ilişkin fiillere ve onların türevlerine rastgele anlamlar verildiği tespit edildi. İnşa kitabeleri olmayan, vakayinameler ve arşiv vesikalarında da zikredilmeyen cami ve medreselerin tarihlendirmesinde gördüğümüz çelişkilere ve birtakım cevaplanmamış sorulara rağmen, uzmanlık alanımız olmadığı için sanat tarihçilerinin ve mimarların kendi uzmanlık alanlarından hareketle yaptıkları tarihlendirmeleri esas almak durumunda kaldık. Bu çelişkiler giderildiği

ve cevaplanmamış sorular cevaplandığı zaman yapılacak tarihlendirmelerin görüşlerimi zayıflatmayacağı, aksine kuvvetlendireceği ve daha anlamlı değerlendirmeler yapma imkanının doğacağı kanaatini taşıyorum.

Özetleyecek olursak cami, medrese ve sarayların ortaya çıktığı yerlerde siyasi yapıların kurumsal olması gerekmemektedir. Kurumsal olmayan bir siyasi yapı altında siyasi olmayan kurumsal yapılar ortaya çıkabilmektedir. Fakat bu ortaya çıkan siyasi olmayan kurumsal yapıların görkemi, yoğunluğu ve yaygınlığı ile yerleşiklerin etkinliği, siyasi yapının gücü ve kurumsallığı arasında ilişki olduğu anlaşılıyor. Ayrıca siyasi olmayan kurumlara ait yapıların varlığı da bunlara ait kurumların varlığına delil teşkil eder, fakat siyasi kurumsal yapıların varlığına delil teşkil etmez. Son tespit henüz tam olarak desteklenmiş değildir, eğer Türkiye'deki cami, medrese ve saraylar, XII. yüzyılın ortalarından itibaren ortaya çıktı ve zaman içinde yaygınlaştıysa bu durumda siyasi yapıların kurumsallaşmasıyla bir ilişkisi kurulabilir. Yine bu durumda kurumsal olmayan siyasi yapıların ortaya çıkışı, kurumsal siyasi yapıların varlığına da delil teşkil edebilir. Fakat araştırmacılar, bir tarihi yapıyı mümkün olduğunca eskiye tarihleme gayreti içinde olduklarından mevcut çalışmalardan hareketle daha anlamlı çıkarımlarda bulunmak mümkün olamamaktadır. Halbuki yazılı metinlerin bu kadar az olduğu bir dönemi anlamak için yapıların daha özenli ve çok boyutlu yorumlanması büyük önem arz etmektedir.

KAYNAKÇA

- 387 Numaralı Muhasebe-i Vilayet-i Karaman ve Rum Defteri (937/153), I-II, T.C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı Yayınları, Ankara 1996.
- 998 Numaralı Muhasebe-i Vilayet-i Diyar-i Bekr ve Arab ve Zü'l-Kadiriyye Defteri (937/1530), I, T.C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı Yayınları, Ankara 1998.
- 1570 (Hicri 976) Tarihli Kayseri Tapu-Tahrir Defteri, yay. Mehmet İnbaşı, Kayseri Büyükşehir Belediyesi, Kayseri 2009.
- Abdulgani Efendi, *Mardin Tarihi*, haz. Burhan Zengin, T.C. Başbakanlık Güneydoğu Anadolu Projesi Bölge Kalkınma İdaresi Başkanlığı, Ankara 1999.
- Abdüsselam Efendi, *Mardin Tarihi*, haz. Hüseyin Haşimi Güneş, Mardin Tarihi İhtisas Kütüphanesi Yayını, İstanbul 2007.
- Ahmet Nazif Efendi, *Kayseri Tarihi (Mirat-ı Kayseriyye)*, Sadeleştiren Mehmet Palamutoğlu, Kayseri Özel İdare Müdürlüğü ve Kayseri Belediyesi Birliği Yayınları, Kayseri 1987.
- Akok, Mahmut, "Diyarbakır Ulucami Mimari Manzumesi", *Vakıflar Dergisi*, VIII, (1969), s. 113-140.
- Aksulu, Işık, "Tokat Çukur Medresenin Yeni Bulgular Işığında Mimari Yapısının Değerlendirilmesi", *Yeni İpek Yolu*, X, (2007), s. 63-76.
- Altun, Ara, "Harput Ulu Camii'nin Durumu", *Sanat Tarihi Yıllığı (İstanbul Üniversitesi)*, V, (1972-1973), s. 79-94.
- _____, *Ortaçağ Türk Mimarisinin Anahatları İçin Bir Özet*, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul 1988.
- _____, *Anadolu'da Artuklu Devri Türk Mimarisi'nin Gelişmesi*, Kültür Bakanlığı Yayınları, İstanbul 1978.
- _____, "Artuklular (Sanat)", *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, III, Türkiye Diyanet Vakfı, İstanbul 1991, s. 418-419.
- _____, "Mardin Ulu Camii ve Çifte Minareler Üzerine Birkaç Not", *Vakıflar Dergisi*, IX, (2006), s. 191-220.
- Arık, Rüçhan, "Erzurum'da İki Cami", *Vakıflar Dergisi*, VIII, (1969), s. 149-160.
- Aslanapa, Oktay, *Anadolu'da İlk Türk Mimarisi, Başlangıcı ve Gelişmesi*, Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Atatürk Kültür Merkezi Yayını, Ankara 1991.
- Bar Hebraeus, *Abu'l-Farac Tarihi*, I-II, Suryancadan İngilizceye çev. Ernest A. Wallis Budge, Türkçeye çev. Ömer Rıza Doğrul, Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1987.
- El-Belazuri, *Fütuhu'l-büldan*, çev. Mustafa Fayda, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, Ankara 1987.
- Beysanoğlu, Şevket, *Anıtları ve Kitabeleri ile Diyarbakır Tarihi*, I-II, Diyarbakır Belediyesi, Ankara 1996.
- Boran, Ali, *Anadolu'daki İç Kale Cami ve Mescidleri*, Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2001.
- Cantay, Tanju, "Bir Kuzey-Batı Anadolu Gezisinden Notlar", *Sanat Tarihi Yıllığı (İstanbul Üniversitesi)*, VII, (1976-1977), s. 21-40.
- Çal, Halit, *Niksar'da Türk Eserleri*, T.C. Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1989.
- Çeşmeli, İbrahim, "Orta Asya'da Bir Ortaçağ Yapısı Olan Diggaran Camii", *Sanat Tarihi Yıllığı (İstanbul Üniversitesi)*, XVI, (2003), s. 29-59.
- _____, *Orta Asya Camilerinde Tipoloji (7.-13. Yüzyıllar)*, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), İstanbul Yıldız Teknik Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü, İstanbul 2005.
- Çevik, Adnan, *XI.-XIII. Yüzyıllarda Diyar-ı Bekr Bölgesinin Tarihi*, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, İstanbul 2002.
- _____, "XII. Yüzyılda Güneydoğu Anadolu Bölgesinde Bir Türkmen Beyliği Yınoğulları", *Türkler*, VI, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, s. 491-499.

- _____, “Selçuklular Zamanında Doğu ve Güneydoğu Anadolu’da Hüküm Sürmüş Bir Türkmen Beyliği: Dilmaçoğulları”, *Türklük Araştırmaları Dergisi*, 12, (2002), s. 115-161.
- Denkhalbant, Ayşe, “Niksar Ulucamii Üzerine Bir Değerlendirme”, *Vakıflar Dergisi*, 40, (2013), s. 9-32.
- Erdmann, Kurt, “XIII. Yüzyıl Anadolu Camilerinin Özel Durumu”, *I. Milletlerarası Türk Sanatları Kongresi*, Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, Ankara 1962, s. 144-151.
- Esin, Emel, “Türk Kubbesi (Gök-Türklerden Selçuklulara Kadar)”, *Selçuklu Araştırmaları Dergisi*, III, (1971), s. 159-182.
- Gabriel, Albert, *Kayseri Türk Anıtları*, çev. Ahmed Akif Tütenk, Ankara 1954.
- Göyünç, Nejat, *XVI. Yüzyılda Mardin Sancağı*, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, İstanbul 1969.
- Güler, Mustafa, *12. Yüzyıl Anadolu Türk Camileri*, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), İstanbul Teknik Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü, İstanbul 2005.
- Gürbüz, Osman, *Saltuklular*, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Erzurum 2002.
- Halil Edhem, “Anadolu’da İslami Kitabeler”, *Tarih-i Osmani Encümeni Mecmuası*, VI/34, (1331), s. 577-591.
- _____, *Kayseriye Şehri, Mebani-i İslamiyye ve Kitabeleri: Selçuki Tarihinden Bir Kıta*, Matbaa-i Orhaniye, İstanbul 1334.
- İbn Cübeyr, *Endülüsten Kutsal Topraklara*, çev. İsmail Güler, Selenge Yayınları, İstanbul 2017.
- İbnü’l-Ezrak, *et-Tarihü’l-Fariki*, neşr. Bedevi Abdüllatif Avad, Darü’l-Kitabî’l-Lübnani, Beyrut 1974.
- _____, *Meyyafarikin ve Amid Tarihi (Artuklular Kısmı)*, çev. Ahmet Savran, Atatürk Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Yayını, Erzurum 1992.
- Karaçam, Hüseyin, *Artuklu Kitabeleri (1102-1409)*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi) Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, İstanbul 2012.
- Karamağralı, Haluk, “Erzurum Ulu Camii”, *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yıllık Araştırmalar Dergisi*, III, (1981), s. 137-177.
- _____, “Konya Ulucamii”, *Rölöve ve Restorasyon Dergisi*, 4, (1982), s. 121-132.
- Katip Ferdi, *Mardin Artuklu Melikleri Tarihi*, neşir Ali Emiri, haz. Y. Metin Yardımcı, Mardin Tarihi İhtisas Kütüphanesi Yayını, İstanbul 2006.
- Konyalı, İbrahim Hakkı, *Erzurum Tarihi*, İstanbul 1960.
- _____, “Aksaray Ulu Camii”, *Vakıflar Dergisi*, X, (1975), s. 273-288.
- _____, *Konya Tarihi*, Enes Kitap Sarayı, Konya 1997.
- Kuran, Aptullah, *Anadolu Medreseleri*, I, Ortadoğu Teknik Üniversitesi Mimarlık Fakültesi Yayınları, Ankara 1969.
- _____, *Selçuklular’dan Cumhuriyet’e Türkiye’de Mimarlık*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2012.
- Kuru, Alev Çakmakçoğlu, *Fetih’ten Osmanlı Dönemine Kadar Kayseri’de Türk Devri Mimarisi*, İlköz Matbaası, Ankara 1998.
- Löytved, J. H., *Konia, Inschriften der Seldschukischen Bauten*, Berlin 1907.
- Lynch, H. F. B., *Armenia, Travels and Studies*, Khayats Book, Beirut 1960.
- Mehmed Nusret (Som), *Tarihçe-i Erzurum*, yay. haz. Ahmet Fidan, Erzurum Kitaplığı, İstanbul 2005.
- Mülayim, Selçuk, “Garipler Camii”, *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, XIII, Türkiye Diyanet Vakfı, İstanbul 1996, s. 381-382.
- Oral, M. Zeki, “Konya’da Ala üd-din Camii ve Türbeleri, I Yapılar ve Kitabeler”, *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi Yıllık Araştırmalar Dergisi*, 1, (1956), s. 45-76.

- _____, “Anadolu’da San’at Değeri Olan Ahşap Minberler, Kitabeleri ve Tarihçeleri”, *Vakıflar Dergisi*, V, (1962), s. 23-77.
- Öztürk, Şahabettin, Bülent Nuri Kılavuz ve Ülkü Can Karakuş, “Siirt Ulu Cami Minaresi”, *Vakıflar Dergisi*, 30, (2007), s. 385-405.
- Polat, M. Said, *Moğol İstilasına Kadar Türkiye Selçuklularında İctimai ve İktisadi Hayat*, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), T.C. Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, İstanbul 1997.
- _____, “Türkiye’de İlk Beglik’ler ve Kabilevi Siyasi Birlik’lerin Ortaya Çıkışı (1071-1175)”, *TTK Belleten*, LXVI/245, (2002), s. 61-86.
- _____, *Selçuklu Göçerlerinin Dünyası, Karacuk’tan Aziz George Kolu’na*, Kitabevi, İstanbul 2004.
- Solmaz, Sefer, *Danışmendliler Devleti ve Kültürel Mirasları*, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Konya 2001.
- Sönmez, Zeki, *Başlangıcından 16. Yüzyıla Kadar Anadolu Türk-İslam Mimarisinde Sanatçılar*, Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1995.
- Subaşı, Hüsrev, “Bazı Niksar Kitabeleri Hakkında Tesbit ve Düşünceler”, *Danışmendli Döneminde Niksar’da Tıp Tarih ve Kültür Sempozyumu*, Niksar Belediyesi, Niksar 2001, s. 120-136.
- Suryani Patrik Mihail, *Vakainame, İkinci Kısım (1042-1195)*, çev. Hrant D. Andreasyan, Türk Tarih Kurumu Nüshası, Ankara 1944.
- Şen, Korkmaz, “Bitlis Ulucami ve Bitlis Kalesine Ait İki Önemli Kitabe”, *Avrasya Sosyal ve Ekonomik Araştırmalar Dergisi*, 10, (2018), s. 147-156.
- Tanman, Baha, “Danışmendliler (Mimari)”, *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, VIII, Türkiye Diyanet Vakfı, İstanbul 1993, s. 474-477.
- Tanrıverdi, Eyüp, “X. ve XI. Yüzyıllarda Diyarbakır Bölgesinde Arap Dili ve Edebiyatı Çalışmaları”, *I. Uluslararası Oğuzdan Osmanlıya Diyarbakır Sempozyumu Bildirileri, 20-22 Mayıs 2004 Diyarbakır*, ed. Kenan Ziya Taş – Ahmet Kankal, Diyarbakır Valiliği, Diyarbakır 2004, s. 473-479.
- Tuncer, Orhan Cezmi, *Diyarbakır Camileri, Mukarnas, Geometri, Orantı*, Diyarbakır 1996.
- _____, “Artuklu Yapıları (Yaptıran, Yürüten ve Yapanlar)”, *Artuklular*, II, ed. Dr. İbrahim Özcoşar, Mardin Valiliği Kültür Yayını, Mardin 2008, s. 135-166.
- Turan, Osman, “Selçuklu Devri Vakfiyeleri I, Şemsettin Altun-aba Vakfiyesi ve Hayatı”, *TTK Belleten*, XI/42, (1947), s. 197-235 ve tıpkıbasım.
- _____, *Doğu Anadolu Türk Devletleri Tarihi*, İstanbul 1980.
- _____, *Selçuklular Zamanında Türkiye*, İstanbul 1993.
- Uzunçarşılı, İsmail Hakkı – Rıdvan Nafiz Edgüer, *Sivas Şehri*, haz. Recep Toparlı, Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2014.
- Uzunçarşılıoğlu İsmail Hakkı, *Tokat, Niksar, Zile, Turhal, Pazar, Amasya Vilayeti, Kaza ve Nahiyeye Merkezlerindeki Kitabeler: Anadolu Türk Tarihi Vesikalarından*, Maarif Vekaleti, İstanbul 1927.
- Ülgen, Ali Saim, “Siirt Ulu Camii”, *Vakıflar Dergisi*, V, (1962), s. 153-155.
- Uykur, Ramazan – Z. Canan Bayer, “Siirt Ulucamii Yapısal Sorunları ve Çözümleri”, *Turkish Studies*, XIII/18, (2018), s. 1243-1270.
- Vryonis, Speros, “Nomadization and Islamization in Asia Minor”, *Dumbarton Oaks Papers*, 29, (1975), s. 42-71.
- Yılmaz, Sarper, “Mardin Şeyh Eminüddin Bimaristanı”, *Türk-İslam Medeniyeti Akademik Araştırmaları Dergisi*, 18, (2014), s. 21-40.
- Yinanç, Refet, “Sivas Abideleri ve Vakıfları”, *Vakıflar Dergisi*, XXII, (1991), s. 15-42.
- Yurdakul, Erol, *Kayseri Kölük Camii ve Medresesi*, T.C. Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1996.

REŞAT NURİ GÜNTEKİN'İN ESERLERİNDE İNANMA İHTİYACI

THE NEED TO BELIVE IN REŞAT NURİ GÜNTEKİN'S WORKS

Nebahat YUSOĞLU

Öz

Reşat Nuri Güntekin, ülkemizde Beşir Fuad'ın savuncululuğunu yaptığı pozitivistimin dışlanmadığı, hatta varlığını iyiden iyiye güçlendirdiği bir kültürel çevrede yetişmesine ve yazdığı eserlerde büyük ölçüde bu düşünceye uygun fikirler savunmasına rağmen iki hikâyesi ve bir romanında insan ruhunun içine düştüğü inanmak ihtiyacını ve bu uğurda yaşadığı çatışmaları gerçekçi bir bakış açısıyla konu edinmiştir. Yazarın gerek mensubu bulunduğu zümre gerekse de kendi düşünce yapısına rağmen böyle bir tavır sergilemesi, onun, toplum – birey çatışmasında insan ve onun meselelerine tarafsız bir şekilde yaklaştığını gösterir.

Çalışmamızda önce halifelik gibi dinî ve siyasî bir makama sahip olacak kadar dinî ve dinî hayatı önemseyen Osmanlı İmparatorluğu'nda, pozitivistimin nasıl doğduğunu ve ne anlama geldiğini çok kısa bir şekilde ortaya koyduktan sonra Reşat Nuri Güntekin'in pozitivist düşüncenin tesiri altında inançsızlaşan ve yaşadığı topluma yabancılaşan hikâye kahramanlarının, cemiyete ve hayata tutunma, ölüm ve ölüm ötesi gibi aşkın (transandantal) konular karşısında tüm idealist tavırlarına rağmen çaresiz kalarak dine yönelmelerini konu edinmesini inceleyeceğiz. Bir anlamda kendi neslinin yaşamış olduğu inanç buhranlarını “Sönmüş Yıldızlar”, “Bir Yudum Su” adlı hikâyelerinde ve *Gökyüzü* romanında konu edinen yazar, ideolojik düşüncelerin insan ruhunun karmaşık yapısını anlamada ve teselli etmede ne kadar yetersiz olduğunu ironik bir şekilde ortaya koyarken inanma ihtiyacına da dikkat çeker.

Anahtar Kelimeler: Reşat Nuri Güntekin, hikâye, inanç, din, çatışma, pozitivistim

Abstract

Despite growing up in a cultural place in which positivism, advocated by Beşir Fuad, wasn't included, in fact strengthening its existence completely and defending ideas that were suitable for that thought in a large scale in his pieces, Reşat Nuri Güntekin, mentioned the need of belief that human soul fell into and the conflict, it has lived in that sake with a realistic point of view in his two stories and one novel. Both coterie the author connected with and the manner he adopted despite his own frame of mind shows that Reşat Nuri approached to the human and his problems neutrally in the public vs. person conflict.

After setting forth how positivism was born and what it meant in Ottoman Empire which gave importance to religion a lot, Reşat Nuri Güntekin mentioned in his story characters and their behaviors against the problems which are efforts to cling to the life and society. The writer who mentioned the depressions of belief that his own generations experienced in the stories of “Sönmüş Yıldızlar”, “Bir Yudum Su” and in the novel of *Gökyüzü* attracts attention to the need of belief while sets forth ironically how

* Dr. Araştırmacı Yazar, İstanbul / Türkiye, nebahatyusoglu@gmail.com

inadequate the ideological thoughts are on understanding and consoling the complicated structure of human soul.

Keywords: Reşat Nuri Güntekin, story, belief, religion, conflict, positivism

Giriş

İnanma ihtiyacı, her insanın hayatında az ya da çok varlığını hissettiren kavramlardan biridir. Bu, dünyanın nasıl oluştuğuna ve kendisinin burada ne için bulunduğuna cevap arayan bireyin, bir anlamda kendi varlığını ve düşünce dünyasını inşa etme girişimidir. Bu arayışın bir uzantısı olarak din olgusuyla tanışan insan, böylelikle tehlikelerle dolu anlamlandıramadığı bir dünyadan her şeyin yerli yerinde olduğu, düzenli bir âlem fikrine ulaşır:

Reality düzene sokmak özelliğiyle insanı aşan ve onu kapsayan kutsal kozmos, böylece anomi dehşetine karşı insana nihai bir kalkan temin eder. Kutsal kozmosla “doğru” bir ilişki içinde olmak demek, kaosun kâbuslu tehditlerine karşı korunmuş olmak demektir. Böylesi bir “doğru” ilişki dışına düşmek ise mânâsızlık uçurumunun kenarına terk edilmek demektir. Burada İngilizce “chaos” kelimesinin “dipsiz uçurum” (yawning) anlamında Grekçe bir kelimedenden, “religion” kelimesinin de “dikkatli olmak” anlamındaki Latince bir kelimedenden çıkarıldığını gözlemek hiç de konumuzla ilgisiz değildir.¹

İnsanlık tarihi boyunca hemen hemen her insan topluluğu veya toplumunda benzer şekilde yaşanan insan – din ilişkisi, XVIII. yy. Avrupa’sında değişen ekonomik yapı ile birlikte Kilise baskısına tepki olarak ortaya çıkan aydınlanma ve reform hareketlerinin sonucunda farklı bir boyut kazandı. Daha önceki din ve inanç sistemlerinin tarihsel misyonlarını doldurduklarını ifade eden kimi aydınlar, insan – inanma ilişkisini kökten bir şekilde inkâr ederek tüm dinî yapıları ve dinin günlük hayat içerisindeki ağırlığına savaş açtılar. Bilimi ön plana çıkardıkları için “materyalist-pozitivist” olarak adlandırılan bu düşünce akımının, çağdaşlarına ve kendilerinden sonraki nesillere tesirleri müthişti. Bu dönemde Batı karşısında kendisini zayıf hissettiği için ona benzemeye çalışan Osmanlı aydınları, ders için Batı’ya gittiklerinde veya kendi ülkelerinde yabancı hocalardan yabancı dillerde eğitim alırlarken tanışmış oldukları bu düşünce yapısının etkisi altında kaldılar. Böylelikle kendi toplumlarının sahip olduğu tüm sosyokültürel yapıya ve dinî mirasa Don Kişot gibi savaş açarak Batı’da bile tartışmalı olan materyalist-pozitivist düşünce sistemini ateşli bir şekilde yaşamaya ve yaymaya çalışarak Osmanlı Devleti’nin son yüz yılını ve Türkiye Cumhuriyeti’nin kuruluş felsefesine damgalarını vurdular. Ancak insan – inanma ilişkisinin örselenmesi neticesinde içine düştükleri kaos ve çatışma, bir süre sonra inanma ihtiyacını ortaya çıkarır. İnsan ruhundaki bu ihtiyacı ilk gören yazarlarımızdan biri olan Reşat Nuri Güntekin, “Sönmüş Yıldızlar” ve “Bir Yudum Su” adlı hikâyeleri ile *Gökyüzü* adlı romanında

1 Peter L. Berger, *Kutsal Şemsiye Dinin Sosyolojik Teorisinin Ana Unsurları*, çev. Ali Coşkun, Rağbet Yayınları, İstanbul 2000, s. 66.

bir anlamda modern insanın kendi kendisine yarattığı cehennemi okuyucularına anlatırken Türk aydınlarının pozitivismle olan hesaplaşmalarını da dile getirir. Her ne kadar bu eserlerinde kendi muhitinin ve düşünce dünyasının aksine hüküm vermekten çekinmişse de kendisinden sonra gelecek olan post modern dönem sonrası yazarlarımıza insan – din ilişkisi hakkında rahat yazabilmelerinin kapısını açmasıyla öncü olmuştur. Aşağıda genel hatlarıyla pozitivism ve Türk aydınlarına etkileri incelenecek, ardından Reşat Nuri Güntekin'in ilgili eserlerinde pozitivist düşünce taraftarı kahramanların yaşadıkları “manevi buhran”ın izleri sürülüp din-pozitivism çatışmasının sonuçları değerlendirilecektir.

1. Türk Aydınları Arasında Pozitivist Düşüncenin Gelişimi

Pozitivism, Aydınlanma ve sanayileşme süreçlerinin sonunda Avrupa'da ortaya çıkan deney ve gözlemlerle ispat edilmiş bilgiler dışındaki bilgi çeşitlerini reddederek tüm olguları bu şekilde açıklamaya çalışan bir felsefi düşünce ekolü olarak tanımlanabilir.

Avrupa'da daha çok akli ve bilimi yücelterek Kilise baskısına ve dinî taassuba karşı çetin bir mücadelenin sonunda sert bir tepki olarak doğan pozitivism, Osmanlı Türkleri için başta din – bilim çatışmasından çok bilime duyulan sevgiyi ifade etme şekli olur:

XIX. yy. pozitivismin Müslüman ve Türk kültür coğrafyasındaki yansımaları elbette Batı'da olduğu gibi Aydınlanma çağı ve sanayi devriminin tarihsel bir devamı şeklinde kendisini göstermiş değildir. Çünkü Müslüman dünyası bu tarihsel süreçlerin deneyimine sahip değildi. Batı dünyasını izlemeye ve modern akımlarla temas kurmaya çalışan bazı Müslüman aydınlar “medeniyet bakımından geri kalmışlık”larının sebebini bilimsel zihniyete sahip olmamaya bağladılar ve kendi coğrafyalarında pozitif (müsbet) bilimlere özgü metot ve anlayışların yerleşmesi için pozitivist felsefeyi yaymanın uygun bir yol olduğunu düşündüler. Dolayısıyla Avrupa kültürü için pozitivism Aydınlanma felsefesinin sonuçlarından biri iken İslam coğrafyası için ilerleme ve kalkınma (terakki) için bir hareket noktası sayılmıştır.²

Pozitivismin kurucusu Auguste Comte, dinlere karşı olmasına rağmen – düşünceleriyle tezat bir şekilde – kurduğu ve tüm dinlerin üstünde olarak nitelendirdiği “insanlık dini”ni tanıtmak için ünlü devlet adamı Mustafa Reşid Paşa'ya bir mektup bile gönderir. Mustafa Reşid Paşa'nın bu mektuba nasıl bir cevap verdiği bilinmese de onun Avrupa'ya gönderdiği öğrencilerden biri olan ve Batılı Türk Edebiyatı'nın kurucusu unvanını taşıyan Şinasi'nin Paris'te kaldığı yıllarda Ernest Renan ve Emil Littré gibi pozitivistlerle yakın ilişki kurduğu bilinmektedir.³

Fakat Türk fikir hayatında materyalizm ve pozitivism asıl varlıklarını tıp mektepleri vasıtasıyla hissettirirler. 1826 yılında açılan Mekteb-i Tıbbiye'de Viyana Üniversitesi hocalarından

2 İlhan Kutluer, “Pozitivism”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, XXXIII, (2007), s. 338.

3 Orhan Okay, *İlk Türk Pozitivist ve Naturalisti Beşir Fuad*, Dergah Yayınları, İstanbul [t.y.], s. 23.

Doktor Bernard'ın öğretime başlamasıyla Fransızca eğitim dili haline gelir.⁴ II. Mahmut'un izniyle anatomi derslerinin kadavra üzerinde işlenmesi, pozitivizm açısından bir aşama sayılır.⁵ Tıp mekteplerindeki materyalist eğitimin boyutunu 1847 yılında bu fakülteyi ziyaret eden Mac Farlane'nin hatıratında okuruz. Kütüphanedeki kitapları “düpedüz materyalizm kitaplarını toplayan bir koleksiyon”⁶ olarak gören Mac Farlane, bu davetle ilgili intibalarını şöyle anlatır:

Doktorlara ve Türk asistanlara ayrılan mükemmel döşenmiş bir salona davet edilmiştim. Kanepenin üzerinde bir kitap vardı. Alıp baktım. Bu da Baron d'Holbach'ın din-sizlik kitabı olan “Systeme de la Nature”nin en son Paris baskısı idi. Kitabın çok okunmakta olduğunu sayfalarından birçok parçalarının işaretlenmiş olmasından anladım. Bu parçalar özellikle Tanrı'nın varlığına inanmanın saçmalığını, ruhun ölmezliği inancının imkânsızlığını matematikle gösteren parçalardı.⁷

Diğer eğitim kurumlarına da yavaş yavaş yayılan pozitivist düşünce, eski düşünce tarzını tamamen küçümseyen, bilimi dine tercih etmenin terakki ve tedenninin vazgeçilmez şartı olarak gören yeni bir aydın tipi doğurur. Öyle ki bir süre sonra bu Osmanlı aydınlarının kütüphanelerini Schopenhauer, Isnard, Büchner gibi materyalist-pozitivist yazarların eserleri doldurur.⁸

Böyle bir düşünce ortamı içinde pozitivist düşüncenin en önemli müminlerinden ve savunucularından biri olan Beşir Fuad yetişir. Beşir Fuad, pozitivizme adanmışlığının kanıtı olan eserleriyle ateşli bir pozitivist savunucusu olmasına rağmen intiharıyla pozitivizmin bir kurbanı olarak görülerek toplumda pozitivist düşünceye karşı bir kamuoyu oluşmasına da zemin hazırlar. Şüphesiz bu düşünce akımına karşı çıkışın en önemli sebeplerinden biri, pozitivizmin, Türk insanının ihtiyaçları doğrultusunda doğmamış olmasıdır.⁹ Özellikle Ahmet Mithat Efendi, Prens Sait Halim Paşa, Mehmet Âkif (Ersoy), Babanzade Ahmet Naim, Mehmet Şemsettin (Günaltay), Ferit (Kam), M. Hamdi Yazır, İzmirli İsmail Hakkı¹⁰ gibi yazarlar yazdıkları yazılarla pozitivist düşünceleri çürütmeye çalışmışlardır. Ancak devrin hâkim entelektüel çevresi içinde kendisine önemli bir yer edinmiş olan ve *İçtihat*'ı uzun yıllar neredeyse tek başına çıkararak Abdullah Cevdet, Türk siyasi hayatında da faaliyet gösteren Ahmed Rızâ, Rıza Tevfik ve Hüseyin Cahit (Yalçın) gibi ateşli pozitivizm taraftarları, Türk gençleri ve aydınları üzerinde daha etkili olurlar. Özellikle Tevfik Fikret,¹¹ dine karşı pozitivist düşünceleri ile Atatürk dâhil yeni nesil üzerinde derin izler

4 Orhan Koloğlu, *Osmanlıcadan Türkçeye Okuryazarlığımız*, Tarihçi Kitabevi, İstanbul 2015, s. 74.

5 Aktaran Murtaza Korlaelçi, *Pozitivizmin Türkiye'ye Girişi*, İnsan Yayınları, İstanbul 1986, s. 197.

6 *Age.*, s. 198.

7 *Age.*, s. 198.

8 Şükrü Hanoğlu, *Osmanlı İttihad ve Terakki Cemiyeti ve Jön Türkçülük (1889-1902)*, İletişim Yayınları, İstanbul 1985, s. 33.

9 Necdet Subaşı, *Türk Aydınının Din Anlayışı*, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 1996, s. 100.

10 Süleyman Hayri Bolay, *Türkiye'de Ruhçu ve Maddeci Görüşün Mücadelesi*, Yağmur Yayınları, İstanbul 1967, s. 20.

11 Şecaattin Tural, Tevfik Fikret'in “Tarih-i Kadim” ve “Haluk'un Amentüsü” adlı şiirlerinde dine karşı cephe alarak “Bir gün fen yapacak şu siyah toprağı altın” diyecek kadar bilime güvendiğini ifade eder (Şecaattin Tural, *Cumhuriyet*

bırakır. Osmanlı Devleti'nin yıkılmasının ardından kurulan Cumhuriyet Türkiye'sinde pozitivist düşüncenin esaslarının benimsenmesiyle gerçekleştirilen inkılaplar, artık pozitivistliğin varlığını mektep kökenli küçük bir aydın kesiminden öte, iyiden iyiye her ferden hayatında hissetmesine sebep olur.

2. Pozitivist İdeolojiyle Hesaplaşma

Bu kültür ortamında pozitivist düşüncenin en canlı olduğu Tıbbiye Mektebi'nden mezun bir babanın oğlu olarak 1888 yılında dünyaya gelen Reşat Nuri'nin pozitivist düşünceye uzak kalması mümkün değildir. Kızı Ela Güntekin, bu durumu şu sözlerle özetler: "O nesil pozitif bilimlerle filan çok ilgilidir. Baba da doktor olunca."¹²

Doktor bir babanın oğlu olarak ve onun kütüphanesindeki Batılı eserleri okuyarak büyüyen Reşat Nuri, aldığı modern eğitimle pozitivistlik konusundaki düşüncelerini olgunlaştırır. Natüralist edebiyatın önemli bir temsilcisi Emile Zola'nın din ve din adamlarını eleştirdiği romanı *Hakikat*'i (Vérité)¹³ İslam Peygamberi'nin de anlatıldığı Thomas Carlyle'in *Kahramanlar*'ını¹⁴ ve İslam dinine kuşkuyla bakan Fransız oryantalist Emile Dermenghem'in *La Vie de Mahomet* adlı eserini *Muhammed'in Hayatı*¹⁵ ismiyle Fransızcadan Türkçeye tercüme eder. Reşat Nuri, din konusunda realist bir tavır takınmasına rağmen içinde bulunduğu toplumun hassasiyetlerini gözetenek roman ve hikâyelerinde doğrudan dinî naslara saldırmak yerine daha çok yüzyıllarca dini sömüren din adamlarına cephe alır. Birçok eserinde onları küçük düşürerek itibarsızlaştırmaya çalışır. Ancak Reşat Nuri'nin insan ve onun inanma ihtiyacı konusunda zamanla düşünceleri değişmeye başlar. Bu durum, onu pozitivistliğin insan ruhuna zarar verdiği gerçeğiyle yüzleşmeye götürür. Pozitivistlik, inanmak ihtiyacını ilkel insanın kendisini aldatması olarak gördüğü için onun yerine insanlığa ve bilime hizmet idealini koyar. Oysaki karmaşık bir psikososyal yapıya sahip olan insan için din, basit bir inanç mevzusu değildir. Güntekin, bunu bizzat kendi iç dünyasında hissederek hikâye kahramanlarına, inanmamanın nasıl büyük bir eksiklik ve acı olduğunu tecrübe ettirir.

Yazar, "Sönmüş Yıldızlar"¹⁶ adlı hikâyesinde Fransız ansiklopedistlerinden ve Batılı felsefecilerden etkilenerek pozitivist anlayışla dini inançlarını kaybeden bir neslin üyelerinden biri olan Hüseyin Kenan'ın ruh halindeki bu değişimi, bize çocukluk aşkı Perihan'ın gözünden göstererek Hüseyin Kenan'ın ilk hali ile son halini kıyaslar. Perihan, hayran olduğu Hüseyin Kenan'ın önceleri derin ve ince ruhlu bir sanatkar olarak eser verdiğini düşünürken sonraları

Dönemi Türk Şiirinde Din Duygusu, Kitabevi, İstanbul 2003, s. 56).

12 Fatih Kanter, *Ölümünün Ellinci Yılında Belgelerle Reşat Nuri Güntekin*, İnkılâp Kitabevi, İstanbul 2006, s. 87.

13 Emile Zola, *Hakikat*, çev. Reşat Nuri Güntekin, M.E.B., Sadık Kâğıtçı Basımevi, İstanbul 1944.

14 Thomas Carlyle, *Kahramanlar*, çev. Reşat Nuri Güntekin, Semih Lütfi Kitabevi, [y.y.] 1943.

15 Emile Dermenghem, *Muhammed'in Hayatı*, çev. Reşat Nuri, Devlet Matbaası, İstanbul 1930.

16 Reşat Nuri Güntekin, *Sönmüş Yıldızlar*, 17. bs., İnkılâp Kitabevi, İstanbul [t.y.], s. 5.

“mahzun, tatlı hayalperestliğini”¹⁷ kaybedip “hırçın, acı bir muharrir”¹⁸ dönüştüğünü görür. “Mukeddesata dil uzatmağa ve güzel şeylerle eğlenmeye”¹⁹ çalışan Hüseyin Kenan, “kalemimi zalim bir kamçı gibi”²⁰ kullanarak “zavallı insanları hakaretlere, istihzalara”²¹ boğar. Bu hırçın ruh hali de bir süre sonra yerini lakaytlığa, boş vermişliğe, “neşeli, alaycı”²² bir muharrir kimliğine bırakır. Bir anlamda inançsızlık yolunda halden hale sürüklenen Hüseyin Kenan, mensubu bulunduğu toplumda kendisini hayata bağlayacak din, vatan, ilim, aşk gibi hiçbir değer ve erdemin olmadığını fark ettiğinde düştüğü buhranı şu sözlerle anlatır:

Artık hayatın ve insanların içyüzünü göreceğim bir yaşa gelmişim. İçimdeki yıldızlar, birer birer sönüyor, dökülüyordu. Evvelâ mukaddesatımın, itikatlarımın en hazin ve sefilâne ölümlerle öldüğünü gördüm. Onları kurtarmak için o kadar uğraştım, o kadar çırpındım, olmadı. Dinî tesellilerimi kaybettikten sonra, insaniyet, memleket buhranlı bir inkılâp geçiriyordu. Vatanperver dudaklardan yüreklere ok gibi işleyen ulvi, ateşli sözler dökülüyordu. Çok geçmeden bu güzel, yanık sözlerin de hazin bir yalandan, âdi bir komedyadan başka bir şey olmadığını gördüm. O ulvi emeller para, mevki tahakküm hırsından başka bir şey değilmiş... Meyus gözlerimi ilim ve sanat adamlarına çevirdim. İlim ve sanatın muhteşem vakaları belki ruhuma muhtaç olduğu sükûnu verebilirdi. Fakat onun da yaldızlı bir hayal olduğunu anlamakta gecikmedim. Bu adamların elinde ilim ve sanat da sefil bir alet hükmüne girmişti (...) Nereye baksam yalan ve riyadan, zulüm ve ahlaksızlıktan başka bir şey görmüyordum.²³

Esasen Hüseyin Kenan’ın yaşadıkları, bireyselleşme, inançsızlaşma sürecindeki insanın var olan sistemin dışında ayakta kalma çabalarını gösterir:

Buna göre, mevcut sisteme, yani “kapalı” ideolojiye olan bağlılığından kurtulan birey, önce büyük bir ferahlama hissedecektir. Bunun ardından, kendi kararlarını kendisi vermesi gereken, seçimleri, değerleri kendisi tarafından belirlenmesi gereken bir birey olarak, ağır bir sorumluluk ve yalnızlık duygusuyla karşılaşacaktır. Bu durumun yol açacağı güçlüklerle tahammül gösterebilmesi ise büyük ölçüde ironi ile mümkündür.²⁴

Perihan’a en ağır gelense Hüseyin Kenan’ın “şiirsiz, bedbin, bedbaht, müstehzi, gaddar bir hikâyeci”²⁵ olmasıdır. Ancak Hüseyin Kenan’ın hayatının anlamını kaybetmesindeki sebeplerden biri de, âşık olduğu Perihan’ın diğer insanlar gibi yozlaşmış bir ahlakî yaşantıyı seçmesidir.

17 Age., s. 7.

18 Age., s. 7.

19 Age., s. 7.

20 Age., s. 7.

21 Age., s. 7.

22 Age., s. 7.

23 Age., s. 9.

24 Oğuz Cebeci, *Komik Edebi Türler*, İthaki Yayınları, İstanbul 2008, s. 285.

25 Age., s. 7.

İnanıldığı tüm değerleri birer birer kaybeden Hüseyin Kenan, görünüşte hiçbir şeyi takmayan ve alaycı, gerçekte ise yüreği yaralı nihilist bir tipe dönüşerek yaşadığı topluma yabancılaşır.

Esasen insanların dine yönelmesindeki en büyük amil, ölüm ve ölümden sonra ne olacağına dair duyulan meraktır. Reşat Nuri Güntekin'in bu temayı ele aldığı "Bir Yudum Su"²⁶ adlı hikâyesinin adı, suyun hayatî bir ihtiyaç olmasıyla benzer şekilde dini inanışların da insan ruhunun elzem bir ihtiyacı olmasına yapılan bir gönderme gibidir. Hikâye kahramanı Doktor Hâmit Bey, dinî inanışları boş düşünce olarak gördüğünden eşini kaybettikten sonra kızını "kendi nazariyelerini çocuğuna tatbik edecek, onu itikatsız, açık vicdanlı, mesut, maddî bir genç kız olarak yetiştirmeye"²⁷ karar vermiştir. Bunun için ilk işi çocuğuna masallar anlatan Çerkez dadı ile yeşil başörtüler örttürüp ilahiler okutan hoca hanımları evden göndermek olur. On sekiz yaşına kadar babasının telkinleri ile büyüyen Nevin'i, babası "güzel eserim" diye sever. Ancak kızının kış başından beri ölümcül bir hastalığa yakalanmış olması, onun mutluluğunu kursağında bırakır. Bir gün kuru yolundan denize yürümek isteyen baba-kızın karşısına iki küçük köylü çocuğu çıkar. Küçük kızın konuşmadan ısrarla elindeki suyu baba-kıza içirmeye çalışmasının sebebini ablası şöyle açıklar: "Bizim annemiz öldü... Nah şuracıktaki mezarlarında susuzluktan yanarlarmış... Dünyada kalan çocukları susamışlara su verirlerse onlar da serinlermiş... Yolculara su verdiğimiz geceler annemiz yeşil duvaklarla Ayşe'nin rüyasına giriyor... Değil mi Ayşe?..."²⁸.

Babası, kendisinin aksine Nevin'in verilen suyu içmesine "pis su içilir mi"²⁹ diye çıkışır. Nevin ise ağlayarak "Ayşe'nin annesi de benim annem gibi susuz yanmasın"³⁰ cevabını verir. Hâmit Bey, "Ne diyorsun Nevin?.. Bunu senin ağzından mı işitiyorum?.. Sen ki serbest fikirli bir kızsın!"³¹ derse de kızının gözyaşları, ona, kızının teselli ihtiyacında olduğunu gösterir. Birden hata yaptığını anlar ve kızına "bu avuçlardan bana da su içir Nevin... Bizim ölümüz de susuz kalmasın"³² der. Pozitivist Hâmit Bey, kızının, ölünce yok olma fikri içinde nasıl acı çektiğini çok geç anlar:

Bu dünyada kapanan gözlerin bir daha açılmayacağını, bütün bu birbirini seven, zaman zaman birbirinden bu kadar acıklı ayrılıklarla ayrılan insanların ayrı ayrı mezarlarda çürüdüklerini söyledin... Evvelâ sana inanmıyordum baba... Fakat senin şüphelerin benim kalbimi de kemirmeğe başladı... Bu ümitsizliğe senelerce alışamadım, senelerce ümitsiz ve fedasız ölümün acısını çektim. Annem gibi, bütün sevdiğim gibi seni de kaybedecektim... Artık gözlerimiz birbirine bakmayacak, kalplerimiz birbirini sevmeyecekti.. Nihayet istediğin gibi bir kız oldum baba... Zihniyle yaşayan, dürüst, vicdanlı bir kız... Artık bir şeye inanmıyordum... Sen bu kadarla da iktifa etmedin baba... Sevgiden, vefadan, bu dünya yüzünde doğup ölmesine yavaş yavaş alıştığım şeylerden şüphe ediyordun. Birbirini anlayıp sevmeyen, birbirlerine karşı sade insanlık

26 Reşat Nuri Güntekin, *Sönmüş Yıldızlar*, s. 59.

27 *Age.*, s. 62.

28 *Age.*, s. 62.

29 *Age.*, s. 62.

30 *Age.*, s. 62.

31 *Age.*, s. 62.

32 *Age.*, s. 63.

vazifesini yapmakla iktifa eden insanlarla, sade fikirlerin meşalesiyle dolan dünya bana kâfi gelmiyordu...³³

O dönemde Auguste Comte'un "Allah yerine beşeriyeti ikame ettiği âlemşümül din"³⁴ fikrine uygun olarak kızının ruhundaki dayanakları birer birer yıkan Hâmit Bey, kızını kaybettikten sonra bu defa kendisini teselli edebilmek için o çeşmeyi tamir ettirip köylü çocuklara ve seyyahlara bir yudum su içmeleri için yalvarır. Burada Hâmit Bey'in şüphelerini bizzat yaşayan kişinin Reşat Nuri olduğunu Mart 1927 nüshalı *Resimli Ay Mecmuası*'nın "Ahrete İnanır mısınız?" sualine verdiği cevapta okuruz: "Dünyaya gözlerimizi kapar kapamaz başka bir dünyaya doğacağımızı, bütün düşündüğümüz, istediğimiz, sevdiğimiz şeyleri orada bulacağımızı ümit etmek çok güzel bir şeydir. Fakat ben bu saadeti çoktan kaybettim."³⁵

İnanmayı "kaybettiği saadet" olarak telakki eden Reşat Nuri Güntekin, kendi neslinin yüklendiği inançsızlık yükünü herkesin taşıyamayacağına dair düşüncelerini daha sonra olgunlaştırarak *Gökyüzü*³⁶ romanında anlatır. Birol Emil, romanın konusunu ve asıl çatışma noktasını şu sözlerle çarpıcı bir şekilde ortaya koyar:

Bu itibarla *Gökyüzü* romanının ana fikrini din duygusunu kaybetmiş bir neslin "inanç buhranı" ve ondan doğan "inanmak ihtiyacı" şeklinde vasıflandırmak mümkündür. Romanda kahramanın kendi geçmişine ait hayat hikâyesi (1.kısım: s.5-28) dışında kalan bütün diğer olaylar bu ana fikir etrafında toplanmıştır. Mutlak bir ateizm içinde peygamberleri, kitapları, melekleri, cennet ve cehennemle ve başka bir çeşit maneviyâtıyla çöktüğü sanılan "Gökyüzü" bir genç kızın şifasız hastalığı karşısında âciz kalan şahısları en ilkel inançlara kadar sürükleyip götürür. Böylece romana adını veren "Gökyüzü" kelimesinin inkârdan sonra varılan bir nev'i ikrârın sembolü olarak kullanıldığı âşikârdır.³⁷

Roman kahramanının Mekteb-i Tibbiye'yi yarım bırakmasının kasıtlı bir seçim olduğuna ise Hüseyin Çelik dikkat çeker:

Romancının, ileride tam bir materyalist olarak ortaya çıkaracağı kahramanını Mekteb-i Tibbiye'ye göndermesi tesadüfî değildir. Mekteb-i Tibbiye, pozitivist fikirlerin özellikle de Biyolojik Materyalizm'in Osmanlı Devleti'ne taşınmasında en büyük fonksiyonu icra etmiş müesseselerden biridir. Romandaki tali şahsiyetlerden biri olan, kahramanın

33 Age., s. 63-64.

34 Orhan Okay, *İlk Türk Pozitivist ve Natüralisti Beşir Fuad*, s. 20.

35 Aktaran Hilmi Yücebaş, *Bütün Cepheleriyle Reşat Nuri*, Yeni Matbaa, İstanbul 1957, s. 221.

36 Reşat Nuri Güntekin, *Gökyüzü*, 16. bs., İnkılâp Yayınevi, İstanbul [t.y.].

37 Birol Emil, *Reşat Nuri Güntekin'in Romanlarında Şahıslar Dünyası*, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, İstanbul 1984, s. 512.

Tıbbiyeden sınıf arkadaşı Dr. Hasan Çukurçeşme'nin de bir "ate" olması Tıbbiye'nin özellikle seçildiğini gösterir.³⁸

Eserde, "Ben, daima bir hür fikir havarisini oldum. İlim denen şeye daima bir köle sadakatiyle inandım ve bağlı kaldım. Gökyüzü masalları temelinden yıkılmadıkça, insanlığın kurtulmuş sayılmayacağını, istiklallerin en güç elde ediliri olan fikir istiklâlinin ancak böyle kazanılacağını daima yüksek sesle söyledim."³⁹ diyen ateist roman kahramanının düşünceleri, evlatlık edindiği halasının torunu Sevim'in sebepsiz hastalığı ile sarsılır. Eserde Sevim, Amerikan Koleji'nde kendisine Protestanlık propagandası yapan ihtiyar bir hocası tartışarak bütün dinlere düşman kesilen "cennet, cehennem, Allah, Peygamber kavgaları yapmaya meraklı"⁴⁰ idealist bir Cumhuriyet kızı olarak anlatılır. Ancak onun asıl rolü, romanesk eserlerde görüldüğü üzere, kötücül güçler tarafından – burada hastalık – rehin alınmış ve kurtarılmayı bekleyen bir genç kız olarak, roman kahramanının pozitivist inançlarını yok sayarak inkâr ettiği "Gökyüzü"ne teslim olmasını sağlamaktır:

Fen, bir şey vaat edemiyordu. Çaresizlik karşısında, ben de ötekiler gibi gözlerimi yavaş yavaş gökyüzüne çevirmeye, Sevim'in hastalığı için ondan bir şeyler beklemeye başlamıştım. Bunu kabul ettiğim dakikadan itibaren yağmur duasına çıkanlar, bir kibritle üç sigara yakmaktan korkanlar, hastalarını üfürükçüye götürülenlerle aramda hiçbir fark kalmıyordu. Kendini bir hakikat ve hür fikir havarisini sanan bir insan için sanırım ki bundan feci bir iflâs ve rezalet olamayacaktı. Anlaşılmaz bir hastalık vakası karşısında bozguna uğrayan, kökünden sarsılan bir kanaat ve meslek kadar çocukça ve maskaraca bir sahtekârlık tasavvur edilebilir mi?⁴¹

Reşat Nuri, romanın sonunda kahramanının yaşadığı bu tökezleme halini yaşlılığına verirse de dini inançların hiç de boş olmayacağına dair bir açık kapı bırakmayı da ihmal etmez. Ancak Behice S. Boran, adeta Reşat Nuri'ye pozitivist düşünce adına cevap verircesine olağanüstü güçlere inanmanın, bilim ilerledikçe ortadan kalkacağını savunarak gökyüzünün köklerinin insanlığın hamurunda değil mevcut cemiyet şartlarında olduğunu ifade eder.⁴²

Fethi Naci de Reşat Nuri'nin kafasındaki bir fikri doğrulamak için bu romanı yazdığını belirterek eserin ana düşüncesini suni bulur.⁴³

Ancak Naci'nin bu görüşünün aksine Nurullah Ataç, seçilen konunun insanî ve evrensel olduğunu okuduğu başka bir romandan hareketle ortaya koyar: "Onu okurken değil, bitirdikten hayli sonra Roger Martin du Gard'ın Jean Baroiş'ini hatırladım: o romanın mevzuu da budur

38 Hüseyin Çelik, *Reşat Nuri Güntekin'in Romanlarında Sosyal Tenkit*, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 2000, s. 150.

39 *Age.*, s. 33.

40 *Age.*, s. 58.

41 *Age.*, s. 221-222.

42 Behice S. Boran, "Okuduklarımız, Kitaplar, Gökyüzü", *Yurt ve Dünya*, II/12, (1941), s. 186-187.

43 Fethi Naci, *Reşat Nuri Romancılığı*, Yapı Kredi Yayınları'nda 1. bs., İstanbul 2003, s. 155-156.

ve dinsiz olmasına rağmen ölüm tehlikesi karşısında Meryem'den istimdad eden Barois'nun vasiyetnamesi, şekli ile değil, özü ile *Gökyüzü*'nün son satırları ile aynıdır.⁴⁴

Eserde inanç arayışı o kadar baskındır ki roman kahramanının arkadaşı Mükerrerem, – kendisi de bir ateist olmasına rağmen – ölümden sonra “elverir ki yok olmayalım” tesellisi ile ruhçulukla ilgilenmekten kendisini alamaz. Romanda yok sayılmak/edilmek istenen dinî inançların yerini batıl hurafelerin ve farklı spiritüel akımların almış olması da o dönem aydınının yaşadığı bir başka çelişkidir. Prof. Dr. Birol Emil, bu durumu Cumhuriyet'in tüm ilke ve inkılaplarına rağmen Türk aydınlarında inanma ihtiyacını yok edememesi ile açıklar.⁴⁵

Şüphesiz Reşat Nuri Güntekin'in kendi çağının hâkim düşüncesi hilafına inanma ihtiyacını ele alması ve dine karşı, varlığının birey için ne kadar elzem olduğunu konu edinecek kadar alaka göstermesi, onun insana ve ona dair meselelere dogmatik düşüncelerin yönlendirmesinden mümkün olduğunca uzak, tarafsız yaklaştığının bir göstergesidir. Ancak bu durumun sebepleri arasında XX. yy. bilim dünyasında özellikle fizikteki son gelişmelerle beraber pozitivist-materyalist düşüncenin tartışılır hale gelmesinin de payı büyüktür.⁴⁶

Sonuç

Batı dünyasında dinî taassuba ve kilisenin siyasi otoritesine karşı doğan reform ve aydınlanma süreçleri, “aklı” ve “rasyonaliteyi” ön plana çıkararak dinin toplum hayatındaki rolünü ve yerini yeniden düzenlemiştir. Ancak bu “aklı” ön plana çıkarma girişimi, tek bir felsefî düşüncenin otoritesinde kalmamış, farklı düşünce akımlarıyla genel düşünce ve din tarihi içinde tartışılmaya devam etmiştir.

Ülkemizde ise aydınlanma düşüncesinin en uç örneği sayılabilecek olan materyalist-pozitivist akım, doğru düzgün bir tenkit sürecinden geçirilmeden özellikle eğitilmiş kesimler tarafından neredeyse “din” mevkiine çıkarılarak mutlak hakikat olarak kabul edilmiştir. Köklü bir dinî geleneğin ve hayat anlayışının bulunduğu bir ülkede dine ve geleneğe dair her şeye savaş açarak onu yok etmeye çalışan pozitivist Türk aydınları, fikirlerini savunurlarken toplum realitelerinden ve insan psikolojisinin gerçeklerinden uzak kaldıklarından bir süre sonra hem halktan uzaklaşmış hem de kendi iç dünyalarında inanç boşluğuna düşmüşlerdir. İşte bu noktada Reşat Nuri Güntekin, bir romancı ve hikâyeci olarak “Sönmüş Yıldızlar”, “Bir Yudum Su” adlı hikâyelerinde ve *Gökyüzü* romanında materyalist-pozitivist neslin içine düşmüş olduğu inanç krizlerini ve buldukları çözümleri veya çözümsüzlüğü kahramanlarının dünyasında yeniden kurgulayarak anlatma cesaretini göstermiştir.

Yazar, kanaatimizce akıyla pozitivistliğe bağlı olmasına rağmen insanın içine düştüğü inanma ihtiyacının, Auguste Comte'un kurduğu insanlık dini idealleri ile karşılanamayacağını, pozitivist

44 Aktaran Hilmi Yücebaş, *Bütün Cepheleriyle Reşat Nuri Güntekin*, s. 83.

45 Birol Emil, *Reşat Nuri Güntekin'in Romanlarında Şahıslar Dünyası*, s. 512.

46 Şecaattin Tural, *Cumhuriyet Dönemi Türk Şiirinde Din Duygusu*, s. 54.

düşünce esaslarının insanı, sevgi ve bağlılıktan uzak, kuru nazariyelerle çevrenmiş bir dünya içerisinde yalnız ve karamsar bıraktığını düşünür. Onun eserlerinde inanma ihtiyacı, özellikle hayatın anlamını bulmada, ölüm ve hastalıklar karşısında teselli veya çare arama hallerinde daha da artmaktadır. Bu ihtiyacı reddetmek insanın ruh dünyasında “manevi buhranlara” sebep olduğu gibi toplumda batıl itikatların ve spiritüel akımların daha da taraftar toplamasına sebep olmaktadır.

Sonuç olarak Reşat Nuri, yaşadığı yüzyılın, “aklı” ve “bilim”i kutsayarak dinin yerine geçirme çabalarının insan ruhuna acı verdiğini ve insanın yaşadığı parçalanmışlıkla tekrar dine yöneldiğini, bu yüzden insanlığın inanmaktan ve dinden kaçamayacağını öngörmüştür. Onun bu düşüncelerinin haklılığı kendisinden sonra gelen Peter L. Berger gibi düşünürlerin, pozitivistlerin iddia ettiğinin aksine, dinlerin tekrar yükselişe geçeceğini haber vermeleriyle ve yaşanan gelişmelerle de ortaya çıkmıştır. Bilimin ve teknolojinin kontrolsüzce hâkim kılındığı ve inancın yok sayıldığı XX. yüzyılda yaşanan iki büyük Dünya Savaşından sonra insanlığın, tekrar dine sarılması Reşat Nuri'nin ileri görüşlülüğünü ortaya koymuştur.

KAYNAKÇA

- Berger, Peter L., *Kutsal Şemsiye Dinin Sosyolojik Teorisinin Ana Unsurları*, çev. Ali Coşkun, Rağbet Yayınları, İstanbul 2000.
- Bolay, Süleyman Hayri, *Türkiye'de Ruhçu ve Maddeci Görüşün Mücadelesi*, Yağmur Yayınları, İstanbul 1966.
- Boran, Behice S., "Okuduklarımız, Kitaplar, Gökyüzü", *Yurt ve Dünya*, II/12, (1941), s. 186-187.
- Carlyle, Thomas, *Kahramanlar*, çev. Reşat Nuri Güntekin, Semih Lütfi Kitabevi, [y.y.] 1943.
- Cebeci, Oğuz, *Komik Edebi Türler*, İthaki Yayınları, İstanbul 2008.
- Çelik, Hüseyin, *Reşat Nuri Güntekin'in Romanlarında Sosyal Tenkit*, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 2000.
- Dermenghem, Emile, *Muhammed'in Hayatı*, çev. Reşat Nuri, Devlet Matbaası, İstanbul 1930.
- Emil, Birol, *Reşat Nuri Güntekin'in Romanlarında Şahıslar Dünyası*, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, İstanbul 1984.
- Fethi Naci, *Reşat Nuri'nin Romancılığı*, Yapı Kredi Yayınları'nda 1. bs., İstanbul 2003.
- Hanioğlu, Şükrü, *Osmanlı İttihad ve Terakki Cemiyeti ve Jön Türkçülük (1889-1902)*, İletişim Yayınları, İstanbul 1985.
- Güntekin, Reşat Nuri, *Sönmüş Yıldızlar*, 17. bs., İnkılâp Kitabevi, İstanbul [t.y.].
- _____, *Gökyüzü*, 16. bs., İnkılâp Yayınevi, İstanbul [t.y.].
- Kafadar, Osman, *Türkiye'de Kültürel Dönüşümler ve Felsefe Eğitimi*, İz Yayıncılık, İstanbul 2000.
- Kanter, Fatih, *Ölümünün Ellinci Yılında Belgelerle Reşat Nuri Güntekin*, İnkılâp Kitabevi, İstanbul 2006.
- Koloğlu, Orhan, *Osmanlıdan Türkçeye Okuryazarlığımız*, Tarihçi Kitabevi, İstanbul 2015.
- Korlaelçi, Murtaza, *Pozitivizmin Türkiye'ye Girişi*, İnsan Yayınları, İstanbul 1986.
- Kutluer, İlhan, "Pozitivizm", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, XXXIII, (2007), s. 338.
- Subaşı, Necdet, *Türk Aydınının Din Anlayışı*, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 1996.
- Tural, Şecaattin, *Cumhuriyet Dönemi Türk Şiirinde Din Duygusu*, Kitabevi, İstanbul 2003.
- Okay, Orhan, *İlk Türk Pozitivist ve Natüralisti Beşir Fuad*, Dergâh Yayınları, İstanbul [t.y.].
- Yücebaş, Hilmi, *Bütün Cepheleriyle Reşat Nuri*, Yeni Matbaa, İstanbul 1957.
- Zola, Emile, *Hakikat*, çev. Reşat Nuri Güntekin, M.E.B., Sadık Kâğıtçı Basımevi, İstanbul 1944.

SOVYETLER BİRLİĞİ TARİH YAZIMINDA KARAÇAY- MALKARLARIN KÖKENİ KONUSU

THE ORIGIN OF THE KARACHAI AND MALKARS IN THE HISTORIOGRAPHY OF SOVIET UNION

Hayri ÇAPRAZ

Öz

Bu çalışmada Karaçay-Malkar Türklerinin kökeni konusunda 1927-1988 yılları arasında basılan Sovyet tarihçilerinin eserleri analiz edildi. A. Samoyloviç, U. Aliyev, G. A. Kokiyeve, H. O. Laypanov ve L. İ. Lavrov başta olmak üzere çok sayıda araştırmacının düşünceleri ortaya konuldu. Araştırmacıların çoğunluğunun iki toplumun kökenine yönelik yaklaşımı, Türk unsurları ile Kafkas kavimleri karışımı sonucu bir etnogenez olduğu yönünde oldu. Karaçay-Malkar Türklerinin kökeninde özellikle Kıpçak, Bulgar ve hatta Hazarların etkin olduğuna yönelik görüşler savunuldu. Bu kökenin oluşumunda bu Türk gruplarından hangisinin daha baskın olduğu konusunda araştırmacılar arasında görüş ayrılıkları çıktı. Sovyet ideolojisi ve politik kararları da bu görüş ayrılıklarının şekillenmesinde zaman zaman etkili oldu. Nitekim bu görüş ayrılıklarının kapsamlı bir şekilde ortaya konulduğu kongre 1959'da yapıldı. Kongrede bu iki Türk toplumunun kökeninin Kıpçak, Bulgar, Hazar, Alan, Kafkas kavimlerinden birinin veya birkaçının kaynaşmasıyla şekillendiğini iddia eden görüşler tartışıldı. Bu kongre sonunda herkes tarafından kabul edilecek ortak bir görüş çıkmadı. Birkaç kavmin kaynaşması şeklindeki genel yaklaşım Sovyet döneminin sonlarına kadar kabul gördü.

Anahtar Kelimeler: Karaçaylar, Malkarlar, Türkler, Sovyet tarih yazımı, H. O. Laypanov, L. İ. Lavrov, G. A. Kokiyeve

Abstract

In this study, the works of Soviet historians published from 1927 to 1988 on the origin of Karachai-Malkar Turks were analyzed. The views of many researchers including A. Samoylovich, U. Aliev, G. A. Kokiev, H. O. Laipanov and L. İ. Lavrov were put forward. The approach of the majority towards the origin of the two communities was that it was an ethnogenesis that resulted from a mixture of Turkic groups and Caucasian tribes. The views were argued that The Turkic groups especially the Kipchaks, Bulgarians and even the Khazars were dominant in the formation of the origin of Karachai-Malkar Turks. There were differences of opinion among the researchers about which of these Turkic groups were more dominant in the formation of this origin. The Soviet ideology and political decisions were occasionally influential in the shaping of these differences. Thusly, the differences of opinion were revealed inclusively in a congress that was held in 1959. In the congress, the views that claimed the origin of these two Turkic communities was shaped by merging of the peoples of Kipchak, Bulgarian, Caspian, Alan, Caucasian were discussed. At the end of this congress, there was no common opinion to be accepted by all. The general approach to the fusion of several nations was accepted until the end of the Soviet period.

* Prof. Dr., Süleyman Demirel Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü, Isparta / Türkiye, hayricapraz@gmail.com

Keywords: Karachais, Malkars, Turks, Soviet historiography, H. O. Laipanov, L. İ. Lavrov, G. A. Kokiev

Giriş

Karaçay-Malkarlar¹ bugün Kuzey Kafkasya² bölgesinde yaşamaktadırlar. Malkarlar, Kabardey³-Malkar Cumhuriyeti'nin yüksek dağ bölgelerinde, Çerek, Çegem, Baksan ve Malka nehirleri ağzına yerleşmişlerdir. Karaçaylar ise onların batısında, Kuban, Teberda ve Zelençuk nehirleri yukarısında bulunmaktadırlar. Bu bölgeler Rusya Federasyonu içindedir.

1991'de Sovyetler Birliği yıkıldıktan sonra Kuzey Kafkasyadaki toplumlar koşullar gereği buldukları yerdeki konumlarını netleştirmek veya savunmak için kökenlerini tekrar ele aldılar. Bu bağlamda tarihçiler bölgedeki toplumların nereden geldiklerini, ne zaman ve nereye yerleştiklerini inceleyen çalışmalar ortaya koydular.⁴ Kuzey Kafkasya halklarının geçmişine yönelik çalışmalar Rusya İmparatorluğu zamanından Sovyetler Birliği dönemine (1922-1991) miras kaldı.

Bolşevik Sovyet yönetimleri, halkların tarihinin araştırılması için etno-arkeolojik enstitüler kurma politikası izledi. Bu temelde Kuzey Kafkasya'da kültür, tarih ve dil alanında araştırmalar yapmak üzere 1926 yılında S. M. Kirov Kuzey Kafkasya Dağlıları Tarih-Dil Bilimi Araştırma Enstitüsü kuruldu. Bu enstitü 1937 yılına kadar çalıştı. Akademik çalışmalar, 20. yy'ın ikinci yarısında daha da çoğaldı. Çünkü bu dönemde toplumlar buldukları toprakları hukuki ve idari olarak sahiplenmeye çalıştığı gibi, aynı zamanda bunu arkeolojik ve tarihi verilerle de ispatlama gayretine giriştiler. Bu bağlamda geçmişi araştırılan ve kökeni konusunda farklı yaklaşımlar ortaya konulan Kuzey Kafkasya halkları arasında Karaçay-Malkarlar öne çıkan toplumlar arasında yer aldı.

- 1 Sovyet tarih yazımında *Malkar* kelimesi "Balkar" olarak yazılmıştır. Ancak bu çalışmada Kafkasya tarihi araştırmacılarının birçoğunun doğru olarak kabul ettikleri "Malkar" kelimesi tercih edilmiştir. Ancak Sovyetler Birliği resmi kurum adlarının geçtiği durumlarda özgün haline sadık kalınarak zaman zaman "Balkar" kelimesine de yer verilmiştir.
- 2 Kuzey Kafkasya (*Severnny Kavkaz*) ifadesi, bir bölgeyi ifade eden coğrafi terim olarak 21 Şubat 1860'da Rusya İmparatoru II. Aleksandr'ın 21 Şubat 1860 tarihli buyruğunda Kuban, Terek oblastları ile Stavrapol guberniyasını içine alacak şekilde kullanıldı (*Polnoye Sobraniye Zakonov Rossiyskoy İmperii*, Tom 35, Çast 1, No. 35421). Ancak bu ifade coğrafi bir bölge isimlendirmesi olarak yaygınlaşmadı. Kuzey Kafkasya teriminin literatürde yaygın kullanımı ve bölgede kurulan siyasi yapılarda yer alması, 1917 Rusya devrimleriyle başladı. Bugünkü bazı literatürde Kuzey Kafkasya olarak isimlendirilen Kafkas Dağları ve kuzey bölgesinde yaşayan toplulukları içine alan bölge 20. yüzyıl öncesinde Osmanlı Devleti, Rusya ve diğer devletler tarafından "Kafkasya" olarak isimlendirilirken, Kafkasların güney kısmı (Azerbaycan, Gürcistan'ın bulunduğu bölge) "Mavera-yı Kafkas", "Zakavkaz'ye" (Kafkasötesi) terimleriyle ifade ediliyordu. Bu konuda bk. Ufuk Tavkul, *Etnik Çatışmaların Gölgesinde Kafkasya*, Ötügen Neşriyat, İstanbul 2002, s. 12.
- 3 *Kabardey* kelimesi Sovyet tarih yazımında farklı şekillerde yazılmakta ve kullanılmaktadır. Yazım birliği sağlamak açısından bu çalışmada yerel halkın kendisi için kullandığı "Kabardey" kelimesi tercih edilmiştir. Ancak SSCB'de kullanılan Kababeylere ait kurum isimleri çalışmada özgün hali ile korunmuş, ayrıca Kaberdeylerin yaşadığı bölgeyi ifade etmek için "Kabarda" kelimesi kullanılmıştır.
- 4 Rusya Federasyonu dönemi tartışmaları için bk. *İstoriya Balkarii i Karaçaya v Trudah İsmaila Miziyeva*, Tom 1, İzdatelstvo M. İ. V. Kotlarovih, Nalçik 2010, s. 427-466.

Karaçay-Malkarların tarihine yönelik araştırmalar, Sovyet merkez yönetiminin tarih anlayışı ve bu toplumlara karşı benimsediği politik tavra göre şekillendi. Özellikle İkinci Dünya Savaşı sırasında yaşananlar, bu iki toplumun tarihine yönelik araştırmaların seyrini açık bir şekilde etkiledi. İkinci Dünya Savaşı öncesi ve sonrasındaki 10-15 yılda birbirinden oldukça farklı yaklaşımların tarih yazımında yer aldığı dikkat çekti. Bilindiği üzere, İkinci Dünya Savaşı sırasında Karaçay-Malkar toplulukları, Almanlarla işbirliği yaptığı gerekçesiyle vatanlarından sürgün edildiler. Ancak 1953'te, Stalin'in ölümünden yaklaşık üç yıl sonra toprak ve politik haklarını yeniden elde ettiler. Stalin sonrası politik alandaki değişim, tarih alanında da etkisini gösterdi. Karaçay-Malkarlara ait tarihi veriler, özellikle 1957 yılından sonra, yani sürgünden dönmelerinden itibaren daha kapsamlı ele alındı.

1950'li yılların ikinci yarısında, daha özgür koşullarda başlayan Karaçay-Malkar tarihi araştırmalarında, bu iki toplumun kökeni ve yerleşim yerlerine yönelik 1944 öncesi iddialar yeniden ortaya koyuldu. Çünkü sürgün dönüşü, Sovyetler Birliği içinde yaşayan diğer halklarla ilişkilerine, yerleştikleri toprakların onlara ait olup olmadığına yönelik kapsamlı araştırmalara ihtiyaç duyulmaktaydı. Bu nedenle Karaçay, Malkar, Ermeni, Rus olmak üzere birçok araştırmacı, Karaçay-Malkarların kökeni ve mevcut topraklara ne zaman geldikleri (vatan) konusunu ele aldı. Bu iki toplumun tarihi, dili, folkloru ve arkeolojik buluntularını değerlendirerek çeşitli fikirler ortaya koydular.

Sovyet dönemi araştırmacıları Karaçay-Malkarların kökeni konusunda ortak bir noktada buluşamadılar. Karaçay-Malkarların dilinin, Türk dil grubu içinde olduğu konusunda bütün araştırmacılar hemfikirdi. Ancak Karaçay-Malkarların hangi gruplardan oluştuğu ve etnogenез oluşumunda hangisinin baskın olduğu meselesinde fikir ayrılıkları yaşadılar. Kökenlerinin kim veya kimlerden oluştuğu konusunda ortak bir kanaat oluşturamadılar. 69 yıllık (1922-1991) Sovyetler Birliği tarihinde birbirinden farklı fikirler öne sürdüler.

Türkiye'deki tarih yazımında Sovyet araştırmacılarına da atıf yapılarak Karaçay-Malkarların kökeninde hakim unsurun Türk boyları olduğu, ancak Kafkasya'nın diğer kavimlerinden karışım olabileceği ihtimali de gözardı edilmedi.⁵ Ufuk Tavkul, Adilhan Adiloğlu gibi araştırmacılar, Karaçay ve Malkarların kökenine yönelik araştırmalar ortaya koydukları gibi, Sovyet döneminde ortaya atılan bazı görüşleri de dikkate alarak konuya açıklık getirdiler.⁶ Tavkul, tarihi, linguistik ve sosyolojik araştırmalardan hareketle Karaçay-Malkar Türklerinin etnik kökeninin Kimmer, İskit, Hun, Bulgar, Hazar, Alan ve Kıpçaklara dayandığını, bu arada etnik ve kültürel etkileşim sonucunda Kafkasya halklarıyla da karıştıklarını yazdı.⁷ Adiloğlu ise Kimmer ve Saka, Hun, Bulgar, Alan ve Kıpçak Türklerinin binlerce yıl süren etnik bütünleşmesinden süzülerek ortaya çıkmış Türk kavmidir ifadesine yer verdi.⁸ Bu bağlamda Türkiye'deki araştırmalarda aynı dili,

5 Ufuk Tavkul, *Kafkasya Dağlılarında Hayat ve Kültür*, İstanbul 1993, s. 14-30.

6 Ufuk Tavkul, "Tarihi ve Etnik Açından Karaçay-Malkar Türklerinin Kökeni", *Türkler*, C II, s. 562-571; Adilhan Adiloğlu, *Karaçay-Malkar Türkleri*, Ankara 2005, s. 1-43.

7 Ufuk Tavkul, agm., s. 569.

8 Adilhan Adiloğlu, "Karaçay-Malkar Türklerinin Etnik Oluşumunda Bulgar ve Sabir Hunlarının Rolü", *Türk Dünyası*

kültürü ve tarihi paylaşan Karaçay-Malkarların bir Türk boyu olduğu veya Türk boylarından geldiği ortaya konulmuştur.⁹ Bu çalışma ise Sovyet döneminde araştırmacıların Karaçay-Malkarların kökenine yönelik araştırmaları ve bunların birbirinden ayrılan yönlerini ortaya koymayı amaçlamaktadır.

1. Karaçay-Malkarların Kökenine Dair Sovyetlerde İlk Çalışmalar

Sovyetler Birliği kurulduktan sonra birçok halk için olduğu gibi Karaçay-Malkarlar ile ilgili olarak da etnografik çalışmalar yapıldı.¹⁰ Bu iki toplum aynı halk sayıldı. Bu nedenle birisi için yapılan köken araştırması, diğeri için de geçerli kabul edildi.

Sovyetlerin ilk döneminde Karaçayların ve dolaylı da olsa Malkarların kökeni konusunda ortaya çıkan ilk eserlerden biri Umar D. Aliyev'e¹¹ ait olan 1927'de basılan *Karaçay*¹² adlı eserdir. Aliyev, Karaçay-Malkar araştırmalarının öncüsü, bu iki halkın dili üzerine çalışmış Sovyet döneminin ilk uzmanlarından. Aynı zamanda Kuzey Kafkasya Enstitüsü Müdürlüğü, Kafkasya "Dağlı" Halklar Müzesi Müdürlüğü yapmış bir devlet adamıydı.

U. D. Aliyev, eserinde Karaçayların tarihini, kültürünü ve ekonomik hayatını ortaya koydu. Eserinin üçüncü bölümünü Karaçayların kökeni konusuna ayırdı. Aliyev, Kuzey Kafkasya'da Türk halklarının ortaya çıkışını Milattan sonraki ilk yüzyıllar olarak tahmin etti. Yazara göre, 5. yüzyılda Atilla Hunları içinde Türk grupları bulunmalıydı. Ondan sonra ise Bulgar, Hazar, Peçenek, Polovtsı (Kıpçak) grupları Alanların yayılma bölgesine geldi ve onları düzlüklerden dağlık bölgelere doğru sıkıştırdı. 13. yüzyılda ise Cengiz Han'ın kuvvetleri bölgenin politik yapısına etki edecek seferlerde bulundular. Cengiz'in saldırıları ile Kırım'da Tatarlar ve Nogaylar Azak Denizi kıyısında ortaya çıktılar. Aliyev'e göre, bunlar muhtemelen Adıge kabilelerini sıkıştıran Türk boylarıydı. Adıge – Kabardey kabileleri içinde öne çıkan kabilelerden biri, güneydoğu Kafkas

Dil ve Edebiyat Dergisi, S 24, (2007), s. 8.

- 9 Ufuk Tavkul, *Kafkasya Dağlılarında Hayat ve Kültür*, s. 14; Adilhan Adiloğlu, *Karaçay-Malkar Türkleri*, s. 4; Adilhan Adiloğlu, "Karaçay-Malkar Türklerinin Etnik Oluşumunda Bulgar ve Sabir Hunlarının Rolü", s. 7-30; Sadık Müfit Bilge, *Osmanlı Çağında Kafkasya 1454-1829 (Tarih-Toplum-Ekonomi)*, 2. bs., Kitabevi Yayınları, İstanbul 2015, s. 15, 16; Mustafa Aydın, *Üç Büyük Gücün Çatışma Alanı Kafkaslar*, 2. bs., Gökkuşbuca Yayınları, İstanbul 2008, s. 23.
- 10 Çuvaşların kökeni konusunda bk. *Sovetskaya Etnografiya*, 3, Moskva 1950.
- 11 Umar Çaşuoviç Aliyev, 25 Ağustos 1895'te Kuban nehri kaynağında bulunan Kart Yurt köyünde doğdu. 1907-1912 yılları arasında Balkar'da okudu. 1912-1914 arasında Temir Han Şura'da Doğu Dilleri Bölümünü bitirdi. Aynı yıl Dağıstan ve Azerbaycan'da bulunan Devrim Komitesinin faaliyetlerine katılmaya başladı. 10 Nisan 1918'de Aliyev, Moskovada bulunan Kırım, Kafkasya, Türkistan ve Kırgızistan Merkez Müslüman Komiserliği Merkez Şubesi ve 19 Nisan 1918'de kurulan Kafkasya Dağlıları Şubesi'nin Başkanlığı görevini üstlendi. 19 Kasım 1920'de Karaçay Devrim Komitesi başkanlığına getirildi. 1922'de Halkların Komiserliği Büyük Kurulu ve Merkez Yayın Kurulu Üyesi oldu. 1925-1930 yılları arasında Kuzey Kafkasya Ulusal Meclisi Başkanlığını yürüttü. 1928'de Komünist Partisinin kültürel alandaki hedeflerini saptırmakla suçlanarak partiden ihraç edildi. Tekrar geri dönmeyi başardıysa da, 1936'da yeniden ihraç edildi. 24 Haziran 1936'da hapse atıldı ve tam bir yıl sonra da "halk düşmanı" suçlamasıyla kurşuna dizildi (*Umar Aliyev – Prosvetitel, Obşestvenno-Političeskiy Deyatel, Uçenyıy*, Redaktsionnaya Kollegiya: A. D. Koyçuyev, A. K. Kağıyev, S. K. Halilova, Karaçayevsk 1996, s. 9, 11, 13, 16, 17, 19).
- 12 Umar D. Aliyev, *Karaçay*, İzdaniye Vtoroye (Pervoye izdaniye: Kraysnatsizdat-Sevkavkniga, Rostov na Donu 1927), Karaçayev-Nogayskiy Naučno-İsledovatel'skiy İnstitut İstorii, Filologii i Ekonomiki, Çerkessk 1991.

Dağlarına doğru hareket ederek Alanları yerlerinden etti ve bugünkü Oset dağlarına doğru sürdü. Bölgeye Türk boyları geldi, ancak bunların nereden geldikleri konusu bilinmemektedir. Yazar Türk boylarının nereden gelmiş olabileceklerinin cevabı olarak, Kırım'dan gelmiş olabilecekleri iddiasının mümkün olabileceğini düşünmektedir.¹³ Buradan hareketle Aliyev, Karaçayların Kırım'dan Karça adında birinin liderliğinde Baksan ve İl Yurt bölgesine geldikleri şeklinde halk arasında dolaşan rivayeti hatırlatmaktadır.¹⁴ Buraya kadar anlatılanlardan çok önceden gelen Türk kavimleri ile sonradan Kırım'dan gelen Türk kavimleri birbiriyle kaynaşmış gibi anlaşılmaktadır. Bunların yanında yazar diğer kavimlerin Türk kavimleriyle karışmasına da yer vermektedir. Buna göre, Karaçayların Kabardeylerden bağımsız oldukları dönemde, Kabarda'dan gelen iki kişi onların arasına karışarak kendi soyunu oluşturdu. Svan, Mingrel, Abhazya, Dağıstan ve Kabarda'dan kaçak veya köleler aileleriyle birlikte gelip Karaçaylar içinde yer aldılar. Karaçaylar güvenlik gerekçesiyle nüfusa ihtiyaç duyduğundan dışarıdan gelenleri kabul etti.¹⁵ Böylece Karaçay etnogenezinin içine bölgedeki diğer halklar da karışmış oldu. Aliyev'in yaklaşımından anlaşılan, Karaçayların etnogenez oluşumuna bölgedeki halkların karışmış olmasına rağmen, temel çekirdeği Türk halklarının teşkil ettiği'dir.

Sovyet döneminin ilk yıllarında Malkarların kökenine dair görüş bildirenlerden bir diğeri Türkolog Aleksandr Nikolayeviç Samoyloviç'tir.¹⁶ Tugan H. Kumikov, A. N. Samoyloviç'in, *Kafkasya ve Türk Dünyası* isimli çalışmasında dile dayanarak, Karaçay, Malkar ve Kumukların dillerinin birbiriyle bağlantılı olduğunu, hatta 13. yüzyıla ait Kıpçak-Latin-Fars sözlüğü olan *Codex Cumanicus*'daki kelimelerin %70-80'inin modern dönem Malkar dili ile örtüşmekte olduğunu belirttiğine değindi. Bu kelime oranıyla daha kabul edilebilir tarihi çıkarımlar yapılabileceğini vurguladı. Ancak dile dayanarak Karaçay-Malkarların Nogay veya Moğol kökenli olabileceği görüşlerinin ispatlanamayacağını belirtti.¹⁷ Samoyloviç, Karaçayların dilinin Kıpçaklara yakın olduğunu yazdı,¹⁸ ancak Karaçay-Malkarların etnogenezlerine dair kesin bir şey söylemedi. Kumikov'un aktardığına göre Samoyloviç, 1926 yılında yazdığı eserinde Karaçay, Malkar ve Kumukları Kuzey Kafkasya'nın "Türk dilli" halkları olarak niteleyip az veya çok Yafes-Türk karışımı bir halk olduğunu yazdı.¹⁹ Samoyloviç'in bu yaklaşımı, dönemin dilbilimcisi

13 *Age.*, s. 55, 56.

14 *Age.*, s. 49.

15 *Age.*, s. 51, 52.

16 Aleksandr Nikolayeviç Samoyloviç, 1880 yılında doğdu. 1929'da Rusya Bilimler Akademisi üyesi oldu. 1934-1937 tarihleri arasında Rusya Bilimler Akademisi Şarkiyat Enstitüsü Müdürlüğü yaptı. Japonya ajanı olmak ve terörist örgüt kurmakla suçlanarak 1937'de suçlu bulundu ve 13 Şubat 1938'de kurşuna dizildi. İdam kararında şunlar yazılıydı: "Samoyloviç, Pantürkist Radloff ve diğerlerinin tesiriyle Türk halkları araştırmaları üzerine çalışarak Pantürkizm fikirlerine sahip olmuştur." (Eyüp Bacanlı, "Türkoloji Tarihinde Samoyloviç ve Eserleri", *Bilig*, S 49, (Bahar 2009), s. 223).

17 Tugan H. Kumikov, "Etnogenez Balkarskogo i Karaçayevskogo Narodov v İstoriçeskoj Literature", *Materiali Nauçnoy Sessii po Probleme Proishojdeniya Balkarskogo i Karaçayevskogo Narodov (22-26 İyunya 1959)*, Nalçik 1960, s. 22, 23.

18 Aktaran Kenesbay M. Musayev, "A. N. Samoyloviç i Sravnitel'naya Leksikologiya Tyurkskih Yazıkov", *Sovetskaya Turkologiya*, No. 5, Baku 1973, s. 57.

19 Tugan H. Kumikov, "Etnogenez Balkarskogo i Karaçayevskogo Narodov v İstoriçeskoj Literature", s. 29.

Nikolay Ya. Marr'ın²⁰ (1864/1865-1934) ifadesiyle örtüşmekteydi. Marr gibi, o da, Türk dilli veya Türk dilini benimsemiş halklar ifadesini kullandı.

Marr, 1925'te Çeboksar'da (Rusya Federasyonu içinde bulunan Çuvaşistan Cumhuriyeti başkenti) "Volgâda Çuvaşlar-Yafesler" adlı bir bildiri sundu. Çuvaşların dilini Yafes grubu ile ilişkilendirdi.²¹ Marr, 1929 yılında Sovyet Bilimler Akademisi'nde sunduğu bildirisinde ise Malkar dili, fonolojik açıdan kısmen veya tamamen Svan dilinin özelliklerine göre şekillenmiştir, biçiminde görüş ifade etti. Bu bildirisinde Malkarların dillerinin Ortaçağ'da bölgedeki Yafes dilleriyle etkileşime girerek fonolojisinin şekillendiğini belirtti.²² Malkar dili seslerinde Yafes dil sisteminden sesler olduğuna değindi.²³ Marr'ın düşüncesi kendisinden sonraki araştırmacılarından bazılarını etkiledi. Samoyloviç dahil, birçok araştırmacı düşüncelerini desteklemek için N. Ya. Marr'ın Yafes teorisine gönderme yaptı.²⁴

1920 ve 1930'lu yıllarda Karaçay-Malkarların kökeni konusunda görüş ortaya koyan Aleksandr Nikolayeviç D'yaçkov-Tarasov²⁵, Samoyloviç'in Malkarlar ve Karaçayların kökeninde Kıpçak unsurunun mevcut olabileceği görüşüne karşı çıkmadı. Karaçayları oluşturan ve onların ataları olan ilk grubun Kıpçak Türklerine ait olduğunu kabul etti.²⁶ Ancak bunu yetersiz bularak biraz farklı bir görüş ortaya koydu. Karaçay-Malkar topluluklarını, Çeçen ve İnguşlar hariç, tüm Kafkas kavimlerinin Türk dilli halklar etrafında bir araya gelerek oluşturduklarına değindi. D'yaçkov-Tarasov, 1929 yılında Sovyetler Birliği Bilimler Akademisi'nin Türk dilleri başlıklı oturumunda Malkar ve Karaçayların Türkleşmiş Kafkas kökenli halk olduğunu dile getirdi.²⁷ Dyaçkov-Tarasov, Karaçay-Malkarların köken oluşumunda ilk grubun Kıpçak şivesi konuşanlar olduğunu (Türk gruplarının etkin olduğunu) belirtmesine rağmen, söz konusu iki halkın kökenlerini Kafkas kavimleriyle bağlantılandırarak Türk olmayan gruplar şeklinde bir yaklaşım ortaya koydu.

Marr'ın görüşü temelinde Samoyloviç'in düşüncesine yakın başka bir çalışma, 1933'te İslam H. Tambiyev (1904-1937) tarafından yapıldı. Tambiyev, "Zametki po İstorii Balkarii" (Malkar

20 Nikolay Yakovleviç Marr, 1864/1865'te Kutais'te doğdu. St. Petersburg Doğu Dilleri Fakültesi'ni tamamladı. Gürcüce ve Ermenice başta olmak üzere Kafkas dilleri uzmanı oldu. 1919'dan itibaren Rusya Maddi Kültürler Tarihi Akademisi Müdürlüğü yaptı. 1930'da Sovyetler Birliği Bilimler Akademisi Başkan yardımcısı oldu (İrina V. Tunkina, "N. Ya. Marr i F. A. Braun: İstoriya Vzaimootnoşeniy (1920-1925 gg.)", *Stratum Plus*, No. 4, (2000), s. 387).

21 Aktaran Galina F. Blagova, "Novaya Turkologiya i Novoye Uçeniye o Yazıke: A. N. Samoyloviç i N. Ya. Marr", *Rossiyskaya Turkologiya*, No. 2, (2010), s. 28.

22 Nikolay Ya. Marr, *Balkarsko-Svanskoye Sokraşeniye, İzbrannıye Raboti*, Tom 4, Gosudarstvennoye Sotsialno-Ekonomiçeskoye İzdatelstvo, 1937, s. 196, 197.

23 Age., s. 196.

24 Aktaran Tugan H. Kumikov, "Etnogenez Balkarskogo i Karaçayevskogo Narodov v İstoriiçeskoy Literature", s. 29.

25 Aleksandr Nikolayeviç D'yaçkov-Tarasov, Çarlık Rusyası'nın son dönemlerinde kurulan Kuban Bölgesi Çalışmaları Cemiyeti'nin sekreterliğini ve yine bu cemiyetin çıkardığı derginin editörlüğünü yaptı. Sovyetler Birliği zamanında ise Kuzey Kafkasya Halkları Bilimsel Araştırma Enstitüsü'nün kurucusu oldu. Özellikle Abazalar hakkında olmak üzere, Kafkasya halkları konusunda bilimsel çalışmalar yaptı (Agm., s. 23).

26 Aktaran Tugan H. Kumikov, agm., s. 23.

27 Aktaran Tugan H. Kumikov, agm., s. 29, 30.

Tarihi Üzerine Notlar) (1933) isimli makalesinde Karaçay-Malkarların, Hazar veya Kıpçaklar tarafından Türkleştirilmiş Yafesiler olduğunu yazdı.²⁸

Samoyloviç, Dyaçkov-Tarasov ve Tambiyev'in çağdaşı olan Vasiliy A. Bogoroditskiy, Karaçay-Malkarların Türk olup olmadığı tartışmasına girmemekle birlikte, onları Türk grubu içinde gösterdi. *Tatar Dilinin Diğer Türk Dilleri ile Bağlantılarına Giriş* adlı 1934 yılında yayınlanan eserinde²⁹ Karaçay-Malkarların da içinde bulunduğu Türkçe konuşan tüm grupları coğrafi olarak sınırlandırdı. Bu çalışmasında Karaçay-Malkarları "Güneybatı veya Türk Grubu" başlığı ile adlandırdığı grubun içinde gösterdi. Bu coğrafi sınıflandırmada Karaçay-Malkarlara, Türkmenistan, Azerbaycan ve Türkiye'de yaşayan Türkler ve Kumuklarla aynı grupta yer verdi.³⁰ Bogoroditskiy eserinde halkların köken konusuna girmede. Ancak "Türk-Tatar Ailesi Dilleri Özeti" başlıklı bölümde "...Çarlığın, feodalitenin ve sermayenin zulmünden kurtulan Türk halklarının hayatında Modern Sovyet dönemi göçebe hayattan yerleşik hayata geçerken devlet yapılanmasına doğrudan katılmalarıyla, endüstriyel işçi sınıfı oluşumu ve benzeri özellikleriyle, sınıf ve günlük koşulların sosyalist yeniden yapılanmasıyla ayrılmaktadır..."³¹ ibaresinde görüldüğü üzere, "Türk dilli" halklar ifadesini tercih etmedi.

İkinci Dünya Savaşına kadar yapılan çalışmalarda Karaçay-Malkarların kökeninin Kafkas kavimlerinden oluştuğu ya da Kafkaslardaki bazı halklarla Türk halklarının kaynaştığı ve bu kaynaşmada Kafkas yerli halklarının Türkleştiği şeklinde açıklanıyordu. Ancak bu iddialar ortaya konurken de temkinli olundu. Araştırmacıların eserlerindeki değerlendirme ve yorumlar, her an burjuvazi, milliyetçi ve birliği bozucu ithamlara maruz kalabilirdi. 1930'lu yıllar Sovyetler Birliği içindeki birçok aydın için zor yıllar oldu. Karaçay, Malkar veya Kırım Türkleri üzerine çalışma yapan biri, Pantürkizm ve milliyetçilik ile suçlanarak ağır cezalara çarptırılabilir veya öldürülebilirdi. Nitekim bu yıllarda birçok tarihçi, etnograf, dilbilimci ve arkeolog tasfiye edildi.³² Ulusal cumhuriyetlerdeki komünist partilere de tarih yazımında burjuva ve milliyetçi temelli yaklaşımlarla mücadele edilmesi konusunda uyarılar gönderildi.³³

Sovyetler Birliği'nde *halkların dostluğu* ilkesinin öne çıktığı bir dönemde Oset tarihçi Georgiy Aleksandroviç Kokiyev³⁴, kendisinden öncekiler gibi, Karaçay-Malkarların kökeninin

28 Aktaran Tugan H. Kumikov, agm., s. 30.

29 Vasiliy A. Bogoroditskiy, *Vvedeniye v Tatarskoye Yazıkoznaniye v Svyazi s Drugimi Tyurkskimi Yazıkami*, Kazan 1934.

30 *Age.*, s. 13.

31 *Age.*, s. 6.

32 Kamil Aliyev, "Sovyet İdeolojisi ve Tarih Yazımında Kumukların Köken Meselesi", *Yeni Türkiye*, Kafkaslar Özel Sayısı, S 80, (2015), s. 200.

33 Pavel K. Urban, *Smena Tendentsii v Sovetskoy İstoriografii*, Münhen 1959, s. 8.

34 Georgiy Aleksandroviç Kokiyev, 1896'da Kuzey Osetya'nın Hristiyan (Digor) köyünde doğdu. 1917'de Malkar ve Oset bölgesinde ilkokul öğretmenliğine başladı. 1918-1919'da Rusya'daki iç savaşın Terek'e yansısıyla Kızıllar grubunda yer alarak Denikin kuvvetlerine karşı savaştı. 1929'da Rusya Sosyal Bilimler Bilimsel Araştırmalar Enstitüsü Birliği Doğu Halkları Bilimsel Araştırmalar Enstitüsü'nde doktorasını tamamladı. 1930'lu yıllarda Moskova Devlet Üniversitesi'nde Kafkasya tarihi dersleri verdi. 1939'da *Kuzey Osetya'da Serflik Reformu (Krestyanskaya Reforma v Severnoy Osetii)* konusunda Doçentlik tezini hazırladı. Kokiyev, Kabardey tarihi konusunda çok sayıda çalışma ortaya koydu. Rusya ve Kuzey Kafkasya halkları arasındaki ilişkilere dair yazılar yazdı. Kendisine yöneltilen

Kafkas kavimleri ile beraber dışarıdan gelen diğer kavimlerin karışımından oluştuğunu yazdı.³⁵ Ancak Kokiye, bu iki toplumun kökeninde Alanlar ve Bulgarları öne çıkararak kendisinden öncekilerden biraz farklı bir yaklaşım ortaya koydu. Kokiye, İkinci Dünya Savaşı'nın ikinci yılı olan 1941'de *Sotsialistiçeskaya Kabardino-Balkariya* isimli gazetede "K Voprosu o Proishojdenii i Vremeni Rasseleniya Balkartsev i Karaçayevtsev na Nineşney Territorii" (Malkar ve Karaçayların Kökeni ve Bugünkü Topraklarına Yerleşme Zamanı Meselesi Üzerine) başlıklı makalesinde onların kökeni konusuna değindi.³⁶ *Alan* adının son taşıyıcılarının Malkar ve Karaçaylar olduğunu, onların dilinde *alan* kelimesinin "arkadaş, dost" anlamına geldiğini ve bu anlamın o güne kadar (1941) korunduğunu yazdı. Hatta 18 ve 19. yüzyıllarda Malkar ve Karaçayların isimlerinin "Alanlar" olarak yazıldığına işaret etti. Kokiye, *Alan* adının kuşatıcı bir isim olup, Kuzey Kafkasya'da Kabardeyler hariç, tüm kavimlerin adı olduğunu, bu bölgedeki kavimlerin tümünün, Karaçay-Malkarlar dahil, Kafkasya Alanlarının soyu olarak kendilerini kabul edebileceklerini belirtti.³⁷ Yine Kokiye, Karaçay-Malkarların kökeninde, Bulgarların olduğu fikrinin 5 veya 9. yüzyılda yaşadığı tahmin edilen Ermeni tarihçi Moisey Horenskiy'e dayandığını yazdı.³⁸ Horenskiy, Kafkasya'da Vaharşak'ın oğlu Arşak zamanında (M.Ö. 127-114) "ulu Kafkas dağları silsilesinde, Bulgar topraklarında büyük isyan çıktı, Bulgarların birçoğu buradan ayrılarak bizim topraklarımıza geldi, Koh'un güney kısımlarına uzun süreliğine yerleştiler..."³⁹ diye yazmaktaydı. Kokiye, Moisey Horenskiy'in Bulgarlar ifadesiyle Volga-Tatar Bulgarlarını kastetmediğini, merkezi Kafkasya'ya yakın yerlerde yaşayan Bulgarları kastettiğini, onların da büyük ihtimalle Malka nehri kıyısında yaşadıklarını belirtti. Bu Bulgar gruplarının nehrin adını almış olabilecekleri ihtimalini de yazdı. Ayrıca bölgenin yerli halklarından Osetlerin, hatta Kabardeylerin de bu nehri halen "Balki" (Malki. HÇ) olarak adlandırmakta olduklarını hatırlattı. Kokiye'nin yaklaşımına göre, Karaçay-Malkarların kökeninde Alanlar ve Bulgarların bulunduğu kesindir. Buradan hareketle yerli halktan sayılmasalar bile, eskiden beri yaşayan halklar arasına dahil edilmeleri gerektiğini savundu.⁴⁰

Kokiye'nin makalesi İkinci Dünya Savaşı sırasında Karaçay-Malkarları, Osetler ve diğer komşu kavimlerle bağlantılandığı için *halkların dostluğu* felsefesine de uygundu. Ancak İkinci

suçlama dolayısıyla sürgüne gönderildi. 1954'te Yaroslavl'da sürgün kampında bulunurken kalp krizi geçirerek öldü. Ölümünden bir yıl sonra (1955) itibarı iade edildi (G. H. Mambetov, "G. A. Kokiye - Vıdayuşıysya İssledovatel İstorii Kabardı", *İstoriya Kabardino-Balkariya v Trudah G. A. Kokiyeva*, Nalçik 2005, s. 3, 4, 14).

35 Georgiy A. Kokiye, "K Voprosu o Proishojdenii i Vremeni Rasseleniya Balkartsev i Karaçayevtsev na Nineşney Territorii", *İstoriya Kabardino-Balkariya v Trudah G. A. Kokiyeva*, Nalçik 2005, s. 216.

36 Aqm., s. 216.

37 Aqm., s. 220, 221. Tartışmalı bir konu olan Alanlar hakkında Kokiye'nin düşüncesi şu şekildedir: Kokiye, *Alan* teriminin ilk zamanlarda bir boyun ismi olduğunu, daha sonra Alanların Kuzey Kafkasya'da Terek nehri bölgesindeki boyları kendisine tabi etmesiyle *Alan* adının tüm grupları ifade eden bir terime dönüştüğü tezini kabul etti. Bu çerçevede Kokiye'nin ifadesi, Ammian Martsellin'in (M.S. 4. yüzyıl) "Alanlar kısmi zaferlerle yavaş yavaş komşu kavimleri kendi hakimiyetlerine aldılar ve kendi adlarını verdiler" yaklaşımını destekler niteliktedir. (Aqm., s. 220).

38 Aqm., s. 217.

39 Moisey Horenskiy, *İstoriya Armenii*, Kniga vtoraya, Perevod N. O. Emin, Moskva 1893, s. 62.

40 Georgiy A. Kokiye, "K Voprosu o Proishojdenii i Vremeni Rasseleniya Balkartsev i Karaçayevtsev na Nineşney Territorii", s. 217-222.

Dünya Savaşı sırasında Karaçay-Malkarlara uygulanan politika, onların köken araştırmalarının farklı bir boyuta taşınmasına sebep oldu.

2. Sürgün Uygulamasının Karaçay-Malkarların Köken Araştırmalarına Yansımaları

İkinci Dünya Savaşı yılları olan 1942 yaz ve sonbaharında Alman kuvvetleri Karaçay-Malkar bölgesini işgal etti. Ocak 1943'te ise Kuzey Kafkasya'ya Sovyet ordusu girerek Almanları buradan çıkardı. Sovyetler Birliği İçişleri Bakanlığı Halk Komiserliği Karaçay-Malkarları Almanlarla işbirliği yaptığı gerekçesiyle buldukları topraklardan sürgün etme kararı aldı. Onları *vatanı satmak* ile suçladı. 12 Ekim 1943'te Sovyetler Birliği Yüksek Sovyet Prezidium Kararı (*ukaz*) ile Karaçay Özerk Bölgesi lağvedildi.⁴¹ 2 Kasım 1943'te 69.267 kişiden oluşan Karaçay⁴², 8 Mart 1944'te 37.773 kişiden oluşan Malkar, Kazakistan ve Kırgızistan başta olmak üzere Orta Asya bölgelerine sürgün edildi. Karaçay Özerk Bölgesi topraklarının bir kısmı Stavrapol Kray İdaresi'ne, bir kısmı Krasnodar Kray İdaresi'ne, geri kalan kısmı da Gürcistan Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti'ne (Kluhor Bölgesi) verildi. Malkarların bölgeleri ise Kuzey Osetya Özerk Cumhuriyeti ile Gürcistan Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti'ne bırakıldı.⁴³

Sürgün kararı ile beraber sürülen toplulukların topraklarının nasıl kullanılacağı da belirlendi. Sovyetler Birliği Yüksek Sovyet Başkanlığı emri ile Malkarların topraklarının bir kısmı toprağı yetersiz olan Kabarda bölgesi kolhozlarına verildi. Elbruz'un güneybatı kısmı ve Kabarda Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti dağlık bölgeleri Gürcistan'a bağlı Yukarı Svan İdare Bölgesi'ne bağlandı. *Kabardin-Malkar Özerk Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti* adı da *Kabarda Özerk Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti* olarak değiştirildi.⁴⁴

Sürgün ile aynı yıl 1944'te Karaçay topraklarının bir kısmı Gürcistan'ın Yukarı Svan Bölgesi'ne katıldı ve buralara Svanlar yerleştirildi. Bu uygulamanın tarihi temellerinin oluşturulması da bilim adamlarından istendi. Nitekim bu faaliyetler dolayısıyla Karaçay-Malkar yazarlar daha sonraki yıllarda, Stalin ve Beriya'nın Gürcü topraklarını genişletmek için Kuzey Kafkasya halklarını sürdüğü iddiasını dile getirdiler.⁴⁵

Bazı araştırmacılar, Karaçayların bulunduğu toprakların Svanlara ait olabileceği yönünde çalışmalar yaptılar. 15-21 Kasım 1949'da Gürcistan Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti Bilimler Akademisi'nde L. İ. Lavrov⁴⁶ "Kafkasya Etnografyası Meseleleri" bilimsel çalıştayında (*sesiya*),

41 *Karaçayevtsi. Viseleniye i Vozvraşeniye (1943-1957)*, Redakcionnaya podgotovka materialov akta: İ. İ. Aliyev, Çerkessk 1993, s. 11; *Tak Eto Bilo. Natsionalnyye Repressii v SSSR 1919-1952 godı*, Tom II, Sostavitel: Svetlana Aliyeva, "İnsan", Moskva 1993, s. 266.

42 *Karaçayevtsi. Viseleniye i Vozvraşeniye (1943-1957)*, Redakcionnaya podgotovka materialov akta: İ. İ. Aliyev, s. 15.

43 Viktor A. Şnirelman, *Bit Alanami İntellektuali i Politika na Severnom Kavkaze v XX Veke*, Moskva 2006, s. 215, <https://b-ok.org/book/1276259/c93350> [Erişim tarihi: 02.02.2019]; *Tak Eto Bilo. Natsionalnyye Repressii v SSSR 1919-1952 godı*, Tom II, Sostavitel: Svetlana Aliyeva, s. 265.

44 *Tak Eto Bilo. Natsionalnyye Repressii v SSSR 1919-1952 godı*, Tom II, Sostavitel: Svetlana Aliyeva, s. 266.

45 Viktor A. Şnirelman, *Bit Alanami İntellektuali i Politika na Severnom Kavkaze v XX Veke*, s. 219.

46 Leonid İvanoviç Lavrov, 1909'da Azak-Karadeniz Krayı Medevdov stanitsasında doğdu. Kuban bölgesine yerleşmiş

geç Ortaçağ döneminde Svanların Kuban nehri yukarılarında, Baksan vadisi civarında olduğunu, Türklerin ise bu bölgelere 17-18. yüzyıllarda geldiğini yazdı. Bunun yanında Lavrov, Türklerin 14-15. yüzyıllarda Çerek vadisinde olabilecekleri ihtimalini de kabul etti. Lavrov bu iddia ile Baksan ve Çerek nehirleri bölgesinde yaşayan Malkar Türk grupları topraklarında Svanların bulunduğunu söylemekte ve onlara söz konusu topraklar üzerinde tarihi hak oluşturmaktaydı. Lavrov, Karaçayların kökenlerine yönelik de fikirlerini açıkladı. Ekim 1951'de Çerkessk'teki bilimsel çalıştayda yaptığı sunumda Karaçaylara ait bir terimi, "Türk-Tatar" kelimesi ile özdeşleştirerek Karaçayların Kırım-Tatar oldukları görüşünü destekler nitelikte bir yaklaşım ortaya koydu.⁴⁷

Kafkasya'da Türklerin boşalttığı arazilerin Svanlara ait olduğu tezine tarihi temel kazandırmaya yönelik bir çalışma da Gürcü bilim adamı G. Zardalişvili'den geldi. 1952'de Zardalişvili, Gürcistan'a verilmiş Karaçay topraklarındaki yer isimlerinde Svan yer isimleri bulmaya çalıştı. Ona göre bu topraklar uzun zamandır Svanlara ait olup Karaçay ve Kabardeyler buraları yaylak olarak kiralamışlardı.⁴⁸

Lavrov ve Zardalişvili'nin çalışmaları, Karaçay-Malkarları, bölge halkı olmaktan çıkarmaya yönelikti. Böylece onların bölgeyi vatan tutma meşruiyeti ortadan kaldırılacak ve toprakları bir başka yerli Kafkas halkına kolayca verilebilecekti.

Karaçay-Malkarların sürgün edilmesi ve idari yapılarının lağvedilmesi sonrası, onların tarihine yönelik yapılan araştırmalarda isimleri tarih kitaplarından çıkarıldı. Karaçay-Malkarlara ait devlet ismi ve vatan kavramı içeren bilgiler değiştirildi. 1947'de *Kabardin Özerk Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti* Bakanlar Kurulu, Kabardey halkının kültür kökenleri ve onların kendine has özelliklerini araştırması için *Kabardin Bilimsel Araştırma Enstitüsü*'ne görev verdi. 1949'da iki ciltlik Kabardey Tarihi hazırlanması karara bağlandı. Kabardey tarihi çalışması olan bu eserin içeriğinin ana hatlarını Kabardey Bölge Komitesi Sekreteri A. P. Keşekov hazırladı. Eserin planında 1922-1944 yılları arasında iki halkın adını taşıyan Kabardey ve Malkar Özerk Bölge İdaresi'nden ve 1936'da adı özerk cumhuriyet olan idari yapıdan bahsedilmedi. Eser, Rus halkı ile kardeşlik ve Marksist tarih yazımı temelinde hazırlandı. Burada Kabardeylerin Avrupa usulü feodal yapıda olduğu, Şeyh Şamil hareketinin Türk ve İngilizlerin etkisi ile tepkisel içerik taşıdığı ve Rus halkının sayesinde Kabardey halkının bütünlüğünü koruduğu iddia edildi. 1930 ve 1940'lı yıllar yazılırken de Malkarlardan hiç bahsedilmeden Kabardeylerin tarihi yazıldı.⁴⁹

Malkar ismi törenlerde kullanılmadı ve kurum isimlerinden de kaldırıldı. 1946'da *Kabardin Özerk Cumhuriyeti*'nin 25. yılı kutlamalarında Malkarlardan bahsedilmedi. Aynı yıl

Kozaklardan (Rusçası *Kazaki* olup bu yazıda "Kozak" olarak çevrilmiştir) gelen bir soya sahipti. 1935'te Leningrad Üniversitesi Coğrafya Fakültesi Etnografya Bölümü'nü bitirdi. 1936'dan itibaren Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği Bilimler Akademisi Antropoloji, Etnografya ve Arkeoloji Enstitüsü'nde çalışmaya başladı. Lavrov, Kafkas halklarının sosyo-kültürel, ekonomik geçmişleri konusunda çok sayıda eser ortaya koydu. Bölge halklarının kökeni konusu araştırmalarına özel bir önem verdi. 1982'de Leningrad'da hayatını kaybetti. (Yuriy Yureviç Karpov, "İstoriç, Etnograf. Kavkazoved. K Stoletiyu so Dnya Rojdeniya L. İ. Lavrova", *Nauçnaya Misl Kavkaza*, No. 2, (2009), s. 84, 85, 86, 91).

47 Viktor A. Şnirelman, *Bit Alanami İntellektualı i Politika na Severnom Kavkaze v XX Veke*, s. 218.

48 Age., s. 219.

49 Age., s. 216, 217.

Kabardin-Balkar Bilimsel Araştırma Enstitüsü adı, *Kabardin Bilimsel Araştırma Enstitüsü* olarak değiştirildi. Enstitü bünyesinde Maddi Kültür Araştırma Bölümü kuruldu ve başına Moskovalı arkeolog Yevgeniy İ. Krupnov getirildi. 1957’de *Kabarda’nın Eski Tarihi ve Kültürü (Drevnyaya İstoriya i Kultura Kabardı)* kitabını yazan E. İ. Krupnov, V. F. Miller’in 1883 ve 1886 inceleme gezisine atıfla bölgeden bahsederken, Malkar bölgesi yerine “Kabarda dağlık kısmı” dedi.⁵⁰

1950’lerin başında Kuzey Kafkasya halklarının tarihinin tarafsız bir şekilde araştırılması daha da zorlaştı. Çünkü Komünist idare merkezi, Kuzey Kafkasya’daki tarih araştırmalarına etki edecek şekilde müdahalelerde bulundu.⁵¹ 10 Ağustos 1950’de Tüm Rusya Komünist Bolşevik Partisi Merkez Komitesi İmam Şamil önderliğinde yapılan milli mücadeleyi resmi olarak kınadı. Kafkasya’nın Ruslar tarafından ele geçirilmesi yazılırken, “ele geçirme” (*zavoyevaniye*) ve “fetih” (*pokoreniye*) kelimeleri yerine “birleşme” ve “katılım” (*prisoyedineniye*) ibaresi kullanılması istendi.⁵² Bu yaklaşım Çarlık Rusyası yönetimi zamanı yaklaşımı ile örtüşmekteydi.

26 Ekim 1951’de Tüm Rusya Bolşevik Komünist Partisi Merkez Komitesi Kurulu’nda (Plenium TsK VKPb) “Komünist Parti Kabardin Bölge Komitesi Çalışması” adıyla kabul edilen kararnamede (*postanovleniye*) yerel parti memurları, milli burjuva ve soyluluk (*rodovoy*) düzeniyle mücadelede zayıf kalmakla suçlandı. Kabardey iktidarına yönelik benzer suçlama, 1953’te Sovyetler Birliği Komünist Parti Merkez Komitesi Kurulu’nda da yapıldı. *Kabarda Tarihi* adlı metinde Türk-Kırım saldırılarıyla mücadele yaklaşımı olduğu ve bu temelde Rus halkının rolünün yeterince vurgulanmadığı belirtildi. Kuzey Kafkasya’nın Rusya’ya bağlanmasının ilerlemeci yönünün açıkça ifade edilmediğine değinildi. Kabardey ve Rus halkının dostluklarının derin kökeninin göz ardı edildiğine dikkat çekildi. Dağlı halkların ekonomik sisteminin yeterince incelenmediğine değinildi.⁵³ Böyle bir yaklaşımın hüküm sürdüğü bir dönemde Karaçay-Malkarlar hakkında olumlu yazmak mümkün değildi. Aksine iktidarın kararını meşrulaştırma amacını destekleyen bilimsel çalışmalar gerekiyordu. Nitekim 1954’te Kabardalı arkeolog P. G. Akritas, Karaçay-Malkarların sürgünde olduğu bir sırada, Kuban nehri, Malka, Baksan, Çegem ve Çerek bölgelerinde “Türk dilli” halkların ortaya çıkmasını, 16. yüzyılda Osmanlı Devleti’nin buralara Tatar ailelerini yerleştirmesine bağladı. Bunların Kafkasya’ya yerleştirilmelerini Rusya ve Kafkas halklarına karşı olumsuz bir politika olarak niteledi. Bu görüşe göre Karaçay-Malkarlar, “Tatar” kökenli kabul edildiler.⁵⁴ Bu yaklaşım Lavrov’un Karaçayları Kırım-Tatar kökenli yapmasıyla aynıydı. Halbuki bundan 11 yıl önce, 1941’de Kokiyeve, Karaçay-Malkarlardaki Türk varlığını 10. yüzyıl öncesinden itibaren kabul etmek gerektiğini yazmaktaydı.⁵⁵ Akritas’ın düşüncesi, Kırım ve Kafkasya’daki Türklerin Sovyet düşmanı olarak gösterildiği bir dönemde,

50 Age., s. 216, 217, 220.

51 Age., s. 217.

52 Pavel K. Urban, *Smena Tendentsii v Sovetskoy İstoriografii*, s. 15.

53 Viktor A. Şnirelman, *Bit Alanami İntellektualı i Politika na Severnom Kavkaze v XX Veke*, s. 217.

54 Panait G. Akritas, “Drevneyşeye Nazvaniye Gori Beştai”, *Sbornik Statey po İstorii Kabardı*, Vıpusk 3, (Nalçik 1954), s. 213.

55 Georgiy A. Kokiyeve, “K Voprosu o Proishojdenii i Vremeni Rasseleniya Balkartsev i Karaçayevtsev na Nıneşney Territorii”, s. 217, 222.

Karaçay-Malkarların sürgününe psikolojik meşruiyet kazandırma ve onların Kafkasya halkları ile bağlantılarını koparma amaçlıydı.

3. Yurda Dönüş Sonrası Karaçay-Malkarların Kökenlerine Yönelik Yaklaşımlar

Karaçay-Malkar tarihi konusunda çalışmaların yoğunlaştığı dönem 1957'den sonra oldu. Bilindiği üzere 1956'daki Sovyetler Birliği Komünist Partisi XX. Kongresi, Stalin kültürünün eleştirildiği bir kongreydi. Yeni dönemde Stalin zamanındaki bazı uygulamalar kaldırıldı. 9 Ocak 1957'de Sovyetler Birliği Yüksek Sovyet Başkanlığı kararıyla Karaçay-Malkarlara yurtlarına dönme hakkı verilmesi, tarihi araştırmaların seyrini etkiledi. Söz konusu halklara yönelik daha ılımlı bakış sergilendi. Tarih yazımında Rus halkının büyüklüğü ve diğer halkların gelişmesine olumlu katkıları yönünde yazımlar⁵⁶, Kafkas halklarının tarih yazımında da görüldü⁵⁷.

Yeni dönemin ilk yayını 1957'de Karaçay-Çerkes Tarih, Dil ve Edebiyat Bilimsel Araştırma Enstitüsü tarafından çıkarılan *Karaçay-Çerkes Halkları* isimli eserdirdi.⁵⁸ Eserin giriş bölümü Sovyetler Birliği Komünist Partisi Karaçay-Çerkes Bölge Komitesi Sekreteri F. P. Burmistrov tarafından yazıldı. Burmistrov, Kuzey Kafkasya halklarının Kırım ve Türk feodallerine karşı birlikte mücadele ettiklerini, bu sayede birbirlerine yakınlaştıklarını belirtti. Açılış yazısını, birliktelik ruhu ve Türk düşmanlığı üzerinden kurguladı. Bunun yanında Kuzey Kafkasya'nın Çarlık Rusyası'na katılmasının olumlu sonuçları olduğuna değindi. Yazıda, Karaçayların İkinci Dünya Savaşındaki sürgünlerine veya itham edildikleri "Almanlarla işbirliği" konusuna değinmedi. Hatta Karaçaylar da dahil Kafkas halklarının Almanya'ya karşı mücadele ettiklerinden bahsetti.⁵⁹ Burmistrov yazısında, Çerkeslere de atıf yaparak, Karaçayların ulaştıkları başarılar için, öncelikle Rus halkına olmak üzere, Sovyetler Birliği halklarına yardımları dolayısıyla borçlu olduklarını belirtti.⁶⁰ Burmistrov'un Karaçay-Malkarları Kırım Türkleri ve Türkiye Türklerine karşı mücadele etmiş olarak göstermesi, onları Türklere ayırdığı gibi, Lavrov ve Akritas'ın bu halkların Kırım Tatarlarından geldiği düşüncesini de geri plana düşürme amacı güdüyordu. Burmistrov, bu yaklaşım tarzıyla dönemin yeni anlayışı olan halkların kardeşliği ve Rus halkının önder yönünün öne çıkarılması amacına uyumlu bir çıkış yaptı.

56 Pavel K. Urban, *Smena Tendentsii v Sovetskoy İstoriografii*, s. 15, 29.

57 Bu konuda Boris Salamov 1975 yılı baskılı eserinde şöyle diyordu: "Kuzey Kafkasya Dağlı aydınları daha devrimden çok önce Rus dilinin küçük topluluklar için medenileşme ve kültürel gelişimlerdeki önemini hakkıyla ortaya koydular. Sadece Ruslarla birlikte olarak, sadece Rus dilini bilerek aydınlanmanın ve kültürün nimetlerinden faydalandılar." (Boris Salamov, *Gorskiye Narodi: Rassvet i Sblijeniyev*, Ordjonikidze 1975, s. 153). 1930'lu yıllar için ise Yuriy Koniyeve, *Kuzey Kafkasya Halklarının Özerkliği* isimli kitabında Sovyet döneminde Rus halkı ile Kuzey Kafkasya halklarının yakınlaştırılmasına yönelik faaliyetlerden bahsetti. Rus halkının diğer halklara hiçbir karşılık beklemeden yardım ettiğini yazdı. (Yuriy İ. Koniyeve, *Avtonomiya Narodov Severnogo Kavkaza*, Ordjonikidze 1973, s. 207).

58 *Narodi Karaçayevov-Çerkesii*, Pod redaksiyey: P. İ. Baltin i M. M. Sakiyev, Stavrapol 1957.

59 *Age.*, s. 2, 3, 4, 8.

60 *Age.*, s. 14.

Rus halkının Sovyetler Birliği içindeki diğer halklara önderlik rolü ve Kafkas halklarına olumlu etkisi konusundaki yaklaşımlar Karaçay-Malkar tarihi araştırmacılarının eserlerine kısa sürede yansdı. Araştırmacılar hem dönemin bu ruhunu dikkate aldılar, hem de Karaçay-Malkarların bölgedeki konumlarının meşruluğunu ortaya koymaya çalıştılar. Sürgün sonrası araştırma yapanlar Karaçay-Malkarların kökenleri meselesinde başlıca üç konuya yoğunlaştılar:

- a) Karaçay-Malkarların Kırım Tatarları ile akrabalıkları olup olmadığı;
- b) Kuzey Kafkasyadaki yerli kavimlerle köken ilişkisi;
- c) Kuzey Kafkasyada bulunan atalarının Türk dilli hale gelip gelmedikleri.

Yurda dönüş sonrası Karaçay dili ve tarihi konusunda kapsamlı ilk çalışmayı ortaya koyan Hamid Orazoviç Laypanov oldu. Laypanov, Karaçay olup Karaçay-Çerkes Enstitüsü müdürüydü. 1957'de *Karaçaylar ve Malkarların Tarihi Üzerine (K İstorii Karaçayevtsev i Balkartsev)* adlı bir çalışma yayımlandı. Çalışmasının ilk bölümünde Çarlık ve Sovyet döneminde ortaya konulan görüşleri detaylı bir şekilde analiz etti. İtalyan misyoner A. Lambertini'nin Karaçay-Malkarların kökenini sadece dil açısından değerlendirip "Türk" demesini, delilleri yetersiz bir çıkarım olarak değerlendirdi. Çeklerden, Nogaylardan, Timur'dan, Türkiye'den geldikleri görüşlerine şüphe ile yaklaştı.⁶¹ Yani Kırım Tatarlarından gelmiş olabileceği görüşüne katılmadı. Bulgarlardan geldikleri konusuna ise itiraz etmedi. Karaçay-Malkarların ataları ile Bulgar unsurları arasında kültürel ve ekonomik bağ olduğunu kabul etti. Bulgar unsurlarının Karaçay-Malkarların etnik oluşumunda yer aldıkları ihtimalini göz önüne aldı. Ancak bunun için delillerin çok yeterli olmadığını da savundu. Bulgar ve Malkar (Sovyet tarih yazımında, Balkar) kelimeleri arasındaki benzerlikle Malkarların kökenine yönelik tespit yapmanın yanlış olduğunu ileri sürdü. Hatta Malkarların kendilerine bu isimle hitap etmediklerinin de altını çizdi.⁶² Ancak buradan hareketle Malkarların kökeninde Bulgarlar yoktur diye kesin bir çıkarım da yapmadı.

Laypanov'un Karaçay-Malkarların kökeni konusundaki görüşü, 1944 öncesindeki araştırmacıların, onların yerli Kafkas kavimleriyle Türk topluluklarının karışımından meydana geldiği şeklindeki yaklaşımıyla örtüşmekteydi. Ancak onlardan ayrılan yönü, Karaçay-Malkarların kökenine Hazarları da dahil etmesi ve oluşumda açık olarak Kıpçaklara başrolü vermesiydi. Yazara göre, Hazarlardan sonra bölgeye gelen Kıpçaklar, Karaçay-Malkarların kökeninin oluşmasında başrolü oynadı. Bu konuda dil ve mezar kültürü üzerinden Karaçay-Malkarları Kıpçaklarla karşılaştırdı. A. N. Samoyloviç'in 1926 yılındaki çalışmasına atıfla mezar isimlendirmelerinde Kıpçaklarla olan benzerliğe dikkat çekti. Kıpçaklar mezara *kezene* derken Karaçay-Malkarların *keşene* dediğini belirtti. Ayrıca mezar yapılarının da benzediğini vurguladı. Mezar içinden çıkarılan figürlere Kıpçakların *sin* derken, Karaçay-Malkarların *sın* dediğini belirtti. Laypanov, mezar isimlendirmelerinden başka ortak isimlendirmelere de dikkat çekti. 1303 yılında oluşturulan ve ilk kez Klaprot tarafından yayınlanan Kıpçak sözlüğünde bulunan

61 Hamid O. Laypanov, *K İstorii Karaçayevtsev i Balkartsev*, Karaçayevo-Çerkeskoye Knijnoye İzdatelstvo, 1957, s. 4, 5, 6, 11, 13.

62 *Age.*, s. 8.

kelimelere sadece Karaçay-Malkar dillerinde rastlandığına işaret etti. Karaçay-Malkarların dualarında da Tanrı'yı isimlendirmede Kıpçaklarla benzeştiğini yazdı. Her ikisi de Tanrı'yı, *Teyri* olarak adlandırmaktaydı. Dil ve arkeolojik çalışmalarla elde edilen bu bilgilerden hareket eden N. O. Laypanov, Karaçay-Malkarların kökeninin oluşumunda başrolü Kıpçak unsurunun oynadığını savundu. Laypanov, Karaçay-Malkarların kimlik oluşumunda başrolü Kıpçaklara vermekle birlikte, bu oluşum içinde Alan birliğinden, Bulgarlardan ve zaman içinde Kafkasya'nın diğer komşu kavimlerinden unusurlar olduğunu da kabul etti.⁶³

Laypanov, Karaçay-Malkarların kökeninde Hazarların da olduğu fikrini, Hazarların Kafkasya'da uzun süre hüküm sürmesine ve Adıgeli tarihçi Şora Bekmurza'ya atıf yaparak savundu. Hazar hâkimiyetindeki Don bölgesinde bulunanların bir kısmının, Hazar Kağanlığı yıkıldıktan sonra, Kuzey Kafkasya'da sığınmacı hale geldiklerini, bazılarının Adıge-Çerkes bölgesinde asimile olduklarını belirtti. Rivayetlere göre, bu Hazar grupları ile yerli halk kaynaşmışlardır. Bekmurza'ya atıfla elde edilen bu bilgiye dayanarak Laypanov, Karaçay-Malkar halkının etnik yapısı içindeki unsurlardan birini Hazar grubunun oluşturduğunu ileri sürdü.⁶⁴

Laypanov, çalışmasında Karaçay-Malkarlar ile Osetlerin ataları arasında da bağlantı kurdu. Tüm halkların Alan-As kabileleri çekirdeğinde şekillendiği çıkarımını yaptı. Çekirdekte bulunan tüm kavimlerin Moğol dönemine kadar Kuzey Kafkasya'da yaşadıklarını, buradan hareketle Karaçay-Malkarların da Kuban havzası ve Terek kaynağı çevresinin yerli halklarından olduğunu kabul etti. Sonuç itibarıyla Laypanov, Karaçay-Malkarların kökeninin, büyük çoğunluğu Türk gruplarından olmak üzere, yerli kavimlerle kaynaşmadan oluştuğunu savundu.⁶⁵ Karaçay-Malkarların kökeninde Tatar gruplarının bulunmadığını, Kafkas yerli kavimleri ile Hazar-Kıpçak gruplarının kaynaştığını ve yerli kavimlerin de zamanla *Türk dillileştiğini* savundu.

Sürgün sonrası yurtlarına yerleşen Karaçay-Malkarların kökeni konusu, 1959'da tarih, arkeoloji ve filoloji gibi bilim alanlarında çalışan araştırmacılar tarafından ele alındı. Birçok bilim adamının görüşlerini paylaştığı bu kongre Kabardin-Malkar Bilimsel Araştırma Enstitüsü öncülüğünde yapıldı.⁶⁶ Burada savunulan fikirleri üç başlıkta toplamak mümkündür:

- a) Karaçay-Malkarlar, Türk grupları temelinde Kafkas kavimleri ile kaynaşma sonucunda oluşular;
- b) Karaçay-Malkarlar, Kafkas kavimleri temelinde Türk gruplarıyla kaynaşma sonucunda oluşular;
- c) Karaçay-Malkarların Türk grupları ile etnik bir bağı yoktur.

63 Age., s. 18, 19, 20, 24.

64 Age., s. 9.

65 Age., s. 15, 16, 20, 49, 51.

66 *Materiali Nauçnoy Sessii po Probleme Proishojdeniya Balkarskogo i Karaçayevskogo Narodov (22-26 İyunya 1959)*, Nalçık 1960.

Kongrenin açılış konuşmasında, Karaçay-Malkarların kökenine dair Sovyet döneminde yapılan en önemli çalışmanın Hamid Orazoviç Laypanov tarafından yazılmış olan *Karaçay ve Balkarların Tarihi Üzerine* adlı eser olduğu belirtildi.⁶⁷ Bu tespitten sonra toplantıya katılan uzmanlar görüşlerini açıkladılar.

Hamid O. Laypanov da 1959 yılında yapılan kongreye katılanlar arasındaydı. Laypanov, 1957 yılında yayınladığı kitabındaki görüşlerini tekrar etti. Ona göre, dil olarak Türk grubuna ait olan Karaçay-Malkar toplulukları, Kıpçak ve Bulgarlar başta olmak üzere, Kafkas kavimlerinden de küçük çaplı karışımın olduğu bir etnogeneze sahipti.⁶⁸ Tarih, dil, folklor ve arkeolojik buluntular dikkate alındığında Karaçay-Malkarların Kuban nehri üst kısımları ve Terek bölgesinin yerli halklarından sayıldığını söyledi.⁶⁹ Laypanov, kongrede dile getirilen üç fikirten ilk ikisine uygun bir yaklaşım ortaya koydu.

Dil üzerinden Karaçay-Malkarların kökenine yönelik görüş bildiren ve onları Laypanov gibi Kıpçaklarla yakınlılaştıran bir diğer araştırmacı Türkolog ve halk bilimci Prof. Nikolay Aleksandroviç Baskakov oldu. Baskakov, Karaçay-Malkarların dilinin Kıpçak dili ile yakın akraba olduklarını, ancak Bulgarların dilinden herhangi bir etkilenmeleri olmadığını belirtti.⁷⁰ “Tüm tarih ve dil verileri Karaçay-Malkarların Kıpçakların (Polovtsı, Kuman, Hardeş) yakın mirasçıları olduğunu göstermektedir” diye yazdı. Diğerlerinin etkisi olmakla birlikte, Kıpçak temelinin tam olarak korunduğunun altını çizdi. Baskakov, Karaçay-Malkarların kökeninin uzun bir sürecin sonunda, eski zamanlardan başlayıp Bulgarlar, Kıpçaklar, Oğuzlar, Alanlar, Adıge-Çerkesler ve Svanlardan karakterler alarak şekillendiğini belirtti. Alan, Svan ve Adıge-Çerkes-Kabardeylerin etkisini ikinci dereceden olarak niteledi.⁷¹ Böylece Samoyloviç ve Laypanov’dan sonra Karaçay-Malkarların kültürel kimliğinin oluşumunda Kıpçakları ilk sıraya çıkaran bir diğer araştırmacı Baskakov oldu.

Baskakov, 1959 bilimsel kongresi öncesi 1952’de dilden hareketle yaptığı bir analizde Karaçay-Malkarlara yakın bölgede bulunan Karaim ve Kumukları Kıpçak-Oğuz dil grubu içinde verdi.⁷² Çalışmasında, “Karaim, Kumuk ve diğerleri...” şeklindeki ifadesinden diğerlerinin içinde Karaçay-Malkarları da kastettiği tahmin edilebilir. Çünkü başka bir eserinde Türkçenin “Batı Hun kolu”nu, Bulgar, Oğuz ve Kıpçak olmak üzere önce üçe ayırmış, sonra da Karaçay-Malkarların dilini Kıpçak grubu içinde göstermiştir.⁷³ Yine bir başka çalışması olan *Türk Dillerinin Oluşum*

67 Age., s. 4.

68 Hamid O. Laypanov, “K Voprosu Proishojdeniya Karaçayevtsev i Balkartsev”, *Materialı Nauçnoy Sessii po Probleme Proishojdeniya Balkarskogo i Karaçayevskogo Narodov (22-26 İyunya 1959)*, Nalçik 1960, s. 73.

69 Agm., s. 75.

70 Nikolay A. Baskakov, “Vstupleniye”, *Materialı Nauçnoy Sessii po Probleme Proishojdeniya Balkarskogo i Karaçayevskogo Narodov (22-26 İyunya 1959)*, Nalçik 1960, s. 236.

71 Agm., s. 230, 231, 240.

72 Nikolay A. Baskakov, “K Voprosu o Klasifikatsii Tyurkskih Yazıkov”, *İzvestiya Akedemii Nauk SSSR. Otdeleniye Literaturı i Yazıkı*, Tom XI, Vıpusk 2, (Mart-Aprıl 1952), s. 127.

73 Nikolay A. Baskakov, *İstoriko-Tipoloğičeskaya Fonologiya Tyurkskih Yazıkov*, Otvetsvennyy redaktor: E. R. Tenişev, Moskva 1988, s. 126.

Gelişiminin Tarihsel Dönemlendirmesi İle Bağlantılı Olarak Sınıflandırılması (Klasifikatsiya Tyurkskih Yazıkov v Svyazi s İstoriçeskoy Periodizatsiyei İh Razvitiya Formirovaniya) başlıklı çalışmasında Türk dillerinin tarihini incelemiş ve Karaçay-Malkar halkını dil açısından Kıpçaklarla yakınlaştırmıştır. Baskakov, Kıpçak dilini üç alt gruba ayırmaktadır: Kıpçak-Bulgar, Kıpçak-Oğuz (Kıpçakça) ve Kıpçak-Nogay.⁷⁴ Baskakov, Karaçay-Malkarların oluşumunda Türk unsurunun ana etken olduğunu ve kendilerinin Türk halkı sayılacağını belirtti. Ancak bölgedeki diğer halkların etkisini de inkar etmedi. Kongrede, Türk halkları temelinde yerli halkların etkisi olduğunu⁷⁵ savunanlar arasında yer aldı.

1959 yılı kongresinde Karaçay-Malkarların kökeni konusunda kapsamlı görüş bildiren araştırmacılardan bir diğeri, T. H. Kumikov'du. Kumikov, kendisinden önce çalışma yapan Laypanov'un, Karaçay-Malkarların kökeninde başrolü Kıpçaklara verme konusuna temkinli yaklaştı. "Kıpçaklar başrolü oynamıyorlarsa bile etnik oluşumun içinde vardılar" cümlesiyle bu temkinliliğini ortaya koydu. Kumikov, Karaçay-Malkarların kökeninin Kıpçaklardan geldiği yönündeki iddianın bilimsel açıdan belli ölçülerde kabul edilebileceğini, ancak meselenin hala tartışmaya açık ve araştırmaya muhtaç olduğunu da belirtti.⁷⁶ Kumikov, Laypanov'un iddiasının arkeolojik açıdan henüz güçlü delillere sahip olmadığını vurguladı.⁷⁷ Laypanov da bu iddiaya uygun olarak, 1959 yılındaki kongre için yazdığı makalesinde, Türk nitelemesi yaparken, arkeolojik veriler temelinde düşüncelerini yazmadı.

Kumikov'un Laypanov'un tespitinde henüz yeterli bulmadığı bir diğer nokta, Karaçay-Malkarların kökeninde Bulgarların olduğu konusudur. Kumikov'a göre, bu iddia arkeolojik buluntuların yetersiz olmasından dolayı bilimsel yeterliliğe sahip değildir. Kumikov meseleye daha çok antropolojik ve arkeolojik açıdan bakarak Bulgarlar ile Karaçay-Malkarlar arasında benzerlik olmadığını yazdı. Dil konusundaki benzerlikler üzerinden de Bulgarlar ile özdeşleştirmenin doğru olmayacağını belirtti.⁷⁸

Kumikov'un Laypanov'dan farklı görüş bildirdiği başka bir nokta ise Karaçay-Malkarların kökeninde Hazarların etkisi hususundadır. Bu konuda Kumikov, araştırmacıların sadece folklor açısından baktıklarını, o günlerden bugünlere anıtların kalmadığını iddia ederek Hazarlardan gelmiş olmaları yönündeki görüşleri yetersiz buldu.⁷⁹

Kumikov, Karaçay-Malkarların kökeninin karma bir oluşumdan geldiğini kabul etti. Kafkasya yerli halkları ile Türk ve İrani dilli halkların karışımından geldiğini yazdı. Ancak bunun için Sovyet ve yabancı arşiv kaynakları, diğer tarihi ve arkeolojik materyallerin kapsamlı bir şekilde incelenmesi gerektiğini savundu.⁸⁰

74 Aktaran Tugan H. Kumikov, "Etnogenez Balkarskogo i Karaçayevskogo Narodov v İstoriçeskoy Literature", s. 23.

75 Nikolay A. Baskakov, "Vstupleniye", s. 230, 231.

76 Tugan H. Kumikov, "Etnogenez Balkarskogo i Karaçayevskogo Narodov v İstoriçeskoy Literature", s. 36, 37.

77 Agm., s. 20.

78 Agm., s. 20, 21.

79 Agm., s. 28.

80 Agm., s. 37.

Kumikov, A. N. D'yaçkov tarafından ortaya atılan, Karaçayların ilk atalarını, ortak dil olarak Kıpçak şivesini konuşan göçmenlerin oluşturduğu fikrini de kabul etmedi. Çünkü göçmenlerin (*bejentsı*); Kırım, Astrahan ve farklı yerlerden gelerek ilk grubu oluşturmaları ona göre zordu. Kumikov'a göre, bu ilk gelenler, birbirine bağlı bütün bir grup olmalıydılar.⁸¹

Kumikov, Karaçay-Malkarların kökenine ait diğer görüşleri ise tamamen reddetmiş, bazılarını ise birkaç satır ile değinerek kapsamlı değlendirmeye dahi almamıştır. Kumikov kongrede Kafkas kavimleri olarak bilinen gruplarla Türk gruplarının kaynaştığı tezi yaklaşımını benimsedi. Ancak önceliği hiçbir gruba vermedi.

1959 kongresine katılan Ye. P. Alekseyeva, Karaçay-Malkarların etnogenez oluşumuna arkeolojik veriler temelinde yorum getirmeye çalıştı. Ancak çalışmasında ortaya koyduğu çıkarımlar için eldeki mevcut verilerin henüz tam yeterli olmadığını da belirtti. Ye. P. Alekseyeva'ya göre, Karaçay-Malkarların oluşumunda yerel elementler değlendirilecekse, bunların Alan değil Alan-Koban temeli (*substrat*) olarak isimlendirilmesini tercih etti. Bu iki kültürün temelinde Türk kavimlerinden Bulgar ve Kıpçakların kaynaşması ile Karaçay-Malkar etnogenezinin oluştuğunu yazdı. Ancak yazar, Karaçay-Malkarların kökeninin yerli kavimlerle bağlantılarını güçlü bir şekilde ortaya koyamadı. Buna rağmen bildirisinin çıkarımında söz konusu halkları yerli kavimlerle kaynaştırıp bölgenin yerli toplulukları arasında saydı. Arkeolojik verilerin Alanlar ile Karaçay-Malkar kültürü arasındaki bağlantıyı kurmak için henüz yetersiz olduğunu belirtti. Buna rağmen "Türk dilli" olmalarını, 7-8. yüzyılda bölgede etkin olan Bulgarlar ile 13-14. yüzyılda etkin olan Kıpçaklara bağladı. Bu toplulukların bir kısım Alan grubunu asimile ettiğine vurgu yaptı.⁸²

P. G. Akritas, 1959 sonumunda Ye. P. Alekseyeva'nın görüşlerini dinledikten sonra 1953 yılındaki sunumunda belirttiği Karaçay-Malkarların kökeninin Kırım Tatarlarından geldiği şeklindeki fikrinin yanlış olduğunu kabul etti. Karaçay-Malkarların Kafkas kökenli ve bölgenin eski kavimlerinden olduklarını ve bu eski kavmin bölgeye gelen Türk dilli halklardan etkilendikleri düşüncesini benimsedi⁸³, yani Ye. P. Alekseyeva'nın görüşünü destekledi.

1959 kongresine kadar, Karaçay-Malkarların kökeninde Bulgarların da olabileceğine dair görüşler Kokiyeve, Laypanov gibi araştırmacılar tarafından ortaya atılmıştı. Ancak Bulgarlar en etkin grup olarak öne çıkarılmamıştı. 1959 kongresinde S. K. Babayev, Karaçay-Malkarların kökeninin oluşumunda başrolü Bulgarların oynadığını iddia etti. Babayev, Sovyetler Birliği Komünist Partisi Kabardin-Balkar Bölge Komitesi Başkanı ve Malkar tarihçisiydi. Babayev'e göre, Karaçay-Malkar halkının etnik oluşumunun ana çekirdeğini "Türk dilli" Kara Bulgarları oluşturdu. Kara Bulgarlar, Büyük Bulgar Devleti'nin yıkılmasından sonra Kuzey Kafkasyada

81 Agm., s. 23.

82 Yevgeniya P. Alekseyeva, "Nekotoriye Zameçaniya po Voprosu Proishojdeniya Balkartsev i Karaçayevtsev po Dannım Arheologii", *Materialı Nauçnoy Sessii po Probleme Proishojdeniya Balkarskogo i Karaçayevskogo Narodov* (22-26 İyunya 1959), Nalçık 1960, s. 104-107.

83 Aktaran Viktor A. Şnirelman, *Bit Alanami İntellektuali i Politika na Severnom Kavkaze v XX Veke*, s. 224.

kalanlardı. Bu iddiaya göre, Kara Bulgarlar, Kuban bölgesinden bugünkü arazilerine M.S. 7. yüzyılda geldiler ve Alan-Aslarla kaynaştılar. Alan ve Aslar, Karaçay-Malkarların etnik oluşumunda ikinci ana parçayı oluşturdular. Kıpçaklardan bazı unsurlar ise Türk dilli Karaçay-Malkarın atalarının içine dahil oldular. Ancak belirgin olarak etki edemediler, mevcut yapının içinde kayboldular. Komşu Kafkas halklarından da Karaçay-Malkar yapısı içine gruplar dahil oldu.⁸⁴ Tüm bunların ışığında Babayev'e göre Karaçay-Malkarların etnik yapısının oluşumunda başrol Bulgarlara aittir. Kafkasya halkları arasında sayılabilecek Alanlar ve Aslar ikinci dereceden bu oluşuma katılmaktadırlar. Daha sonra Kıpçak ve diğer Kafkas kavimleri etnogeneze dahil olmuşlardır. Ancak etkileri zayıftır. Babayev, Karaçay-Malkarların Türkiye veya Kırım'dan geldikleri tezini ise tam doğru bulmamaktadır. Ama buralardan gelen bazı grupların söz konusu halkların içine karışıklarının da inkar edilemeyeceğini düşünmektedir.⁸⁵ Babayev, kongrede Karaçay-Malkarların Türk toplulukları temelinde Kafkas kavimleriyle kaynaşma sonucunda ortaya çıktığını savunanlar arasında yer aldı.

Babayev gibi, Karaçay-Malkarların etnik oluşumunda Bulgarların varlığını temel kabul eden bir diğer araştırmacı, yine 1959 kongresinde görüşlerini bildiren A. H. Sottayev oldu. Sottayev mezar kültü ve dil üzerinden yapılan incelemeler doğrultusunda bir analiz ortaya koydu. Karaçay-Malkarların dilinin eski Türk dilleri grubu içinde yer aldığını yazdı. Bu iki halkın dili ile Bulgarların dili arasında koparılamayacak bir bağ olduğunu belirtti.⁸⁶ Karaçay-Malkar dilinin eski çekirdeğini Bulgar-Alan-Kıpçak unsurlarının oluşturduğunu yazdı. Yazar, öncelikli olarak Malkarların atalarının Kara Bulgarlar olduklarını belirtip Alan-Asları asimile ettiklerini ifade etmektedir. İkinci olarak etnogenezerinde Kıpçak unsurunun bulunduğunu yazmaktadır.⁸⁷ Yazarın ifadesine göre, Kıpçak dilindeki kelimelerin %80'i hemen hemen aynı anlamda olmak üzere bugünkü Karaçay-Malkar dilinde mevcuttur. Sottayev, Malkar yaşlılarının "Timur'dan geliyoruz" ifadesine atıf yaparak Malkarların oluşumunda, Timur'un ordularından bazı grupların Kuzey Kafkasya'da kalarak bu etnik oluşumun içinde yer aldıkları ihtimalini de dikkate aldı.⁸⁸ Bu durumda Sottayev, S. K. Babayev ile benzer görüşü savundu. "Türk dilli" toplulukları etnogenezin temeline koydu.

1959 kongresinde, Karaçay-Malkarın etnogenezinde İrani dilli halkaların baskın olduğunu savunanlar da vardı. V. İ. Abayev bu düşünceyi destekleyen bir bildiri sundu. Vsevolod Miller ve sosyolog M. Kovalevskiy'in 1883 yılında Malkarya bölgesinde yaptığı araştırmalara atıf yaparak nehir, vadi, köy ve diğer yerleşim yerlerinde Alan etkisini vurguladı.⁸⁹ Abayev, Miller'in yaptığı

84 S. K. Babayev, "O Proishojdenii Balkartsev i Karaçayevtsev", *Materialı Nauçnoy Sessii po Probleme Proishojdeniya Balkarskogo i Karaçayevskogo Narodov (22-26 İyunya 1959)*, Nalçik 1960, s. 62.

85 Aqm., s. 40.

86 Adilgeri H. Sottayev, "Proishojdeniya Balkartsev i Karaçayevtsev po Dannım Yazıka", *Materialı Nauçnoy Sessii po Probleme Proishojdeniya Balkarskogo i Karaçayevskogo Narodov (22-26 İyunya 1959)*, Nalçik 1960, s. 86, 94.

87 Aqm., s. 86, 95.

88 Aqm., s. 91, 92.

89 Vasilii İ. Abayev, "Ob Alanskom Substrate v Balkaro-Karaçayevskom Yazıke", *Materialı Nauçnoy Sessii po Probleme Proishojdeniya Balkarskogo i Karaçayevskogo Narodov (22-26 İyunya 1959)*, Nalçik 1960, s. 128.

çalışmalara dayanarak dil (linguistik) açısından Karaçay-Malkarların Osetler ile örtüşen yönlerini belirtti. Bu konuda *kam*, *dan*, *dor* gibi kelimeleri ortak kelimeler olarak örnek verdi. Abayev'e göre, Türk dilli halklar Karaçay-Malkar bölgesine gelmeden önce, burada İrani dilli Alanlar yaşıyordu. İki halk kaynaştı ve sonuçta Türkçe kazandı. Alanlardan bazı kelimeler coğrafi yer isimleri olarak bugünlere ulaştı. Abayev, Karaçay-Malkarların dilinde Alan kimliğinin etkisini ortaya koyarak Kafkasya'nın yerli kavimleri arasında bulunmaları gerektiğine vurgu yaptı. Buradan hareketle Karaçay-Malkarların bugünkü yaşadıkları vadilere Türk dilli atalarının yerleşmelerini 14. yüzyıldan daha geç bir dönem olarak değerlendirdi.⁹⁰ Aynı kongrede V. İ. Abayev'in iddiası, tanınmış Türkolog U. B. Aliyev tarafından reddedildi.⁹¹ Abayev, kongrede üçüncü görüş olarak nitelenebilecek, Karaçay-Malkarların kökeninde 14. yüzyıla kadar Türk gruplarının olmadığı fikrini ortaya attı.

Aynı kongrede Karaçay-Malkarların kökenlerinde Türklerin bulunmadığını doğrudan savunan araştırmacılardan bir diğeri antropolog V. P. Alekseyev oldu. V. P. Alekseyev 1926-1928 yılları arasında Kuzey Kafkasya halkları hakkında antropolojik veri toplamış ve bunu 1932'de yayınlamış V. İ. Levin'in eserine dayanarak konuyu antropoloji ve somatoloji üzerinden analiz etti. Araştırma sonucuna göre, Kuzey Kafkasyadaki Nogaylarda Mongoloid karışım vardı. Alekseyev'e göre fiziki antropoloji açısından Kuzey Kafkasyadaki Karaçay-Malkarlar ve diğerk Türk gruplarında Mongoloidliğe dair açık bir belirti yoktu. Karaçay-Malkarların atalarının Alanlarla bağı olmayan Kafkasya kökenli yerli kavimlerin birbiri ile kaynaşması sonucu ortaya çıktığı düşüncesindeydi.⁹² Alekseyev, Karaçay-Malkarların Türk diline geçiş yaptıklarını, ancak oluşumlarına Türk elementlerinin karışmadığını belirtti. Türkleşmeleri genetik değil, kültürel etkileşim sonucu dil alanında oldu şeklinde görüş ortaya koydu. Dolayısıyla Kıpçaklardan geldiği düşüncesinin tam olarak kabul edilemeyeceğini yazdı. Antropolojik incelemeler ışığında Karaçay-Malkarların, Osetler ve kuzeydeki Gürcü gruplarıyla beraber Avrupa ırkları grubunda yer alan Kafkasya tipine girdiklerini, Moğol karakterine uymadıklarını ifade etti.⁹³ Alekseyev, Karaçay-Malkarların Baksan bölgesinde Svanların bulunduğunu, Moğol saldırıları olduğunda Kıpçakların da bu bölgelere yerleştiğini, bunun sonucunda bazı Svan gruplarının Kıpçak dilini (Türkçe) benimsedikleri görüşünün güçlü bir iddia olabileceğini yazdı.⁹⁴ Bu iddiayla L. İ. Lavrov ve G. Zardalişvili'nin bölgede Svanların yaşadığı ve Türkleşmiş olabileceklerine dair on yıl önce ileri sürdükleri görüşü hatırlattı. Alekseyev, Laypanov'un Karaçay-Malkarların kökeninde Hazarların da olabileceği fikrinin antropolojik verilere göre henüz ispatlanmadığını, bu fikri savunmanın erken olduğunu belirtti.⁹⁵ Alekseyev'in bu iddiaları, etnogenez oluşumunda Türk unsurunu mümkün olduğunca zayıflatacak veya yok sayacak nitelikteydi.

90 Agm., s. 130, 131, 134.

91 *İstoriya Karaçaya i Balkarii v Trudah İsmaila Miziyeva*, s. 263.

92 Valeriy P. Alekseyev, "Nekotoriye Problemy Proishojdeniya Balkartsev i Karaçayevtsev v Svete Dannih Antropologii", *Materiali Nauçnoy Sessii po Probleme Proishojdeniya Balkarskogo i Karaçayevskogo Narodov (22-26 İyunya 1959)*, Nalçik 1960, s. 316, 318.

93 Agm., s. 319, 322, 328, 329.

94 Agm., s. 331, 332.

95 Agm., s. 327.

1959 kongresinde Ermeni tarihçi H. A. Porkşeyan, Karaçay-Malkarların kökeni ile ilgili olarak 1592-1658 yıllarında yaşamış Ermeni tarihçi Haçatur Kafayetsi'nin el yazmasına atıfla diğerlerinden farklı bir değerlendirme yaptı. Kafayetsi, 3 Mayıs 1639'da Nogaylar, Çağataylar ve Tatarların Kırım'dan çıktıklarını, bunlardan Çağatayların "Çekesistan'a" (Adıge, Kabardey, Çerkes bölgesine) girdiklerini yazmıştı.⁹⁶ Porkşeyan bu bilgiye dayanarak Çağatayların Kıpçaklar olduğunu, Kıpçak dil grubu içinde Kıpçak-Oğuz alt dil grubunda yer aldıklarını belirtti. Pokreşyan'a göre, 1639'da Çağataylar Çerkesler ülkesine dost olarak girdi ve orada yerleşti. "Biz eminiz ki, Karaçay-Malkarların ataları tartışmasız olarak Kırım'dan gelen Çağataylardır" diye hüküm verdi.⁹⁷ Bu iddia 1953'te P. G. Akritas tarafından da ortaya atılmıştı. Buna Karaçay-Malkarların sürgünde olduğu bir dönemde açıktan açığa itirazlar olmamıştı. Ancak 1959 ortamı biraz farklıydı. Nitekim bilimsel toplantıda yer alan diğer araştırmacılar, Porkşeyan'ın yaklaşımını reddettiler. Pantürkizm ve Panislamizm politikası ile bağlantılandırıdılar.⁹⁸ Halbuki Porkşeyan da Karaçay-Malkarların kökenine dair diğer iddiaları ortaya koymuş ve onların eksiklerini belirterek kendi düşüncesini savunmuştu.⁹⁹ Ancak 1959'da Karaçayları Kırım Türkleri ile bağlantılandırmak ve buradan da Türkiye ile irtibatlandırma imkânı oluşturmak, bilimsel bile olsa, kabul edilebilecek durumda bir görüş değildi. Bu durum Sovyet yönetiminde Türklere karşı oluşmuş olumsuz hava ile yakından ilgiliydi.

Araştırmacıların sunumları ve yaklaşımları dikkate alındığında 1959 kongresi Karaçay-Malkarların kökeni konusunda oldukça kapsamlı fikirlerin ortaya konulduğu bilimsel bir etkinlik olarak öne çıktı. Kongre sonunda açıklanan ortak bildiri, kongreye katılanların fikrini tam olarak yansıtmadı. Karaçay ve Malkarların etnogenezinde Kara Bulgarlar, Türk dilli olarak başlıca grubu oluşturdu, şeklinde genel bir açıklama yapıldı. Bu bilimsel toplantıda Bulgarlar üzerine çıkarım yapılırken, Bulgarların Kafkasya'ya gelişi de 7-8. yüzyıllar olarak kabul edildi. Böylece Alan Devleti içinde tam haklara sahip halklardan kabul edildi. Kafkasya'nın yerli kabul edilen kavimleri ile kaynaşma olduğu fikri öne çıkarıldı. Karaçay-Malkarların yerli gruplardan oldukları fikri güçlendi. Kıpçak (*polvitskoye*) teorisinden uzak duruldu, çünkü Kıpçaklar, o günkü Tatarların (Kırım Türklerinin) etnik oluşumunda büyük rol oynamışlardı. Yazarlar, Karaçay-Malkarların kökeninde Kafkasya'ya gelen Türkler, Kırım Türkleri ve Moğolların olduğu teorisini kesin olarak reddettiler. Daha çok yerli halklar ile olan kültürel benzerliklerini öne çıkararak Kuban ve Alan kültürü ile benzeştirerek bir sonuca ulaşmaya çalıştılar.¹⁰⁰

1959 kongresinden bir yıl sonra Sovyetler Birliği Bilimler Akademisi'ne bağlı Etnografya Enstitüsü'nün yayınlamış olduğu *Kafkasya Halkları (Narodı Kavkaza)*¹⁰¹ isimli eserde

96 Aktaran Hristofor A. Porkşeyan, "Proishojdeniye Balkartsev i Karaçayevtsev v Svete Letopisi Haçatura Kafayetsii", *Materiali Nauçnoy Sessii po Probleme Proishojdeniya Balkarskogo i Karaçayevskogo Narodov* (22-26 İyunya 1959), Nalçik 1960, s. 176.

97 Aqm., s. 176, 177.

98 Viktor A. Şnirelman, *Bit Alanami İntellektuali i Politika na Severnom Kavkaze v XX Veke*, s. 224.

99 Hristofor A. Porkşeyan, "Proishojdeniye Balkartsev i Karaçayevtsev v Svete Letopisi Haçatura Kafayetsii", s. 156-171.

100 Viktor A. Şnirelman, *Bit Alanami İntellektuali i Politika na Severnom Kavkaze v XX Veke*, s. 225, 226.

101 *Narodı Kavkaza*, Tom 1, Pod redaktsiyey: M. O. Kosven, L. İ. Lavrov, G. A. Nersesov, H. O. Haşayev, Moskva 1960, s. 243.

Karaçay-Malkarların kökenine dair kongrenin sonuç bildirgesinden farklı bir yaklaşım ortaya koydu. Eserin birinci cildinde yer alan Karaçaylar bölümü L. İ. Lavrov tarafından yazıldı. Malkarlar kısmı ise E. N. Studenetskaya ve G. A. Sergeevaya tarafından yazıldı. Karaçay ve Malkarların aynı halk olduğu, tarihi süreçte ayrıldıkları belirtildi.¹⁰² Eserde Karaçaylar ile ilgili olarak “Karaçayların ve onlara akraba Malkarların kökeni Hunlar, Bulgarlar, Hazarlar ve Kıpçaklar ile bağlantılandırılrsa da, bunlar arasında en kabul edilebilir olanı, etnogenezde başlıca rolün Kıpçakların oynadığıdır” diye belirtildi. Bunun yanında Karaçay-Malkarların kökeninin şekillendiği bölgede Moğollar gelinceye kadar Alanların yaşadığı vurgulanarak etnogenez oluşumuna Alanların da katıldığı savunuldu.¹⁰³

L. İ. Lavrov bu görüşünü belirten bir makaleyi¹⁰⁴ 1969’da tekrar yazdı. Lavrov bu çalışmasında Karaçay-Malkarların siyasi tarihini, onların komşuları ile ilişkilerini ilk zamandan 1830’lara kadar ele aldı. Daha öncekilerde olduğu gibi, Lavrov da eserinde Karaçay ve Malkarların akrabalığını ve Türk diline mensubiyetlerinin altını çizdi. Bununla birlikte antropolojik olarak Kafkasya’da kendilerini çevreleyen halklarla ortak yönlerinin bulunduğunu da vurguladı. Lavrov’un görüşüne göre Karaçay-Malkarların etnik oluşumu şu şekildeydi: 13. yüzyılda Kafkasya’nın kuzey bölgelerinden gelen Moğol saldırısı ile bölgenin etnik haritası ve politik yapısı değiştirdi. Moğol saldırısı dolayısıyla bozguna uğrayan Kıpçak ve Alanların bir kısmı Kafkas dağlarına kaçtı. Burada birbirleri ile karıştı ve siyasi bir birlik kurdu. Bu süreç sonunda devamlı bir kaynaşma oldu ve tek bir halk ortaya çıktı. Bunlar, Alanların etkisinin büyük olduğu Karaçay-Malkar şeklinde iki Türk halkıdır. Lavrov’a göre, Moğollar saldırdığı sırada Kuzey Kafkasya’da bir Türk halkından bahsedilmektedir, o da Kıpçaklardır. Bu nedenle Karaçay-Malkar kökeni araştırılırken Kıpçaklar üzerine yoğunlaşılmalıdır.¹⁰⁵

Lavrov’un Karaçay-Malkarların oluşumunda Kıpçaklarla beraber Alanları da öne çıkarması dolayısıyla onun Alanlar hakkındaki görüşüne de değinmekte fayda vardır. Lavrov, bazı araştırmacıların Alanların siyasi birliktelikten oluştuğu yaklaşımını eleştirmiştir. Ona göre Alanlar siyasi bir birlikten ibaret olmayıp tek bir topluluktur. Alanların siyasi birlik olduğuna dair V. A. Kuznetsov’un birçok delil ileri sürdüğünü ancak kullandığı eserlerde Alanların birçok etnik yapıdan oluştuğunu doğrudan ifade eden kaynakların bulunmadığını vurgulamıştır. Lavrov’a göre Alanların siyasi birlik olmadığına dair E. P. Alekseyeva, Yu. S. Gagloyti ve V. İ. Abayev tarafından akademik ispatlar ortaya konulmuştur.¹⁰⁶ Buradan hareketle Karaçay-Malkarların kökeninde, Alan temelli birçok Kuzey Kafkasya halkının karışımı olabileceği iddialarını da dışarıda bırakmaktadır. Lavrov, makalesinde Alanların nereden geldiklerine açıklık getirmemiştir.

102 *Age.*, s. 270.

103 *Age.*, s. 243.

104 Leonid İ. Lavrov, “Karaçay i Balkariya do 30-h Godov 19 Veka”, *Kavkazskiy Etnografiçeskiy Sbornik*, Vıpusk 4, (1969), s. 70-151.

105 *Agm.*, s. 70, 71, 77, 84, 98.

106 *Agm.*, s. 81-84.

Lavrov, Kıpçakların kökeninde Bulgarlar olduğu görüşüne katılmadı. Ona göre, Kuzey Kafkasyadaki Bulgarlar hakkında 8. yüzyıldan sonra bilginin olmaması araştırmayı güçleştirdi. Ancak bu yetersizliğe rağmen Bulgarların bir kısmının Kıpçaklara dönüşmediğini iddia etmenin de yanlış olacağını ifade etti. Eğer böyle bir kabulden hareket edilirse, Kıpçakların kökeninin tartışmaya açılacağını, o zaman da araştırmının daha da güçleşeceğini yazdı. Lavrov, Bulgarlar konusu ile ilgili olarak arkeolojik kazıların da Karaçay-Malkar bölgesinde Bulgarların yaşadığına dair tam ispatlar getiremediğini yazdı. Ayrıca “Malkar” kelimesinin “Bulgar” kelimesinden geldiği konusunda da hemfikir değildir. Bu durumda neden Karaçaylara da bu isim yayılmadı sorusunu sormaktadır. Dolayısıyla bu isim dönüşümü konusunda henüz yeterli delil olmadığını savunur.¹⁰⁷

Lavrov örneğinde olduğu gibi, 1959 kongresinde ilan edilen sonuç bildirgesi kesin olarak doğru olarak kabul edilmedi. Nitekim 1960'da Ye. İ. Krupnov'un *Kuzey Kafkasya'nın Eski Tarihi (Drevnyaya İstoriya Severnego Kavkaza)*¹⁰⁸ isimli kitabında da bu durum görüldü. Yazar, Karaçay-Malkarların kökeni konusuna eserinde bilinçli olarak girmediğini, özel araştırma gerektirdiğini ifade etti. Tartışmaların yoğun olduğu bir dönemde görüş beyan etmekten kaçındı. Ancak “bizim için şüphesiz olan, ... 11. yüzyılda Türk unsurlarının burada belirmesinden sonra, yerel etnik çekirdek yapının hala oluşum içinde bulunduğu”¹⁰⁹ şeklinde ifade kullandı. Buradan hareketle yazar, Karaçay-Malkarların Türk ve yerli unsurların karışımı şeklinde bir etnik karışım olabileceği fikrini uyandırdı.

1959 ve sonrasında Türk gruplarının Karaçay-Malkarların oluşumunda temel kabul edildiği görüşü genel bir kanaat iken, 1974'te Natalya G. Volkova Kuzey Kafkasya halklarının 18-20. yüzyıllardaki etnik yapısını inceleyen eserinde kendi yaklaşımını ortaya koydu. Volkova, kendisinden önceki birçok araştırmacının da değindiği üzere, Karaçay-Malkarların kökeninin temellerini Alanların oluşturduğunu yazdı. Alanları, İrani dilli olarak tanımladı. Ancak Alanların, kökeni konusuna girmedi. Volkova'ya göre, Malkar grubu içinde Osetler, Svanlar ve diğer Kafkas halkları da bulunmaktaydı. Svanlar Türkçe konuşuyorlardı, fakat kendilerini Svanlar olarak adlandırmaktaydılar. Karaçay-Malkarların Svanlarla ilişkileri konusuna fonetik üzerinden 1929'da Marr da değinmişti. Ancak 1959'da Baskakov, Alekseyev gibi araştırmacılar, Karaçayların kökeninde Svanların da olduğunu söylediler. Böylece bu yaklaşım 1974'de Volkova ile devam ettirilmiş oldu. Volkova'ya göre bölgedeki “Türk dilli” halklar Svanlar dahil kendi bölgelerindeki halkları asimile etmişlerdir.¹¹⁰ Bu temelde araştırmacı, Karaçay-Malkarların kökeninde Alanları temel kabul edip Kafkas kavimlerinin Türk toplulukları tarafından Türkleştirildiklerini savundu.

107 Agm., s. 84, 86.

108 Yevgeniy İ. Krupnov, *Drevnyaya İstoriya Severnego Kavkaza*, İzdatelstvo Akademii Nauk, Moskva 1960.

109 Age., s. 396.

110 Natalya G. Volkova, *Etničeskiy Sostav Naseleniya Severnego Kavkaza v XVIII – Naçale XX veka*, İzdatelstvo Nauka, Moskva 1974, s. 109, 111.

1978 yılında L. İ. Lavrov'un editörlüğünde Karaçaylar hakkında *Karaçaylar. Tarihi-Etnografik Deneme (Karaçayevtsi. İstoriko-etnografiçeskiy Oçerk)* adlı bir kitap¹¹¹ yayınlandı. Çalışma Karaçay-Malkarlar konusunda uzman olan araştırmacıların makalelerinden oluştu. Eser, ilk zamanlardan 1970'li yıllara kadar Karaçayların tarihi, ekonomisi, günlük yaşantıları, kültürleri, dinleri, aile yapıları ve eğitim durumlarını ele aldı. Karaçayların kökenine dair yaklaşımlar giriş bölümünde ve birinci bölüm olan "Tarih" kısmında verildi. Eserin giriş bölümü V. P. Nevskaya ve İ. M. Şamanov tarafından ortak yazıldı. 1978 yılında yazılan bu eserin kendisinden önce yazılanlardan önemli bir farkı, artık konuya arkeolojik verileri daha etkin kullanarak dahil etmesiydi. Eserin Giriş bölümünde, Karaçaylar, arkeolojik verilere göre Avrupa etnik gruplarından Kafkas tipi gruba girmektedirler, şeklinde bir ibare yer aldı. Daha sonra "...etnik olarak Malkarlarla akrabadırlar" şeklinde bir ifadeye yer verildi. Karaçay-Malkarların dilinin ise Türk dillerinin Batı Hun kolundan Kıpçakçanın alt kolu olan *Kıpçak-polovetsk* olarak adlandırılan grubuna girdiği belirtildi. Karaçay dilinin, ölmüş dillerden Kuman ve eski Bulgar diline yakınlığı vurgulandı. Çağdaş dillerden ise Karaim, Kumık, Kırım Tatar dillerine yakınlığı belirtildi.¹¹² Bu bölümde sadece dil üzerinden bir analiz yapılarak kökene dair net bir yaklaşım ortaya koyulmadı. Ancak Kafkasya halkları arasında gösterildiler.

Söz konusu çalışmanın giriş bölümünden sonra tarihlerinin ele alındığı kısımda Karaçay-Malkarların kökenine değinildi. Bu bölüm, Ye. P. Alekseyeva, V. P. Nevskaya ve İ. M. Şamanov tarafından ortak yazıldı. Dolayısıyla burada yazılanlar üç araştırmacının görüşü olarak değerlendirilebilir. Karaçay-Malkarların kökenine dair bu bölümde verilen bilgilere göre, bu iki halkın ataları, eski Türklerle beraber yerli Kafkas kavimleridir. Arkeolojik materyallere göre, Karaçay-Malkarlar Kuban kültürünün batı kolu taşıyıcısıdır. Yani Kuban bölgesinde yaşayanlar daha önce, Karaçay-Malkarların dağlık bölgelerinde yaşamaktaydılar. Daha sonra bu çekirdek yapı İrani ve Türk dilli etnik gruba dahil oldu. Kuban bölgesi halklarından olan bu İrani dilli kısım Alanların bir unsurunu oluşturdu. Esere göre, söz konusu edilen Alanlar, 4. yüzyılda Önkafkasya steplerini terkedip, Karaçay-Çerkes, Kabardey-Malkar dağlarında yerleşen halktır.

Alekseyeva, Nevskaya ve Şamanov'a göre, Karaçay-Malkar etnogenezinde "Türk dilli" olarak niteledikleri halklar arasında Bulgarları saymak gerekir. Onlara göre, bu durum etnik isimlendirme yakınlığı (Bolgar-Blkar-Bolkar-Balkatsı) ve bazı arkeolojik ve epigrafik verilerle ispatlanmaktadır. Ayrıca M. A. Habiçev'e atıf yaparak Karaçay, Malkar ve Çuvaşların Türk dilli çekirdeklerinin şekillenmesinde eski Bulgarların önemli rol oynadığını ifade ettiler. Bulgarların dışında, Karaçay-Çerkes topraklarına 6. yüzyılda Batı Göktürk Kağanlığı'ndan da sızmalar olabileceğini de belirttiler. Çünkü 9-10. yüzyıllarda Kuban yukarılarında yaşayan Türklerden kalan taş yazıtlar ve savaşçı heykellerinin Kıpçak tipinde olmadığını yazdılar. Kıpçaklardan önce gelen Türk gruplarının etkisiyle Alan hakimiyeti öncesinde, Karaçay-Malkar halkının dilinin Türkçeleşmesinin başladığı vurgulandı. Bu Türkleşme sürecinin ise Kıpçakların gelmesiyle

111 *Karaçayevtsi. İstoriko-Etnografiçeskiy Oçerk*, Otvetstvenniy redaktor doktor istoričeskih nauk: L. İ. Lavrov, Çerkesk 1978.

112 *Age.*, s. 4.

sağlamlaştığına değindiler. Karaçay-Malkar halkının 11-13. yüzyıllarda Kıpçak (Kuman) özelliklerini aldıklarını yazdılar. Böylece diğer Kuzey Kafkasya halklarında olduğu gibi, 13-14. yüzyılda Karaçay-Malkar halkının oluşumunda son aşama tamamlandı şeklinde bir yaklaşım ortaya koydular.¹¹³ Burada dikkati çeken, bölümün ortak yazımında yer alan Ye. P. Alekseyevanın 1959'daki tezinden farklı olarak, söz konusu halkların etnik şekillenme sürecinin sonunda Türk halklarının etkisine yer verilmiş olmasıdır. 1978 yılındaki bu çalışma, Karaçay-Malkarların sürekli gelişim-tamamlanma halinde olup bu sürecin Kıpçaklarla tamamlandığına değinmektedir.

1978'de Lavrov'un editörlüğünde yazılan eserden sonra, Karaçay-Malkarların kökeninde Kafkas yerlisi kabul edilen kavimlerin temel unsur olduğu ve bunlara zaman içinde "Türk dilli" halkların etki ettiği düşüncesi 1980'lerde de devam etti. 1983'te Ya. A. Fedorov, *Kuzey Kafkasyanın Tarihi Etnografyası (İstoriçeskaya Etnografiya Severnego Kavkaza)* isimli çalışmasında bu temelde bir yaklaşım ortaya koydu. Kafkas halklarının her birini, eski dönemlerde yaşamış halkların mirasçısı olarak değerlendirdi.¹¹⁴ Fedorov, eserde köken konusunda radikal bir görüş ortaya atmadı. Kendisinden önce V. P. Alekseyev ve L. İ Lavrov'un Karaçay-Malkarların, antropolojik olarak Kafkas kavimlerinden sayılabileceğini, dil olarak ise Türk dilinin Kıpçak kolunun alt grubuna mesup olduğu düşüncesini o da belirtti. Fedorov'a göre, Karaçay-Malkarlar, yerli Kafkas kavimlerindedir. Karaçay-Malkar etnosu gelişim sürecine önce İrani dilli olan elementler, daha sonra Türk dilli Bulgar ve Kıpçak elementleri karışmıştır. Ona göre bu en ispatlanabilir görüştür.¹¹⁵

Fedorov, Karaçay-Malkarların atalarının Osetlerle ortak olabileceğini de iddia etti. Fedorov, söz konusu toplumların ölü gömme adetleri ve diğer arkeolojik çalışma sonuçlarına göre Karaçayların ilk dönem İslami gelenekleri ile Batı Kuban mezarları arasında benzerlik olduğunu vurguladı. H. O. Laypanov, V. P. Alekseyev, V. İ. Abayev gibi araştırmacılar da Karaçay-Malkarları Kuban kültürü temelinde Osetlerle bağlantılandırmışlardı. Buradan hareketle Fedorov, kendisinden öncekiler gibi, Kuban kültürünün temsilcilerinden olduklarını ve Osetlerle atalarının ortak olduğunu yazdı.¹¹⁶

Karaçay-Malkarların Türkleşme sürecini Fedorov şu şekilde açıklamaktadır: M.S. 4. yüzyılın sonunda Hunların saldırıları üzerine Sarmat-Alan kavimleri ön Kafkasyadan dağ kıyılarına ve dağ vadilerine sığındılar. Dağlara sığınan Alanlar, Kuban kültürünü oluşturan yerli Kafkas kavimlerinin çevresine yerleşerek onlarla yakın ilişki kurdular. Bu sırada Orta Kafkasların dağlık bölgesinde, yani Yukarı Kuban ve Büyük Laba nehirleri bölgesinde As ve Digorlar¹¹⁷ bulunmaktaydı. Yazar bu bölgede (Elburus dağlarında), çok eski zamanlarda Karaçay-Malkarların ataları ile Alan-Digorların ataları kaynaştılar diye yazmaktadır. Buradan hareketle yazar,

113 *Age.*, s. 17-19, 21.

114 Ya. A. Fedorov, *İstoriçeskaya Etnografiya Severnego Kavkaza*, İzdatelstvo Moskovskogo Universiteta (MGU), Moskva 1983, s. 8.

115 *Age.*, s. 100, 101.

116 *Age.*, s. 101.

117 *As ve Digor* ismi, Alan – As karışımı sonucunda ortaya çıkmıştır. (*Age.*, s.102).

Karaçay-Malkarlarla Osetlerin atalarını birleştirmektedir. Çünkü Karaçay-Malkarların kökeninde de Alanlar bulunmaktadır. Fedorov, E. P. Alekseyev'in Karaçay-Malkarların kökenindeki başlıca unsurlardan birinin Alanlar olduğu fikrine tamamen katılmaktadır. Böylece Karaçay-Malkarları bölgenin yerli halkı olarak nitelemektedir.¹¹⁸

1980'ler Karaçay-Malkarların kökeninde Kuban kültürü temsilcilerinin öne çıkarıldığı dönem oldu. Bu yaklaşımı benimseyenlerden biri İsmail Musayevič Miziyev'di¹¹⁹. Miziyev ile Fedorov'un çalışmaları aynı dönemlerdeydi (1980'ler). Miziyev, milattan önce birinci binde Kafkas dağlarında oluşmuş olan Kuban kültürünün taşıyıcılarının, Karaçay-Malkarların kökenlerinin oluşumunda başrolü oynadığını yazdı. Daha sonra diğer halklardan etkilenerek bugünkü kimliklerine ulaştıklarını belirtti.¹²⁰

İsmail Musayevič Miziyev, Karaçay-Malkarların kökeninde olduğu kabul edilen Alanları, İrani dilli olarak niteleyen araştırmacıları eleştirdi. Millerci etimologların, Alanları İrani dilli gösterdiklerini, ancak birçok bilim adamı tarafından bunun desteklenmediğini belirtti. Karaçay-Malkarların bulunduğu dağlarda, İrani dilli olarak kabul edilen Alanların yeraltı mezarları (*katakombı*) hemen hemen hiç yoktur. İsmail Miziyev'e göre, Alanların İrani dilli olduklarını ispatlamak zordur.¹²¹ Tarihcı A. D. Koyçuyev ise, Tatar Türkolog M. Z. Zakiyev'e göre Alanların İrani dilli algılanmasının sebebinin, Hun dönemine kadar olan İskit, Sarmat, Kuşan ve diğerlerinin dil malzemeleri üzerine araştırma yapanların İran üzerinde çalışanlar olmasından kaynaklandığını belirtti.¹²² Nitekim günümüzde de Alanların Türk ve İrani dilleri kullandıkları yönünde yayınlar bulunmaktadır. Alan zümreleri içinde Türk unsuru bulunduğu belirtilmektedir. Hatta Bizans ve Arap tarihçileri, gezginlerin Alanları Türkçe konuşan bir kavim olarak verdiklerine değinmektedir.¹²³

Sovyet döneminde Karaçay-Malkarların kökenine yönelik bilgilerin yer aldığı son kapsamlı çalışma 1988'de Sovyetler Birliği Bilimler Akademisi tarafından yayınlanan *Kuzey Kafkasya Halklarının Tarihi. Eski Zamanlardan 18. Yüzyılın Sonuna Kadar (İstoriya Narodov Severnogo Kavkaza. S Drevneyşih Vremen do Kontsa XVIII Veka)*¹²⁴ isimli iki ciltlik eser oldu. Eser, Kafkas tarihi üzerine çalışan bilim adamları tarafından hazırlandı. Eserde Kafkas halkları ile Rus halkının yakınlaşması ve bu temelde Kafkas halklarının Rusya İmparatorluğu'na dahil olduğu

118 Ya. A. Fedorov, *İstoriçeskaya Etnografiya Severnogo Kavkaza*, s. 101, 102, 104.

119 İsmail Musayevič Miziyev (1940-1997), Aşağı Çegem köyünde doğdu. Çocukluğunda Karaçay-Malkarların sürgününü (1944-1957) yaşadı. 1958'de Kabardey-Balkar Üniversitesi Tarih-Dil Fakültesi'ne başladı. Üniversite bittikten sonra bir süre öğretimlik yaptı, daha sonra *Sovyetler Birliđi Bilimler Akademisi Arkeoloji Enstitüsü*'nde doktora başladı. 1967'de doktora'yı tamamladı. (*İstoriya Karaçaya i Balkarii v Trudah İsmaila Miziyeva*, s. 6).

120 *Age.*, s. 12.

121 *Age.*, s. 263.

122 *Age.*, s. 9.

123 Ufuk Tavkul, "Tarihi ve Etnik Açından Karaçay-Malkar Türklerinin Kökeni", s. 564.

124 *İstoriya Narodov Severnogo Kavkaza. S Drevneyşih Vremen do Kontsa XVIII Veka*, Tom 1, Otvetstvennyy redaktor knigi: B. B. Piotrovskiy, "Nauka", Moskva 1988.

ruhu yine korundu.¹²⁵ Eserin beşinci bölümünde¹²⁶, Karaçay-Malkar, Oset, Çeçen ve İnguşların kökenlerinin oluşum sürecinin bir parçası olarak Alan ve Kafkas Dağları bölgesindeki yerli kavimlerin etkileşimi belirtildi. Altıncı bölümde¹²⁷, Alan ve Kafkas kavimleri kaynaşması sonrasında, yani 8 ve 9. yüzyılda, Yukarı Kuban ve Elburuz eteklerinde bulunan Bulgarların Karaçay-Malkarların etnik şekillenmesine dahil oldukları yazıldı. Bu tezin, arkeolojik verilerle de ortaya konulduğu için artık ispata ihtiyacı olmadığı da vurgulandı.¹²⁸ Eserin dokuzuncu bölümünde¹²⁹ diğer bölümlerle uyumlu olarak, Bulgarlar ile beraber bölgenin yerli halkının Türkleşmesinin ve dillerinin Türk diline dâhil olmasının başladığı belirtildi. Bu sürecin, Kıpçakların kuzey Kafkasyaya gelmesiyle daha da hızlandığına işaret edildi. Böylece Karaçay-Malkar halkının 13-14. yüzyıllarda oluşumunu tamamladığı görüşü ortaya atıldı.¹³⁰ Eserin bölümleri farklı kişiler tarafından yazılmış olmasına rağmen, Karaçay-Malkarların etnogenez oluşumu her bölümde birbirini tamamlar şekilde verildi.

Sovyetler Birliği'nin son döneminde yazılan *Kuzey Kafkasya Halklarının Tarihi. Eski Zamanlardan 18. Yüzyılın Sonuna Kadar* isimli iki ciltlik bu çalışma, Karaçay-Malkarların kökenini Alan ve Kafkas kavimlerinin kaynaşması ve sonrasında bu sürece Bulgar ve Kıpçakların dahil olduğu şeklindeki yaklaşımıyla 1959 kongresinde Babayev ve Sottayev tarafından ortaya konulan etnogenez sıralamasını tekrar etmiştir. Sonuçta Kıpçak, Alan ve yerli halkın ortak bir etnogenez oluşturduğu yönünde bir çıkarım yapılmıştır.¹³¹ Bu çıkarım 1956'dan itibaren başlayan araştırmaların bir sentezi şeklindedir.

Sonuç

Sovyet dönemi araştırmalarında Karaçay-Malkarların etnogenez oluşumunun tek bir kavimden meydana gelmediği, Kafkas ve Türk kavimlerinin karışımı olduğu veya olabileceği yönünde görüşler ortaya atıldı. Araştırmacılar Karaçay-Malkarların etnogenezinde Kafkas kavimlerinden hangisinin daha baskın olduğu yönünde bir görüş birliğine varamadılar. Kuban bölgesi halkları veya Alanlar temelinde Türk gruplarını Karaçay-Malkarların kökenine dahil ettiler. Bazı araştırmacılar Türk gruplarının etnogenez oluşumunda baskın rolü oynadığını ortaya koydu. Ancak Bulgar ve Kıpçaklardan hangi Türk grubunun daha etkin şekilde rol aldığı konusunda görüş ayrılığına düştüler. Bunların yanına Hazarları da dahil edenler oldu.

125 Age., s. 8, 9.

126 Bu bölüm şu dört yazar tarafından ortak yazılmıştır: İ. M. Çeçenov, İ. V. Anfimov, V. A. Kuznetsov, A. A. Kudrayavtsev.

127 Bu bölüm beş yazar tarafından ortak yazılmıştır: M. G. Magamedov, M. H. Bagayev, V. A. Kuznetsov, L. İ. Lavrov ve V. G. Gadjiyev.

128 *İstoriya Narodov Severnogo Kavkaza. S Drevneyşih Vremen do Kontsa XVIII Veka*, s. 110, 117, 118.

129 Bu bölüm şu beş yazar tarafından ortak yazılmıştır: İ. M. Miziyev, Ye. P. Alekseyeva, M. B. Mujuhoyev, V. H. Tmenov ve A. R. Şihaidov.

130 *İstoriya Narodov Severnogo Kavkaza. S Drevneyşih Vremen do Kontsa XVIII Veka*, s. 110, 237.

131 *İstoriya Narodov Severnogo Kavkaza*, s. 110.

Dil yönünden Karaçay-Malkarların dilinin Kıpçaklarınki ile hemen hemen aynı olduğu tüm araştırmacılar tarafından kabul edildi. Ancak arkeolojik veriler üzerinden araştırma yapanlar, Karaçay-Malkarların etnogenizinin çekirdek oluşumunu yerli kavimlere dayandırmayı tercih etti. Hatta bazı araştırmacılar, ideolojik kaygılarla Türk grubunun, bölgenin yerli halkını Türk dilli hale getirdiğini iddia ederek, Karaçay-Malkarların kökeninde Türk varlığını kabul etmedi.

Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği'nde Karaçay-Malkarların kökenine yönelik araştırmaları sürgün öncesi, sürgün zamanı ve sürgün sonrası şeklinde ayırmak mümkündür. Sürgün öncesi çalışmalarında Marr'ın da etkisiyle dil üzerinden yorumlamalar oldu. Ancak sürgün döneminde hem onların topraklarını sahiplenme hem de onları yok sayma şeklinde bir yaklaşım ortaya konuldu. Kırım Türkleri ile bağlantılandırıldılar. Sürgün sonrası, yani 1957'den itibaren ise Kırım Türklerinden olabilecekleri iddiası birkaç kişinin dillendirmesi dışında hiçbir şekilde kabul edilmeyen görüş oldu. Bu dönemde tarih, dil ve arkeoloji araştırmalarıyla desteklenmiş çok sayıda çalışma ortaya konuldu. Onların; Kafkas kavimleri, Alanlar, Türkler ve İrani dilli olarak niteledikleri gruplardan ikisinin, üçünün veya hepsinin karışımı olabileceklerine atıflar yapıldı.

Sovyetler Birliği dönemi boyunca Karaçay-Malkarların kökeni konusunda dil ve tarih temelinde Kıpçaklardan gelmiş olabilecekleri görüşü öne çıktı. Bazı araştırmacılar Kıpçaklar ile örtüşen birçok özelliklerini ortaya koydu. Ancak hiçbiri tamamen Kıpçaklardan gelebileceğini iddia etmedi ya da edemedi. Halbuki Türk grubu Kıpçakların Karaçay-Malkarların etnogenез oluşumuna katıldığı birçok araştırmacı tarafından kabul edildi. Hatta Bulgarlar ve zayıf da olsa Hazarların söz konusu iki toplumun kökenlerinde bulunduğu savunuldu. Her nedense Türk oldukları söylenip komşu diğer kavimlerden kültürel olarak etkilenmiş olabilecekleri ihtimaline yer verilmedi. Yapılan bu araştırmalara göre, Karaçay-Malkarların kökeninin Türk-Kafkas kavimlerinden gelebileceği yine aynı şekilde Türk olabilecekleri de ortadır. Buna rağmen hiçbir araştırmacı bu topluluklar Türktür demedi veya diyemedi. Sürgün sonrası araştırmaların hemen hemen hepsinde ise Kafkas halkları ile karışmış olabilecekleri savunuldu. Sadece arkeoloji, dil ve tarih verileriyle destekli çalışmalarda Türk topluluklarından Kıpçaklar ve Bulgarlardan birinin etnogenез oluşumunda daha baskın olabileceği konusu öne çıktı.

Sovyet dönemi çalışmalarında olduğu gibi, Karaçay-Malkarların kökeni çok yönlü bilimsel verilerle incelendiğinde, onların çeşitli grupların etkileşimi ile ortaya çıkmış bir kökene sahip oldukları izlenimi oluşmaktadır. Ancak *dip tarih* araştırması bu yöntem dünyada Rus, Fransız, İngiliz vb. toplumlara uyarlandığında da, onlar için de benzer sonuçlar, yani karma bir kökenle karşılaşma ihtimali vardır. Nitekim 5-15. yüzyıllarda Avrasya coğrafyasındaki gelişmelere bakılarak Rus toplumu için Slavların baskın olduğu, zayıf da olsa Norman-Türk-Moğol karışımı bir kimlik tanımlaması yapılabilir. Dolayısıyla bir topluma ulusal-etnik kimlik tanımlaması yapılırken hangi noktanın başlangıç alındığı önem kazanmaktadır.

Sovyet dönemi Karaçay-Malkarların kökeninin aydınlatılması konusunda az değinilen bir diğer konu, Bulgar ve Kıpçakların Kuzey Kafkasya'da buldukları bildirilmesine rağmen, neden sadece Karaçay-Malkarların Türkçe konuştuğunun net olarak ortaya konulamamasıdır. Ya da

neden sadece onların bulunduğu bölgede “Türk dilini konuşan” halk oluşurken, diğer bölgelerde oluşmamıştır sorusuna yeterince cevap verilememiştir. Bulgarlar, Kıpçaklar veya Moğolların gelmesiyle dağlara kaçan Türk grupları neden Karaçay-Malkarların Türkçe konuşmasını sağlamış da diğer bölgelerde sağlayamamıştır sorusunu daha kapsamlı cevap istemektedir.

Sovyet dönemi çalışmaları incelendiğinde sorulacak bir diğer soru şudur: Bulgarlar veya Kıpçakların sadece Orta Kafkaslarda yayıldıklarını söylemek mümkün müdür? Eğer Kafkas Dağlarının kuzeyinde birçok bölgeye dağılmışlarsa, o zaman Türk gruplarının sadece belli bir bölgedeki halkı “Türk dillileştirmesi” tartışmaya oldukça açık bir çıkarımdır. Buradan hareketle Bulgar veya Kıpçaklar Türk gruplarının bir parçası olarak varlıklarını neden korumasınlar sorusu da ortaya çıkmaktadır.

Sonuç itibarıyla Sovyet dönemi araştırmacılarının büyük çoğunluğunun yaklaşımı, Karaçay-Malkarların kökeninde Bulgar, Kıpçak ve Kafkas kavimlerinin bulunduğu şeklindedir. Bu yaklaşım, dönemin ideolojisine ve politik gelişmelerine göre kendi içinde değişiklik göstermiştir.

KAYNAKÇA

- Abayev, Vasiliy İ., “Ob Alanskom Substrate v Balkaro-Karaçayevskom Yazıke”, *Materialı Nauçnoy Sessii po Probleme Proishojdeniya Balkarskogo i Karaçayevskogo Narodov (22-26 İyunya 1959)*, Nalçık 1960, s. 127-134.
- Adiloğlu, Adilhan, “Karaçay-Malkar Türklerinin Etnik Oluşumunda Bulgar ve Sabir Hunlarının Rolü”, *Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi*, S 24, (2007), s. 7-30.
- _____, *Karaçay-Malkar Türkleri*, Başkent Matbaacılık, Ankara 2005.
- Akritas, Panait G., “Drevneyşeye Nazvaniye Gori Beştau”, *Sbornik Statey po İstorii Kabardı*, Vıpusk 3, (Nalçık 1954), s. 208-214.
- Alekseyev, Valeriy P., “Nekotoriye Problemi Proishojdeniya Balkartsev i Karaçayevtsev v Svete Dannih Antropologii”, *Materialı Nauçnoy Sessii po Probleme Proishojdeniya Balkarskogo i Karaçayevskogo Narodov (22-26 İyunya 1959)*, Nalçık 1960, s. 312-333.
- Alekseyeva, Yevgeniya P., “Nekotoriye Zameçaniya po Voprosu Proishojdeniya Balkartsev i Karaçayevtsev po Dannim Arheologii”, *Materialı Nauçnoy Sessii po Probleme Proishojdeniya Balkarskogo i Karaçayevskogo Narodov (22-26 İyunya 1959)*, Nalçık 1960, s. 96-107.
- Aliyev, Kamil, “Sovyet İdeolojisi ve Tarih Yazımında Kumukların Köken Meselesi”, *Yeni Türkiye*, Kafkaslar Özel Sayısı, S 80, (2015), s. 196-213.
- Aliyev, Umar D., *Karaçay*, İzdaniye Vtoroye (Pervoe izdaniye: Kraynatsizdat-Sevkavkniga, Rostov na Donu 1927), Karaçayev-Nogayskiy Nauçno-İssledovatelskiy İnstıtut İstorii, Filologii i Ekonomiki, Çerkessk 1991.
- Aydın, Mustafa, *Üç Büyük Gücün Çatışma Alanı Kafkaslar*, 2. bs., Gökkuşbe Yayınları, İstanbul 2008.
- Babayev, S. K., “O Proishojdenii Balkartsev i Karaçayevtsev”, *Materialı Nauçnoy Sessii po Probleme Proishojdeniya Balkarskogo i Karaçayevskogo Narodov (22-26 İyunya 1959)*, Nalçık 1960, s. 38-62.
- Bacanlı, Eyüp, “Türkoloji Tarihinde Samoyloviç ve Eserleri”, *Bilig*, S 49, (Bahar 2009), s. 221-226.
- Baskakov, Nikolay A., *İstoriko-Tipoloğičeskaya Fonologiya Tyurkskih Yazıkov*, Otvetstvenniy redaktor: E. R. Tenişev, Moskva 1988.
- _____, “Vstupleniye”, *Materialı Nauçnoy Sessii po Probleme Proishojdeniya Balkarskogo i Karaçayevskogo Narodov (22-26 İyunya 1959)*, Nalçık 1960, s. 228-241.
- _____, “K Voprosu o Klasifikatsii Tyurkskih Yazıkov”, *İzvestiya Akademii Nauk SSSR. Otdeleniye Literaturi i Yazıka*, Tom XI, Vıpusk 2, (Mart-April 1952), s. 121-134.
- Bilge, Sadık M., *Osmanlı Çağında Kafkasya 1454-1829 (Tarih-Toplum-Ekonomi)*, 2. bs., Kitabevi Yayınları, İstanbul 2015.
- Blagova, Galina F., “Novaya Turkologiya i Novoye Uçeniye o Yazıke: A. N. Samoyloviç i N. Ya. Marr”, *Rossiyskaya Turkologiya*, No. 2, (2010), s. 24-34.
- Bogorodskiy, Vasiliy A., *Vvedeniye v Tatarskoye Yazıkoznaniye v Svyazi s Drugimi Tyurkskimi Yazıkami*, İzdatelstvo TATGOSİZDAT, Kazan 1934.
- Horenskiy, Moisey, *İstoriya Armenii*, Kniga vtoraya, Perevod: N. O. Emin, Tipografiya Gotsuh, Moskva 1893.
- Fedorov, Ya. A., *İstoričeskaya Etnografiya Severnego Kavkaza*, İzdatelstvo Moskovskogo Universiteta (MGU), Moskva 1983.
- İstoriya Balkarii i Karaçaya v Trudah İsmaila Miziyeva*, Tom 1, İzdatelstvo M. İ. V. Kotlarovih, Nalçık 2010.
- İstoriya Narodov Severnego Kavkaza. S Drevneyşih Vremen do Kontsa XVIII Veka*, Tom 1, Otvetstvenniy redaktor knigi: B. B. Piotrovskiy, “Nauka”, Moskva 1988.

- Karaçayevtsi. İstoriko-Etnografiçeskiy Oçerk*, Otvetstvenniy redaktor: L. İ. Lavrov, Karaçayevo-Çerkesskoye Otdeleniye Stavrapolskogo Knijnogo İzdatelstva, Çerkessk 1978.
- Karaçayevtsi. Viseleniye i Vozvraşeniye (1943-1957)*, Redakcionnaya podgotovka materialov akta: İ. İ. Aliyev, İzdatelstvo "PUL", Çerkessk 1993.
- Karpov, Yuriy Yureviç, "İstoriya, Etnograf. Kavkazoved. K Stoletiyu so Dnya Rojdeniya L. İ. Lavrova", *Nauçnaya Misl Kavkaza*, No. 2, (2009), s. 83-92.
- Kokiyev, Geogriy A., "K Voprosu o Proishojdenii i Vremeni Rasseleniya Balkartsev i Karaçayevtsev na Nineşney Territorii", *İstoriya Kabardino-Balkariya v Trudah G. A. Kokiyeva*, Nalçik 2005, s. 216-223.
- Kumikov, Tugan H., "Etnogenez Balkarskogo i Karaçayevskogo Narodov v İstoriçeskiy Literatur", *Materialı Nauçnoy Sessii po Probleme Proishojdeniya Balkarskogo i Karaçayevskogo Narodov (22-26 İyunya 1959)*, Nalçik 1960, s. 9-37.
- Koniyev, Yuriy İ., *Avtonomiya Narodov Severnogo Kavkaza*, İzdatelstvo "İR", Ordjonikidze 1973.
- Krupnov, Yevgeniy İ., *Drevnyaya İstoriya Severnogo Kavkaza*, İzdatelstvo Akademii Nauk, Moskva 1960.
- Laypanov, Hamid O., *K İstorii Karaçayevtsev i Balkartsev*, Karaçayevo-Çerkesskoye Knijnoye İzdatelstvo, 1957.
- _____, "K Voprosu Proishojdeniya Karaçayevtsev i Balkartsev", *Materialı Nauçnoy Sessii po Probleme Proishojdeniya Balkarskogo i Karaçayevskogo Narodov (22-26 İyunya 1959)*, Nalçik 1960, s. 70-80.
- Lavrov, Leonid İ., "Karaçay i Balkariya do 30-h Godov 19 Veka", *Kavkazskiy Etnografiçeskiy Sbornik*, Vıpusk 4, (1969), s. 70-151.
- Mambetov, G. H., "G. A. Kokiyev – Vıdayuşıysya İssledovatel İstorii Kabardı", *İstoriya Kabardino-Balkariya v Trudah G. A. Kokiyeva*, Nalçik 2005, s. 3-19.
- Materialı Nauçnoy Sessii po Probleme Proishojdeniya Balkarskogo i Karaçayevskogo Narodov (22-26 İyunya 1959)*, Kabardino-Balkarskoye Knijnoye İzdatelstvo, Nalçik 1960.
- Marr, Nikolay Ya., *Balkarsko-Svanskoye Sokraşeniye, İzbrannıye Raboti*, Tom 4, Gosudarstvennoye Sotsialno-Ekonomiçeskoye İzdatelstvo, 1937.
- Musayev, Kenesbay M., "A. N. Samoyloviç i Sravnitelnaya Leksikologiya Tyurkskih Yazıkov", *Sovetskaya Turkologiya*, No. 5, Baku 1973, s. 49-57.
- Narodı Karaçayevo-Çerkessii*, Pod redaktsiyey: P. İ. Baltin i M. M. Sakiyev, Stavrapolskoye Knijnoye İzdatelstvo, Stavrapol 1957.
- Narodı Kavkaza*, Tom 1, Pod redaktsiyey: M. O. Kosven, L. İ. Lavrov, G. A. Nersesov, H. O. Haşayev, İzdatelstvo Akademii Nauk SSSR, Moskva 1960.
- Porkşeyan, Hristofor A., "Proishojdeniye Balkartsev i Karaçayevtsev v Svete Letopisi Haçatura Kafayetsii", *Materialı Nauçnoy Sessii po Probleme Proishojdeniya Balkarskogo i Karaçayevskogo Narodov (22-26 İyunya 1959)*, Nalçik 1960, s. 153-185.
- Polnoye Sobraniye Zakonov Rossiyskoy İmperii*, Tom 35, Çast 1, No. 35421.
- Salamov, Boris, *Gorskiye Narodı: Rassvet i Sblijenıye*, İzdatelstvo "İR", Ordjonikidze 1975.
- Sottayev, Adilgeri H., "Proishojdeniye Balkartsev i Karaçayevtsev po Dannım Yazıka", *Materialı Nauçnoy Sessii po Probleme Proishojdeniya Balkarskogo i Karaçayevskogo Narodov (22-26 İyunya 1959)*, Nalçik 1960, s. 81-95.
- Şamanov, İbragim M., "Vstupitelnoye Slova", *İzvestiya Karaçayevskogo Nauçno-İssledovatel'skogo İnstituta*, T. 1, Çerkessk 2005, s. 4-6.
- Tak Eto Bilo. Natsionalniye Repressii v SSSR 1919-1952 godı*, Tom II, Sostavitel: Svetlana Aliyeva, "İnsan", Moskva 1993,

- Tavkul, Ufuk, *Kafkasya Dağlılarında Hayat ve Kültür*, Ötüken Yayınları, İstanbul 1993.
- _____, “Tarihi ve Etnik Açıdan Karaçay-Malkar Türklerinin Kökeni”, *Türkler*, C II, s. 562-571.
- _____, *Etnik Çatışmaların Gölgesinde Kafkasya*, Ötüken Neşriyat, İstanbul 2002.
- Tunkina, İrina V., “N. Ya. Marr i F. A. Braun: İstoriya Vzaimootnoşeniy (1920-1925 gg.)”, *Stratum Plus*, No. 4, (2000), s. 384-391.
- Umar Aliyev – *Prosvetitel, Obşestvenno-Politiçeskiy Deyatel, Uçeny*, Redaktsionnaya Kollegiya: A. D. Koçuyev, A. K. Kagiye, S. K. Halilova, İzdatelstvo KÇGPU, Karaçayevsk 1996.
- Urban, Pavel K., *Smena Tendentsii v Sovetskoy İstoriografii*, Münhen 1959.
- Volkova, Natalya G., *Etniçeskiy Sostav Naseleniya Severnego Kavkaza v XVIII – Naçale XX Veka*, İzdatelstvo Nauka, Moskva 1974.

Elektronik Kaynak

- Şnirelman, Viktor A., *Bit Alanami İntellektualı i Politika na Severnom Kavkaze v XX Veke*, Moskva 2006, <https://b-ok.org/book/1276259/c93350> [Erişim tarihi: 02.02.2019].

TÜRKİYE'DE KENTSEL DÖNÜŞÜMÜN UYGULAYICI AKTÖRLERİ VE YAPTIKLARI ÇALIŞMALARIN SAYISAL VERİLERİ*

PRACTITIONER ACTORS OF URBAN TRANSFORMATION IN TURKEY AND NUMERICAL DATA OF THEIR WORKS

Onur Kemal YILMAZ**

Öz

Kentsel dönüşüm uygulamaları her ülkenin ihtiyaç duyduğu bir kentsel müdahale biçimidir. Kamu idaresinin kentlerin fiziksel, ekonomik, sosyal sorunlarını çözmeyi ve kenti günün koşullarına uydurmayı istemesi, kentsel dönüşümün başlıca bir kentsel müdahale yöntemi olmasını sağlamaktadır. Burada önemli olan nokta, kentsel dönüşümün hangi yöntem ve boyutlarda uygulanacağını ülkeden ülkeye ve hatta şehirden şehre değişmesidir. Dolayısıyla her ülkenin kendi sosyal, kültürel ve ekonomik yapısı kentsel dönüşümü şekillendirmektedir. Fakat bu süreçlerde kentsel dönüşümü uygulayan aktörler ön plana çıkmaktadır. Söz konusu aktörlerin uygulamaları nasıl bir kentsel dönüşüm ortaya konulacağını belirlemektedir. Konuyla ilgili olarak bu çalışma kapsamında Türkiye ölçeğinde kentsel dönüşümü uygulayan aktörler hem dayandıkları yasal mevzuatlar hem de yaptıkları çalışmalar üzerinden açıklanmışlardır. Bu çalışma ile amaçlanan, kentsel dönüşüm üzerine araştırma yapan taraflara derlenmiş veriler sunmaktır. Dolayısıyla bir araştırma niteliği taşıyan bu çalışmada eleştirme, destekleme veya yorumlamaya yönelik bir amaç güdülmemiş, sadece Türkiye ölçeğinde kentsel dönüşümün uygulayıcı aktörlerinin faaliyet sonuçları sayısal olarak derlenmiştir. Bu kapsamda çalışmaya konu olan aktörler; belediyeler, halk, Çevre ve Şehircilik Bakanlığı, Cumhurbaşkanlığı ve Toplu Konut İdaresi'dir. Bu aktörlerin yaptıkları çalışmaların sayısal verileri derlenirken ilgili aktörlerin internet siteleri, Resmi Gazete ve Başbakanlık İletişim Merkezi'nden istifade edilmiştir.

Anahtar Kelimeler: kentsel dönüşüm, kentsel dönüşüm aktörleri, 6306 Sayılı Kanun

Abstract

Urban transformation applications are works that every country needs. Resolving the current problems of the cities and trying to adapt them to the conditions of the current day, makes urban transformation a major urban intervention method. Methods and dimensions about urban transformation show differences from country to country and even from city to city. Cultural, economic and physical changes that took place

* Bu çalışma, yazarın, *Kentsel Dönüşüm ve Türkiye: Belediyelerin Uygulamalara Yönelik Yaklaşımları Üzerine Bir Araştırma* [(Yayımlanmamış Doktora Tezi), Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 2018] adlı doktora tezindeki verilerin güncelleştirilip geliştirilmesi ile üretilmiştir.

** Dr. Öğr. Üyesi, *Bandırma Onyedü Eylül Üniversitesi Erdek Meslek Yüksekokulu, Balıkesir / Türkiye*, yilmazonurkema@gmail.com

with urban transformation are the issues that need to be carefully examined. Therefore, each country's own social, cultural and economic condition is shaping urban transformation. However, in these processes, actors who direct and implement urban transformation come to the fore. The practices of these actors determine how an urban transformation is introduced. In this study on the issue, the actors who perform urban transformation in Turkey are described with their works. The aim of this study is to present the data of urban renewal actors to researchers who is doing research on the urban transformation in Turkey. The aim of the study is not meant to criticize, support or interpretation; only it is to explain the work of the actors of urban transformation in Turkey. The actors involved in this study are the municipalities, people, the Ministry of Environment and Urbanization, the President and the Mass Housing Administration. While compiling the numerical data of the activities of these actors, the websites of the relevant actors, the Official Gazette and the Prime Ministry Communication Center were utilized.

Keywords: urban renewal, urban transformation actors, law no 6306

Giriş

Cambridge Üniversitesi çevrimiçi sözlüğüne göre kentsel dönüşüm, bir şehirdeki veya bölgedeki yapıların durumunun iyileştirilmesi veya bu yapıların yıkılarak yeniden inşa edilmesidir.¹ Roberts'ın belirttiğine göre kentsel dönüşüm, bir alandaki kentsel sorunların çözülmesi ve alana vizyon içeren bir yaklaşımla fiziksel, ekonomik, sosyal ve çevresel yeniliklerin getirilmesidir.² Bir başka yoruma göre ise kentsel dönüşüm, kent içerisinde beklenen seviyede gelişim gösterememiş veya kullanılamayacak kadar eskimiş yapıların, bunların yanında kamusal hizmetlerin yetersiz kalmasına sebep olan fiziksel koşulların ve çöküntü haline gelmiş alanların yenilenmesi ve daha iyi bir seviyeye getirilmesidir.³ Kentsel dönüşüm yeni alanların imar edilmesinden ayrı olarak, mevcut kentsel alanların geliştirilmesini hedeflemektedir.⁴ Söylenenlerden anlaşılacağı üzere kentsel dönüşüm, en basit tanımıyla insan eliyle imar edilmiş yapıları çevrenin mevcut sorunlarının giderilmesi ve yeni bir anlayışla tekrar imar edilmesidir.

Günümüzde insanlığın artan nüfusuyla beraber tarih boyunca yaşanmamış seviyede bir yığılma dünya genelinde kentlerde meydana gelmiştir. Ayrıca gelinen teknolojik düzeyle birlikte yapılarda kullanılan materyallerin gelişmesine bağlı olarak içinde yaşanan mekânların yenilenmesi ve geliştirilmesi zorunlu bir hal almıştır. Türkiye ölçeğinde de durum bundan farklı değildir. Binlerce yıldır Anadolu coğrafyasında yaşayan medeniyetlerin oluşturduğu ve son birkaç on yılda hızla nüfusu artan kentlerin günün koşullarına göre yenilenmeleri bir gerekliliktir. Bununla birlikte her ülkenin kendi kentsel dönüşüm sürecine etki eden unsurlar bulunmaktadır. Türkiye ölçeğinde kentsel dönüşümü etkileyen en önemli etmenler; çarpık kentleşme, deprem riski ve dönüşümden elde edilecek rant olgusudur. Burada bu etmenlere yön veren ve kontrol

1 Cambridge, "Urban renewal", <http://dictionary.cambridge.org/dictionary/english/urban-renewal> [Erişim tarihi: 02.03.2019].

2 Peter Roberts – Hugh Sykes, *Urban Regeneration: A Handbook*, Sage Publication, Londra 2008, s. 17.

3 Jeff Tashman, *Urban Renewal: A Tool For Community And Economic Development*, Oregon 2010, s. 1.

4 Müge Akkar, "Kentsel Dönüşüm Üzerine Batı'daki Kavramlar, Tanımlar, Süreçler ve Türkiye", *Planlama*, 2, (2006), s. 29.

eden aktörler ortaya çıkmaktadır. Bu aktörler kentsel dönüşümün sınırlarını, amacını ve ölçeğini belirlemektedir. Dolayısıyla bu çalışmayla Türkiye’de kentsel dönüşümü uygulayan aktörlerin saptanması ve ortaya koydukları çalışmaların sayısal verilerinin derlenmesi hedeflenmiştir. Ayrıca kentsel dönüşüm konusunda gerçekleştirilecek bilimsel çalışmalara katkı sağlanması amaçlanmıştır. Yine bu çalışmanın yapılma sebeplerinden biri, Türkiye ölçeğinde aktörlerin uygulamalarını sayısal verilerle ortaya koyan bir çalışmaya literatürde rastlanmamasıdır. Konuyla ilgili olarak bu çalışmada kentsel dönüşümün uygulayıcı aktörleri, sadece sahip oldukları temel hukuki yetki ve yaptıkları çalışmaların sayısal verileri bakımında incelenmiştir. Bu aktörlerin uygulamaları üzerine yorum yapılması ise bu çalışmanın kapsamına girmemektedir. Çalışmanın kapsamına giren konular şunlardır: Türkiye’de kentsel dönüşümün uygulayıcı aktörleri kimlerdir?; Türkiye’de kentsel dönüşümde uygulayıcı aktörlerin yaptıkları çalışmaların sayısal verileri nedir?

Çalışmada sayısal verilerin derlenmesi için belgesel tarama yönteminden istifade edilmiştir. N. Karasar’ın belirttiğine göre belgesel tarama, varolan kayıt ve belgeleri inceleyerek veri toplamaktır. Kaynakları bulma, okuma, not alma ve değerlendirme belgesel taramanın içeriğini oluşturmaktadır.⁵ Aktörlerin yaptıkları çalışmaların sayısal verileri derlenirken ilgili aktörlerin internet siteleri, Resmi Gazete ve Başbakanlık İletişim Merkezi’nden (BİMER) istifade edilmiştir.

1. Genel Hatlarıyla Türkiye’de Kentleşme ve Kentsel Dönüşüm Süreci

Türkiye’de şehirleşme dinamikleri Batılı ve endüstrileşmiş ülkelerden farklı bir seyirde gelişim göstermiştir. Sanayi Devrimi süreci Türkiye’de yaşanmadığından dolayı, kırdan kente göç hareketleri, gelişmiş ülkelerde olduğu gibi, 1800’lerde gerçekleşmemiş, bunun neticesinde sefalet yuvaları ve acil müdahale edilmesi gereken kent kısımları ortaya çıkmamıştır. Osmanlı döneminde kırdan kente yoğun bir göç gerçekleşmediği gibi, Cumhuriyetin ilan edilmesinden sonra da bu tabloda önemli bir değişim meydana gelmemiştir. Erken Cumhuriyet döneminde gerek ekonomik yetersizlikler gerekse de savaş sonrası yeniden yapılanma sürecinde sanayide yapılan atılımlar, kırdan kente aşırı göç çekecek seviyede olmamıştır. Kentli nüfus 1927 yılında %24,2, 1935 yılında %23,5, 1940 yılında %24,4, 1950 yılında %25 seviyelerinde yatay bir seyirde devam etmiştir.⁶ Cumhuriyetin ilk yıllarında önemli bir kırdan kente göç yaşanmadığından ve acil müdahale edilmesi gereken sefalet yuvaları da ortaya çıkmadığından kentsel dönüşüm uygulamalarına ihtiyaç duyulmamıştır. Cumhuriyetin ilk kentsel dönüşüm uygulamaları, Ankara’nın başkent ilan edilmesinin ardından “eski” mimari yerine “modern” mimarinin oluşturulması amacıyla yapılan çalışmalardan ibaret olmuştur.⁷

Türkiye’de kentleşme adına önemli dönüm noktası, 1950’lerde ekonomik temelli yaşanmıştır.⁸

2. Dünya Savaşı sonrasında tutumlu ekonomi politikalarının terk edilmesi, liberal ekonomik

5 Niyazi Karasar, *Bilimsel Araştırma Yöntemi*, Nobel Yayıncılık, Ankara 2012, s. 183.

6 Şevket Işık, “Türkiye’de Kentleşme ve Kentleşme Modelleri”, *Ege Coğrafya Dergisi*, 14, (2005), s. 60.

7 Sibel Bozdoğan, *Modernism and Nation Building*, University Of Washington Press, Washington 2001, s. 70.

8 Nail Yılmaz, “Farklılaştırın ve Ayrıştırın Bir Mekanizma Olarak Kentleşme”, *Sosyal Siyaset Konferansları Dergisi*, 48,

bir model benimseyen Demokrat Parti’nin iktidara gelmesi, devletin kasasında bekletilen savaş fonlarının yatırımlara dönüştürülmesi, Marshall yardımlarının Türkiye’ye verilmesi ve bunların yanında özel sektörün dünya genelinde güçlenmesine paralel olarak Türkiye’de de gelişim göstermesi, Türkiye’de kentlerin bir anda yatırım alan, sanayileşen ve ticari üretkenlik ortaya koyan birer çekim merkezine dönüşmesine sebebiyet vermiştir. Dolayısıyla Türkiye’de kentleşmeyi etkileyen etmenlerin başında kırsaldan kentlere doğru yaşanan göçler olduğu söylenebilir.⁹ Bu tarihlerde kentsel dönüşüm uygulaması ülkenin temel bir gereksinimi olarak görülmemekle birlikte, sokaklarda sayıları artan arabalara yeni yolların yapılması amacıyla İstanbul’da alansal temizleme yöntemi kullanılarak geniş caddelerin meydana getirilmesi, önemli bir kentsel müdahale olarak karşımıza çıkmaktadır (Bk. Fotoğraf 1).

Fotoğraf 1. Millet (1) ve Vatan (2) Caddeleri’nin yapımı (1958)

Kaynak: Emlakkulisi, <https://emlakkulisi.com/1958-yilinda-havadan-cekilmis-fotograflarla-istanbul/306698> [Erişim tarihi: 01.03.2019].

1950’lerde kırdan kente doğru gerçekleşen göçler zaman içerisinde katlanarak hız kazanmış ve bunun sonucunda 1950 yılında 5 milyon kişinin yaşadığı kentlerde, 1965 yılında 10 milyon kişi yaşar olmuştur.¹⁰ Böylece kırdan kente yoğun ve plansız göç hareketleri, Dünyanın diğer endüstri kentlerinden yaklaşık iki yüz yıl sonra Türkiye’de yaşanmaya ve önemli bir soruna dönüşmeye başlamıştır. Bu dönemle birlikte gecekonduların kentlerde ortaya çıkışı ve yaygınlaşması başlamış, Türkiye’nin büyük şehirlerinde yolu, suyu ve elektriği olmayan sefalet yuvaları meydana gelmiştir. Bu soruna yönelik olarak artan gecekondu sorununu çözmek için çıkartılan 1966 Tarih ve 775 Sayılı Gecekondu Kanunu önemli bir düzenlemedir. Bu kanun uyarınca yeni gecekondu oluşumuna karşı mücadele edilmesi, ayrıca var olanlarının da ıslah edilmesi amaçlanmıştır.

(2004), s. 255.

9 Taner Kılıç – Seçkin Hardal, “Kentsel Dönüşümün Sosyal ve Mekânsal Yansımalarına Bir Örnek: Sarıgöl Mahallesi (Gaziosmanpaşa-İstanbul)”, *Türk Coğrafya Dergisi*, 62, (2014), s. 2.

10 Şevket Işık, “Türkiye’de Kentleşme ve Kentleşme Modelleri”, s. 60.

Fakat bu kanuna ve uygulamalara rağmen gecekondular sorununa büyük kentlerde istenilen çözüm getirilememiştir.¹¹

Türkiye açısından kentleşmenin seyrini değiştiren önemli bir dönem 1980 sonrasında hem Dünyada hem de Türkiye’de kendisini gösteren küreselleşme olgusuyla olmuştur. Bu dönemden sonra paranın dünya genelinde daha serbest dolaşabilmesi ve ticaret sektörlerinin de kentlerde yaygınlaşması, kente yeni bir göç dalgası oluşturmuştur. Ayrıca bu dönemde kentli olmak ve kentte yaşamak kavramları da toplumda daha çok kabul görmeye başlamış, bunun sonucunda kentli nüfusunda önemli bir artış yaşanmıştır. Bunların yanında büyükşehir belediye yönetimlerinin bu yıllarda yaygınlaşması da yönetsel olarak kırsal alanların kentsel bölge olarak görülmesine sebep olmuş, böylece 1980 yılında 19 milyon olan kentsel nüfus, 2000 yılında 44 milyon kişiye ulaşmıştır.¹² Bu yıllar, ayrıca apartmanların kentleri sardığı, gecekondular alanları ile kent merkezlerinin birbirlerine kaynaştığı ve aradaki doku farklarının ortadan kalktığı bir dönem olmuştur. Artık gecekondular alanları kentin dış çeperinde değil, kentin merkezinde bulunan alanlar haline gelmiş ve katları yükselmiştir.¹³ Ortaya çıkan bu sorunların aşılabilmesi için 3194 Sayılı İmar Kanunu ile belediyelerin bu alanlara yönelik çalışmalar yapmalarının önü açılmıştır. İlgili kanunda yapılan düzenleme ile gecekondular alanlarına yönelik olarak imar yapma ve kaynak yaratma yetkisine kavuşan belediyeler, bu alanlarda çalışmalar yapmak için gayretlendirilmiştir. Bu süreçte Ankara Büyükşehir Belediyesi tarafından gerçekleştirilen Dikmen Vadisi ile Portakal Çiçeği Vadisi kentsel dönüşüm projeleri dikkat çekmektedir. Bu çalışmalar aynı zamanda Türkiye’nin ilk alansal çapta kentsel dönüşümü hedefleyen uygulamalarıdır.¹⁴ Sonradan 2000’li yıllarda Türkiye’de kentleşme hızla devam etmiş, kırdan kente olan göçlerde kentli nüfusunun artışı sürmüştür. Fakat Türkiye’de kentleşme oranını radikal bir şekilde değiştiren düzenleme, 2012 yılında kabul edilen 6360 Sayılı Kanun’la olmuştur. Bu kanun kapsamında 14 yeni büyükşehir kurulurken, toplam büyükşehir belediye sayısı 30’a çıkartılmıştır. Bu yeni uygulamayla birlikte büyükşehir idaresi bulunan yerlerdeki köyler, artık kırsal değil, kentsel alan kabul edilmiştir.¹⁵ Böylece Türkiye’de kentsel nüfus, bu kanunun kabul edilmesiyle önemli oranda artış göstermiştir.

Tüm bu kentleşme ve kentsel dönüşüm çalışmaları arasında 2000’li yılların başından günümüze kadarki zaman dilimi, Türkiye’de kentsel dönüşümün en çok ve en geniş çaplı uygulandığı dönem olmuştur. Bu zaman diliminde kentsel dönüşümün bir “milli seferberlik” anlayışında uygulandığını söylemek yanlış olmayacaktır. Bunun en önemli sebebi, 1999 yılında

11 Feral Eke, “Gecekondular Alanlarının Değerlendirilmesine İlişkin Çözümler”, *Süleyman Demirel Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, V/1, (2000), s. 47.

12 Şevket Işık, “Türkiye’de Kentleşme ve Kentleşme Modelleri”, s. 60.

13 Fikret Adaman – Çağlar Keyder, “Türkiye’de Büyük Kentlerin Gecekondular ve Çöküntü Mahallelerinde Yaşanan Yoksulluk ve Sosyal Dışlanma”, http://ec.europa.eu/employment_social/social_inclusion/docs/2006/study_turkey_tr.pdf [Erişim tarihi: 03.03.2019].

14 Zafer Şahin, “Kentsel Dönüşümün Kentsel Planlamadan Bağımsızlaştırılması/Ayrılması Sürecinde Ankara”, *Planlama Dergisi*, 2, (2006), s. 113-114.

15 On Dört İlde Büyükşehir Belediyesi ve Yirmi Yedi İlçe Kurulması ile Bazı Kanun ve Kanun Hükmünde Kararnamelerde Değişiklik Yapılmasına Dair Kanun, <http://www.mevzuat.gov.tr/MevzuatMetin/1.5.6360.pdf> [Erişim tarihi: 03.03.2019].

yaşanan yıkıcı Gölçük ve Düzce depremleridir. O tarihe kadar plansız, denetimsiz ve kalitesiz olarak inşa edilmiş yapıların içinde yaşayanlar için birer tehlike olduğu anlaşılmış, bunun sonucunda da deprem korkusuna bağlı olarak hızlı bir kentsel dönüşüm hareketi tüm ülke çapında uygulamaya konulmuştur. Ayrıca rant olgusunun da eklendiği bu süreç, Türkiye’de inşaat sektörünün gelişmesine önemli derecede etki etmiştir.

2. Türkiye’de Güncel Kentsel Dönüşüm Mevzuatının Şekillenışı

Türkiye’de günümüzde kullanılan kentsel dönüşüm mevzuatının şekillenışı açısından 1999 depremleri sonrası yaşanan süreç önemli düzenlemeleri de beraberinde getirmiştir. Her ne kadar depremler öncesinden ortaya konulan mevzuat olsa da bu düzenlemeler son 20 yılda hayata geçirilenler kadar etkili olmamıştır. Bu kapsamda 2004 yılında Toplu Konut İdaresi (TOKİ) gecekonduların inşaat alanlarının inşaat edilmesi ve dönüştürülmesi için geniş yetkilerle donatılmıştır. Bu yetkilere göre TOKİ’nin dönüştürmek istediği alanla ilgili hazırladığı planların, çalışma yapılan yerin konumuna göre belediye meclisinde veya valilik tarafından aynen veya değiştirilerek onaylanması gerekmektedir. Onaylanmazsa, bu planların resen uygulamaya konulması mümkün kılınmıştır.¹⁶ 2004’te, Ankara’nın kuzeyinde bulunan ve havalimanına bağlanan yol üstünde yer almasından dolayı önemli bir konumu işgal eden gecekonduların dönüştürülmesine çalışılmış, fakat dönemin Ankara Büyükşehir Belediyesi ile ilçe belediyelerinin anlaşamamasından dolayı proje hayata geçirilememiştir. Bu sorunu aşmak için dönüştürülemeyen alanda çalışmaların başlatılabilmesi amacıyla Türkiye Büyük Millet Meclisi (TBMM) tarafından ilk olarak “bir bölgeye özel kentsel dönüşüm kanunu” çıkartılmıştır.¹⁷

Ancak kentsel dönüşümün bu şekilde TBMM tarafından uygulanması mümkün olamayacağından, 2005 yılında 5393 Sayılı Belediye Kanunu çıkartılırken belediyeler arasındaki ihtilafların giderilmesi ve dönüşüm konusunda en yetkili merci kılınmaları amacıyla önemli bir adım atılmıştır. Bu kanun uyarınca vatandaşa en yakın noktada hizmet üreten kamu idaresi olan belediyelerin, aynı zamanda kentsel dönüşümde de en önemli uygulayıcı olmaları sağlanmıştır. Düzenlemelerde büyükşehir olan illerde kentsel dönüşüm yetkisinin büyükşehir belediyesinde olması, büyükşehir belediyesinin gerekli gördüğü hallerde bu yetkisini ilçe belediyelerine devretmesi kararlaştırılmıştır. Böylece belediyeler arasındaki anlaşmazlıklar en aza indirilmiştir.¹⁸ Fakat bu kanuna rağmen deprem korkusuna bağlı hızlı bir kentsel dönüşüm hamlesi istenilen oranda hayata geçirilememiştir. Belediyelerin oy kaygısı gütmesi ve yapılan müzakerelerin uzun bir zaman dilimine yayılması, beklenen süratin ortaya konulmasına mani olmuştur. Bu sorunun aşılması için yeni bir düzenleme yapılarak 2012 yılında 6306 Sayılı Afet Riski Altındaki Alanların Dönüştürülmesi Hakkındaki Kanun kabul edilmiştir. Bu kanunla birlikte artık her mülk sahibi eski yapısını kentsel dönüşüm kapsamında yenileme ve bunun için de kredi desteği almaya, vergi

16 Toplu Konut Kanunu, <http://www.mevzuat.gov.tr/MevzuatMetin/1.5.2985.pdf> [Erişim tarihi: 03.03.2019].

17 Kuzey Ankara Girişi Kentsel Dönüşüm Projesi Kanunu, <http://www.mevzuat.gov.tr/MevzuatMetin/1.5.5104.pdf> [Erişim tarihi: 03.03.2019].

18 Belediye Kanunu, <http://www.mevzuat.gov.tr/MevzuatMetin/1.5.5393.pdf> [Erişim tarihi: 04.03.2019].

ve harçlardan muaf olmaya başlamıştır. Böylece Türkiye genelinde her mülk sahibi birer kentsel dönüşüm uygulayıcısı haline getirilmiştir. Ayrıca bu kanun, Çevre ve Şehircilik Bakanlığı'na riskli alan belirleme konusunda önemli yetkiler vermiştir. Böylece hem belediyelerin hem de mülk sahiplerinin yavaş kaldığı durumlarda, merkezi bir müdahale ile kentsel dönüşümün hayata geçirilmesi mümkün olmuştur.¹⁹ 2018 yılında son yapılan düzenlemeyle birlikte 6306 Sayılı Kanunda Çevre ve Şehircilik Bakanlığı tarafından yerine getirilen riskli alan belirleme süreci Cumhurbaşkanlığı'na devredilmiştir.²⁰ Türkiye'de yaşanan kentleşme evrelerini, kullanılan kentsel dönüşüm yöntemlerini ve yöntemlerde rol alan aktörleri Tablo 1'de görmek mümkündür.

Tablo 1. Türkiye'de Kentsel Dönüşümün Evreleri

DEĞİŞKENLER	1950 – 1980	1980 – 2000	2000 SONRASI
YAPISAL / BAĞLAMSAK	Ekonomik Politikalar: Ekonomik Büyüme. Demografik Değişim: Kentlere göç ve hızlı kent nüfusu artışı.	Ekonomik Politikalar: Ekonominin dışa açılması; küreselleşme ve yerelleşme. Demografik Değişim: Kentsel nüfus artışı.	Ekonomik Politikalar: Özelleştirme; AB ilişkileri. Demografik Değişim: Doğudan Batıya göç.
SOSYO-EKONOMİK	Konut Sunum Biçimleri: Yapsatçı konut, kısıtlı sayıda kooperatif, toplu Konut. İşgücü-Konut İlişkisi: Düşük gelirli işgücünün sanayi ve sanayi dışı istihdamı; konut ihtiyacına çözüm olarak gecekondular.	Konut Sunum Biçimleri: Ruhsatlı ve ruhsatsız yapılaşma. İşgücü-Konut ilişkisi: Kent merkezlerindeki küçük üretim birimlerinde çalışanların çevre gecekondular ve merkez mahallelerde yaşayan niteliksiz ve düşük gelirli nüfustan oluşması; orta gelir grubunun yaşam alanlarının desantralizasyonu.	Konut Sunum Biçimleri: Toplu Konut Kooperatifleri, özel sektör lüks konut siteleri, deprem riski olan alanlarda devlet kredisi ile afet konutları. İşgücü-Konut ilişkisi: Yüksek gelir grubu kent dışında konut çevreleri oluşturuyor; gecekondular alanlarında istihdam yapısındaki değişime göre konut biçimleri değişiyor.
YÖNETİM / UYGULAMA	Yetkilerin Dağılımı: Devlet Planlama Teşkilatı; İmar ve İskan Bakanlığı; Yeni Belediyecilik Hareketi. Planlama Uygulamaları: Merkezi Planlı Kalkınma Modeli; Bütüncül Planlama Yaklaşımı. Politikalar ve Yasal Düzenlemeler: Belediye, Gecekondular, Arsa Ofisi, İmar ve Kat Mülkiyeti Kanunları.	Yetkilerin Dağılımı: Yerel ilçe belediyelerine planlama yetkisinin verilmesi; Yerel Gündem 21. Planlama Uygulamaları: Kentleşmeye desantralizasyon; Nazım İmar ve Uygulama Planları; Yerelde yukarıdan aşağıya yönetim anlayışı. Politikalar ve Yasal Düzenlemeler: Büyükşehir Belediyesi, İmar, Kültür ve Tabiat Varlıklarını Koruma, Çevre ve Af Yasaları.	Yetkilerin Dağılımı: Büyükşehir belediyelerinin yetkisinin genişletilmesi. Planlama Uygulamaları: Stratejik planlama; katılımlı planlama uygulamalarının başlaması. Politikalar ve Yasal Düzenlemeler: Büyükşehir, Belediye, Mali İdareler, Kentsel Dönüşüm ve Kültür ve Tabiat Varlıklarını Koruma Kanunları.
KENTSEL MAKRO-FORM	"Azman Kent" (merkezde yoğunlaşma; gecekonduların gelişimi)	Çok Merkezli Metropolen Kentleşme (kentsel yayılma; ruhsat dışı yapılaşmanın yasallaşması)	Bölgesel Yayılma (merkezlerin farklılaşması ve yeni ilişki ağlarının kurulması)

19 Afet Riski Altındaki Alanların Dönüştürülmesi Hakkında Kanun, <http://www.mevzuat.gov.tr/MevzuatMetin/1.5.6306.pdf> [Erişim tarihi: 04.03.2019].

20 700 Sayılı Kanun Hükmünde Kararname, <http://www.resmigazete.gov.tr/eskiler/2018/07/20180707M2-1.pdf> [Erişim tarihi: 04.03.2019].

KENTSEL DÖNÜŞÜM UYGULAMA- LARI	<p>1. Gecekondu bölgelerinin sağlıklaştırılması; 2. Kent merkezinin çöküntü alanına dönüşümü; 3. Gecekondu alanlarının yeniden yapılandırılması; 4. Bu alanlarda kentsel yenileme.</p>	<p>1. Yaşam kalitesi düşmüş ve riskli alanlarda kentsel yenileme; 2. İyi-leştirmeye yönelik sağlıklaştırma ve ıslah-imar uygulamaları; 3. Tarihi değeri olan alanların korunması ve soylulaştırılması.</p>	<p>1. Kentsel alanlarda yenileme; 2. Apartman alanlarının iyileştirilmesi; 3. Yeni siteler ve kapalı yerleşim alanlarının yeniden geliştirilmesi; 4. Tarihi konut alanların soylulaştırılması.</p>
---	--	--	--

Kaynak: Anlı Ataöv – Sevin Osmay, “Türkiye’de Kentsel Dönüşüme Yöntemsel Bir Yaklaşım”, *METU JFA*, 2, (2007), s. 60.

3. Türkiye’de Kentsel Dönüşümün Uygulayıcı Aktörleri ve Yaptıkları Çalışmalar

3.1. Belediyeler

Türkiye’de kentlerin üretim ve geliştirilmesinde ilk sırada yetkili kamu idaresi, belediyelerdir. Kentlerin her noktasında ve diledikleri ölçekte dönüşüm yapma imkânına sahip olan belediyeler, bu yetkilerini 5393 Sayılı Belediye Kanunu’nun 73. Maddesinden almaktadırlar. İlgili maddeye göre “Belediye, belediye meclisi kararıyla; konut alanları, sanayi alanları, ticaret alanları, teknoloji parkları, kamu hizmeti alanları, rekreasyon alanları ve her türlü sosyal donatı alanları oluşturmak, eskiyen kent kısımlarını yeniden inşa ve restore etmek, kentin tarihi ve kültürel dokusunu korumak veya deprem riskine karşı tedbirler almak amacıyla kentsel dönüşüm ve gelişim projeleri uygulayabilir.” denilmiştir. Ayrıca aynı maddenin devamında belediyeler arasındaki yetki karmaşasının önüne geçilmek için “büyükşehir belediye ve mücavir alan sınırları içinde kentsel dönüşüm ve gelişim projesi alanı ilan etmeye büyükşehir belediyeleri yetkilidir ve büyükşehir belediye meclisince uygun görülmesi halinde ilçe belediyeleri kendi sınırları içinde kentsel dönüşüm ve gelişim projeleri uygulayabilirler.” denilmiştir.²¹ Böylece belediyelerin, vatandaşlarla anlaşarak kentsel dönüşümü geniş ölçeklerde hayata geçirebilmeleri mümkün hale gelmiştir. Fakat söz konusu yetkilere göre belediyelerin vatandaşlarla bir anlaşmaya gitme zorunlulukları da bulunmamaktadır. Bununla birlikte siyasi bir kurum olan ve yöneticileri seçimle iş başına gelen belediyeler, kentsel dönüşüm süreçlerini vatandaşları/seçmenleri ile birlikte yürütmektedirler. Bu kapsamda 5393 Sayılı Belediye Kanunu dikkate alındığında, belediyelerde kentsel dönüşüm süreci şu şekilde uygulanmaktadır:

- Proje alanının belirlenmesi ve belediye meclisinde karar alınarak ilan edilmesi;
- İlan sürecinde yapılan itirazların değerlendirilmesi ve proje alanının kesinleştirilmesi;
- Proje alanındaki her türlü yapının tespiti, maliklerinin belirlenmesi;
- Uygulama esaslarının belediye meclisi kararı ile belirlenmesi;
- Belediye encümenince kamulaştırma kararının alınması;
- İmar planlama çalışmalarının başlatılması;
- Taşınmaz sahiplerine duyuru ve tebligat yapılarak uzlaşma görüşmelerine davet edilmesi;
- Uzlaşma sağlanan malikler ile tapu devir işlemlerinin yapılması ve borç-alacak ödemelerine başlanması;

21 Belediye Kanunu, <http://www.mevzuat.gov.tr/MevzuatMetin/1.5.5393.pdf> [Erişim tarihi: 05.03.2019].

- Planlama sürecinin tamamlanması ve uygulama etaplarına geçilerek konut ihalelerinin yapılması;
- Uzlaşılamayan malikler için yargı sürecinin başlatılması;
- Mülkiyet sorunlarının çözülmesi;
- Tamamlanan konutların hak sahiplerine teslim edilmesi.²²

5393 Sayılı Belediye Kanunu aracılığıyla belediyeler Türkiye'nin yapılaşma bulunan her noktasında kentsel dönüşüm alanı belirleme ve uygulama yetkisine sahiptirler. Demokratiklik ve etkinlik noktasında halka en yakın konumda yer alan ve en büyük ölçekteki hizmet yüklenicisi işlevi gören bir kamu idaresinin kenti dönüştürmesi en makul olanıdır. Konuyla ilgili olarak Tablo 2'de 5393 Sayılı Belediye Kanunu'nun 73. Maddesi uyarınca belediyeler tarafından kamunun mülkiyetinde bulunan alanlarda kentsel dönüşüm ve gelişim alanı ilan edilen yerlerin sayıları illere göre ayrılmış liste ile gösterilmektedir. Fakat listede belediyelerin kamunun mülkiyetinde olmayan alanlarda gerçekleştirdikleri dönüşüm uygulamalarının sayıları bulunmamaktadır. Bunun sebebi, belediyeler tarafından gerçekleştirilen dönüşüm çalışmalarına ilişkin verilerin merkezi bir sistemde toplanmamasıdır. Her il ve ilçe belediyesi bu rakamları kendi envanterinde ayrı ayrı bulundurmaktadır. Bu kapsamda günümüzün teknolojik gelişmişlik seviyesinde bu verilerin hala merkezi bir yapıda toplanamıyor oluşu önemli bir eksiklik olarak nitelenebilir. Mevcut bu uygulamayla konu üzerine araştırma yapmak güçleşmektedir. Eldeki veriler ışığında belediyeler tarafından kamuya ait alanlarda yapılan dönüşüm çalışmalarına bakıldığında ise en çok uygulama yapılan illerin Ankara ve Gaziantep olduğu dikkat çekmektedir.

Tablo 2. *Belediyeler Tarafından Dönüşüm Alanı İlan Edilen Kamu Alanları (2018)*

Şehir	Dönüşüm Alanı (ad)	Şehir	Dönüşüm Alanı (ad)	Şehir	Dönüşüm Alanı (ad)
Adana	2	Elazığ	1	Konya	4
Ağrı	1	Erzurum	3	Kütahya	2
Ankara	20	Gaziantep	15	Malatya	2
Antalya	1	İstanbul	1	Muş	1
Balıkesir	1	İzmir	8	Osmaniye	1
Bingöl	1	Kahramanmaraş	1	Samsun	4
Bursa	1	Karaman	3	Şanlıurfa	9
Çankırı	2	Kayseri	7	Trabzon	2
Düzce	1	Kocaeli	5		

Kaynak: BİMER (2018a), Çevre ve Şehircilik Bakanlığı Riskli Yapı 1 Dairesi Başkanlığı'ndan BİMER aracılığıyla alınmıştır, BİMER Başvuru No: 180.007.4867.

22 *Kentsel Dönüşüm, Konut ve Arsa Politikaları Komisyonu Raporu*, Bayındırlık ve İskân Bakanlığı, 2009, s. 69.

3.2. Toplu Konut İdaresi (TOKİ)

Türkiye’de kentsel dönüşümde yer alan önemli aktörlerden bir diğeri, TOKİ’dir. TOKİ, en temelinde konut sorununu çözmek, gecekondulaşmanın önüne geçmek ve yeni konutlar yapmak hedefleriyle 1984 yılında kurulmuştur.²³ İlerleyen süreçte TOKİ’nin fon imkânları arttırılmış ve merkezi yönetim dışında özerk bir statü alması sağlanmıştır. TOKİ’nin kentsel dönüşümde ön plana çıkışı ve ana aktörlerden birisi haline gelişi ise 2004 yılında kabul edilen 5162 Sayılı Kanun ile olmuştur. Bu kanunla birlikte TOKİ’ye özellikle gecekondulu alanlarında kentsel dönüşüm planlama ve uygulama yetkisi tahsis edilmiştir.²⁴ Bu sürecin devamında, 2007 yılında 775 Sayılı Gecekondulu Kanunu’nda değişiklik yapılmış ve dönemin Bayındırlık ve İskân Bakanlığı’nın tüm kentsel dönüşüm yetkileri TOKİ’ye devredilmiştir. Tüm bu düzenlemelerle birlikte TOKİ kentsel dönüşümde geniş yetkilerle donatılmıştır.²⁵ Günümüzde TOKİ, 2985 Sayılı Kanun dâhilinde düzenlenen 4. Maddeye istinaden kentsel dönüşüm çalışmalarını yürütmektedir ve TOKİ’nin hazırladığı gecekondulu dönüşüm planlarıyla ilgili madde şu şekildedir: “Bu planlar; büyükşehir belediye sınırları içerisinde kalan alanlar için büyükşehir belediye meclisi tarafından, il ve ilçe belediye sınırları ile mücavir alanları içerisinde kalan alanlar için ilgili belediye meclisleri tarafından, beldelede ve diğer yerlerde ilgili valilik tarafından, planların belediyelere veya valiliğe intikal ettiği tarihten itibaren üç ay içerisinde aynen veya değiştirilerek onaylanır. Belediyeler ve valilik tarafından üç ay içerisinde onaylanmayan planlar Başkanlık tarafından re’sen onaylanır.”²⁶.

Belediyelerden ayrı olarak TOKİ’nin kentsel dönüşümle ilgili iki fonksiyonu bulunmaktadır. İlki, belediyelerle işbirliği yaparak belediyeler tarafından kararı alınmış kentsel dönüşüm projesinin iş yüklenicisi olarak alanın yeniden inşa edilmesini sağlamaktır. TOKİ’nin kentsel dönüşümdeki ikinci fonksiyonu ise merkezi yönetim adına kentsel dönüşümle ilgili çalışmalar gerçekleştirmektir. Bu kapsamda bakanlıklar veya diğer kamu idareleri tarafından kendisine devredilen yerlerde dönüşüm çalışmalarını hayata geçirmektedir. Bunun yanında TOKİ, prensip olarak belediye sınırları içerisinde Bakanlıklarca kendisine devredilmeyen diğer yerlerde, ilgili belediyeler ile anlaşarak dönüşüm çalışmalarını gerçekleştirmektedir. Daha net bir ifadeyle resen çalışmalar yapmamaktadır. Tüm bu kentsel dönüşüm uygulamalarında son 10 yılda TOKİ toplam 72,5 milyon metrekareden geniş alanda yapılan çalışmalarda 17 milyar liradan fazla yatırım gerçekleştirmiştir.²⁷ TOKİ’nin kentsel dönüşümle ilgili konut ve işyeri üretimli çalışmaları, Tablo 3’te yer almaktadır. Tabloda her ilde, kaç projede, kaç konut üretildiği veya üretilmekte olduğu görülmektedir.

23 Toplu Konut Kanunu, <http://www.mevzuat.gov.tr/MevzuatMetin/1.5.2985.pdf> [Erişim tarihi: 06.03.2019].

24 Toplu Konut Kanununda ve Genel Kadro ve Usulü Hakkında Kanun Hükmünde Kararnamenin Eki Cetvellerin Toplu Konut İdaresi Başkanlığına Ait Bölümünde Değişiklik Yapılması Hakkında Kanun, <http://www.resmigazete.gov.tr/eskiler/2004/05/20040512.htm#1> [Erişim tarihi: 06.03.2019].

25 Halil Koca – Vedat Karadeniz, “Erzincan Ovasında TOKİ Uygulamaları ve Kentleşme Üzerindeki Etkileri”, *Doğu Coğrafya Dergisi*, 31, (2014), s. 111-112.

26 Toplu Konut Kanunu, <http://www.mevzuat.gov.tr/MevzuatMetin/1.5.2985.pdf> [Erişim tarihi: 06.03.2019].

27 Toplu Konut İdaresi, <https://www.toki.gov.tr/haber/toki-baskan-yardimcisi-ozcelik-kentsel-donusum-kapsaminda-17-milyar-liralik-yatirim-yaptik> [Erişim tarihi: 06.03.2019].

Tablo 3. TOKİ'nin Yürüttüğü Kentsel Dönüşüm Uygulamaları (2019)

Şehir	Proje Sayısı	Konut Sayısı	Şehir	Proje Sayısı	Konut Sayısı	Şehir	Proje Sayısı	Konut Sayısı
Adana	6	5,146	Eskişehir	1	1,092	Nevşehir	6	5,183
Afyon	1	86	Gaziantep	9	5,273	Niğde	4	3,285
Ağrı	1	120	Hatay	1	937	Ordu	1	311
Ankara	43	26,450	İğdır	1	80	Osmaniye	1	256
Antalya	2	784	İstanbul	21	9,392	Rize	3	958
Ardahan	1	314	İzmir	6	4,035	Sakarya	1	740
Bayburt	1	36	Karabük	4	1,936	Samsun	7	4,836
Bursa	6	2,266	Kars	4	1,766	Siirt	1	55
Çankırı	2	782	Kırşehir	1	1,126	Sivas	1	320
Çorum	2	166	Kocaeli	4	2,003	Şanlıurfa	3	144
Denizli	7	3,026	Konya	3	2,203	Şırnak	9	5,676
Diyarbakır	2	1,272	Malatya	2	923	Trabzon	9	2,459
Düzce	1	198	Mardin	2	1,828	Uşak	4	1,267
Erzincan	4	1,129	Mersin	3	720	Van	1	
Erzurum	11	5,236	Muş	1	715	Yozgat	2	582

Kaynak: Toplu Konut İdaresi, <https://www.toki.gov.tr/illere-gore-projeler> [Erişim tarihi: 07.03.2019].

TOKİ'nin en çok kentsel dönüşüm gerçekleştirdiği şehir, Ankara olmuştur. Kamu bürokrasi ağının başkentte yoğunlaşmış olması, kente olan müdahalenin üst seviyelerde olmasını sağlamış olabilir. Ankara'nın ardından sırasıyla İstanbul, Şırnak, Erzurum, Nevşehir ve Adana, TOKİ'nin en çok konut yaptığı şehirlerdir. Bunun yanında tüm ülke genelinde TOKİ'nin değişen oranlarda kentsel dönüşüm gerçekleştirdiği dikkat çekmektedir.

3.3. Çevre ve Şehircilik Bakanlığı ve Cumhurbaşkanlığı

Merkezi yönetimin kentsel dönüşümde müdahale mekanizması olan TOKİ'nin dışında, bir de Çevre ve Şehircilik Bakanlığı ile Cumhurbaşkanlığı'nın kendi kentsel dönüşüm yetkileri bulunmaktadır. Bu kentsel dönüşüm çalışmaları, 6306 sayılı Afet Riski Altındaki Alanların Dönüştürülmesi Hakkındaki Kanun'a dayanılarak yapılmaktadır. Bu kanun kapsamında Çevre ve Şehircilik Bakanlığının ilan edilmesini istediği riskli alanlar 2012 ile 2018 yılları arasında Bakanlar Kurulu tarafından kabul edilmekteydi. Fakat 02.07.2018 tarih ve 700 Sayılı Kanun Hükmünde Kararname'nin 196. Maddesi ile bu uygulama kaldırılmış ve riskli alan ilan yetkisi Cumhurbaşkanlığı'na verilmiştir.²⁸ Bu konuyla ilgili olarak belediye ve Çevre ve Şehircilik Bakanlığı'ndan Cumhurbaşkanlığı'na bir talep gelebileceği gibi, Cumhurbaşkanlığı da kendi inisiyatifinde riskli alan ilan edebilmektedir. Bu şekilde belediyelerin oy kaygısı güderek çalışma yapmakta sıkıntı yaşadığı veya acil müdahale edilmesi gereken yerlerde

²⁸ Afet Riski Altındaki Alanların Dönüştürülmesi Hakkında Kanun, <http://www.mevzuat.gov.tr/MevzuatMetin/1.5.6306.pdf> [Erişim tarihi: 07.03.2019]; 700 Sayılı Kanun Hükmünde Kararname, <http://www.resmigazete.gov.tr/eskiler/2018/07/20180707M2-1.pdf> [Erişim tarihi: 07.03.2019].

kentsel dönüşümün hayata geçirilmesi mümkün olabilmektedir. Konuyla ilgili olarak 6306 Sayılı Kanun’un kabul edildiği 2012 yılından beri Çevre ve Şehircilik Bakanlığı’nın önerisi ve Bakanlar Kurulu kararı ile, ayrıca Cumhurbaşkanlığı tarafından Türkiye genelinde belirlenen riskli alanlar, illere ayrılmış şekilde Tablo 4’te sunulmaktadır.

Tablo 4. Türkiye Geneli İlan Edilen Riskli Alanlar ve Sayıları (2019)

Şehir	İlçe (ad)	Şehir	İlçe (ad)	Şehir	İlçe (ad)	Şehir	İlçe (ad)
Adana	Ceyhan	Çorum	Osmancık		Eyüpsultan (4)	Konya	Ereğli
	Çukurova	Denizli	Merkez		G.osmanpaşa (13)		Meram (3)
	Seyhan (3)	Diyarbakır	Sur		Güngören	Kütahya	Merkez
	Yüreğir (3)		Yenişehir		Kadıköy (2)		Pazarlar
Adıyaman	Besni	Edirne	Merkez		Kağıthane	Malatya	Darende
	Merkez	Elazığ	Merkez (2)		Kartal (2)	Manisa	Şehzadeler
	Gölbasi	Erzincan	Merkez (2)		K.çekmece (3)		Yunusemre (2)
Afyon	Merkez (2)		Üzümlü		Pendik (5)	Mardin	Nusaybin
Ağrı	Merkez	Erzurum	Narman		Sarıyer (4)		Yeşilli
	Patnos		Yakutiye		Sultangazi		Merkez
Aksaray	Merkez	Eskişehir	Odunpazarı (3)		Şişli	Niğde	Merkez
Amasya	Merkez		Tepebaşı		Tuzla	Ordu	Ünye
Ankara	Altındağ (5)	Gaziantep	Şahinbey (3)		Üsküdar (2)		Fatsa
	Bala		Şehitkamil (2)		Zeytinburnu (6)		Altınordu
	Çankaya (5)	Giresun	Merkez	İzmir	Buca	Sakarya	Erenler (2)
	Elmadag		Görece		Karşıyaka		Hendek
	K.kazan		Çanakçı		Karabağlar (2)	Samsun	İlkadım
	Mamak (4)	Gümüşhane	Kelkit		Kemalpaşa		Canik (2)
Antalya	Alanya	Hakkari	Yüksekova		Menemen (2)	Sivas	Merkez (3)
	Kepez (3)	Hatay	İskenderun (2)		Narlıdere	Şanlıurfa	Siverek
Artvin	Merkez		Payas	K.maraş	Merkez (2)	Şırnak	Merkez
Aydın	Merkez		Antakya	Karaman	Ermenek		Cizre
	Nazilli	Isparta	Uluborlu	Kayseri	Kocasinan (3)		İdil
	Söke	İstanbul	Ataşehir		Develi		Silopi
Bayburt	Merkez		Bağcılar (6)		Melikgazi (4)	Tokat	Merkez
Bingöl	Merkez		Başakşehir		Hacılar		Turhal
Bolu	Gerede		Bayrampaşa	Kocaeli	İzmit (2)	Trabzon	Merkez (3)
Burdur	Merkez (2)		Beşiktaş		Kandıra	Uşak	Merkez
Bursa	Kestel		Beykoz		Derince	Van	Erciş
	Osmangazi (3)		Beyoğlu (3)		Çayırova	Yalova	Merkez
	Yıldırım		Büyükçekmece		Gölcük (3)		
Çankırı	Merkez (2)		Esenler (3)		Körfez		

Kaynak: Resmi Gazete, <http://www.resmigazete.gov.tr/> [Erişim tarihi: 09.03.2019].

Tablo 4’te parantez içindeki rakamlar, o ilçede birden fazla riskli alanın ilan edildiğini göstermektedir. Tabloda görüldüğü üzere, en çok riskli alan ilan edilen yer, 13 alanla İstanbul’a bağlı Gaziosmanpaşa ilçesidir. Toplamda İstanbul’da 64 alan riskli olarak ilan edilmiştir. İstanbul’un nüfusu ve sorunlu yapılaşması göz önüne alındığında, bu durum anlaşılabilir bir sonuçtur. İstanbul’dan sonra en çok riskli alan ilan edilen yer, 17 alanla Ankara’dır. Dokuz riskli alanla Kocaeli, sekiz riskli alanla Adana ve İzmir de bu çalışmalarda öne çıkmış diğer kentler olmuşlardır.

3.4. Halk

Çevre ve Şehircilik Bakanlığı’nın kentsel dönüşümdeki çalışmalarını düzenleyen 6306 Sayılı Afet Riski Altındaki Alanların Dönüştürülmesi Hakkında Kanun, aynı zamanda mülk sahiplerinin de birer kentsel dönüşüm uygulayıcısı olmalarını sağlamaktadır. Çevre ve Şehircilik Bakanlığı’nın kontrolünde gerçekleştirilen çalışmalar kapsamında, vatandaşlar mülk sahibi oldukları yapılarla ilgili olarak riskli yapı belirleme yetkinliği bulunan firmalara başvurarak riskli yapı tespit çalışması yaptırabilmektedir. Bu işlem sonucunda yapının depreme karşı dayanıksız bulunması durumunda, eski yapıların kentsel dönüşüm kapsamında yenilenmesi mümkün olabilmektedir. Burada bazı önemli noktalar bulunmaktadır. Bir yapı, riskli olduğu belirlendikten sonra idarece belirlenmiş zaman diliminde yıkılmak zorundadır. Daha net bir ifadeyle Bakanlık riskli olduğu tespit edilen yapılarda insanların oturması konusunda kısıtlama getirmektedir. Bunun yanında mülk sahibi, kendi mülkünün dışında, içinde oturduğu apartmanı da riskli yapı tespit çalışmalarına dâhil edebilmektedir. Bu durumda eski yapının yıkılması ve mevcut hak sahiplerinin 2/3’ünün onay vermesi ile yıkılan yapılarını yeniden inşa etmeleri mümkündür. Anlaşmaya dâhil olmayan hak sahiplerinin hisseleri ise anlaşmaya dâhil olan taraflara açık artırma usulü ile satılmaktadır. Bu “tatlı sert” uygulamaların yanında, Bakanlık kentsel dönüşümü hızlandırmak ve insanları bu konuda daha istekli hale getirmek için de çalışmalar yapmaktadır. Bu kapsamda yapısının riskli olduğunu tespit ettirecek kentsel dönüşüme dâhil eden hak sahiplerine kredi imkânları, vergi ve harçlardan muafiyet, kira yardımları ve taşınma masrafı yardımları verilmektedir.²⁹ Bu konuyla ilgili olarak Tablo 5’te kanun kapsamında verilen kira destekleri gösterilmektedir. 6306 Sayılı Kanun’un çıktığı 2012 yılından itibaren, kanun kapsamında riskli olduğu tespit edilen yapıların illere göre dağılımı ise Tablo 6’da yer almaktadır.

Tablo 5. Kira Yardımları (2018)

Şehir Adı	Malik (Aylık)	Kiracı (Defaten)	Sınırlı Hak Sahibi
Artvin, Bilecik, Bingöl, Bolu, Burdur, Çankırı, Erzincan, Gümüşhane, Hakkari, Kırşehir, Nevşehir, Sinop, Tunceli, Bayburt, Karaman, Kırıkkale, Bartın, Ardahan, Iğdır, Yalova, Karabük, Kilis	715,00 TL	1.430,00 TL	3.575,00 TL

29 Afet Riski Altındaki Alanların Dönüştürülmesi Hakkında Kanun, <http://www.mevzuat.gov.tr/MevzuatMetin/1.5.6306.pdf> [Erişim tarihi: 10.03.2019].

Amasya, Bitlis, Edirne, Giresun, Isparta, Kars, Kastamonu, Kırklareli, Muş, Niğde, Rize, Siirt, Uşak, Yozgat, Aksaray, Şırnak, Osmaniye, Düzce	810,00 TL	1.620,00 TL	4.050,00 TL
Adıyaman, Afyonkarahisar, Ağrı, Çorum, Elazığ, Kütahya, Ordu, Sivas, Tokat, Zonguldak, Batman, Çanakkale	905,00 TL	1.810,00 TL	4.525,00 TL
Aydın, Balıkesir, Denizli, Diyarbakır, Erzurum, Eskişehir, Gaziantep, Hatay, Mersin, Kayseri, Kocaeli, Malatya, Manisa, Kahramanmaraş, Mardin, Muğla, Sakarya, Samsun, Tekirdağ, Trabzon, Şanlıurfa, Van	995,00 TL	1.990,00 TL	4.975,00 TL
Adana, Antalya, Bursa, Konya	1.085,00 TL	2.170,00 TL	5.425,00 TL
Ankara, İstanbul, İzmir	1.150,00 TL	2.300,00 TL	5.750,00 TL

Kaynak: Çevre ve Şehircilik Bakanlığı, <https://webdosya.csb.gov.tr/db/altyapi/icerikler/guncellenm-s-2019-yili-k-ra-yardimi-tablosu-201.905.13100027.pdf> [Erişim tarihi: 25.06.2019].

Tablo 6. İllere Göre Riskli Olduğu Tespit Edilen Bina Adedi (2018)

Şehir	Bina Adedi	Şehir	Bina Adedi	Şehir	Bina Adedi	Şehir	Bina Adedi
Adana	1.425	Çanakkale	872	Karabük	403	Osmaniye	341
Adıyaman	699	Çankırı	240	Karaman	30	Rize	170
Afyon	484	Çorum	1.859	Kars	492	Sakarya	467
Ağrı	1.053	Denizli	2.719	Kastamonu	491	Samsun	1.447
Aksaray	537	Diyarbakır	180	Kayseri	807	Siirt	362
Amasya	791	Düzce	357	Kırıkkale	1.023	Sinop	157
Ankara	14.687	Edirne	155	Kırklareli	286	Sivas	298
Antalya	8.907	Elazığ	1.300	Kırşehir	375	Şanlıurfa	1.394
Ardahan	79	Erzincan	581	Kilis	6	Şırnak	500
Artvin	88	Erzurum	123	Kocaeli	4.321	Tekirdağ	732
Aydın	3.133	Eskişehir	4.167	Konya	5.131	Tokat	880
Balıkesir	1.647	Gaziantep	101	Kütahya	448	Trabzon	351
Bartın	333	Giresun	226	Malatya	1.664	Tunceli	166
Batman	671	Gümüşhane	200	Manisa	4.985	Uşak	706
Bayburt	53	Hakkâri	9	Mardin	759	Van	629
Bilecik	443	Hatay	1.872	Mersin	641	Yalova	625
Bingöl	1.537	Iğdır	289	Muğla	1.544	Yozgat	290
Bitlis	215	Isparta	807	Muş	632	Zonguldak	433
Bolu	552	İstanbul	61.964	Nevşehir	15		
Burdur	756	İzmir	15.973	Niğde	26		
Bursa	2.216	K.maraş	1.144	Ordu	475		

Kaynak: BİMER (2018b), Çevre ve Şehircilik Bakanlığı Riskli Yapı 1 Dairesi Başkanlığı'ndan BİMER aracılığıyla alınmıştır, BİMER Başvuru No: 180.017.6943.

Tablo 5'te görüldüğü üzere, her şehrin ekonomik yapısına göre kira ve taşınma yardımları farklı oranlarda yapılmaktadır. Kira yardımı uygulaması kentsel dönüşümün hızlandırılması ve insanların ekonomik yönden mağdur edilmemesi için önemli bir düzenlemedir. Tablo 6'da verilen riskli bina adedine bakıldığında, 61.964 yapı ile İstanbul ilk sırada yer almaktadır. Ardından ülkenin diğer büyük kentleri Ankara ve İzmir gelmektedir. Tablo incelendiğinde, şehirlerin nüfus ve bina yoğunluklarına oranla riskli yapı sayısının makul olduğu sonucuna varılmaktadır.

Sonuç

İnsanlığın hızla ilerleyen ve gelişen medeniyet yapısı kentlerin bu hıza yetişmeleri için yenilenmelerini gerekli kılmaktadır. Kentsel dönüşüm uygulaması kentlerde bu değişimi sağlamak için en önemli müdahale aracıdır. Dolayısıyla her ülke kendi sosyal, kültürel ve ekonomik yapısına göre kentlerini içinde bulunulan dönemde yeniden üretmektedir. Türkiye de bu yenilenmeyi kendi doğal sürecinde yaşamaktadır. Çalışmada açıklandığı şekliyle Türkiye ölçeğinde kentsel dönüşümün uygulayıcı aktörleri halk, belediyeler, Çevre ve Şehircilik Bakanlığı, Cumhurbaşkanlığı ve TOKİ'dir. Her ne kadar Çevre ve Şehircilik Bakanlığı'nın kentsel dönüşümde riskli alan ilan etme yetkisi Cumhurbaşkanlığı'na aktarılmış olsa da Bakanlık hala riskli alan önerilerini Bakanlar Kurulu yerine Cumhurbaşkanlığı'na ileterek süreçteki yerini korumaktadır. TBMM de kanun çıkartma yetkisiyle kentsel dönüşüm sürecinde uygulayıcı aktör olma konumundadır. Fakat mevcut uygulamalar TBMM'nin süreçlerde kanuni düzenlemeler üzerinden sorumluluk aldığını, özel olarak kentsel dönüşümün gerçekleştirilmesinde doğrudan uygulayıcı olmadığını göstermektedir. Türkiye'de kentsel dönüşümün uygulayıcı aktörlerine bakıldığında, çalışmalara nitelik yönünden katkı verebilecek kurumlar olan üniversiteler, meslek odaları ve sivil toplum kuruluşlarının geri planda kaldıkları görülmektedir. Dolayısıyla bu çalışmada bahsedilen uygulayıcı aktörlerin yanında, diğer mesleki ve toplumsal kurumların da ön plana çıkartılmaları faydalı olabilir. Bu şekilde daha bilimsel nitelikte ve toplumsal çıkarı gözeten uygulamaların ortaya konulması mümkün olabilir. Bu çalışmanın devamı olarak, çalışmada açıklanan her bir kentsel dönüşüm uygulayıcısı aktörün kentsel dönüşümdeki konumu ve yaptığı uygulamaların nitelikleri yeni çalışmalarla sorgulanabilir. Böylece Türkiye ölçeğinde gerçekleştirilen kentsel dönüşüm sürecinin geleceği üzerine aktörler üzerinden etkinlik yaklaşımı yeni bakış açıları elde edilebilir.

KAYNAKÇA

- Akkar, Müge, “Kentsel Dönüşüm Üzerine Batı’daki Kavramlar, Tanımlar, Süreçler ve Türkiye”, *Planlama*, 2, (2006), s. 29-38.
- Ataöv, Anlı – Sevin Osmay, “Türkiye’de Kentsel Dönüşüme Yöntemsel Bir Yaklaşım”, *METU JFA*, 2, (2007), s. 57-82.
- Bozdoğan, Sibel, *Modernism and Nation Building*, University Of Washington Press, Washington 2001.
- Eke, Feral, “Gecekondu Alanlarının Değerlendirilmesine İlişkin Çözümler”, *Süleyman Demirel Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, V/1, (2000), s. 43-54.
- Işık, Şevket, “Türkiye’de Kentleşme ve Kentleşme Modelleri”, *Ege Coğrafya Dergisi*, 14, (2005), s. 57-71.
- Karasar, Niyazi, *Bilimsel Araştırma Yöntemi*, Nobel Yayıncılık, Ankara 2012.
- Kentsel Dönüşüm, Konut ve Arsa Politikaları Komisyonu Raporu*, Bayındırlık ve İskân Bakanlığı, 2009.
- Kılıç, Taner – Seçkin Hardal, “Kentsel Dönüşümün Sosyal ve Mekânsal Yansımalarına Bir Örnek: Sarıgöl Mahallesi (Gaziosmanpaşa-İstanbul)”, *Türk Coğrafya Dergisi*, 62, (2014), s. 1-8.
- Koca, Halil – Vedat Karadeniz, “Erzincan Ovasında TOKİ Uygulamaları ve Kentleşme Üzerindeki Etkileri”, *Doğu Coğrafya Dergisi*, 31, (2014), s. 101-128.
- Roberts, Peter – Hugh Sykes, *Urban Regeneration: A Handbook*, Sage Publicationa, Londra 2008.
- Şahin, Zafer, “Kentsel Dönüşümün Kentsel Planlamadan Bağımsızlaştırılması/Ayrılması Sürecinde Ankara”, *Planlama Dergisi*, 2, (2006), s. 111-120.
- Tashman, Jeff, “Urban Renewal: A Tool For Community and Economic Development”, Tashman Johnson LLC, Oregon 2010, s. 1-12.
- Yılmaz, Nail, “Farklılaştırıcı ve Ayrıştırıcı Bir Mekanizma Olarak Kentleşme”, *Sosyal Siyaset Konferansları Dergisi*, 48, (2004), s. 249-267.
- ### Elektronik Kaynaklar
- 700 Sayılı Kanun Hükmünde Kararname, <http://www.resmigazete.gov.tr/eskiler/2018/07/20180707M2-1.pdf> [Erişim tarihi: 04.03.2019].
- Adaman, Fikret – Çağlar Keyder, “Türkiye’de Büyük Kentlerin Gecekondu ve Çöküntü Mahallelerinde Yaşanan Yoksulluk ve Sosyal Dışlanma”, http://ec.europa.eu/employment_social/social_inclusion/docs/2006/study_turkey_tr.pdf [Erişim tarihi: 03.03.2019].
- Afet Riski Altındaki Alanların Dönüştürülmesi Hakkında Kanun, <http://www.mevzuat.gov.tr/MevzuatMetin/1.5.6306.pdf> [Erişim tarihi: 04.03.2019].
- Belediye Kanunu, <http://www.mevzuat.gov.tr/MevzuatMetin/1.5.5393.pdf> [Erişim tarihi: 04.03.2019].
- BİMER (2018a), Çevre ve Şehircilik Bakanlığı Riskli Yapı 1 Dairesi Başkanlığı’ndan BİMER aracılığıyla alınmıştır, BİMER Başvuru No: 180.007.4867.
- BİMER (2018b), Çevre ve Şehircilik Bakanlığı Riskli Yapı 1 Dairesi Başkanlığı’ndan BİMER aracılığıyla alınmıştır, BİMER Başvuru No: 180.017.6943.
- Cambridge, “Urban renewal”, <http://dictionary.cambridge.org/dictionary/english/urban-renewal> [Erişim tarihi: 02.03.2019].
- Çevre ve Şehircilik Bakanlığı, <https://webdosya.csb.gov.tr/db/altyapi/icerikler/guncellenm-s-2019-yili-krayardimi-tablosu-201.905.13100027.pdf> [Erişim tarihi: 25.06.2019]
- Emlakkulisi, <https://emlakkulisi.com/1958-yilinda-havadan-cekilmis-fotograflarla-istanbul/306698> [Erişim tarihi: 01.03.2019].
- Kuzey Ankara Girişi Kentsel Dönüşüm Projesi Kanunu, <http://www.mevzuat.gov.tr/MevzuatMetin/1.5.5104.pdf> [Erişim tarihi: 03.03.2019].

On Dört İlde Büyükşehir Belediyesi ve Yirmi Yedi İlçe Kurulması ile Bazı Kanun ve Kanun Hükümünde Kararnamelerde Değişiklik Yapılmasına Dair Kanun, <http://www.mevzuat.gov.tr/MevzuatMetin/1.5.6360.pdf> [Erişim tarihi: 03.03.2019].

Resmi Gazete, <http://www.resmigazete.gov.tr/> [Erişim tarihi: 09.03.2019]

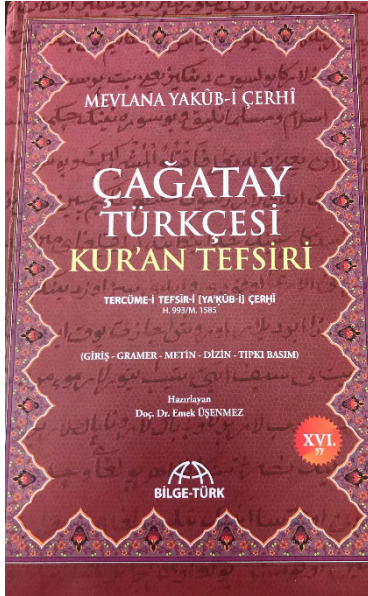
Toplu Konut İdaresi, <https://www.toki.gov.tr/haber/toki-baskan-yardimcisi-ozcelik-kentsel-donusum-kapsaminda-17-milyar-liralik-yatirim-yaptik> [Erişim tarihi: 06.03.2019]

Toplu Konut İdaresi, <https://www.toki.gov.tr/illere-gore-projeler> [Erişim tarihi: 07.03.2019]

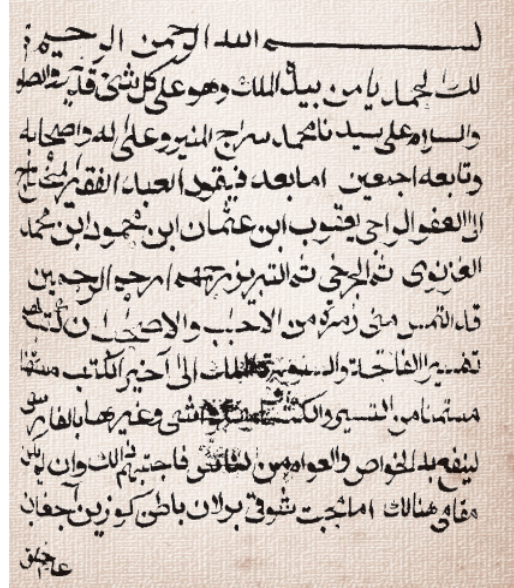
Toplu Konut Kanunu, <http://www.mevzuat.gov.tr/MevzuatMetin/1.5.2985.pdf> [Erişim tarihi: 03.03.2019].

Toplu Konut Kanununda ve Genel Kadro ve Usulü Hakkında Kanun Hükümünde Kararnamenin Eki Cetvellerin Toplu Konut İdaresi Başkanlığına Ait Bölümünde Değişiklik Yapılması Hakkında Kanun, <http://www.resmigazete.gov.tr/eskiler/2004/05/20040512.htm#1> [Erişim tarihi: 06.03.2019].

Mevlana Yakûb-i Çerhî, Çağatay Türkçesi Kur'an Tefsiri. Tercüme-i Tefsîr-i [Ya'kûb-i] Çerhî. H. 993/M. 1585. (Giriş – Gramer – Metin – Dizin – Tıpkı Basım), haz. Emek Üşenmez, Bilge-Türk Yayınları, İstanbul 2019, 1183 s. (ISBN: 978.605.9786-50-8).

Fotoğraf 1. Dış kapak

Fotoğraf 2. Eserden örnek bir sayfa (1b)

Emek Üşenmez tarafından hazırlanan *Çağatay Türkçesi Kur'an Tefsiri. Tercüme-i Tefsîr-i [Ya'kûb-i] Çerhî. H. 993/M. 1585. (Giriş – Gramer – Metin – Dizin – Tıpkı Basım)* adlı çalışma (bk. Fotoğraf 1-2), Bilge-Türk Yayınları tarafından 2019 yılında İstanbul'da yayımlanmıştır. Eser; “Ön Söz”, “Tercüme-i Tefsir-i [Ya'kûb-i] Çerhî'nin Transkripsiyon Metni Üzerine”, “Mevlana Yakûb-i Çerhî'nin Hayatı”, “Tercüme-i Tefsir-i Ya'kûb-i Çerhî'nin Tavsifi”, “Türk Dilinin Tarihi Gelişimi

İçinde Hemedan Bölgesindeki Türkçenin (Doğu Oğuz Türkçesi) Yeri ve Önemi”, “Kaynaklar”, “İmlâ ve Gramer”, “Ses Bilgisi”, “Metin”, “Dizin-Sözlük” ve “Tıpkı Basım” olmak üzere 11 bölümden oluşmaktadır.

Çalışmanın “Ön Söz” (s. 13-15) bölümünde Mevlana Yakûb-i Çerhî hakkında bilgi verilmiştir. Söz konusu çalışmanın, Mevlana Yakûb-i Çerhî'nin Fatıha sûresi ile Amme ve Tebareke cüzlerinin Farsça tefsirinden oluştuğunu ifade eden Üşenmez, eserin çok sayıda yazma nüshasının bulunduğunu belirtmiştir. İşari (dolaylı ve kinayeli anlatım) alanında yazılmış tefsirler arasında önem arz eden eserin, Farsça yazıldığı ve zamanla farklı dillere tercüme edildiği ifade edilmiştir. Üşenmez'in ele aldığı çalışma, Mevlana Yakûb-i Çerhî'nin 16. yüzyılda yapılmış Türkçe çevirisi üzerinedir.

“Tercüme-i Tefsir-i [Ya'kûb-i] Çerhî'nin Transkripsiyon Metni Üzerine”, (s. 17-19) başlıklı bölümde eserin yazı türü, dili ve imlâsı hakkında bilgi verilmiştir. Bunun yanı sıra eserde yer alan yabancı kökenli sözcüklerin nasıl anlamlandırıldığı ve dizine hangi sözcüklerin dahil edildiği belirtilmiştir. İncelenen çalışmada noktalama işaretlerinin yerini cümle içi edatlar ve bağlaçların aldığı ifade edilmiştir.

“Mevlana Yakûb-i Çerhî'nin Hayatı” (s. 19-23)'nin ele alındığı bölümde yazarın Gazne'ye yakın Çerh şehrinde dünyaya geldiği ve Nakşibendi tarikatı mensubu olduğu belirtilmiştir. Bu bölümde ayrıca Mevlana Yakûb-i Çerhî'nin diğer eserleri hakkında da bilgiler yer almaktadır. “Tercüme-i Tefsir-i Ya'kûb-i Çerhî'nin Tavsifi”, (s. 25-45) bölümünde ise eserin dış özellikleri ile ilgili bilgiler verilmiştir. Her varakta 16 satır bulunan metin, Kur'an-ı Kerim'in 29. ve 30. cüzlerini kapsamaktadır. Tefsirde geçen sûrelerin dağılımı, tefsirin türü ve beslendiği kaynaklar ile tefsir metodu ve üslubu bu bölümde verilen diğer bilgiler arasındadır.

“Türk Dilinin Tarihi Gelişimi İçinde Hemedan Bölgesindeki Türkçenin (Doğu Oğuz Türkçesi) Yeri ve Önemi” (s. 45-56) bölümünde metnin Çağatay/Doğu Türkçesi dil özellikleri taşıdığı belirtilmiştir. Telif olan eserin XVI. yüzyıl Çağatay Türkçesi sahasında yazıldığı ve müterciminin Hemedanlı Hacı olduğu ifade edilmiştir. Eserin yazıldığı yerin kesin olarak bilinmemekle birlikte, Horasan (Hemedan, Nesay/Nusay/Nisa) bölgesi olduğu verilen bilgiler arasındadır. “Kaynaklar” (s. 57-58) bölümünde Üşenmez'in çalışmasında kullandığı kaynak eserler yer almaktadır.

“İmlâ ve Gramer” (s. 59-70) bölümünde yazar metnin imlâsı hakkında bilgi verip dil özelliklerini aydınlatmaya çalışmıştır. Eserin hat türü nesih-nestelik karışıktır. Arap harfleriyle yazılan metnin harekesiz olmasının, Türkçe sözcükleri okumada zorluk oluşturduğu ifade edilir. Bu bölümde, metinde yer alan ünlü, ünsüz ve çift ünsüzlerin yazımı ile hemze işareti hakkında bilgiler verilmiştir.

“Ses Bilgisi” (s. 71-111) bölümünde metnin ses özellikleri ele alınmıştır. Ünlü uyumları (*kalınlık-incecik uyumu*), ünlü değişimleri, ünlü düşmesi, ünsüzler, ünsüz değişimleri ($b > m$, $b > w > v > f$, $\xi > \zeta - \zeta > \xi$, $d > \delta > z > y$, $g > v > f$, $k > h$, h , $p > f$, $t > d$, $y > c$, $s > z$), ünsüz düşmesi (g), ünsüz türemesi (y), sedalılışma ($k > \acute{g} - k > g$), metatez, benzeşme, hâl ekleri (*yalm, ilgi*,

yükleme-belirtme, yönelme, bulunma, çıkma, vasıta, eşitlik, yön gösterme ve aitlik hâl eki), sıfatlar (niteleme, belirtme, sıfatlarda karşılaştırma ile soru ve sayı sıfatları), fiil (şahıs ekleri), basit çekim (görülen ve öğrenilen geçmiş zaman, geniş zaman, şimdiki zaman, gelecek zaman, emir kipi, şart kipi, gereklilik kipi) ile sıfat-fiiller ve zarf-fiiller ele alınan konu başlıklarıdır.

“Metin” (s. 113-432) kısmında tefsirin Latin alfabesine transkripsiyonu yapılmıştır. Ancak bu bölümde Kur'an-ı Kerim ayet ve sureleri transkribe edilmemiştir. “Dizin-Sözlük” (s. 433-760) bölümü eserin büyük bir kısmını kapsamaktadır. Metin çalışmalarında en fazla başvurulan kısmın dizin olduğu hemen herkes tarafından kabul görmektedir. Söz konusu çalışmanın da dizin-sözlük kısmı bu sebeple oldukça değerlidir. Dizin-sözlük bölümü devamında verilen Arapça Dualar ve İfadeler Dizini (s. 761-765), Eser Adları Dizini (s. 766), Kavim Adları Dizini (s. 767), Kişi Adları Dizini (s. 768-778), Yer Adları Dizini (779-781) kısımları da çalışmanın detaylı bir şekilde tasniflendiğini göstermektedir. “Ayat-i Kerimeler” kısmında (s. 782), *sûre – ayet – varak numarası* sırasıyla verilen bilgiler eserden yararlanılmasını kolaylaştırmaktadır. Hadis-i Şerifler’in bulunduğu varak numaraları da belirtilmiştir (s. 783). “Tıpkı Basım” (s. 1183-785) bölümünde hacimli bir eser olduğu gözlemlenen metnin teknolojik imkânlar kullanılarak oldukça okunaklı hâlinin verildiği görülmektedir.

Türk dilinin Orta Asya grubuna mensup Çağatayca'ya¹ ait olan *Tercüme-i Tefsîr-i [Ya'kûb-i] Çerhî*, söz konusu dönemdeki metin sayısının az olması dolayısıyla araştırmaya ve incelemeye değer bir eserdir. Bu sebeple yapılan çalışma, eserin okur ve araştırmacılara sunulması bakımından literatüre önemli bir katkı sağlayacaktır.

Semra CANAN YILDIZ*

1 Janos Eckmann, *Çağatayca El Kitabı*, çev. Günay Karaağaç, 5. Baskı, Kesit Yayınları, İstanbul 2013, s. 9.

* Arş. Gör., Sinop Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, Sinop / Türkiye, semraacanan@gmail.com

***Osmanlı Pâdişahlarının Manzum Târihçeleri Fihrist-i Şâhânlar*, haz. Mehmet Arslan, Cumhuriyet Üniversitesi Yayınları, Sivas 2019, 575 s. (ISBN: 978-605-7902-11-5).**

Fihrist-i şâhânlar, Osmanlı padişahlarının tahta çıkış tarihlerini, saltanat sürelerini, saltanatları süresince yaptıklarını, zaferlerini, vefat veya tahttan ayrılma tarihlerini, kendilerinden sonra hangi padişahların geldiği gibi konuları beyitlerde işleyen, küçük birer manzum tarih olma özelliği gösteren eserlerdir. Türk edebiyatında ilk fihrist-i şâhân, 1657 yılında vefat etmiş olan Solakzade Hemdemî'ye aittir. Sonrasında fihrist-i şâhân yazmak bir gelenek haline gelmiş, Hemdemî ve Nisârî gibi şairlerin şiirlerine birçok zeyl yazılmıştır. Bu gelenek 19. yüzyıla kadar devam etmiş ve 1876 yılında Trabzonlu Şakir Şevket, *Şevket-nâme-i Osmânî* ile tarzın son örneğini vermiştir.

Mehmet Arslan'ın, Sivas Ziya Bey Yazma Eserler Kütüphanesinde bulunan mecmuaları incelerken bir mecmuada Sivaslı Ahmed Hamdî'ye ait olan ve Hemdemî'nin *Fihrist-i Şâhân*'ına zeyl olarak yazılan 67 beyitlik bir manzumeye rastlamasıyla başlayan yolculuğu uzun yıllar sürmüş ve bu çalışmalar sonucunda fihrist-i şâhân ve zeylleri konusunda literatürde mevcut olan, üzerine çalışma yapılan şair sayısı 11 iken yüzlerce mecmua ve divanın taranması neticesinde bu sayı 34'e çıkmıştır. Hatta fihrist-i şâhân benzeri eserleri de sayarsak bu sayı 43 olur. Bunun yanı sıra söz konusu çalışmadan önce ilk fihrist-i şâhân olan Hemdemî'nin nüsha sayısı en çok 12 olarak verilirken bu çalışmayla sayı 55'e yükselmiştir. Yine eseri başka bir müellife nispet etmek gibi yapılan bazı yanlışlar da giderilmiştir. Ayrıca tam olarak fihrist-i şâhân olmamakla birlikte benzer özellikler taşıyan manzumeler de tespit edilerek esere dahil edilmiştir.

Eserin ilk bölümünde fihrist-i şâhânlar ve geleneği hakkında bilgiler verilmiştir. İlk örnekleri kimlerin kaleme aldığı ve bunlara kimlerin zeyl yazdığı ele alınmıştır.

İkinci bölümde fihrist-i şâhân, bunlara yazılan zeyller ve fihrist-i şâhân benzeri manzumeler yazan müellifler ve manzumeleri hakkında bilgi verilmiştir. Müellifler hakkında kısaca bilgi verildikten sonra eserin adı, beyit sayısı, aruz kalıbı, hangi dönemleri kapsadığı, eserin zemin eser mi yoksa zeyl mi olduğu, zeyl ise bunun kime zeyl olarak yazıldığı, yazma olanların nüshalarının hangi kütüphanelerde bulunduğu, baskı olanların baskı tarihleri gibi özellikler zikredilmiştir. Bu bölümde müellif adları alfabetik sıralanmış olup şu şekildedir:

Abdî (75 beyit), Ahmed Hamdî (67 beyit), Ali Ferruh (148 beyit), Ca'ferî (9 beyit), Emîn (8 beyit), Feyzî (Subhî-zâde) (28 beyit), Feyzî (Feyzullah) (9 beyit), Hâdî (9 beyit), Hâfız (Hasırcı-zâde Mehmed) (13 beyit), Hâfız (31 beyit), Hâfız Zühdi (80 beyit), Hâletî (27 beyit), Hemdemî (92 beyit), Hilmî (Seyyid İbrahim) (776 beyit), Lebîb-i Âmidî (51 beyit), Mahmud Nedîm Paşa (68 beyit), Mehmed Celâl (79 beyit), Mehmed Cemîl (525 beyit), Mehmed Nazîf (23 beyit), Muhyî (38 beyit), Mülhemî (20 beyit), Münîf (43 beyit), Münîf Paşa (43 dörtlük), Müstakim-zâde (21 beyit), Nazîf (33 beyit), Nazîr (33 beyit), Nisârî (90 beyit), Nûrî (Hanyalı) (39 beyit), Remzî (Abdülcelil) (34 beyit), Reşîd (Hüseyn Çelebi) (19 beyit), Reşîd (Rüşdî-zâde Hasan) (38 beyit), Rızâ (102 beyit), Safâyî (55 beyit), Sa'îdü'l-Âmidî (71 beyit), Sıdkî I (11 beyit), Sıdkî II (42 beyit), Sıhhatî (27 beyit), Şevket (80 beyit), Tâlibî-i Kefevî (327 beyit), Ulvî (Hüseyn Ulvî Efendi) (41 beyit), Vâni (31 beyit), Ziyâ Paşa (88 beyit).

Üçüncü bölümde fihrist-i şâhân geleneğine benzer bir gelenek olan şairlerin kendi dönemlerine kadar olan tüm padişahların isimlerini manzum, vezinli ve kafiyeli olarak birkaç beyit içinde vermeleri ele alınmıştır. On iki şaire ait on üç örneğin yer aldığı bu bölümde şiirleri bulunan şairler şunlardır: Hanyalı Nûrî, Pertev Paşa, Ahmed İzzet Paşa (Vali), Ahmed Bâdî Efendi, Nazîm, Abdülcelil Remzî, Münîf, Hasırcı-zâde Mehmed Hâfız, Rif'at, Nazîf, Es'ad Paşa.

Dördüncü bölüm "Fihrist-i Şâhânlar Göre Padişahlar" başlığını taşımaktadır. Bu bölümde fihrist-i şâhânlar ve zeyllerinde yer alan şiirlerin sadece padişahlara ait bölümleri verilmiştir. Bu sayede hangi şairin hangi padişahı nasıl bir ifadeyle anlattığı, hangi padişaha daha fazla önem atfettiği, padişahın hangi yönlerinin öne çıktığı gibi hususlar açık bir şekilde ortaya konulmuştur. Osman Gazî'den Vahdetin'e kadar bu sistemle şiirler toplanmıştır. Bu bölüm eserin en göze çarpan bölümüdür.

Eserin son bölümünde ise tarihi sıraya göre 34 adet fihrist-i şâhân ve zeyli ile dokuz adet fihrist-i şâhân benzeri eserin tam metni verilmiştir.

Yılların tecrübesinin yanında yoğun bir emek ve titiz bir çalışmanın ürünü olan bu eser 575 sayfa hacindedir. Bu çalışma ile Eski Türk Edebiyatı sahasında bulunan bir boşluk giderilmiş, alana fihrist-i şâhânlar ile ilgili önemli bir katkı sunulmuştur.

Mustafa Sefa ÇAKIR*

* Dr. Öğr. Üyesi, Sivas Cumhuriyet Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Çağdaş Türk Lehçeleri ve Edebiyatı Bölümü, Sivas / Türkiye, mscakir@cumhuriyet.edu.tr

Aydın Balayev, *Mamed Emin Rasulzade: Politiceskiy Portret* [Mehmet Emin Resulzade'nin Siyasi Portresi], TEAS Press, Baku 2018, 475 s. (ISBN: 978.995.2310-48-1).

20. yüzyılın başlarındaki Azerbaycan'ın tarihi liderlerinden olan Mehmet Emin Resulzade (1884-1955), Türkiye'de en çok tanınan, üzerinde durulan ve eserleri neşredilen isimlerden biridir. Resulzade'nin külliyatının kahir ekseriyeti, özellikle Bakü Devlet Üniversitesi'nin yakın zamanda vefat eden profesörü Şirmemmed Hüseyinov'un da gayretleriyle artık yayınlanmış bulunmaktadır. Bununla beraber, Resulzade'nin siyasi biyografisini tüm detaylarıyla bütüncül bir yaklaşımla ortaya koyma noktasında ciddi bir boşluk hissedilmektedir. Azerbaycan'ın son dönem tarihinin önemli araştırmacılarından biri olan Aydın Balayev'in Bakü'de Rusça yayımladığı *Mamed Emin Rasulzade: Politiceskiy Portret* [Mehmet Emin Resulzade'nin Siyasi Portresi] isimli kitabının bu boşluğu dolduracak eserlerin en başında geldiği söylenebilir, zira burada Resulzade'nin siyasi görüşlerinin ve aktivitelerinin bütüncül ve ayrıntılı bir dökümü verilmektedir.

Bilindiği üzere modern Azerbaycan kimliğinin ve milliyetçiliğinin oluşmasında merkezi bir rol oynayan Resulzade, 20. yüzyıla girerken çok yönlü basın-yayın faaliyetleri ve siyasi faaliyetler yürütmüştür. Bu bağlamda Resulzade ilginç bir hayat serüveni ortaya koymuştur. Öncelikle Bakü'de sosyal demokrasi düşünceleriyle haşır neşir olarak başladığı "siyasi kariyer"ini milli basında boy göstererek ve çeşitli toplumsal aktivitelere (örneğin, eğitim ve sosyal yardım) katılarak devam ettirmiş, akabinde biraz çarlığın takibinden kurtulmak için, biraz da İran Meşrutiyeti'nin cazibesinden olsa gerek Tahran'a "hicret ederek" buradaki süreçlere doğrudan katılmıştır. Sonrasında Tahran'dan İstanbul'a gitmeye zorlanarak kısa da olsa ikinci bir "hicret" dönemi yaşamış, I. Dünya Savaşı öncesi ise yeniden Bakü'ye dönmüş ve *Açık Söz* gazetesini neşretmek ve Müsavat Partisi'ni gizli de olsa örgütlemek suretiyle yoğun bir siyasi faaliyete girişmiştir. Şubat 1917 devrimiyle beraber çarlığın yıkılmasıyla da Bakü ve Moskovada (ve dahi Tiflis'te) milli idealler uğruna mücadeleler vermiş, akabinde 1918-1920 arasında varlık gösteren Azerbaycan Demokratik Cumhuriyeti'nin (ADC) kurucu babalarından olmuş, 1920 sonrasında ise önce Türkiye'de, sonra da Avrupa'da siyasi muhacirleri örgütleyerek anti-Sovyet faaliyetler

yürütmüştür. II. Dünya Savaşı akabinde döndüğü Ankara'da bir süre kültürel ve ilmî çalışmaları yaptıktan sonra 1955'te vefat etmiştir.

Balayev, Resulzade'nin sınırları aşan bu hayat yolculuğunu ve siyasi görüşlerini dört bölümde incelemektedir. Hacimce en küçük olan ve “M. E. Resulzade'nin Siyasi Görüşlerinin Başlıca Oluşum Safhaları” başlıklı birinci bölümde siyasi kariyerinin başlangıcından 1917'ye kadar olan sürede Resulzade'nin görüşlerinin sosyal demokrasiden milli kimlik arayışına, akabinde romantik Türkçülükten *Azerbaycanizm* (veya *Azerbaycancılık*) ideolojisine (yani Azerbaycan milletinin kendine özgü oluşu fikrine) evrilen serüveni özet olarak verilmiştir. Mayıs 1903'te *Şarki Rus* gazetesinde çıkan ilk yazısıyla basın hayatına başlayan Resulzade, bir sonraki yıl Güney Kafkasya'nın ilk Müslüman sosyal demokrat teşkilatı olan *Himmet*'in kuruculuğunu yapmıştır. Bu erken dönemde Resulzade, halkın her yönden aydınlanması (*maariflenme*), ana dilinin kullanımı ve milli haklar uğruna mücadele gibi hususlar üzerinde durmaktaydı. Balayev, Tahran (1908-1911) ve İstanbul (1911-1913) tecrübelerinden birikimli bir şekilde Bakü'ye dönen Resulzade'nin Azerbaycan milli kimliğini sistematize etme işine giriştiğini belirtmektedir. Bu maksatla, yani milli bilincin oluşması için öncelikle halkın tarihi hafızasının restore edilmesinin, milli tarihin ve ana dilin öğrenilmesinin önemine vurgu yaptığını kaydetmektedir. Her ne kadar Resulzade'nin Ekim 1915'te neşretmeye başladığı *Açık Söz* gazetesinde “biz dil bakımından Türkleriz, milliyetimiz Türk'tür” denilse de, buradaki Türkçülükten daha sonra Azerbaycan milli kimliğinin vurgulanması için faydalandığı belirtilmektedir. I. Dünya Savaşı esnasında Resulzade, tüm Türk halkları arasında derin kültürel işbirliği yapılması görüşünü savunsa da, artık her milletin özerk veya bağımsız devlete kavuşması fikrine yakın durmaktaydı.

İşte bu fikirlerin sistematize edilmesi, kamuoyu ile paylaşılması ve bunlar uğruna mücadele verilmesi konuları “Milli Bağımsızlık Uğruna Mücadele Aşaması 1917-1920” isimli hacimce en büyük olan ikinci bölümde ele alınmaktadır. Balayev, bu bölümde Resulzade'nin faaliyetlerini neredeyse adım adım izlemekte ve siyasi görüşlerinin gelişimini detaylı bir biçimde tasvir etmektedir. Resulzade'nin hem fikir hem de aksiyon insanı olarak ortaya çıkışı tam da bu döneme denk gelmektedir. Bu süreçte Resulzade Azerbaycan'da cereyan eden toplumsal hareketlerin en önünde yer almış, Müsavat Partisi lideri olarak siyasi örgütlenmenin merkezinde bulunmuş ve fikirleriyle toplumu yönlendirmeye çalışmıştır. 1917'de iki devrimle çalkalanan Rusya'nın merkezinde süregiden kaos ile beraber çevre bölgelerde düzenin bozulması, yerel liderlerin yükselişini tetiklemiştir. İşte Resulzade de bu liderlerden biriydi. Önce özerklik, sonra ise bağımsızlık tezini işleyen Resulzade, bu esnada ADC'nin kurulmasında kilit rol oynamıştır. Balayev, bu bölümde Resulzade'nin ADC dönemini çok detaylı bir biçimde ele alarak onun bu kritik rollerine vurgu yapmıştır. Bu rollerden başlıcası, ADC'nin kurucu meclisi Milli Şura'nın başkanı olmasıydı. Bir diğeri, Bakü'yü Bolşeviklerden temizlemek üzere Haziran 1918'de yardıma gelen Kafkas İslam Ordusu kumandanı Nuri Paşa'nın iç siyasete karışması sonucu oluşan krizde çözüm için uzlaşmacı bir tavır benimsemesiydi. Ayrıca Resulzade, 1918 yazında yapılması planlanan İstanbul Konferansı'nda baş murahhas olarak ülkeyi temsil etmiştir. Akabinde iktidar partisi Müsavat'ın başkanı olarak Bakü'de parlamentoda etkin faaliyetler yürütmüştür.

Bilhassa –kitapta yer verilen– parlamentodaki çalışmaları şimdiye dek çok üzerinde durulmayan bahislerdendir. Fakat Resulzade'nin ve arkadaşlarının tüm çabalarına rağmen ancak 23 ay yaşayabilen ADC'nin Bolşevik işgaline uğraması önlenememiştir. ADC'nin çöküşünden bir süre sonra da Resulzade'nin 35 yıllık “ebedi muhaceret” hayatı başlayacaktır.

Kitabın “Yabancı Ellerde Azerbaycan İdeali Uğruna Mücadelenin Başlangıç Evresi, 1920-1930” başlıklı üçüncü bölümü, Resulzade'nin esasen Türkiye'de, zaman zaman da Avrupa'da muhacir Azerbaycanlıları örgütleme ve onları bir merkez etrafında birleştirme, diğer muhacirlerle de koordinasyonu sağlama, bunun yanında basın-yayın işlerini de aksatmadan yürütme gibi çok yönlü faaliyetlerine yer vermektedir. Resulzade İstanbul'a gelir gelmez öncelikle buradaki muhacirlere enformasyon sağlayacak ve fikri yönlendirme yapacak olan *Yeni Kafkasya* isimli dergiyi 1923 yılında neşretmeye başlar. Bu derginin kapanmasından sonra *Azeri Türk ve Odlu Yurt* dergilerini çıkarır. Bir yandan da *Azerbaycan Cumhuriyeti* ve *Asrımızın Siyavuşu* gibi eserlerini yazar. Bu dönemde onu en çok meşgul eden meselelerin başında muhacirler arasındaki kamplaşmalar gelmekteydi. Kitabın ilgi çekici kısımlarından bir diğeri –üzerinde çok durulmayan– Resulzade ile ona muhalif olan muhacirler arasındaki ilişkilidir. O sırada Resulzade, muhacirler arasındaki fraksiyonları bertaraf etmek için yoğun bir çaba harcamıştır. Örneğin, A. M. Topçubaşı öncülüğündeki Paris Delegasyonu'na karşı İstanbul'da Azerbaycan Milli Merkezi'ni oluşturmuştur. Gerçi daha sonra Topçubaşı ile uzlaşsa da, bazı muhacirler ona karşı mesafeli duruşlarını devam ettirmişlerdir. Bu dönemde Polonyalı resmi otoritelerin desteği ile birçok muhacir grup Sovyetlere karşı mücadele etme amacıyla Kafkas İstiklal Komitesi etrafında bir araya getirilmişti. Bu komitenin *Promete* adlı dergisi yayınlanmaktaydı. Tüm bu faaliyetlere Resulzade de önemli katkılarda bulunmuş ve burada Kafkas Konfederasyonu tezini savunmuştu. Balayev, Resulzade'nin anti-Sovyet basın ve örgütlenme faaliyetlerini özellikle 1920'lerin Türkiye'sinde yapmasının zorluklarına da işaret etmektedir. Neticede Sovyetlerin baskılarına dayanamayan Ankara, Resulzade'yi 1930'da sınır dışı etmişti. İlginçtir ki, yine Balayev'in belirttiğine göre, Resulzade Azerbaycanlı siyasi muhacirler arasında sınır dışı edilen yegâne kişiydi.

Resulzade'nin o tarihten sonraki faaliyetleri, “M. E. Resulzade: Azerbaycan Siyasi Muhaceretinin Lideri 1931-1955” başlıklı dördüncü bölümde incelenmektedir. Genel olarak bakılırsa, 1930'larda Resulzade'nin hayat ritmi bir önceki on yıldakine benzer bir rutinde, ama daha zor şartlarda sürmüştür. Pek çok muhacirin bulunduğu Anadolu'dan uzak kalınması, hatta Avrupa'dan gönderilen yayınların Türkiye'ye girişinin yasaklanması ve nihayet buradan alınan maddi manevi desteğin kesilmesi, işleri epey zorlaştırmıştır. Balayev'in tespitine göre, Resulzade bunlardan dolayı hiçbir surette Türkiye aleyhine sözler sarf etmemiştir. O dönemde daha ziyade Polonya'da ikamet eden Resulzade, her şeye rağmen mücadelesini devam ettirmiş ve Avrupa'da Azerbaycanlı muhacirleri örgütlemeye ve süreli yayınlar neşretmeye (*İstiklal* gazetesi ve *Kurtuluş* dergisi) çalışmıştır. Yine de Müsavat Partisi içindeki fraksiyonlar arası tartışmalardan ve Kafkasyalı/Türkistanlı diğer muhacirlerle (örneğin, Haydar Bammat veya Mustafa Çokay ile) giriştiği polemiklerden uzak duramamıştır. Balayev tüm bu faaliyetleri de detaylı bir şekilde ele

almaktadır. Resulzade, İkinci Dünya Savaşı esnasında Romanya'da yaşayarak Nazilere mesafeli davranmış ve hatta Türkiye'ye dönmek için girişimlerde bulunmuştur. Nihayet savaş sonrasında 1947 yılında Türkiye'ye gelen Resulzade, halen de varlığını sürdüren Ankara merkezli Azerbaycan Kültür Derneği'ni kurmuş ve hayatının sonuna dek mesaisini daha ziyade Azerbaycan'ın tarihi, edebiyatı ve kültürüne dair çalışmalara ayırmıştır.

Balayev'in eseri birçok açıdan değerli unsurlar içermektedir. Öncelikle kitap, Resulzade'nin faaliyetleri ve özellikle de fikirlerinin gelişimi hakkında bütüncül bir kayıt niteliğindedir. Bu kayıtları düşerken Balayev'in çok geniş kaynaklar kullandığını, hem yerel basından, hem arşiv dosyalarından, hem de son yapılan çalışmalardan faydalandığını eklemek icap eder. İkincisi, Balayev'in klasik bir tarihçi gibi davranmadığını belirtmek gerekir. Milliyetçilik teorilerine aşına olan Balayev, Resulzade'nin siyasi portresini sadece tasvir etmemekte, onu bu teorik zeminde de konumlandırmaya çalışmaktadır. Üçüncüsü, kitap Resulzade odaklı olsa da, onun faaliyetleri ve fikirleri dönemin geniş bir kontekstiyle yoğrularak anlatılmaktadır. Dolayısıyla okur son dönem Azerbaycan tarihinin pek çok olayına da vakıf olmaktadır. Dördüncüsü, yazar, Resulzade'nin polemik yaşadığı kişilerin düşüncelerine de geniş yer yermekte ve bunu bir tartışma havası içinde tutarlı bir şekilde sunmaktadır. Beşincisi, Balayev'in eserinde Resulzade, sadece yerel bir önder değil, Kafkasya, Rusya ve Avrupa çapında siyasi bir lider olarak ortaya konulmaktadır. Altıncısı, Resulzade'nin fikirleri izhar edilirken çok yönlü bir yaklaşım benimsenmekte ve bu bağlamda onun milli kimlik ve milli devlet inşası, din – devlet ilişkisi ve laiklik, kadınların toplum ve siyaset hayatına katılımı, dil ve eğitim politikaları, dış siyaset ve komşularla münasebetler gibi pek çok hususta görüşlerine yer verilmektedir. Son olarak kitaba 26 tarihi fotoğrafın da eklenmesi görsel malzeme bakımından çalışmaya ayrı bir zenginlik katmıştır.

Her çalışmanın olduğu gibi, Balayev'in kitabının da eleştirilecek bazı hususlarından bahsedilebilir. Öncelikle bu tür siyasi biyografi çalışmalarında müellif ile biyografisi yazılan kişi arasında bir mesafe konulması beklenir. Kitapta yer yer, özellikle Resulzade'nin diğerleri ile yaşadığı polemiklerde bu mesafenin korunamadığı gözlemlenmektedir. İkincisi, çalışma Resulzade'nin İran (1908-1911) ve ilk Türkiye (1911-1913) dönemlerini çok özetle zikrederek geçmektedir. Ne var ki, İran Demokrat Partisi'nin kurucularından ve aynı zamanda ülkenin ilk Avrupai gazetesi olan *İran-ı Nov*'un naşiri olan Resulzade'nin bu dönemi daha fazla ilgiyi hak etmektedir. Üçüncüsü, her ne kadar kitabın esas konusu Resulzade'nin siyasi portresini çizmek olsa da, kişisel hayatına (evlilikleri vs.) dair detaylı malumat eksikliği de gözlenmektedir. Son olarak, bölümlendirme yaparken 4. Bölüm'ün iki ayrı bölüme ayrılarak Resulzade'nin Avrupadaki muhaceret yılları (1930-1947) ile Türkiye'deki üçüncü döneminin (1947-1955) ayrı ayrı ele alınması yerinde olabilirdi, zira bunlar arasında hem genel konjonktürden hem de Resulzade'nin faaliyet türünden kaynaklanan mühim bazı farklılıklar söz konusu idi.

Bu eksikliklere rağmen, Balayev'in kitabı Resulzade'nin siyasi faaliyetlerinin ve dünya görüşünün bütüncül bir resmini çizmesi bakımından kıymetli bir çalışma olarak değerini korumaktadır. Dahası Bakü'de ve Türk dünyasının birçok merkez şehrinde Rusça araştırma

eserleri kaleme alınmaya devam etmektedir. Bu çalışmaların görmezden gelinmemesi ve dahi ilgili ve kaliteli olanlarının Türkçeye kazandırılması son derece önemlidir. Balayev'in bu kitabının da Türkçeye kazandırıldığı takdirde, Türkçe literatüre zenginlik katacağı, dahası Resulzade ve Azerbaycan'la ilgili bildiklerimizin sınırını epey öteye taşıyacağı rahatlıkla söylenebilir.

Vügar İMANBEYLİ*

* Doç. Dr., İstanbul Şehir Üniversitesi İnsan ve Toplum Bilimleri Fakültesi Siyaset Bilimi ve Uluslararası İlişkiler Bölümü, vugarimanbeyli@sehir.edu.tr

Edward Tryjarski, *Türkler ve Ölüm / Geçmişten Bugüne Türklerde Ölüm Kültürü*, çev. Hafize Er, Pinhan Yayıncılık, İstanbul 2012, 639 s. (ISBN: 978.605.5302-06-1).

Dünyanın saygın Türkologlarından, Türk Dil Kurumu şeref üyesi Edward Tryjarski'nin, özellikle eski Türk halklarının ölüm kültürüne ve defin geleneklerine odaklanan bu inceleme kitabı, aynı zamanda kapsamlı bir Türkoloji çalışması olarak kabul edilmektedir. Hafize Er'in çevrisiyle Pinhan Yayınları'ndan 2012 yılında okuyucuların ilgisine sunulan incelemenin, ele aldığı konuları tüm yönleriyle bilimsel açıdan yansıtmadaki başarısıyla da güncelliğinden bir şey yitirmediğini söyleyebiliriz.

Tarih boyunca Türk halklarının cenaze törenlerine eğilen çalışmada Türk halklarının toplumsal etkileşim süreci sayesinde farklı kültürlerin de etkisine açık olarak şekillenen defin ritüellerinin hacimli bir dökümünü okumaktayız. Cenaze törenlerine ilişkin bir kültürel mirasın oluşmasında dış dinamiklerin etkisi kitap boyunca çeşitli örneklerle gösterilmiştir. Bu kültürel etkilenmede Ural Türklerinin, Hun, Çin, Hint-İran toplumlarının yanı sıra Budizm, İslam, Musevilik ve Hristiyanlığın etkileri çeşitli boyutlarıyla irdelenmiştir. Yazara göre, "Avrasya'nın değişik bölgelerinde buldukları sürelerde Türklerin, oralarda kendilerinden önce yaşayanların mezar ve kurgan mimarileri ve envanter çalışmalarının yanı sıra, seleflerinin yabancı ölü gömme ritüelleri konusunda pek çok ayrıntıyı öğrendikleri konusunda bir şüphe bulunmamaktadır" (s. 18). Örneğin genel hatlarıyla Türklerin hücre tipi mezar mimarisini, İslam ile tanışmalarıyla birlikte defin geleneklerine aldıkları bilinmektedir. Diğer yandan eski Türklerde geyik, dağ keçisi veya antilop gibi hayvanların şematik biçimde yansıtıldığı mezar taşlarının kullanıldığı aktarılmaktadır. Kitapta ayrıca cenaze törenlerinde ağıt yakma geleneği ayrıntılarıyla ele alınmaktadır.

Kitabın giriş kısmında Hunların ve Çin'in Türklere etkileri kültürel temas boyutunda işlenmektedir. Bu anlamda atalar kültü, animist inançlar Çin'le benzerlik göstermektedir. Türklerin defin geleneklerinin gelişmesinde Çin etkisinin altı çizilirken, bu tarihsel dönemde Türklerin, dini kavramlarının ana kaynağı olarak Orhun Abideleri'ne dikkat çekilmektedir. Dahası

Bilge Kağan anıtının yazıtlarının Çinli bir bilge tarafından hazırlandığı ve anıtın Çinli bir taş ustası tarafından yontulduğu ifade edilmektedir (s. 50). Bu yönüyle Hint-İran ve Slav halklarıyla kurulan tarihsel ilişkilerden kaynaklanan ortak halk inançlarının ve defin uygulamalarının, farklılık ve benzerliklerine vurgu yapılmaktadır.

Kuşkusuz birçok halkla sosyal-kültürel etkileşim halinde olmanın ve evrensel dinlerden beslenmenin bu geleneklere bir katkısı olmuştur. Bunlar arasında Zerdüştlük-Mazdaizm, Budizm, Maniheizm, Musevilik, Hazarların dini, Karaimizm, Hristiyanlık: Nasturilik, Katoliklik, Bizans Hristiyanlığı, Ortodoks Kilisesi yer almıştır. Türklerin 10. yüzyıldan itibaren İslamiyeti kabul etmesiyle birlikte ise İslam geleneğine uygun defin işlemleri yapılmaya başlanmıştır.

Geniş bir içeriğe sahip kitabın birinci bölümünde farklı inançların temelinde yatan ölüm fenomeni ele alınmaktadır. Ölüme ilişkin, çeşitli halkların yaklaşımlarının anlatıldığı bölümde ilginç örneklerle karşılaşmaktayız. Yazarın Sieroszewski'den aktardığı kadarıyla, Yakutların elden ayakta düşmüş ihtiyarları çok eski bir geleneğe göre öldürdükleri şu şekilde betimlenmektedir: “Eskiden, çok eskiden, Ruslar ortaya çıkmadan önce, Yakutlar Tanrıyı bilmezken, eğer ana baba çok ihtiyarlamışsa ya da bir akraba dermansız bir hastalığa yakalanmışsa, kalben çok yakın oldukları bir kişiden, oğul, erkek kardeş, torundan vs. kendisini öldürmesini isterdi. Daha sonra komşular çağrılır, büyük yağlı bir sığır kurban edilir ve üç günlük bir kutlama düzenlenirdi. Ölümüne karar verilen kimse en güzel kıyafetlerini giyip başköşeye oturur ve yemeğin en iyi parçasını yerdi. Üçüncü günde bir akrabası onunla birlikte ormanda önceden kazılmış olan mezarının başına kadar gider, onu mezara itekler ve silahları aletleri, atları ve sığırlarıyla birlikte canlı canlı gömerdi. Kimi zaman onunla birlikte karısı ve köleleri de gömülürdü. Bazı durumlarda ölmeye bırakılırlardı. Atlar ve öküzler aklıktan ve susuzluktan ölsünler diye bir kazığa bağlanırlardı” (s. 94). Diğer yandan Hristiyanlaştırılmış Yakutlarda, eski Türk toplumlarında rastlanan bir takım animist geleneklerinse gücünü koruduğunu görmekteyiz.

Bu bölümde ölenin anısını yaşatan mezar yazıtları, yaşamdan ayrılmanın ve bu dünyadaki her şeyi geride bırakmak zorunda kalmanın acısını anlattığı haliyle dile getirilirken, Türk halkının ölüyü gömme merasimleri geleneklerle (folklorik) tarihsel akış içinde incelenmektedir. Defin törenlerinin aşamaları açıklanırken, Çuvaşlar, Altay halkları, Yakutlarla ilgili sosyal kesitler verilmektedir. Örneğin Kumandinler, ölenin ruhunun (süri) ölümden sonra 40 gün daha yaşayanların arasında kaldığına ve daha sonra şaman tarafından ölümler ülkesine giden yola götürüldüğüne inanmaktadırlar. Şaman müdahalesi olmadığı durumda o, *üzüte* dönüşüp insanlara zarar verebilmektedir. Hristiyan Tatarlar, ölünün bir kafilenin yolunu kesebileceğine inanırlar. Mezarlığın korkunç bir yer olarak görülmesi nedeniyle, gece ve gündüz oradan geçen herkes dua okur (s. 130, 135). Örneğin, “Sarı Uygurlar ölenin adının ve kendisinin mümkün olduğunca çabuk unutulması gerektiği görüşündedirler” (s. 141). Buna benzer çok sayıda örnek sıralanmaktadır. Yine “insanın ölümüyle ilgili Türkçe kavramların Orhun, Selenga, Ongin ve Toladaki Türk yazıtlarında öğrenildiği” notu düşülmüştür (s. 117).

İkinci bölümde ölümden törenle taşımaya ve ölü gömme döngüsünün ilk aşaması değerlendirilmektedir. Burada “tıpkı diğer halklarda olduğu gibi Türklerde de hâkim inanç, ölümden sonra geleneksel merasimlerin nasıl yapıldığının, ölünün öbür taraftaki kaderi ve bir şekilde geride kalan yakınlarının kaderleriyle bağlantılı olduğu” düşüncesine gönderme yapılmaktadır (s. 145). Ayrıca yas, yas süresi, yas sırasındaki yükümlülükler, yas giysisi, yas işaretleri, emirler, tavsiyeler, yasin sona erdirilmesi, ağıt günümüz Türkiye’sindeki yasla ilgili karşılaştırma yapılarak verilmektedir. Ağıtların dışavurumu ölenin sahip olduğu cinsiyet, kişisel özellikler, sosyal statüsü, nasıl öldüğü gibi faktörlere bağlıdır. Ağıtla ilgili ayrı bir parantez açmakta fayda var. Ölünün arkasından yakılan ağıtın, evrensel bir olgu olduğundan şüphe yok. Türklerde de ağıt, ölü gömme ritüelinin başlangıç noktası olarak kabul edilir. Yakutların, Kumandinlerin, Tuvalıların ve Tofaların ölü evde bulunduğu süre içinde ağıt yaktıkları tespit edilmiştir (s. 159). Ağıtın yanı sıra, ölümden hemen sonra kurban kesmek, ölünün etrafında dönmek, yırtmak (laserasyon; derinin yüzünün tırmalanması), ölümün duyurulması, ölenin ailesine sunulan hediyeler, başsağlığı dileme (taziye), ölünün yıkanması, ölü ile ilgili ilave önlemler (ovmak, ıslatmak, tütsülemek, tahıl taneleri serpmek, aşiboyası yapmak), ölünün giydirilmesi (kefen), ölünün muhafaza edilme biçimleri, tabut, tabuta koyma, ölü duaları, ölü nöbeti, defin öncesinde yapılan ilave ayin ve törenler, defin tarihi gibi konular arkeolojik kaynaklar ve etnografik bulgularla desteklenerek açıklanmaktadır. Yazar, karşılaştırmada bulunurken, güncel uygulamaları ele almaktan da kaçınmamaktadır.

Üçüncü bölümde defin sürecinin ikinci aşaması kabul edilen gömme konusu işlenmektedir. Ölü gömme gelenekleri, yani insan cesedinin kaderi toprağa gömülme ile yakılma arasında değişebilmektedir. Eski Türk halklarında türlü gömme biçimlerine rastlanmaktadır. Örneğin bu kısımda eski Türklerin, yani Çin kaynaklarına göre T’u-küelerin tam olarak belirlenemeyen nedenlerle 7. yüzyılın ilk yarısında ölü gömme ritüellerini değiştirerek, yakma işleminden toprağa gömmeye geçmeye karar verdikleri ileri sürülür (s. 224). Bununla birlikte “Eski Türk halklarının, Orta Asya coğrafyasındaki diğer halklarla birlikte, bazı hayvanların kemikleri dâhil olmak üzere, ölünün kemiklerinin muhafaza edilmesi gerektiği inancını paylaştıkları konusunda şüphe yoktur” (s. 234). İskeletin hazırlanması ve muhafaza edilmesi, kafatası kültü, mumyalama ve tahnit ele alınırken, burada verilen trajik bir örnek şudur: “İskitler, Sarmatlar, Hunlar, Tuna Bulgarları ve diğer halklarda genel olarak uygulanan, öldürülen düşmanların kafataslarından şarap kupası yapma geleneği bulunduğu şudur” (s. 235).

Türk halklarında mumyalama ve tahnit uygulamalarının istisnai durumlarda bilinçli bir şekilde yapıldığı da ifade edilmektedir. Yine Altay halklarında ölü maskelerine rastlanmaktadır. Bölüm boyunca, ölünün evden dışarı çıkarılması ve ibadethaneye götürülmesi, ölünün taşınması ve cenaze alayı, ağıt (lamentasyon), terk etme, suya gömme, ölünün yakılması (yakma işlemi Uygurlarda çok yaygındı), toprağa gömme, mezar için yer seçimi, hayat ağacı, mezarın kazılması, boyut ve türleri, ölünün mezardaki konumu, ölülerin donatılması, mezar eşyaları, mezar yerinin gizli tutulması, ölenin atı ve atın kaderi, kurban edilen diğer hayvanlar, insan kurban etme (bazı Türk halklarında ve Moğol definlerinde rastlanmaktadır), mezarın başında yakın akrabalar ve

dualar, cenaze dönüşü temizlenme, özel definler (kadınlar, küçük çocuklar, yaşlılar ve açgözlü insanlar, şamanlar, lamalar, intihar edenler, şiddet sonucu ölen insanlar vs. için düzenlenen definlerdir), define yardım edenlerin ödüllendirilmesi çeşitli boyutlarıyla irdelenmektedir. Teşhir ele alınırken, “ölünün bedeninin ağaçlara asılması geleneğinin Tuvalılarda ve Yakutlarda günümüze kadar canlı kalabildiği” aktarılmaktadır (s. 266). Öte yandan insan kurban etmeyle ilgili verilen örnekler dikkate değerdir. Bu minvalde “bazı kurbanlara ağır eziyetler edilirdi. Örneğin Tuna Bulgarlarında insanlar efendileriyle birlikte yakılır, kimileri (kadınlar ve hizmetkârlar) ise cesetle birlikte mezara ya da çukura indirilir, aklıktan ve havasızlıktan ölmeye mahkûm edilirdi” (s. 311).

İncelemenin dördüncü bölümü, ölü gömme döngüsünün üçüncü aşaması kabul edilen defin sonrası pratiklerin anlatılmasından oluşmaktadır. Burada ölüyü anma merasimleri, cenaze yemeği, yas yemekleri, yaşayanlar için kurbanlar, atalar kültü, ongunlar gibi konulara dikkat çekilmektedir. Beşinci bölüm ise mezar anıtları ve diğer matem yapılarına ayrılmıştır. Mezarlıklar ve yazıtlar ele alınırken; plaka mezarlar, bozkır-toprak mezarları, höyükler-kurganlar: kereksurlar, Türk halklarından T'u-küe kağanlarının külliyeleleri, ekleme mezarlar, yardımcı mezarlar, taş çitler, taş sandukalar ve lahitler, türbeler ve türbelerde lahit kullanımı, kenotaflar-sahte kurganlar, taş sütunlar, plakalar-bloklar, yazıtlı taş steller, taş babalar, balballar, diğer taş heykeller: insan ve hayvan biçimleri, devtaşları (büyü taşları), stupalar, Orta Asya Türklerinde mezar yapıları: Sagona, Sufa, Zamaat, Kümbet, Nigrık, Sanduka, mezar anıtları, Müslüman mozeleleri-türbeler, mezar kültü, mezarlık, mezar kitabeleri, mezarlık poeziği, Orhun Yazıtları, Yenisey Yazıtları, Arapça yazılmış ön Bulgar yazıtları, Süryanice yazılmış Nasturi yazıtları, Osmanlı yazıtları, günümüz Türkiye'sindeki mezar taşı yazıları birçok örnekten hareket edilerek sunulmaktadır.

Toparlayacak olursak kitapta, Avrasya başta olmak üzere eski Türk halklarının yaşadıkları yerlerde, ölü gömme döngüsünün aşamaları genişçe bir literatür okumasına dayandırılarak incelenirken, konuya ilgi duyanlar için de bilimsel anlamda yeni tartışmaların kapısı açık tutulmaktadır. Bu çalışmanın önemi, Türk halklarının cenaze törenlerine dair önemli verileri içerdiği gibi, bu geleneğe ilişkin kültürel mirasın aktarımındaki başarısından ileri gelmektedir. Sonuçta halkların, kuşaktan kuşağa değişerek taşınan defin folkloru, ulusal sosyal karakterlerine ilişkin bilgiler içermektedir.

* Dr., Amasya / Türkiye, shuaziz@gmail.com

İSTANBUL'A VE SANAT TARİHİNE ADANMIŞ BİR ÖMÜR: SEMAVİ EYİCE (1922-2018)

Sema DOĞAN*

Türkiye'nin diplomalı ilk Bizans sanat tarihçisi, Prof. J. Strzygowski ekolünün son temsilcisi olan Semavi Eyice, 9 Aralık 1922 tarihinde İstanbul Kadıköy'de dünyaya geldi. Babası emekli deniz subayı Mehmet Kâmil Eyice, annesi Hatice (Denizci) Hanım'dır. Her ikisi de Amasra'nın denizci ailelerindedir. Eyice, ilköğretimini Kadıköy Saint Louis ve Saint Joseph Fransız okulları ile Osmangazi İlkokulu'nda tamamladı, ardından da Galatasaray Lisesi'nden (1943) mezun oldu. Aynı yılın ekim ayında, arkeoloji ve sanat tarihi okumak üzere Almanya'ya gitti. 1944'te Viyana, 1944-1945'te Berlin üniversitelerinde öğrenim gördü. 1945 yılında yurda dönerek İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Sanat Tarihi Kürsüsü'nde Prof. Ernst Diez'in danışmanlığında *İstanbul Minareleri* konulu teziyle lisans eğitimini tamamladı (1948). Aynı yıl aynı kürsüde asistanlığa atandı. Erken yaşlardan itibaren İstanbul'u tanıma arzusu, İstanbul ve Bizans literatürüne sahip oluşu, Fransızca, İngilizce, Almanca'yı biliyor olması ve Almanya'da gördüğü eğitim onu meslektaşlarından bir adım öne taşımıştı. Bu süreçte sanat tarihinin önemli isimlerine asistanlık ederek Prof. E. Diez, Prof. Ph. Schweinfurth, Prof. K. Erdmann ile Prof. A. Gabriel'in fakültede verdiği konferans-derslerini Türkçeye çevirdi. 1950-1953 yılları arasında Ârif Müfit Mansel'in başkanlığını yürüttüğü Side arkeolojik kazılarına katılarak *Side Bizans Devri Eserleri* adlı teziyle 1952 yılında doktor unvanını aldı. *İstanbul'da Son Devir Bizans Mimarisi* başlıklı çalışmasıyla doçent oldu (1955). *İlk Osmanlı Devrinin Dinî-İçtimai Bir Müessesesi: Zâviyeler* başlıklı teziyle profesörlüğe yükseltildi (1964), 1990 yılında emekli oldu.

Semavi Eyice, İstanbul Üniversitesi'ndeki derslerinden başka, Hacettepe Üniversitesi'nde ve Avrupada Bochum, Sorbonne ve Collège de France'ta, Genève ve Ravenna üniversitelerinde misafir öğretmen olarak dersler ve konferanslar verdi. Yine yurt içi ve yurt dışında konferans, kongre ve toplantılarda bildiriler sundu. Türkiye'nin çeşitli yerlerinde ve yurt dışında, bilhassa Balkan ülkelerinde inceleme ve araştırmalar yaptı. Özellikle buralardaki Osmanlı devri hatıralarına dair araştırmaları dikkat çekicidir. 1961-1962 yıllarında Türk Trakyası'nda yaptığı araştırmalarla bu bölgedeki Bizans dönemi eserlerini ilk defa tanıtan kişi olmuştur. Bu arada

* Sanat Tarihçisi, Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Araştırmaları Merkezi (TDV İSAM), İstanbul / Türkiye, sema.dogan@isam.org.tr

üniversitede idarî görevler de üstlenmiş, 1963-1982 yılları arasında kurulan Bizans Sanatı Tarihi Kürsüsü'nün başkanlığını yürütmüştür.

Eyice, bütün bu öğretim faaliyetleri, şahsî araştırma ve çalışmaları dışında bir kültür hizmeti olarak 1950'li yıllarda katıldığı Eski Eserler Encümeni'nin en genç üyesi olarak bilfiil toplantılara katılıp her yeni buluntunun incelemesini yapıp raporlarını hazırlamış, 1958-1998 tarihleri arasında kırk yıl süren Eski Eserler ve Anıtlar Yüksek Kurulu üyeliği yapmış, 1968-1982 yılları arasında Türk Tarih Kurumu üyesi olarak yurt içi ve yurt dışında ülkemizi temsil etmiştir. Türk Tıp Tarihi Enstitüsü, Atatürk Kültür Merkezi şeref üyeliği, Alman Arkeoloji Kurumu ve Belçika Krallık Akademisi aslî üyesi de olan Eyice, Fransız hükümetinin Légion d'Honneur madalyası, TÜBA (1997), Atatürk Kültür Merkezi Hizmet ödülü (2009), Cumhurbaşkanlığı Kültür ve Sanat Büyük ödülü (2011), ESKADER (2012), Yüzyılın İslâm Kültür Hizmeti Onur ve Hizmet ödülü (2014) sahibidir.

Semavi Hoca kültürüyle, sanatıyla, zarafetiyle ve de şehrin tarihine sahip çıkmasıyla gerçek bir "İstanbullu" idi. Çalışmalarının çoğunluğu İstanbul ve İstanbul tarihi üzerine yoğunlaşmışsa da yalnızca İstanbul ile sınırlı kalmamış, Anadolu, Batı Trakya, bir zamanlar Osmanlı toprakları içinde kalmış Türk hatıralarına da sahip çıkmış, buralarda kazı ve araştırmalar yapmıştır. Türkiye'ye gelmiş yabancı ressam ve seyyahlar, seyahatnameler, Türkiye'de Ceneviz izleri, İstanbul ve Türk medeniyetine hizmet etmiş kişilerin yaptığı araştırmalar ve Türk sanat tarihi literatürü üzerine incelemeleri de diğer araştırma alanlarıdır. Özellikle üzerinde önemle durduğu konu İstanbul'un kaybolan tarihi eserleri olmuştur. Hayatı boyunca tarihe, kültüre, medeniyete tanıklık eden mimari eserlerin gün yüzüne çıkarılmasında, ortadan kaldırılmak istenenlerin kurtarılmasında ve harap olanların da ihya edilip tarihimize kazandırılmasında mücadele eden ender isimlerden biri olmuştur. Bu eserleri yıkanların adlarını da "yol geçirmek" veya "devrim gayreti" veya "ileri devrimci" diyerek tanımlamış, onları tarihin önüne çıkartmıştır.

Hoca milliyetçi, memleketine bağlı kişiliği ile her zaman ülkesine faydalı olmak için çalışmış ve bunun mücadelesini vermiştir. Bu düşünce ile de çalışma alanı olarak seçtiği sanat tarihinde ülkesinin millî değerlerine sahip çıktı. Avrupa üniversitelerinden teklifler almasına rağmen İstanbul Üniversitesi bünyesinde kalarak medeniyet tarihinin bir parçası olan sanat tarihine hizmetini son nefesine kadar devam ettirdi. Batılı meslektaşlarına karşı her zaman bir Türk olarak onurlu bir şekilde mücadele verdi. Onların ilim adına yaptıkları yanlışlarına "yanlış" dedi. Hiçbir zaman körü körüne kabulcü olmadı, hatta onların ilim konusunda "Her şeyi biz biliriz" edası içindeki tavırlarına karşı dürüst olmadıklarını söylemekten ve yazmaktan geri durmadı. Batıcılığın büyük pirim yaptığı dönemde yetişmiş ve yaşamış olmasına rağmen hiçbir zaman Batı'ya karşı bir özentisi içinde olmadı. Hatta Batılı arkeolog kılıklı adamların Türkiye'den, Ortadoğudan birçok eseri çaldıklarını söylemekten de geri durmadı.

Semavi Eyice tam bir kitap âşığı idi. Çocukluktan itibaren İstanbul, Bizans, Osmanlı kültürü ve sanatı, Türk tarihi, seyahatnameler vb. hakkında yayımlanan nadide kitapları toplamıştı. Türkiye'nin ve dünyanın sayılı Bizans arşivi mahiyetindeki kitaplığına yurt içinden ve yurt

dışından uzun yıllar talipler oldu. Hoca kendi gibi zengin kütüphanesi olan ilim adamlarının vefatlarından sonra terekelerinin nasıl dağıldığını, emniyetsiz ellere geçtiğini ya da bir sepete, on mandala eskiciye, hurdacıya verildiğine tanık olduğu için bundan duyduğu üzüntüyü her fırsatta dile getirdi. Ardından bunun olmasını istemediğinden, kitaplarından ayrılmak onu hayatta en çok etkileyen ve üzen bir hadise olsa da kendisine gelen teklifler içinden bir seçim yaptı ve kütüphanesini Kırac Vakfı'na ait İstanbul Araştırmaları Enstitüsü'ne Eylül 2005 tarihinde devretti. Sayısını belki kendisinin bile tam olarak bilmediği, hayatı boyunca sürekli temin ettiği yerli ve yabancı, birçoğu bulunması zor, nâdir eserlerden oluşan, hazine değerindeki kitaplığı bugün enstitünün, "Bizans Araştırmaları Bölümü ve Semavi Eyice Kitaplığı" başlığı ile okurlarına hizmet vermektedir. Toplamda 18.192 adet eserin dağılımı "kitap: 7.854, tez: 282, ayrı basım: 8.010, süreli yayın: 556 başlık 858 adet dergi ve nâdir eserler: 1.188" olarak sınıflandırılmıştır.

Hayatının yaklaşık son yirmi yıla yakın zamanı gözlerindeki rahatsızlık ve kendisinin ifadesiyle bir profesörün uyguladığı yanlış lazer tedavisi sebebiyle artık kitap okuyamaz, yazı yazamaz hale gelmişti. Fakat Semavi Hoca her şeye rağmen hafızasındaki kazanımlarını vefatına kadar yazmaya/yazdırmaya, anlatmaya devam etti. Konusuna hâkim olduğu için yazılarında hiç tekrara düşürmez, düzeltmeye dahi ihtiyaç duymazdı. Kendi alanında yorulmak bilmeden saatlerce konuşabilirdi. Hatta bazan sohbetlerinde, "Bilmediğin bir konuda 'Ben bunu bilmiyorum' demeyi bilmek gerek" der, "bilmediğini bilme"nin de bir erdem olduğunu, bunu söylemekten utanmamak gerektiğini söylerdi. Son dönemlerde türeyen ve kendilerine "kültür tarihçisi" sıfatını yakıştıran, henüz otuzlu yaşlardaki gençlerin, "cesur akademisyenler"in varlığını duydukça, "Şimdi herkes âlim, her şeyi biliyorlar. Oysa İstanbul'u bilmek için yaşları tutmuyor" diyerek ironi yapardı.

Semavi Eyice akademik bilgisi ve yabancı dillere hâkimiyetiyle alanında dünyanın kabul ettiği bir ilim adamı olmuştur. Edindiği araştırma disiplini ve metodolojisi ile yayınlarında hiçbir kaynağın gözden kaçırılmadan görülüp incelenmesini ilke edinmiş biri olarak müthiş bir kitap bilgisine sahipti. Çalışma azmine her zaman hayran kaldığımız, ilim dünyasına, İstanbul'a, İstanbul tarihine hizmetleri sayılamayacak derecede fazla olan Semavi Hocamız, bugün geride Türkçe ve yabancı dillerde olmak üzere mevcudu 1.600'ü bulan, kitap, kitap hacminde makale ve ansiklopedi maddesi bırakmıştır.

Semavi Eyice'nin Makalelerinden Bazıları

"Sekbanbaşı İbrahim Ağa Mescidi ve İstanbul'un Tarihi Topoğrafyası Hakkında Bir Not", *Fatih ve İstanbul*, II/7-12, (1954), s. 139-149. Fransızca özet: "La Mosquée Sekbanbaşı İbrahim Ağa et le Problème de la Localisation du Monastère de Kyra Martha", s. 150-167.

"L'église cruciforme byzantine de Side en Pamphylie", *Anatolia*, III, (1958), s. 35-42, Levha XIII-XVI.

"Yedikule Hisarı ve Avlusundaki Fatih Mescidi", *İstanbul Arkeoloji Müzeleri Yıllığı*, X, (1962), s. 80-84; Fransızcası: s. 147-152.

“Konya Tarihinden Bir Yaprak: Aya Thekla Efsanesi ve Sanat Tarihinde Aya Thekla”, *Anıt*, VII/30, (1962), s. 1-24.

“Semağ'da Mevlevileri Tasvir Eden Bir Rus Gravürü”, *Anıt*, VII/ 30, (1962), s. 44-47.

“Bursa'da Osman ve Orhan Gazi Türbeleri”, *Vakıflar Dergisi*, V, (1962), s. 131-147.

“Kanunî Sultan Süleyman Devrinde Türkiye'de Avrupalı Bir Ressam Flensburg'lu Melchior Lorichs”, *Türk Kültürü*, I/10, (1963), s. 36-45.

“İstanbul'un Ortadan Kalkan Bazı Tarihi Eserleri I: Çobançavuş, Âdilşah Kadın, Hoca Teberrük, Revânî Çelebi ve Yayla Camileri”, *Tarih Dergisi*, 26, (1972), s. 129-164 + Levha I-XX.

“Sofya Yakınında İhtimanda Gaazi Mihaloğlu Mahmud Bey İmâret-Câmii”, *Kubbealtı Akademi Mecmuası*, IV/ 2, (1975), s. 49-61.

“Bertrandon de la Broquière ve Seyahatnamesi (1432-1433)”, *İslâm Tetkikleri Enstitüsü Dergisi*, VI/1-2, (1975), s. 85-126.

“Ayasofya'lar”, *Ayasofya Müzesi Yıllığı*, 11, (1990), s. 1-17. İngilizcesi: “The Other Ayasofyas”, s. 18-37, Resimler: s. 177-196.

“Türk Sanatı Bakımından Üsküp”, *Türk Kültürü Araştırmaları (Prof. Dr. Oktay Aslanapa'ya Armağan)*, XXXI/1-2, (1993), Ankara 1995, s. 153-188.

“Bir İstanbul Tarihçisi: İhtifalci Mehmed Ziya Bey”, *İstanbul (Tarih Vakfı)*, 6, (1993), s. 121-126.

“Batılı Hekim Seyyahlar ve Osmanlı Devleti”, *Yeni Tıp Tarihi Araştırmaları*, 4, (1998), s. 79-92.

“Tarihi Mezarlar ve Mezarlıklara Dair Notlar”, *Geçmişten Günümüze Mezarlık Kültürü ve İnsan Hayatına Etkileri Sempozyumu (18-20 Aralık 1998)*, İstanbul 1999, s. 495-541.

“Haliç Kıyısında Kalan Son Osmanlı Sarayı: Aynalıkavak Kasrı”, *MS Tarih Kültür Sanat Mimarlık*, 1, (1999), s. 112-131.

“İki İslâm Minyatüründe Ayasofya Önündeki Atlı İmparator Heykeli”, *M. Uğur Derman Armağanı: Altmışbeşinci Yaşı Münasebetiyle Sunulmuş Tebliğler / M. Uğur Derman Festschrift: Papers Presented on the Occasion of his Sixty-fifth Birthday*, (Derleyen İrvın Cemil Schick), Sabancı Üniversitesi, İstanbul 2000, s. 283-311.

“Eyüp'te Zal Mahmut Paşa Camii”, *Tarihi, Kültürü ve Sanatıyla Eyüp Sultan Sempozyumu V Tebliğler (11-13 Mayıs 2001)*, İstanbul 2002, s. 12-21.

“Güney Anadolu'da Bir Ören Yeri: Köşkerli”, *Anadolu Araştırmaları*, XVI, (2002), s. 227-241.

“Thekla at Antioch”, *Actes du Ier congres international sur Antioche de Pisidie*, Université Lumière, Lyon 2002, s. 111-121.

“Beykoz ve Tarih”, *İstanbul (Tarih Vakfı)*, 45, (2003), s. 24-39.

“İstanbul’un Fethinde Bizansın Mimari Mirası”, *Tarihi, Kültürü ve Sanatıyla Eyüp Sultan Sempozyumu VII Tebliğler (9-11 Mayıs 2003)*, İstanbul 2003, s. 20-47.

“İstanbul’un Tarihi Eserleri Hakkında Yayın Yapanlar (1950’ye kadar)”, *I. Milletlerarası Şehir Tarihi Yazarları Kongresi: 5-7 Kasım 2010 Ankara*, Ankara 2011, s. 34-60.

“İstanbul’da Mimar Sinan’ın Küçük Bir Külliyesi: İbrahim Paşa Medrese ve Mescidi ve Bu Külliyenin Restorasyonunda Görülenler”, *İ. Aydın Yüksel’e Armağan*, İstanbul 2012, s. 128-158.

“Kaybettiğimiz Bir Osmanlı Tarihi Uzmanı: Prof. Dr. Mahmut Şakiroğlu”, *Osmanlı Araştırmaları*, 43, (2014), s. 493-507.

Kitaplarından Bazıları

Istanbul Petit Guide à Travers les Monuments Byzantins et Turcs, İstanbul 1955; *Son Devir Bizans Mimarisi* (İstanbul 1963, İstanbul 1980), *Küçük Amasra Tarihi ve Eski Eserleri Kılavuzu* (Ankara 1965), *Galata ve Kulesi* (Türkçe-İngilizce İstanbul 1969), *Karadağ (Binbirkilise) ve Karaman Çevresinde Arkeolojik İncelemeler* (İstanbul 1971); *Bizans Devrinde Boğaziçi* (İstanbul 1976, İstanbul 2007, İstanbul 2017); *Yabancıların Gözüyle Bizans İstanbul’u* (İstanbul 2017), *Mimar Sinan’ın Gurbette Kiliseye Çevrilen Eseri Bosnalı Sofu Mehmed Paşa Camii* (İstanbul 2017) ile *Bir Zamanlar Kâğıthane* (İstanbul 2018).

Kaynak: Sema Doğan arşivi
Fotoğraf: Mustafa Cambaz

Bir Anekdöt

Eyice Hoca ile İlk Karşılaşmam

Semavi Eyice Hoca'yı tanımam öğrencisi olarak İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi'nin Arkeoloji ve Sanat Tarihi Bölümü'ne başladığım 1990-1991 yıllarına rastlar. Üçüncü sınıfta "Anadolu Bizansı" başlıklı bir dersimiz vardı ve bu dersin konuları – ilgili tarihî yapılar – ikinci sınıfın son döneminde bir liste halinde Sanat Tarihi Bölümü'nde dersin hocasının kapısına asılırdı. Herkes istediği bölgeyi, yapıyı seçer, hocasına kaydettirir ve bir seminer halinde sunmak üzere çalışmalarına başlardı. Ben de çalışmak istediğim konu olarak İzmir Kemalpaşa'daki bir saray kalıntısı olan Laskarisler Sarayı'nı belirlemiştım. Saray hakkındaki kaynak araştırmalarında tabii ki karşıma çıkan ilk kaynak Semavi Eyice Hoca'nın TTK *Belleten*'inde yayımlanmış, "İzmir Yakınındaki Kemalpaşa'da (Nif) Laskarisler Sarayı" makalesi oldu. Bu makalede bazı detay bilgileri Semavi Hoca'ya sormam gerekiyordu. Fakat hocaya soru sormak o kadar da kolay bir şey değildi. Hocanın sert mizaçlı, çabuk öfkelenen bir kişi olarak öğrenciler arasında yaygın bir şöhreti vardı. Daha öncesinde de ders dışında birebir hiç irtibatımız olmamıştı. Bir gün bütün cesaretimi toplayıp hocayı bir ders çıkışında odasına kadar takip ettim, içeri girmeden "hocam" diyerek söze başladım ve kendimi tanıttım.

Ders konusu olarak seçtiğim eser hakkındaki makalesinde takıldığım hususları sormak istediğimi söyledim. Sakince beni dinledikten sonra, "Dersi kimden alıyorsun?" dedi. Ben de söyledim. Sert bir tavırla, "O zaman git dersinin hocasına sor" dedi. Bu olumsuz cevap karşısında dona kalmış, ne diyeceğimi bilememiş, sesimi çıkaramamıştım. Bu sırada hoca – o sert mizacının altındaki yıllar içinde tanık olduğum merhameti ile – yine dayanamayıp bana bakmam gereken bir iki kaynak daha söyledi. Teşekkür edip yanından hızlıca ayrıldım. Hoca ile ilk konuşmam, yüz yüze gelmem böyle oldu. Son sınıfta iken bir gün hocamızın fakülte'deki asistanı Münevver Hanım (Dervişbey) beni çağırıldı. "Mezun olunca ne yapmak istiyorsun?" dedi ve ardından "Mezun olunca gel beni bul" deyiverdi. Ne olduğunu, niçin böyle dediğini hiçbir şekilde anlayamadığım gibi sormadım ve "peki" demekle yetindim.

Son sınıfı bitirip bütün sınavları da başarıyla tamamlayınca Münevver Hanım'la görüşmeye gittim. O da Semavi Hoca'nın *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*'nde bir asistana ihtiyacı olduğunu ve eğer kendisiyle çalışmak istersem hemen gidip kurumun başkanıyla görüşmem gerektiğini söyledi. Bu teklif karşısında ne diyeceğimi bilememiş, âdeta şok olmuşum. Çünkü kendisini, "ulaşlamayacak" derecede gördüğüm bir ilim adamı idi. Hocanın kendisinden böyle bir teklifin gelmesinin şaşkınlığı içinde iken, aynı zamanda da büyük onur duymuştım. Semavi Eyice beni kendisine asistan olarak almaya lâyık görmüştü. Hocanın titizliği ve çalışmaları sırasında kendisine yeterli olamama endişesinin bende yarattığı etkiyi çok kısa sürede atlatarak görüşmeyi kabul ettim. Mezun oldum ve İSAM'a, o yıllarda kurumun başkanlığını yürüten Dr. Tayyar Altıkulaç Hoca ile görüşmeye gittim. Ben fakülte'den yeni mezun olmuş, henüz hiçbir tecrübesi olmayan bir "sanat tarihçisi" olarak ilk iş teklifimi, dünyanın kabul ettiği bir ilim adamından almıştım. Bu durum benim için çok onurlu ve mutluluk verici bir olaydı.

Yaz tatilimi geçirdikten sonra teklif edilen işe başlayacaktım. Tayyar Hoca'nın da bu isteğimi makul görmesiyle tatil öncesi Semavi Hoca ile bir görüşme yaptık. Çok heyecanlı idim. Bir cuma günü Semavi Hocam'ın İSAM'ın ilk binasında en üst kattaki odasına gittim. "Ben geldim hocam" dedim. "Hoş geldin" dedi. Hemen masasının karşısındaki koltuğa oturdum. Bu arada kendisi işe alınmama ilgili süreçteki olup bitenlerden de haberdardı. Odasına vardığımda bir makalesini kaleme alıyordu, çalışmasını tamamlamasını bekledim. Semavi Hoca çalışırken asla konuşulmasını istemez, büyük bir dikkatle odaklanırdı. İşini bitirdikten sonra kendisine eylül ayında işe başlamak istediğimi söyledim. Hoca ki hiçbir ânı yoktur ki okumadan, araştırmadan boş geçirsin. Bana da hemen ilk görevimi verdi. Edebiyat Fakültesi Kitaplığı'ndaki *Arkitekt* dergilerini tarayarak Türk, Osmanlı, Roma ve Bizans sanatlarıyla ilgili bütün çalışmaları kaydedip kartotek halinde hazırlamamı istedi. Yaz boyu kütüphanede çalışarak hocamın verdiği görevi de tamamlayıp eylül ayında kendisiyle yirmi dört yılımı birebir çalışarak geçirdiğim yolculuğuma başlamış oldum. Çok yıllar sonra hocama bir sohbetimiz sırasında fakülte'deki ilk karşılaşmamızı anlattığımda hafif bir tebessümle "Eyvahlar olsun, öyle mi yapmışım!" diyerek gülüştük.

Semavi Eyice ile İSAM'da başlayan bu yolculuğum, onun 28 Mayıs 2018 Pazartesi günü saat 17.45'te İstanbul'da hayata gözlerini yummasıyla son buldu. Cenazesi 30 Mayıs Çarşamba günü öğle namazını müteakip Fatih Camii'nde kılınan cenaze namazının ardından Fatih Camii haziresine defnedildi. Vefatı benim ve sevenleri için olduğu kadar ilim âlemi için de büyük bir kayıp oldu. Hocamı saygıyla ve rahmetle anıyorum. Mekânı cennet olsun.

Avrasya Şarkiyatçıları Çalıştayı 23-24 Ekim 2019'da İstanbul (Türkiye)'da Gerçekleşti.

The Euroasian Orientalists Workshop was Held on October 23rd-24th, 2019 in Istanbul (Turkey).

Marmara Üniversitesi tarafından gerçekleştirilen “Avrasya Şarkiyatçıları Çalıştayı”, Marmara Üniversitesi Rektörlüğü, Türk Tarih Kurumu, Türk Dünyası Belediyeler Birliği ve Üsküdar Belediyesi Başkanlığı desteğiyle 23-24 Ekim 2019 tarihleri arasında yurt içi ve yurt dışından birçok katılımcının iştirakiyle İstanbul'da düzenlendi.

Fotoğraf 1. Açılış Programından

Kaynak: Marmara Üniversitesi Kurumsal İletişim Birimi Arşivi

Çalıştayın açılış programı Marmara Üniversitesi Sultanahmet Külliyesi'nde gerçekleştirildi. Açılış konuşmaları sırasıyla, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Müdürü Prof. Dr. Okan Yeşilot, St. Petersburg Devlet Üniversitesi Öğretim Üyesi Prof. Dr. Aleksandr Kolesnikov, İstanbul İl Kültür Müdürü Dr. Coşkun Yılmaz, Ali Şir Nevai Taşkent Devlet Özbek Dili ve Edebiyatı Üniversitesi Rektörü Prof. Dr. Şuhrat Sirojiddinov ve Marmara Üniversitesi Rektörü Prof. Dr. Erol Özvar tarafından yapıldı.

Fotoğraf 2. Açılış Programından

Kaynak: Marmara Üniversitesi Kurumsal İletişim Birimi Arşivi

Açılış konuşmalarının ardından St. Petersburg Devlet Üniversitesi Öğretim Üyesi Prof. Dr. Aleksandr Kolesnikov, Marmara Üniversitesi Rektörü Prof. Dr. Erol Özvar'a Altın Madalya Beratını takdim etti.

Fotoğraf 3. Açılış Programından

Kaynak: Marmara Üniversitesi Kurumsal İletişim Birimi Arşivi

Çalıştay, 23-24 Ekim 2019 tarihleri arasında, 2 oturum halinde Marmara Üniversitesi Sultanahmet Külliyesi'nde gerçekleştirildi ve oturumlarda 10 bildiri sunuldu.

Çalışmaya Rusya (Prof. Dr. Aleksandr Kolesnikov, Prof. Dr. Ramil Valeev, Prof. Dr. Vitaliy Poznahirev, Prof. Dr. Efim Rezvan), Tataristan (Prof. Dr. Ramil Valeev), Kazakistan (Prof. Dr. Danagül Makhat, Prof. Dr. Kadıralı Konkobaev), Kırgızistan (Prof. Dr. Kadıralı Konkobaev, Prof. Dr. Anvarbek Mokeev, Prof. Dr. Osmanakun İbraimov), Özbekistan (Prof. Dr. Şuhrat Sirojiddinov) ve İskoçya (Prof. Dr. Mikhail Baskhanov)'dan değerli bilim insanları ve uzmanlar katıldı.

Fotoğraf 4. Açılış Programından

Kaynak: Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Arşivi

Çalıştayın ilk oturumu 23 Ekim 2019'da Prof. Dr. İlyas Kemalöglü başkanlığında gerçekleştirildi. İlk oturumda, Prof. Dr. Mikhail Baskhanov, "Rus Askeri Şarkiyatçılığı: Kökeni, Gelişimi ve Perspektifleri", Prof. Dr. Efim Rezvan, "Rusya'da Kuran'ın Tarihi (Çeviriler, Yayınlar, Bilimsel Ekoller)", Prof. Dr. Aleksandr Kolesnikov, "St. Petersburg'da Türkiye Tarihi ve Kültürü Araştırmaları (20. yy. – 21. yy. Başı)", Prof. Dr. Ramil Valeev, "Kazan Üniversitesi Şarkiyat Araştırmalarının Aşamaları ve Mirası (1769-1920'li Yıllar)", Prof. Dr. Vitaliy Poznahirev, "Rus – Türk İlişkilerinde Savaş Esirleri Sorunu" adlı bildirimlerini sundular.

Fotoğraf 5. Birinci Oturum Katılımcıları [Soldan sağa: Prof. Dr. Mikhail Baskhanov, Prof. Dr. Aleksandr Kolesnikov, Prof. Dr. Efim Rezvan, Prof. Dr. İlyas Kemalöglü (Oturum Başkanı), Prof. Dr. Ramil Valeev ve Prof. Dr. Vitaliy Poznahirev]

Kaynak: Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Arşivi

İkinci oturum, 24 Ekim 2019'da Prof. Dr. Ahmet Taşağıl başkanlığında gerçekleştirildi. İkinci oturumda, Prof. Dr. Danagül Makhat, "Kazakistan'da Şarkiyat Araştırmaları Tarihi", Prof. Dr. Kadirali Konkobaev, "Kırgızistan Şarkiyat Araştırmaları Tarihi ve Problemleri", Prof. Dr. Anvarbek Mokeev, "Kırgızistan'da Şarkiyatçılığın Doğuşu, Oluşumu ve Gelişiminin Belli Başlı Safhaları", Prof. Dr. Şuhrat Sirojiddinov, "Özbekistan'da Şarkiyatçılık Çalışmaları: A.A. Semenov'un Bilimsel Mirası", Prof. Dr. Osmanakun İbraimov, "Şarkiyatçı Çokan Velihanov ve Rusya İmparatorluğu: Açıklayıcı Notlar" adlı bildirimlerini sundular.

Fotoğraf 6. İkinci Oturum Katılımcıları [Soldan sağa Prof. Dr. Danagül Makhat, Prof. Dr. Kadıralı Konkobaev, Prof. Dr. Ahmet Taşağıl (Oturum Başkanı), Prof. Dr. Şuhrat Sirojiddinov ve Prof. Dr. Osmanakun İbrahimov]

Kaynak: Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Arşivi

Marmara Üniversitesi bünyesinde gerçekleştirilen çalıştayda yapılan konuşmalar ve sunulan bildirimlerde Avrasya coğrafyasında şarkiyatçılığın ortaya çıkışı, tarihi gelişimi ve tarih açısından şarkiyatçılığın önemi konuları üzerinde durularak geçmiş ile günümüz şarkiyatçılığı ve çalışmaları ayrıntılı bir şekilde ele alındı.

Fotoğraf 7. Açılış Programından

Kaynak: Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Arşivi

Rusya, Kazakistan, Kırgızistan, Tataristan ve Özbekistan'dan değerli bilim insanlarının iştirak ettiği ve şarkiyatçılığın sorunları üzerinde de durulan çalıştayda, Rus askeri şarkiyatçılığı ve

istihbarat, Rusya'da Kuran'ın tarihi, ilk tercüme ve telif eserler, Rus arşiv belgeleri ve Rus – Türk ilişkilerinde savaş esirleri konuları anlatıldı.

Zeynep AKARSLAN*

* *Doktora Öğrencisi, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, İstanbul / Türkiye,
zeynepakarslann@hotmail.com*

Genç Türkologlar Çalıştayı 22 Ekim 2019'da İstanbul (Türkiye)'da Gerçekleşti.

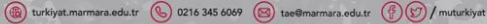

Young Turcologist Workshop was Held on October 22, 2019 in Istanbul (Turkey).

 Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü

GENÇ TÜRKOLOGLAR ÇALIŞTAYI

22 EKİM 2019, İSTANBUL
MARMARA ÜNİVERSİTESİ SULTANAHMET KÜLLİYESİ

- **AÇILIŞ KONUŞMALARI | 10.00 - 10.15**
- **AÇILIŞ OTURUMU | 10.15 - 12.00**
Oturum Başkanı: Prof. Dr. Okan YEŞİLOT
Prof. Dr. Ahmet TAŞAĞIL
Prof. Dr. Hayrunnisa ALAN
Prof. Dr. Fatih ÜNAL
Dr. Öğretim Üyesi Ali AHMETBEYOĞLU
- **ÇALIŞTAY | 14.00 - 19.00**
35 Üniversiteden 74 Araştırmacının katılımı ile gerçekleştirilecektir.

Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü tarafından 22 Ekim 2019 tarihinde “Genç Türkologlar Çalıştayı” düzenlendi. Çalıştay 35 üniversiteden 74 araştırmacının katılımı ile iki oturum halinde Marmara Üniversitesi Sultanahmet Külliyesi Ord. Prof. Dr. Nihat Sayar Konferans Salonu ile Rektörlük Senato Salonunda gerçekleştirildi.

Fotoğraf 1. Açılış Oturumu katılımcıları (Soldan sağa: Prof. Dr. Hayrunnisa Alan, Prof. Dr. Okan Yeşilot, Prof. Dr. Ahmet Taşağıl, Dr. Öğr. Üyesi Ali Ahmetbeyoğlu)

Kaynak: M. Ü. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Arşivi

Çalıştayın Açılış Oturumu Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Müdürü Prof. Dr. Okan Yeşilot'un oturum başkanlığında sırasıyla Yeditepe Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü Başkanı Prof. Dr. Ahmet Taşağıl, İstanbul Medeniyet Üniversitesi Öğretim Üyesi Prof. Dr. Hayrunnisa Alan ve İstanbul Üniversitesi Dr. Öğr. Üyesi Ali Ahmetbeyoğlu tarafından 10.15-12.00 saatleri arasında yapıldı.

Çalıştayın İkinci Oturumu 14.00-19.00 saatleri arasında 35 üniversiteden 74 araştırmacının katılımı ile gerçekleşti. Bu oturum Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü müdürü Prof. Dr. Okan Yeşilot'un moderatörlüğünde gerçekleşti.

Fotoğraf 2. İkinci Oturumdan

Kaynak: M. Ü. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Arşivi

Çalıştayın İkinci Oturumunda Türkiye'nin çeşitli üniversitelerinde Genel Türk Tarihi alanında çalışmalar yapan genç araştırmacılar tecrübelerini, karşılaştıkları problemleri ve bunlara çözüm önerilerini paylaştı. Çalıştayda dile getirilen problemler şu şekilde özetlenebilir:

- Araştırmacıların alan dillerini (Rusça, Çince, Farsça gibi) bilmemesi; küçük şehirlerde bulunan üniversitelerdeki araştırmacıların şehir imkanlarının yetersizliği nedeniyle bu dilleri öğrenmede zorluk yaşaması; alan dillerini öğrenmeyen yüksek lisans ve doktora öğrencilerinin tez konusu bulmakta sıkıntı çekmesi.
- Eski Türk yazıtlarının neşirleri arasındaki farklılıkların araştırmacılar için sorun teşkil ediyor olması; bu yazıtların çoğunlukla filologlar tarafından çalışılıp tarihçiler tarafından çalışılmamasından kaynaklanan disiplinler arası problemler.
- Türkoloji alanında çalışan öğrencilerin yurtdışına dil öğrenmek için gitmek istedikleri zaman başvuracakları dil bursu programlarının yetersiz olması sebebiyle maddi açıdan zorluk yaşaması.
- Araştırmacılarının ortak bir terminoloji kullanmaması; aynı kavramları karşılamak için farklı terimlerin tercih edilmesi.
- Türkoloji ile ilgili yurtdışındaki arşivlerde bulunan belgelerin görülmesi, kullanılması ve kopyalarının temini ile ilgili problemlerin yaşanıyor olması.

- Ülkemizde Türkoloji alanında yapılan çalışmaların ağırlıklı olarak Türkçe yazılması sebebiyle uluslararası sahada tanınmıyor, bilinmiyor ve okunamıyor olması.
- Tarih bölümü mezunu olmayan, ancak sadece yabancı dil bilen kişilerin doktora veya akademik kadrolara alınmasına öncelik verilmesi sonucunda bu alanda eğitim almış ve kendini geliştirmiş öğrencilerin mağdur duruma düşmesi.

Fotoğraf 3. Çalıştayın İkinci Oturumundan

Kaynak: M. Ü. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Arşivi

Çalıştayda dile getirilen çözüm önerileri ise şu şekilde sıralanabilir:

- Türkoloji alanında çalışan kişilerin eklendiği bir e-mail grubu oluşturulabilir. Bu e-mail grubu sayesinde araştırmacılar arasında yerli ve yabancı kaynakların paylaşımı ve daha evvel yurtdışına gidip dil eğitimi almış ve arşivleri kullanmış kişiler ile gidecek olanlar arasında tecrübe paylaşımı sağlanabilir.
- Türkoloji alanında yapılan çalışmalarda ortak bir terminoloji oluşturulabilir. Böylece ortak bir dil meydana getirilerek bütünlük tesis edilebilir.
- Yüksek lisans ve doktora öğrencilerine verilen mevcut burslar ve doktora sonrası burs imkanları artırılabilir. Böylece Türkoloji öğrencilerinin yabancı dil öğrenmede en büyük sorun olan maddi engel ortadan kaldırılabilir.
- Yabancı dil eğitimi devlet destekli olmalı ve devlet politikası haline getirilmelidir.
- Türkiyat Araştırmaları Enstitülerinde Rusça eğitimi zorunlu olmalıdır.

- Kütüphane ve arşivlere girişin daha kolay olabilmesi için Rusya, Gürcistan ve Türkiye kurumları arasında işbirliği yapılmalıdır.
- Yüksek lisans öğrencileri tez hazırlarken diğer dillerdeki kaynaklardan çeviri de yaparlarsa alanın araştırmacıları için faydalı olur.
- Türk araştırmacılar çalışmalarını Türkçenin yanında başka dillerde (örneğin İngilizce) de yazarak daha geniş kitlelere ulaşmasını ve bu kitleler tarafından okunmasını sağlayabilir.
- Rusya Tarihi Araştırmaları Enstitüsü kurulmalıdır.
- Türkoloji dergilerinin sayısı artırılmalıdır.

Yukarıda özetle belirtildiği gibi çalıştayda Türkolojinin problemleri ve bunlara çözüm önerileri üzerine değerlendirmeler yapıldı. Çalıştaya katılan araştırmacılar arasında tecrübe paylaşımı sağlandı ve bu tür toplantıların daha sık düzenlenmesi gerektiği belirtildi.

Elif UZUNAĞAÇ*

* Doktora Öğrencisi, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, İstanbul / Türkiye, elifuzunagac@gmail.com

MARMARA TÜRKİYAT ARAŞTIRMALARI DERGİSİ (MUTAD) YAZIM KURALLARI

MARMARA UNIVERSITY JOURNAL OF TURKOLOGY (MUJOT) INSTRUCTIONS FOR AUTHORS

Amaç ve Kapsamı

Marmara Türkiyat Araştırmaları Dergisi, Türk Dünyası'nın tarihî ve güncel olgularını, başta kültürün asli ve vazgeçilmez unsuru dil olmak üzere, edebiyat, tarih, coğrafya, sanat tarihi, bilgi-belge, arkeoloji, antropoloji ve uluslararası ilişkiler gibi bilim dallarıyla disiplinler arası bir yaklaşımla inceleyerek, ortaya çıkan çalışmaları bilim dünyasına kazandırmayı temel ilke olarak benimseyen altı aylık hakemli akademik bir dergidir.

Marmara Türkiyat Araştırmaları Dergisi, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü tarafından Haziran ve Aralık aylarında yılda iki sayı yayımlanır. Yılda bir kez olmak üzere Özel Sayı çıkarılabilir. Dergi, Yayın Kurulu tarafından belirlenen yurt içi ve dışındaki kütüphanelere, uluslararası endeks kurumlarına ve abonelere, yayımlandığı tarihten itibaren üç ay içerisinde gönderilir.

Yayın İlkeleri

Marmara Türkiyat Araştırmaları Dergisi'nde Türk Dünyası ile ilgili tarihî ve güncel olguları bilimsel bakış açısıyla ele alan, belirli bir konuya çözüm önerileri getiren, Türk dili, edebiyatı, tarihi, sanatı, coğrafyası, kültürü vb. üzerine yazılmış araştırma makalesi, derleme makalesi, kısa not (mektup, yazışma) gibi bilimsel yazılara, belge ve metin neşri, çeviri ve aktarı, vefyat yazısı, kitap ve tez tanıtımı gibi çalışmalara, alanla ilgili etkinlikleri duyuran haberlere yer verilir.

Marmara Türkiyat Araştırmaları Dergisi'ne gönderilen bilimsel yazılarda yeni araştırma sonuçlarını duyuran özgün bir makale olması veya daha önceki araştırmaların sonuçlarını tartışıp değerlendiren, alana katkıda bulunan bir çalışma olması şartı aranır.

Marmara Türkiyat Araştırmaları Dergisi'ne gönderilen yazılar, daha önce herhangi bir yerde yayımlanmamış veya yayımlanmak üzere kabul edilmemiş bilimsel ve özgün makaleler olmalıdır. Daha önce bilimsel bir toplantı, kongre, konferans ya da sempozyumda sunulmuş olan bildiriler, bu durum açıkça belirtilmek, tam metin olarak yayımlanmamış olmak, gözden geçirilip geliştirilmek, makale formatı ve içeriğine dönüştürülmek şartıyla kabul edilebilir.

Yazılar, dijital kopyalarıyla birlikte bir nüsha hâlinde Haziran sayısı için 15 Nisan, Aralık sayısı için 15 Ekim'e kadar Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü adresine (Marmara Türkiyat Araştırmaları Dergisi, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, Göztepe Yerleşkesi, 34722, Kadıköy, İstanbul / Türkiye), derginin e-posta adresine (mutad@marmara.edu.tr) veya dergi sitesine (<https://dergipark.org.tr/tr/pub/mtad>) gönderilmelidir. Makale çevirilerinde makalenin orijinal metni de eklenmelidir.

Üniversiteler Yayın Yönetmeliği uyarınca *Marmara Türkiyat Araştırmaları Dergisi'*nde yayımlanan yazıların dil, üslup ve içerik yönünden bilimsel ve hukukî her türlü sorumluluğu yazar(lar)ına aittir.

Yazıların Değerlendirilme Süreci

*Marmara Türkiyat Araştırmaları Dergisi'*ne gönderilen yazılar, önce editör ve Yayın Kurulu tarafından dergi ilkelerine uygunluk ve içerik açısından incelenir. Dergi yazım kurallarına, bilimsel yazı formatına uymayan, dipnotsuz, kaynakçasız ya da özsüz yazılar için hakem süreci başlatılmaz. Yazıların değerlendirilmesinde akademik tarafsızlık ve bilimsellik en önemli ölçüttür. Değerlendirme için uygun bulunanlar, yazar adı gizli tutularak ilgili alanda iki hakeme gönderilir. Hakem değerlendirme raporlarından biri olumlu, diğeri olumsuz olduğu takdirde, yazı, üçüncü bir hakeme gönderilebilir veya Yayın Kurulu ya da editör hakem değerlendirme raporlarını inceleyerek nihaî kararı verebilir. Hakem değerlendirme raporları beş yıl süreyle saklanır. Yazarlar; hakem, Yayın Kurulu veya editörün eleştiri, öneri ve değerlendirmelerini dikkate alırlar. Yazarların, kendilerinden istenen düzeltmelere titizlikle ve ivedilikle uymaları ve yazının son şeklini 15 gün içinde dergi e-posta adresine göndermeleri beklenir. Yazarlar, katılmadıkları hususlar varsa, gerekçeleriyle birlikte itiraz etme hakkına sahiptirler. Bu durumda nihaî karar, Yayın Kuruluna aittir. Değerlendirme sonuçları en geç üç ay içerisinde yazarlara bildirilir. Yazılar, hakem görüşleri doğrultusunda istenen düzeltmeler yazar tarafından yapıldıktan sonra yayımlanır. Yayına kabul edilmeyen yazılar yazarlarına iade edilmez.

Dergide yer alan yazıların telif hakkı *Marmara Türkiyat Araştırmaları Dergisi'*ne ait olup yazılar kaynak gösterilmeden kısmen veya tamamen iktibas edilemez, başka bir yerde yayımlanamaz. Yazar(lar)a telif ücreti ödenmez.

Yayın Dili

*Marmara Türkiyat Araştırmaları Dergisi'*nin yayın dili, Türkçedir. Bununla birlikte dergide İngilizce ve Rusça yazılmış yazılara da yer verilir.

Yazım Kuralları

*Marmara Türkiyat Araştırmaları Dergisi'*nde yayımlanan yazılarda ulusal ve uluslararası geçerliliği olan yayım etiği kurallarına uyulmalıdır.

Makaleler, makale dilinde öz ve anahtar kelimeler içermelidir. Latin alfabesi ile yazılmamış makalelerde, makalelerin ulusal ve uluslararası alanlarda etkisinin artırılması amacıyla mutlaka Latin alfabesiyle yazılmış Türkçe ve İngilizce başlık (*title*), yazar isim(ler)i [*name(s) of author(s)*], öz (*abstract*) ve anahtar kelimeler (*keywords*) verilmeli, ayrıca Latin alfabesiyle hazırlanmış kaynakça (*bibliography*) da bulunmalıdır. Öz ve anahtar kelimeler uluslararası standartlara uygun olmalıdır. Bunun için TR Dizin Anahtar Terimler Listesi gibi kaynaklar kullanılabilir. Gönderilen yazılarda Türk Dil Kurumu Yazım Kılavuzu'nun yazım kuralları uygulanmalıdır. Yazıların öz ve kaynakça dahil 15.000 kelimeyi aşmamasına ve aşağıda belirtilen şekilde düzenlenmesine özen gösterilmelidir:

1. Başlık: İçerikle uyumlu, içeriği en iyi ifade eden bir başlık olmalı, koyu (bold) ve büyük harflerle ortalananmış olarak yazılmalıdır. Makale başlığının, 10-12 kelimeyi geçmemesine dikkat edilmelidir. Türkçe başlığın altında koyu ve büyük harflerle ortalı olarak İngilizce yazı başlığı yer almalıdır.

2. Yazar ad(lar)ı ve adres(ler)i: Yazar(lar)ın ad(lar)ı ve soyad(lar)ı başlığın altında, koyu, sağa yaslı, soyad(lar)ının tüm harfleri büyük (**Ad SOYADI**) olmalı; adresler ise normal ve eğik (italik) harflerle yazılmalı, yazar(lar)ın unvanı, görev yaptığı kurum ve iletişim adresi [*Unvan, Üniversite, Fakülte veya Enstitü, Bölüm, Şehir / Ülke, e-posta adresi, (varsa) ORCID iD*] belirtilmelidir.

Yazar adı üzerinden yapılan yayın/atıf taramalarında isim benzerlikleri, soyadı değişikliği, millî alfabeğe özgü harfler, farklı yazımlar, kurum değişiklikleri gibi durumlar sorun oluşturabildiğinden yazarların tanımlayıcı araştırmacı-katılımcı kimlik numarası [Open Researcher ve Contributor ID (ORCID iD)] edinmeleri ve bu kimlik numarasını yazılarında belirtmeleri tavsiye edilmektedir. ORCID ID numarası, <https://orcid.org> adresinden kayıt yapılarak ücretsiz olarak temin edilebilir.

3. Öz: Makalenin başında konuyu kısa ve öz biçimde ifade eden, en az 150 kelimedenden oluşan Türkçe öz bulunmalıdır. Öz içinde, yararlanılan kaynaklara, tablo, şema, şekil numaralarına yer verilmemelidir. Özün altında en az 3, en çok 10 sözcükten oluşan anahtar kelimeler bulunmalıdır. Anahtar kelimeler makale içeriği ile uyumlu ve kapsayıcı olmalıdır. Türkçe özden sonra İngilizce, öz ve anahtar kelimeler yer almalıdır.

4. Ana Metin: A4 boyutunda kâğıtlara, MS Word programında, Times New Roman yazı tipi ile 12 punto olarak 1,5 satır aralığıyla yazılmalıdır. Paragraflar, 1 cm içeriden başlamalıdır. Sayfa kenarlarında sol, sağ, üst ve alttan 2,5 cm boşluk bırakılmalı; sayfa numaraları, sayfanın altında sağa dayalı olarak verilmelidir. Metin içinde vurgulanması gereken kısımlar, koyu değil eğik karakterlerle, çift tırnak içinde veya altı çizili olarak yazılmalıdır. Metinde tırnak işareti, eğik harfler gibi çifte vurgulamalara yer verilmemelidir. Özel fontlar kullanılmış ise makale ekinde gönderilmelidir.

5. Bölüm Başlıkları: Makalede düzenli bilgi akışı ve aktarımını sağlamak üzere ana, ara ve alt başlıklar kullanılabilir. Kullanıldığı takdirde ana başlıklar (ana bölümler, kaynakça ve ekler); koyu, dik ve büyük harfler ile ara ve alt başlıklar ise her sözcüğün ilk harfi büyük olmak üzere koyu ve dik karakterlerle yazılmalıdır.

6. Tablo, Şema, Şekil, Çizim, Grafik, Harita, Fotoğraf ve Ekler

Tablo, şema, şekil, çizim, grafik, harita ve fotoğrafların, yazının üçte birini aşmamasına dikkat edilmelidir. Yazarlar, bunları aynen basılabilecek nitelikte olmak şartı ile metin içindeki yerlerine yerleştirebilirler.

Tablo ve şemaların Arap rakamları ile yazılmış numarası bulunmalı ve başlığı olmalıdır. Tablo ve şema numarası, tablo ve şemanın üstünde, sola dayalı olarak koyu harflerle dik yazılmalı ve nokta ile bitmelidir (ör. **Tablo 1.**, **Şema 1.**). Tablo ve şema başlığı, her sözcüğün ilk harfi büyük olmak üzere eğik yazılmalıdır. Tablo ve şemanın alıntılıandığı kaynak, tablo ve şemanın altına, sola dayalı olarak 10 punto ile yazılmalı ve kaynak kaynakçada da yer almalıdır. Tablo ve şemalar metin içinde ilgili yerde bulunmalıdır.

Tablo 1. *Uluslararası Öğrenci Sayısına Göre Üniversiteler (2016-2017)*

[t a b l o]

Kaynak: Kaynak bilgisi verilmelidir.

Şema 1. *Fiil Çekimleme Ulamları*

[ş e m a]

Kaynak: Kaynak bilgisi verilmelidir.

Şekil ve çizimler, siyah beyaz baskıya uygun hazırlanmalıdır. Şekil ve çizimin numarası ve başlığı, şekil ve çizimin hemen altına ortalı şekilde yazılmalı ve metinde ilgili yerde bulunmalıdır. Şekil ve çizimin numarası Arap rakamları ile eğik yazılmalı ve nokta ile bitmelidir (ör. *Şekil 1.*, *Çizim 1.*). Hemen ardından sadece ilk harf büyük olmak üzere şekil ve çizimin başlığı dik yazılmalıdır. Şekil ve çizimlerin alıntılıandığı kaynak, şekil ve çizim başlığının altına sola dayalı biçimde 1 satır aralığıyla 10 punto olarak yazılmalı ve kaynak kaynakçada da yer almalıdır.

[ş e k i l]

Şekil 1. Ferdinand de Saussure'ün dil göstergesi modeli

Kaynak: Kaynak bilgisi verilmelidir.

[ç i z i m]

Çizim 1. Mum sekili oda, aksonometrik kesit

Kaynak: Kaynak bilgisi verilmelidir.

Grafik ve haritaların Arap rakamları ile yazılmış numarası bulunmalı ve başlığı olmalıdır. Grafik ve harita numarası, grafik ve haritanın altında, sola dayalı olarak koyu harflerle dik yazılmalı ve nokta ile bitmelidir (ör. **Grafik 1.**, **Harita 1.**). Grafik ve harita başlığı, sadece ilk sözcüğün ilk harfi büyük olacak şekilde dik yazılmalıdır. Grafik ve haritanın alıntılı olduğu kaynak, grafik ve harita başlığının altına, sola dayalı şekilde 1 satır aralığıyla 10 punto ile yazılmalı ve kaynak kaynakçada da gösterilmelidir. Grafik ve haritalar metin içinde ilgili yerde bulunmalıdır.

[g r a f i k]

Grafik 1. Orta Asya Cumhuriyetleri'nde üzüm üretimi

Kaynak: Kaynak bilgisi verilmelidir.

[h a r i t a]

Harita 1. Dünya dil haritası

Kaynak: Kaynak bilgisi verilmelidir.

Fotoğraflar; yüksek çözünürlüklü, baskı kalitesinde taranmış halde makaleye ek olarak gönderilmelidir. Fotoğraf adlandırmalarında grafik ve harita düzenlemedeki (bk.) kurallara uyulmalıdır.

Ekler, siyah beyaz baskıya uygun olmalı ve kaynakçadan sonra yer almalıdır. Ekin, Arap rakamları ile koyu karakterle dik yazılmış numarası bulunmalı ve nokta ile bitmelidir (ör. **Ek 1.**). Hemen ardından ekin başlığı sadece ilk sözcüğün ilk harfi büyük olacak şekilde dik yazılmalıdır. Ekin numarası ve başlığı, ekin üstüne sola dayalı şekilde yerleştirilmelidir. Ekin alıntılı olduğu kaynak, ekin altına , sola dayalı şekilde 1 satır aralığıyla 10 punto ile yazılmalı ve kaynak kaynakçada da yer almalıdır.

Ek 1. Günlük yaşlı kadın giysisi

[e k]

Kaynak: Kaynak bilgisi verilmelidir.

7. Kaynak Gösterimi: Dergiye gönderilen yazılarda alıntı, atıf yapma ve kaynakça düzenlemede Chicago Not-Kaynakça Yöntemi / Dipnotlu Kaynak Gösterme Yöntemi [*Chicago of Manual Style* (CMS)] uygulanmalıdır.

7.1. Alıntı ve Atıf Yapma: Doğrudan alıntılar çift tırnak içinde (“..”) dik karakterlerle verilmelidir: 40 sözcükten az alıntılar, satır içinde; 40 sözcükten uzun alıntılar, tırnak kullanılmadan satırın

sol ve sağından 1 cm içeride, her iki yana yaslı biçimde ve 1,5 satır aralığıyla 11 punto olarak yazılmalıdır. Alıntı, eserin aslından değil de ikinci kaynaktan yapıldığında, dipnot, ikinci kaynağa verilmeli ve ikinci kaynağın künyesini yazmaya “Aktaran” denilerek başlanmalıdır:

Aktaran Viktor G. Guzev, “Opıt primeneniya ponyatiya «gipostazirovaniye» k tyurkskoy morfologii”, *Vostokovedeniye: filologičeskiye issledovaniya*, Otvetstvennyy redaktör İ. M. Steblin-Kameskiy, Vıpusk 21, İzdatel’stvo Sankt-Peterburgskogo Universiteta, Sankt-Peterburg 1999, s. 29.

Atıf ve açıklamalar, dipnotla yapılmalı; dipnotlarda ise otomatik numaralandırma yoluna gidilmelidir. Dipnotlar, ilgili sayfanın altında 10 punto olarak 1 satır aralığıyla her iki yana yaslı şekilde yazılmalıdır. Dipnotlarda geçen kaynaklar, 12 punto olarak 1 satır aralığıyla ayrıntılı künyeleriyle birlikte “Kaynakça”da da verilmelidir. Kitap ve dergi adları eğik yazılmalı; makale, ansiklopedi maddesi, kitap bölümü gibi kaynaklar çift tırnak içinde gösterilmelidir. Çeviren (çev.), derleyen (drl.), yayıma hazırlayan (haz.), düzenleyen (dzl.) ya da editör (ed.) ismine yazar ve eser bilgisinden sonra yer verilmelidir. Aynı konuda birden çok kaynağa atıf yapılacaksa bunlar dipnotta en eski tarihli olandan yeniye doğru sıralanmalı ve kaynaklar birbirinden noktalı virgül ile ayrılarak yazılmalıdır.

Tek yazarlı kaynaklara dipnot verme

Telif kitaplar için dipnot örneği

Kaynağa ilk kez atıf yapıldığında: Yazar Adı ve Soyadı, *Eser Adı*, (varsa) baskı, Yayınevi, Basım Yeri ve yılı, sayfa numarası.

Muharrem Ergin, *Türk Dil Bilgisi*, 19. bs., Bayrak Basım/Yayım/Tanıtım, İstanbul 1993, s. 115.

Ahmet Bican Ercilasun, *Türk Dünyası Üzerine İncelemeler*, Akçağ Yayınları, Ankara 1997, s. 68.

Annamarie von Gabain, *Alttürkische Grammatik*, Harroassowitz, Leipzig 1941, s. 247.

Sonraki atıflarda: Araya başka kaynaklar girdiğinde: Yazar Adı ve Soyadı, *Eser Adı* (Kısaltma yapılabilir), sayfa numarası.

Muharrem Ergin, *Türk Dil Bilgisi*, s. 116.

Ahmet Bican Ercilasun, *Türk Dünyası Üzerine İncelemeler*, s. 68.

Annamarie von Gabain, *Alttürkische Grammatik*, s. 247.

Kaynak ardışık olarak (arka arkaya) yer aldığına: Age. (Gerektiği takdirde sayfa bilgisi).

Age.

Age., s.116.

Çeviri kitaplar için dipnot örneği

Kaynağa ilk kez atıf yapıldığında: Yazar Adı ve Soyadı, *Eser Adı*, Çeviren (çev.) Adı ve Soyadı, (varsa) baskı, Yayınevi, Basım Yeri ve yılı, sayfa numarası.

Jean Deny, *Türk Dili Grameri (Osmanlı Lehçesi)*, çev. Ali Ulvi Elöve, Maarif Matbaası, İstanbul 1941, s. 323.

Annamarie von Gabain, *Eski Türkçenin Grameri*, çev. Mehmet Akalın, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 1988, s. 116.

Caroline Finkel, *Rüyadan İmparatorluğa Osmanlı. Osmanlı İmparatorluğu'nun Öyküsü 1300-1923*, çev. Zülal Kılıç, 2. bs., Timaş Yayınları, İstanbul 2007, s. 20.

Sonraki atıflarda: Araya başka kaynaklar girdiğinde: Yazar adı ve soyadı, *Eser Adı* (Kısaltma yapılabilir), sayfa numarası.

Jean Deny, *Türk Dili Grameri*, s. 301.

Annamarie von Gabain, *Eski Türkçenin Grameri*, s. 116.

Caroline Finkel, *Rüyadan İmparatorluğa Osmanlı*, s. 20.

Kaynak ardışık olarak yer aldığında, dipnot, telif kitaplarda olduğu gibi, verilmelidir (bk.).

Derleme kitaplar için dipnot örneği

Kaynağa ilk kez atıf yapıldığında: *Kitap Adı*, (varsa) Cilt, Derleyen (drl.) Adı ve Soyadı, (varsa) baskı, Yayınevi, Basım Yeri ve yılı, sayfa numarası.

Azerbaycan Halk Yazını Örnekleri, C 445, drl. Ehliman Akhundov - Semih Tezcan, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 1978, s. 110.

Sonraki atıflarda: Araya başka kaynaklar girdiğinde: *Kitap Adı*, (varsa) Cilt, Derleyen (drl.) Adı ve Soyadı, sayfa numarası.

Azerbaycan Halk Yazını Örnekleri, C 445, drl. Ehliman Akhundov - Semih Tezcan, s. 110.

Kaynak ardışık olarak yer aldığında, dipnot, telif kitaplarda olduğu gibi, verilmelidir (bk.).

Makaleler için dipnot örneği

Kaynağa ilk kez atıf yapıldığında: Yazar Adı ve Soyadı, “Makale Adı”, *Makalenin Yayınlandığı Dergi*, Cilt (Roma rakamları ile)/Sayı (Arap rakamları ile), (yıl), sayfa numarası.

Reşit Rahmeti Arat, “Uygurca Yazılar Arasında”, *Türk Tarih, Arkeologya ve Etnografya Dergisi*, III, (1936), s. 101.

Musa Duman, “Türkmencede Ünlü Uzunluklarıyla Birbirinden Ayrılan Kelimeler Üzerine”, *Türk Dili*, 447, (2011), s. 201.

Gülşen Seyhan Alışık, “Şeybâniler Dönemi için Kaynak Araştırmaları: *Mihmân-Nâme-i Buhârâ II*”, *Modern Türklük Araştırmaları Dergisi*, III/1, (2006), s. 103.

Janos Eckmann, “Eastern Turcic Translations of the Koran”, *Studia Turcica*, XVII, (1971), s. 149.

Sonraki atıflarda: Araya başka kaynaklar girdiğinde: Yazar Adı ve Soyadı, “Makale Adı”, sayfa numarası.

Reşit Rahmeti Arat, “Uygurca Yazılar Arasında”, s. 101.

Musa Duman, “Türkmencede Ünlü Uzunluklarıyla Birbirinden Ayrılan Kelimeler Üzerine”, s. 201.

Gülşen Seyhan Alışık, “Şeybâniler Dönemi için Kaynak Araştırmaları: *Mihmân-Nâme Buhârâ II*”, s. 103.

Janos Eckmann, “Eastern Turcic Translations of the Koran”, s. 149.

Kaynak ardışık olarak yer aldığında: Agm. (Gerektiği takdirde sayfa bilgisi).

Agm.

Agm., s. 101.

Çeviri makaleler için dipnot örneği

Kitapta yayımlanan kaynağa ilk kez atıf yapıldığında: Yazar Adı ve Soyadı, “Makale Adı”, Çeviren (çev.) Adı ve Soyadı, *Makalenin Yayınlandığı Eser*, (varsa) baskı, Yayınevi, Basım Yeri ve yılı, sayfa numarası.

Sergey G. Klyaştorıny, “Merkezi Tiyan-Şa’nda Yeni Keşfedilen Eski Türk Runik Yazıtları”, çev. Özlem Deniz Yılmaz, *Zeynep Korkmaz Armağanı*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 2004, s. 261.

Dergide yayımlanan kaynağa ilk kez atıf yapıldığında: Yazar Adı ve Soyadı, “Makale Adı”, Çeviren (çev.) Adı ve Soyadı, *Makalenin Yayınlandığı Dergi*, Cilt/Sayı, (yıl), sayfa numarası.

Roger M. Savory, “Taclu Hanum: Çaldıran Savaşı’nda Osmanlılar Tarafından Esir Alındı mı Alınmadı mı?”, çev. Osman G. Özgüdenli, *Marmara Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, I/2, (2014), s. 221.

Araya başka kaynaklar girdiğinde: Yazar Adı ve Soyadı, “Makale Adı”, sayfa numarası.

Sergey G. Klyashorniy, “Merkezi Tiyan-Şan’da Yeni Keşfedilen Eski Türk Runik Yazıtları”, s. 261.

Roger M. Savory, “Taclu Hanum: Çaldıran Savaşı’nda Osmanlılar Tarafından Esir Alındı mı Alınmadı mı?”, s. 221.

Kaynak ardışık olarak yer aldığına: Agm. (Gerektiği takdirde sayfa bilgisi).

Agm.

Agm., s. 261.

Yayınlanmak üzere kabul edilmiş makaleler için dipnot örneği

Kaynağa ilk kez atıf yapıldığında: Yazar Adı ve Soyadı, “Makale Adı”, Yayınlanacağı Dergi, (yıl), (Baskıda), (varsa DOI numarası).

Adnan Eskikurt, “Roger de Hoveden ve Kardinal Boso’nun Myriokephalon Savaşı’na Dair Bahisleri”, *Marmara Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, (Haziran 2017), (Baskıda), (DOI: 10.16985/MTAD.2017130404).

Sonraki atıflarda: Araya başka kaynaklar girdiğinde: Yazar Adı ve Soyadı, “Makale Adı”, (Baskıda).

Adnan Eskikurt, “Roger de Hoveden ve Kardinal Boso’nun Myriokephalon Savaşı’na Dair Bahisleri”, (Baskıda).

Kaynak ardışık olarak yer aldığına: atıf, “Agm.” kısaltmasıyla yapılmalıdır.

Agm.

Ansiklopedi maddesi için dipnot örneği

Madde yazarı biliniyorsa adı ve soyadı, sonra sırasıyla çift tırnak içinde madde başlığı, eğik harflerle ansiklopedi adı (Kısaltma yapılabilir), Roma rakamları ile cilt numarası, Arap rakamları ile parantez içinde basım yılı ve sayfa numarası yazılmalıdır.

Kaynağa ilk kez atıf yapıldığında: Yazar Adı ve Soyadı, “Madde Başlığı”, *Ansiklopedi Adı* (Kısaltma yapılabilir), Cilt, (yıl), sayfa numarası.

Fuad Köprülü, “Çağatay Edebiyatı”, *İslam Ansiklopedisi*, III, (1945), s. 270.

Cengiz Kallek, “Hisbe”, *DİA*, XVIII, (1998), s. 137.

Sonraki atıflarda: Araya başka kaynaklar girdiğinde veya kaynak ardışık olarak yer aldığına, dipnot, makalelerde olduğu gibi, verilmelidir (bk.).

Madde yazarı bilinmiyorsa: *Ansiklopedi Adı* (Kısaltma yapılabilir), Cilt, (yıl), “Madde Başlığı”, sayfa numarası. *Azerbaycan Sovet Ensiklopediyası*, V, (1981), “Kolxoz”, s. 452.

Tezler için dipnot örneği

Kaynağa ilk kez atıf yapıldığında: Yazar Adı ve Soyadı, *Tez Adı*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans veya Doktora Tezi olduğu bilgisi), Tezin Hazırlandığı Kurum, Yer ve yıl, sayfa numarası.

Mehmet Emin Açar, *Kitâb fi’l-Fıkh bi-Lisân-ı Türkî*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, İstanbul 2012, s. 122.

Stuart Gorman, *The Technological Development of the Bow and the Crossbow in the Later Middle Ages*, (Unpublished PhD Thesis), Trinity College Dublin, Dublin 2016, s. 139.

Sonraki atıflarda: Araya başka kaynaklar girdiğinde: Yazar Adı ve Soyadı, *Tez Adı*, sayfa numarası.

Mehmet Emin Açar, *Kitâb fî'l-Fıkh bi-Lisân-ı Türkî*, s. 122.

Stuart Gorman, *The Technological Development of the Bow and the Crossbow in the Later Middle Ages*, s. 139.

Kaynak ardışık olarak yer aldığına: Agt. (Gerektiği takdirde sayfa bilgisi).

Agt.

Agt., s. 139.

Çalıştay, sempozyum, kongre ve kurultaylarda sunulan tebliğler/bildiriler için dipnot örneği

Basılmış bildiriler için dipnot örneği

Kaynağa ilk kez atıf yapıldığında: Yazar Adı ve Soyadı, “Bildiri Adı”, *Çalıştay, Sempozyum, Kongre ya da Kurultay Bildiri Kitabı Adı (yılı)*, Yayıma Hazırlayan (haz.) Adı ve Soyadı, Yayınevi, Basım Yeri ve yılı, sayfa numarası.

Cevat Heyet, “Sungur Türkçesi”, *Uluslar arası Türk Dili Kongresi 1992 (26 Eylül-1 Ekim 1992)*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 1996, s. 61.

Müjgân Cunbur, “Çelebi Halife Cemâl-i Halvetî Hayatı ve Eserleri”, *Aksaray ve Cemalettin Aksarayî Sempozyumu*, haz. Ruhi Özkanlı, Aksaray Vakfı Yayınları, İstanbul 1994, s. 79.

Bernt Brendemoen, “A Note on Vowel Rounding in the Trabzon Dialects”, *Studies in Turkish Linguistics: Proceedings of the Tenth International Conference in Turkish Linguistics, August 16-18, 2000*, ed. A. Sumru Özsoy vd., Boğaziçi University Press, İstanbul 2003, s. 313.

Sonraki atıflarda: Araya başka kaynaklar girdiğinde: Yazar Adı ve Soyadı, “Bildiri Adı”, sayfa numarası.

Cevat Heyet, “Sungur Türkçesi”, s. 61.

Müjgân Cunbur, “Çelebi Halife Cemâl-i Halvetî Hayatı ve Eserleri”, s. 79.

Bernt Brendemoen, “A Note on Vowel Rounding in the Trabzon Dialects”, s. 313.

Kaynak ardışık olarak yer aldığına: atıf, “Agy.” kısaltmasıyla yapılmalı ve gerektiğinde sayfa bilgisi verilmelidir.

Agy., s. 61.

Basılmamış bildiriler için dipnot örneği

Kaynağa ilk kez atıf yapıldığında: Bildiri sahibi Adı ve Soyadı, “Bildiri Adı”, (Basılmamış Bildiri Metni), *Çalıştay, Sempozyum, Kongre ya da Kurultay Adı (yılı)*, Düzenleyen (dzl.) kurum(lar), Bildirinin Sunulduğu Yer ve yıl.

Hüseyin Dalli, “Keremedin (Milino) Ağzında Kiplik Anlamı Taşıyıcıları ve Bunların Sözdizimsel İşlevleri Üzerine”, (Basılmamış Bildiri Metni), *IV. Uluslararası Türkiye Türkçesi Ağzı Araştırmaları Çalıştayı (27-29 Ekim 2011)*, dzl. Trakya Üniversitesi ve Türk Dil Kurumu, Edirne 2011.

Kemal Gurulkan, “Arnavut Ulusçuluğu Sürecinde Anadilde Eğitim Sorunu, Osmanlı Devletinin Konuya Yaklaşımı”, (Basılmamış Bildiri Metni), “*Arşiv Belgelerinde Kosova ve Osmanlı Devleti*” *Uluslararası Sempozyumu (14-16 Nisan 2009)*, dzl. Kosova Milli Arşivi ve TİKA, Priştine 2009.

Sonraki atıflarda: Araya başka kaynaklar girdiğinde: Bildiri sahibi Adı ve Soyadı, “Bildiri Adı”, (Basılmamış Bildiri Metni).

Hüseyin Dallı, “Keremedin (Milino) Ağzında Kiplik Anlamı Taşıyıcıları ve Bunların Sözdizimsel İşlevleri Üzerine”, (Basılmamış Bildiri Metni).

Kemal Gurulkan, “Arnavut Ulusçuluğu Sürecinde Anadilde Eğitim Sorunu, Osmanlı Devletinin Konuya Yaklaşımı”, (Basılmamış Bildiri Metni).

Kaynak ardışık olarak yer aldığında, atıf, “Agb.” kısaltmasıyla yapılmalıdır.

Agb.

Yazmalar için dipnot örneği

Kaynağa ilk kez atıf yapıldığında: Yazar Adı, *Eser Adı*, Kütüphane Adı, Koleksiyon Adı, katalog numarası, yaprak.

Âsım, *Zeyl-i Zübdetü'l-Eşâr*, Millet Kütüphanesi, Ali Emiri Efendi, nr. 1326, vr. 45a.

Niyâzî-i Mısri Mehmed b. Ali Malatî, *Risâle-i Etvâr-ı Seb'a*, Millî Kütüphane, Yazmalar A, nr. 1053/2, vr. 8b.

Sonraki atıflarda: Araya başka kaynaklar girdiğinde: Yazar Adı, *Eser Adı*, yaprak.

Âsım, *Zeyl-i Zübdetü'l-Eşâr*, vr. 45a.

Niyâzî-i Mısri Mehmed b. Ali Malatî, *Risâle-i Etvâr-ı Seb'a*, vr. 8b.

Kaynak ardışık olarak yer aldığında, atıf, “Agy.” kısaltmasıyla yapılmalı ve yaprak bilgisi verilmelidir.

Agy., vr. 45a.

Agy., vr. 8b.

Web sitesi için dipnot örneği

Bir web sitesine atıf yapıldığında, yazar ya da kurum adı, çift tırnak içinde yazı başlığı, erişildiği sitenin linki ve köşeli parantez içinde siteye erişim tarihi bilgisi verilmeli ve bu kaynaklar, kaynakçanın sonunda “Elektronik Kaynaklar” adı altında yer almalıdır:

Başbakanlık Aile Araştırma Kurumu, “Aile İçi Şiddetin Sebep ve Sonuçları”, http://istifhane.files.wordpress.com/2013/03/aile_ici_siddetin_sebep_ve_sonuc_lari_1995.pdf [Erişim tarihi: 07.03.2017].

Milliyet, “Başbakan bizi şoke etti.”, <http://www.milliyet.com.tr/-basbakan-bizi-soke-etti/siyaset/haberdetay/21.07.2010/1266280/default.htm> [Erişim tarihi: 07.03.2017].

TBMM, “Komisyon Tutanakları (24. Dönem 5. Yasama yılı)”, http://www.tbmm.gov.tr/develop/owa/komisyon_tutanaklari.donem_listele?pKomKod=1014 [Erişim tarihi: 07.03.2017].*

Türkiye Cumhuriyeti Dışişleri Bakanlığı, “Türkiye - Azerbaycan Siyasi İlişkileri”, <http://www.mfa.gov.tr/turkiye-azerbaycan-siyasi-iliskileri.tr.mfa> [Erişim tarihi: 26.02.2016].

İki yazarlı kaynaklara dipnot verme

Hem ilk hem de sonraki atıflarda her iki yazarın adı da yazılmalıdır:

Fatma Erkman-Akerson - Şeyda Ozil, *Türkçede Niteleme Sifat İşlevli Yan Tümceler*, Simurg Kitapçılık ve Yayıncılık, İstanbul 1998, s. 97-98, 103-105.

Aslı Göksel - Celia Kerslake, *Turkish: A Comprehensive Grammar*, Routledge, London - New York 2009, s. 49.

* Web sitesine atıf için verilen ilk üç örnek, şu makaleden uyarlanmıştır: Tutku Ayhan, “Korunan Kadın mı Yoksa Aile mi? Türkiye’de Kadına Karşı Şiddet Vakalarında Kanun ve Uygulaması Arasındaki Çelişki”, *Marmara Üniversitesi Siyasal Bilimler Dergisi*, V/1, (2017), s. 159, 161, 162.

Viktor G. Guzev - Dmitriy M. Nasilov, "Slovoizmenitel'niye kategorii v tyurkskix yazıkax i ponyatiye «grammatıçeskaya kategoriya»", *Sovetskaya tyurkologiya*, № 3, (1981), s. 22.

Üç yazarlı kaynaklara dipnot verme

Üç yazarlı bir kaynağa ilk kez atıf yapıldığında bütün yazarların adları yazılmalıdır:

Şükriye Ruhi, Deniz Zeyrek ve Necdet Osam, "Türkçede Kiplik Belirteçleri ve Çekim Ekleri İlişkisi Üzerine Bazı Gözlemler", *Dilbilim Araştırmaları*, Kebikeç Yayınları, Ankara 1997, s. 105.

Sonraki atıflarda ise çalışmada ismi önce yazılmış yazarın adı ve soyadı yazılmalı, sonra "vd." kısaltması kullanılmalıdır:

Şükriye Ruhi vd., "Türkçede Kiplik Belirteçleri ve Çekim Ekleri İlişkisi Üzerine Bazı Gözlemler", s. 106.

Dört ve daha fazla yazarlı kaynaklara dipnot verme

Kaynağın dört ve daha fazla yazarı varsa, hem ilk hem de sonraki atıflarda çalışmada ismi ilk olarak yazılmış olan yazarın adı ve soyadı yazılmalı, sonra "vd." kısaltması kullanılarak kaynağın künyesi verilmelidir.

İlk kez atıf yapıldığında:

Berke Vardar vd., *Açıklamalı Dilbilim Terimleri Sözlüğü*, 2. bs., NovaPrint Basımevi, İstanbul - Ankara - İzmir 1998, s. 77.

Araya başka kaynağın girdiği sonraki atıflarda:

Berke Vardar vd., *Açıklamalı Dilbilim Terimleri Sözlüğü*, s. 78.

Kolektifçe hazırlanan kaynaklara dipnot verme

Kurumlar, topluluklar, çalışma grupları vb. tarafından hazırlanan kaynaklara ilk kez atıf yapıldığında:

Türk Dil Kurumu, *Türkçe Sözlük*, 10. bs., Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 2005, s. 526.

Araya başka kaynaklar girdiğinde:

Türk Dil Kurumu, *Türkçe Sözlük*, s. 529.

Kaynak ardışık olarak yer aldığı anda:

Agy., s. 530.

Kişisel görüşmelere dipnot verme

Kişisel görüşmelere dipnot verilmeli ve kaynakçada da gösterilmelidir: Görüşülen kişinin Adı ve Soyadı, görüşme tarihi ("gün.ay.yıl" olarak), (Kişisel Görüşme), görüşmenin yapıldığı yer.

Sergey G. Klyashorniy, 20.05.2004, (Kişisel Görüşme), St. Petersburg.

7.2. Kaynakça düzenleme: Yararlanılan kaynaklar; metnin sonunda, yazarların soyadına göre alfabetik olarak düzenlenen kaynakça bölümünde sıralanmalı ve ayrıntılı künyeleriyle birlikte verilmelidir. Künyelerde kısaltma yapılmamalıdır. Atıf yapılmayan eserlere kaynakçada yer verilmemelidir. Web sitesi kaynakları, basılı kaynaklardan sonra “Elektronik Kaynaklar” adı altında yer almalıdır. Kaynak; yazarın soyadı önce, adı sonra gelecek şekilde yazılmalı ve araya virgül işareti konmalıdır. Kaynakların birden fazla yazarı varsa her bir yazarın ad ve soyadı yazılmalıdır. Birden fazla yazarlı kaynaklarda ilk yazardan sonrakilerin soyadlarının öne alınmasının bir işlevi yoktur. Aynı yazarın birden fazla eseri kullanıldığında, yazarın çalışmaları kronolojik olarak eskiden yeniye doğru sıralanmalı; aynı yazarın aynı yıl yayımlanmış yayınları ise eserlerin alfabetik sırasına göre verilmelidir. Aynı yazara ait ilk eserin künyesi verildikten sonra diğer eserlerinde ad ve soyadı bilgisini yinelemek yerine bir uzun çizgi konabilir. Kitap künyesi verilirken sayfa bilgisi gerekmezken makale, ansiklopedi maddesi, kitap bölümü gibi kaynaklarda sayfa aralığı bilgisi mutlaka yer almalıdır. Örnek:

KAYNAKÇA

- Ağar, Mehmet Emin, *Kitâb fi'l-Fıkh bi-Lisân-ı Türkî*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, İstanbul 2012.
- Âsım, Zeyl-i Zübdetü'l-Eşâr, Millet Kütüphanesi, Ali Emiri Efendi, nr. 1326.
- Azerbaycan Halk Yazını Örnekleri*, C 445, drl. Ehliman Akhundov - Semih Tezcan, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 1978.
- Azerbaycan Sovet Ensiklopediyası*, V, (1981), “Kolxoz”, s. 452-453.
- Brendemoen, Bernt, “A Note on Vowel Rounding in the Trabzon Dialects”, *Studies in Turkish Linguistics: Proceedings of the Tenth International Conference in Turkish Linguistics, August 16-18, 2000*, ed. A. Sumru Özsoy, Didar Arar, Mine Nakipoğlu-Demiralp, E. Eser Erguvanlı-Taylan and Ayhan Aksu-Koç, Boğaziçi University Press, İstanbul 2003, s. 313-320.
- Dallı, Hüseyin, “Keremedin (Milino) Ağzında Kiplik Anlamı Taşıyıcıları ve Bunların Sözdizimsel İşlevleri Üzerine”, (Basılmamış Bildiri Metni), *IV. Uluslararası Türkiye Türkçesi Ağız Araştırmaları Çalıştayı (27-29 Ekim 2011)*, dzl. Trakya Üniversitesi ve Türk Dil Kurumu, Edirne 2011.
- Deny, Jean, *Türk Dili Grameri (Osmanlı Lehçesi)*, çev. Ali Ulvi Elöve, Maarif Matbaası, İstanbul 1941.
- Develi, Hayati, *Evlîya Çelebi Seyahatnamesine Göre 17. Yüzyıl Osmanlı Türkçesinde Ses Benzeşmesi ve Uyumlar*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 2002.
- _____, *XVIII. Yüzyıl İstanbul Hayatına Dair Risâle-i Garibe*, Kitabevi, İstanbul 2002.
- Eckmann, Janos, “Eastern Turkic Translations of the Koran”, *Studia Turcica*, XVII, (1971), s. 149-159.
- Ergin, Muharrem, *Dede Korkut Kitabı I*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 1989.
- _____, *Türk Dil Bilgisi*, 19. bs., Bayrak Basım/Yayım/Tanıtım, İstanbul 1993.
- Erkman-Akerson, Fatma - Şeyda Ozil, *Türkçede Niteleme Sıfat İşlevli Yan Tümceler*, Simurg Kitapçılık ve Yayıncılık, İstanbul 1998.
- Gorman, Stuart, *The Technological Development of the Bow and the Crossbow in the Later Middle Ages*, (Unpublished PhD Thesis), Trinity College Dublin, Dublin 2016.
- Heyet, Cevat, “Sungur Türkçesi”, *Uluslar arası Türk Dili Kongresi 1992 (26 Eylül-1 Ekim 1992)*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 1996, s. 61-68.
- Kallek, Cengiz, “Hisbe”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, XVIII, (1998), s. 133-143.

- Klyaştorıny, Sergey G., 20.05.2004, (Kişisel Görüşme), St. Petersburg.
- Köprülü, Fuad, “Çağatay Edebiyatı”, *İslam Ansiklopedisi*, III, (1945), s. 270-323.
- Seyhan Alışık, Gülşen, “Şeybâniler Dönemi için Kaynak Araştırmaları: *Mihmân-Nâme-i Buhârâ* II”, *Modern Türklük Araştırmaları Dergisi*, III/1, (2006), s. 103-131.
- Tanpınar, Ahmet Hamdi, *Edebiyat Üzerine Makaleler*, haz. Zeynep Kerman, Dergâh Yayınları, İstanbul 1992.
- Tarlan, Ali Nihat, *Edebiyat Meseleleri*, Ötüken Neşriyat, İstanbul 1981.
- Türk Dil Kurumu, *Türkçe Sözlük*, 10. bs., Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 2005.
- Vardar, Berke, Nüket Güz, Emel Huber, Osman Senemoğlu ve Erdim Öztokat, *Açıklamalı Dilbilim Terimleri Sözlüğü*, 2. bs., NovaPrint Basımevi, İstanbul - Ankara - İzmir 1998.

Elektronik Kaynaklar

- TBMM, “Komisyon Tutanakları (24. Dönem 5. Yasama yılı)”, http://www.tbmm.gov.tr/develop/owa/komisyon_tutanaklari.donem_listele?pKomKod=1014 [Erişim tarihi: 07.03.2017].
- Türkiye Cumhuriyeti Dışişleri Bakanlığı, “Türkiye - Azerbaycan Siyasi İlişkileri”, <http://www.mfa.gov.tr/turkiye-azerbaycan-siyasi-iliskileri.tr.mfa> [Erişim tarihi: 26.02.2016].

YAZARLARIN İLETİŞİM BİLGİLERİ / CONTACT DETAILS OF AUTHORS

Prof. Dr. Hayri ÇAPRAZ, Süleyman Demirel Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü, Isparta / Türkiye, hayricapraz@gmail.com, ORCID: 0000-0002- 2846-948X

Prof. Dr. Murat KOÇ, Marmara Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, İstanbul / Türkiye, muratkoc@marmara.edu.tr, ORCID: 0000-0002-8777-3406

Prof. Dr. M. Said POLAT, Marmara Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü, İstanbul / Türkiye, spolat@marmara.edu.tr, ORCID: 0000-0002-5418-6766

Doç. Dr. Vügar İMANBEYLİ, İstanbul Şehir Üniversitesi İnsan ve Toplum Bilimleri Fakültesi Siyaset Bilimi ve Uluslararası İlişkiler Bölümü, vugarimanbeyli@sehir.edu.tr, ORCID: 0000-0001-8053-3381

Dr. Öğr. Üyesi Mustafa Sefa ÇAKIR, Sivas Cumhuriyet Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Çağdaş Türk Lehçeleri ve Edebiyatı Bölümü, Sivas / Türkiye, mscakir@cumhuriyet.edu.tr, ORCID: 0000-0002-5159-7340

Dr. Öğr. Üyesi Tuğba ERAY BİBER, Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü, İstanbul / Türkiye, tugbaeray@gmail.com, ORCID: 0000-0003-2156-2822

Dr. Öğr. Üyesi Sevda KAMAN, Bartın Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, Bartın / Türkiye, skaman@bartin.edu.tr, ORCID: 0000-0001-7609-3598

Dr. Öğr. Üyesi Onur Kemal YILMAZ, Bandırma Onyediy Eylül Üniversitesi Erdek Meslek Yüksekokulu, Balıkesir / Türkiye, yilmazonurkemal@gmail.com, ORCID: 0000-0003-2371-683X

Arş. Gör. Dr. Mustafa DERE, Ordu Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, Ordu / Türkiye, mustafadere@odu.edu.tr, ORCID: 0000-0002-3326-2678

Dr. Aziz ŞEKER, Amasya / Türkiye, shuaziz@gmail.com, ORCID: 0000-0001-5634-0221

Dr. Nebahat YUSOĞLU, Araştırmacı Yazar, İstanbul / Türkiye, nebahatyusoglu@gmail.com, ORCID: 0000-0001-7197-8952

Arş. Gör. Semra CANAN YILDIZ, Sinop Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, Sinop / Türkiye, semraacanan@gmail.com, ORCID: 0000-0001-5697-4750

Zeynep AKARSLAN, Doktora Öğrencisi, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, İstanbul / Türkiye, zeynepakarslann@hotmail.com, ORCID: 0000-0002-3134-2332

Sema DOĞAN, Sanat Tarihçisi, Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Araştırmaları Merkezi (İSAM),
İstanbul / Türkiye, sema.dogan@isam.org.tr, ORCID: 0000-0001-7609-3598

Elif UZUNAĞAÇ, Doktora Öğrencisi, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü,
İstanbul / Türkiye, elifuzunagac@gmail.com, ORCID: 0000-0003-4005-986X